

*Andrey Nikolayevič
Kononov*

A.N.KONONOV

RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

(1917-ci ilə qədər)

SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI

(1917-1967)

*Azərbaycan türkcəsinə ruscadan
çevirən, ön söz və şərhlərin müəllifləri:
professor KAMİL VƏLİ NƏRİMANOĞLU,
böyük elmi işçi ƏLİHEYDƏR AĞAKİŞİYEV*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ • 2006
«ÇINAR-ÇAP»

81.2-03 + 81.2 Tpk-03

K85

Elmi redaktoru:
pedaqoji elmlər namizədi
Jalə Mustafayeva

Naşiri:
Qoşqar İsmayıloğlu

RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ
SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI

Andrey Nikolayeviç Kononov
A64 **RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ**
(1917-ci ilə qədər) **SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI** (1917-1967)
Bakı, «ÇINAR-ÇAP» nəşriyyatı, 2006, – 352 səh.

A 4702060200
122

© «ÇINAR-ÇAP», 2006

A.N.KONONOV

RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

(1917-ci ilə qədər)

SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI

(1917-1967)

*Azərbaycan türkcəsinə ruscadan
çevirən, ön söz və şərhlərin müəllifləri:*
professor KAMİL VƏLİ NƏRİMANOĞLU,
böyük elmi işçi ƏLİHEYDƏR AĞAKİŞİYEV

A.N.KONONOV - GÖRKƏMLİ TÜRKOLOQ, BACARIQLI ELM TƏŞKİLATÇISI

Elmi türkologiyanın və müqayisəli-tarixi metodun əsasını XI əsrdə M.Kaşğarlı "Divani-lügəti-türk" əsərilə qoyub. Bu bünövrə əsasında yalnız türk dilini deyil, türk tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, ictimai-siyasi fikrini ehtiva edən türkologiya – türk bilimi və ya türkoloji elmi – türklər yaşayan ölkələrdə və türklərin yaşamadığı və yaxud qismən yaşadığı məmləkətlərdə araşdırılmış, yüzlərlə dəyərli əsər yaradılmışdır.

Çağdaş türkologiya Azərbaycan türkü Mirzə Kazım bəylə (1802-1870) başlayır. Onun "Türk-tatar dillərinin qrammatikası" (1839; 1846) adlı klassik əsəri modern çağın qiymətli əsəri kimi, Rusiyanın, Avropanın böyük mükafatlarını almışdır.

Bu tarixi əsərdən sonra yazılmış monoqrafiyalar, dərslilər, araşdırmalar türkologiyanı metod, nəzəriyyə, eləcə də təcrübə baxımından zənginləşdirmişdir.

Türkologiyanın Avropada və Rusiyada öyrənilməsi diqqəti, xüsusilə, cəlb edir. Rusiya və türklərin münasibəti çox qədimlərə gedir. İstər geostrateji, istərsə də mədəniyyət, təhsil, iqtisadiyyat baxımlarından ruslar, ümumən slavyanlarla türklərin münasibətlərinin tarixində barışlar savaqlar qədər mühüm rol oynamış, Türk dövlətlərinin içində yaşayan ruslarla, rus-slavyan dövlətləri içərisində yaşayan türklər qaynayıb-qarışmış, Avrasiya nəzəriyyəsinin (M.Trubetskoy, N.Qumilyov...) əsasında dayanan tarixi birlik forması kimi uzun və mürəkkəb tarixi mərhələlər keçmişdir.

F.Dostoyevskinin: "Rusun dərşini qaşsan, ordan bir tatar (türk) çıxar" deyimi heç də təsadüfi deyil. Rus dövlətçiliyinin yaranmasında türk-monqol işğalının rolundan da az yazılmayıb. Məqsədimiz bütün bunları araşdırmaq yox, bəzi məsələlərə fraqmental şəkildə olsa da, aydınlıq gətirib, həmin kontekstdə A.N.Kononovun elmi fəaliyyətini, xüsusilə, tərcümə etdiyimiz əsərin məziyyətlərini və başqa özəlliklərini göstərməkdir.

• • •

Andrey Nikolayeviç Kononov 27 oktyabr 1906-cı ildə Peterburqda qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. Peterburq İnstitutunun canlı Şərq dilləri fakültəsinin türk dili bölümünü bitirmişdir.

V.Radlov, P.M.Melioranski, A.N.Samoyloviç, V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, S.Y.Malov, N.K.Dmitriyevin tələbəsi olmuş, hələ gənc ikən canlı türk dilləri, onların abidələri, etnoqrafiya və tarixinə böyük maraq göstərmişdir. Filologiya elmləri namizədi (1939), filologiya elmləri doktoru (18.01.1948), professor (01.07.1950), kafedra müdiri (1949-1972), Peterburq Universitetinin dekani (1953-1964), Sovet Türkoloqlar Komitəsinin sədri (1973-1986), SSRİ EA müxbir (1958) və həqiqi üzvü (1974-dən), Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü

(1937-dən), Özbəkistanın Əməkdar elm xadimi (1974), Macar Elmi Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1970), Böyük Britaniya və İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1974-dən), Polşa Şərqsünaslıq Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1974-dən), Osmanlıyaqədər və Osmanlı Beynəlxalq Araşdırmalar Komitəsi (Neapol, 1974-dən), Ural-Altay Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1982-dən), Macarıstan EA-nın (1973-dən), Fin Elm və Ədəbiyyat Akademiyasının üzvü (1977-dən) olmuşdur.

Sovetlər Birliyinin yüksək dövlət adları və təltiflərinə layiq görülmüşdür.

Ensiklopedik təfəkkürlü alim kimi, A.N.Kononov türk dillərinin öyrənilməsi tarixi, fonetika, leksika və qrammatikasına, abidələrinə, nəzəri problemlərinə həsr olunmuş 230-dan artıq elmi əsərin, 10-dan artıq fundamental monoqrafiyaların müəllifidir. Əsərləri dünyanın müxtəlif dillərində dəfələrlə çap olunmuşdur.

"Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi" kitabı 1972 və 1982-ci illərdə çap olunmuşdur.

İkinci nəşr genişləndirilmiş olduğundan, türk dillərinin təsniflə bağlı məsələləri və qismən A.N.Kononovun redaktorluğu ilə çap olunan "Vətən türkologiyasının biblioqrafik lüğəti" kitabından bəzi hissələri də təqdim etmişdir.

Biz bu nəşrə türkologiyanın Rusiyadakı tədqiqlərinin məntiqi davamı olan "SSRİ-də türk filologiyası: 1917-1967" (Moskva, 1968) kitabını da əlavə etdik. Bu kitabın predmeti Rusiyadan geniş olsa da, əsasən, türkologiya mərkəzlərini əhatə edir.

Rus-sovet türkologiyasının əsas sütunlarından biri olan A.N.Kononov, əslində, bu böyük məktəbin bütün müsbət və mənfi, ziddiyyətli özəlliklərinin daşıyıcısı, təmsilçisidir. Onun yazdığı tədqiq tarixi də rus-sovet türkologiyasının həm müsbət, həm də mənfi yönlərinin məcmuyudur.

Biz rus-sovet türkologiyasının metoda, metodologiyaya, Avropa nəzəriyyə sisteminə söykənən araşdırmalarını müsbət tərəf kimi qiymətləndirməyin tərəfdarlarındanıq. V.V.Radlovun, S.Y.Malovun, N.İ.İlminskinin, V.V.Bartoldun, V.A.Qordlevskinin, A.N.Samoyloviçin, A.P.Potsulyevskinin, N.K.Dmitriyevin, N.A.Baskakovun, E.A.Qruninin, A.K.Borovkovun, V.M.Jirmunskinin, B.A.Serebrennikovun, V.M.Nasilovun, N.Z.Hacıyevanın, E.R.Tenişevin, Q.F.Blaqovanın, İ.A.Batmanovun, S.N.İvanovun, A.M.Şerbakın, D.Vasilyevin, İ.V.Steblevanın, İ.V.Kormuşinin... əsərləri, onların milli respublikalar üçün Moskva və Peterburq türkoloji məktəblərdə yetirdikləri görkəmli elm adamlarının (Z.Budaqova, F.Zeynalov, K.Abdullayev, M.Xabiçev, E.Kajibekov, Ş.İbrayev, Ə.Rəcəbov...) yetişdirilməsi yalnız müsbət istiqamətli olmuş, M.Kazım bəydən, İ.Qaspıralıdan, M.Şahtaxlıdan, Ü.Hacıbəylidən... gələn milli məktəblərin ideya və fikirləri ziddiyyət təşkil etmir.

Əgər söhbət ziddiyyətdən gedirsə, burada Rusiyanın XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərindən başlayan istila siyasəti, müharibələr və "Xalqlar həbsxanası" adlanan totalitar rejimdən söhbət getdiyi aydınlığı ilə üzə çıxır. Avropa ilə Rusiyanın Şərq və Asiya siyasəti arasında prinsipial fərq yoxdur. Maddi və mənəvi istismar bu rejimin ana xətti olduğu üçün, rus-sovet türkologiyasının ikinci üzü ortaya çıxır. Bu ikinci üz yalnız müxtəlif türkoloqlarda deyil, eyni türkoloqda da gerçəkləşdiyindən, bu ziddiyyəti rus-sovet ideologiyasının məğzində axtarmaq və bunu nəzərə almaq zəruridir.

Bu fəaliyyətin adına ən ümumi şəkildə türkoloqların, əslində, şərqsünas alimlərin missioner fəaliyyəti deyilir. N.İ.İlminski və V.V.Radlovun artıq çap olunmuş raportları bu missioner fəaliyyətin iç üzünü açıb ortaya qoyur. Müsəlman türklərini idarə və istismar etmək üçün onların mədəniyyətini, mənəviyyatını, tarixini, psixologiyasını, mentalitetini, folklorunu, dinini, adət-ənənəsini... dərinləndirilməli, bilmək tələb olunur. Bütün bunlar və müsəlman dünyasına, türklərin arasına rəxno (dava-dalaş) salmaq, din adına xürafat və məqsədli siyasət yaratmaq üçün DİL bir açardır. Bu baxımdan, dildə, onun tədrisində, ona münasibətdə formalaşan sistem missioner fəaliyyətlərin məğzində dayanır.

Çar Rusiyasında, sovet Rusiyasında və ümumən, SSRİ-də Mərkəzi Komitə, KQB və bəzi xüsusi idarələr tərəfindən yaradılan və yönəldilən idarəçilik sistemi üçün türkoloji təcrübə, müşahidə və ümumiləşdirmələr böyük əhəmiyyət daşıyır.

A.N.Kononovun təqdim olunan kitabını diqqətlə oxuyan hər kəs bu siyasətin incəliklərini, strategiya və taktikasını asanlıqla dərk edə bilər.

Türk xalqlarının yaşadığı repressiyalar, köçlər, əlifba faciəsi və s. məhz toplanmış nəzəri və təcrübə materiallarına söykənmişdir.

Örnek olaraq, Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayın tarixini öyrənmək yetərlidir. 134 nümayəndəsinin böyük bir qismi məhv edilən bu qurultayın iştirakçılarının taleyi, faciəsi sovet ideologiyasının təbii nəticəsidir.

Kırım tatarlarının, qaraçay və balkarların köçləri də eyni məntiqə dəyərləndirilə bilər.

Rus-sovet türkologiyasının tarixini öyrənərkən, tədris edərkən bu konteksti və problemin görünməyən tərəflərini nəzərə almasaq, obyektiv nəticələr ala bilmərik.

Rus-sovet türkologiyasının yeni tarixi yazılmalıdır. Bu tarix A.N.Kononov tarixindən fərqli olacaq. Həmin tarixdə M.F.Axundzadə, İ.Qaspıralı, Əli bəy Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Abay, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxlı, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəmənəmimli, B.Çobanzadə baxışları ön planda götürülməli, missioner fəaliyyətin məqsədləri və fəaliyyət sistemi açıqlanmalıdır. Həmin araşdırma üçün qaynaqlardan biri də,

şübhəsiz, A.N.Kononovun tərcüməsini təqdim etdiyimiz əsəridir. Bu əsərin istər faktik materialı, istərsə də nəzəri sistemində faydalı məqamların az olmadığı qənaətindəyik.

Əsl həqiqəti isə gələcək araşdırıcıların söyləyəcəyinə inanırıq. "Rusiyada türkologiyanın öyrənilməsi" kitabının genişləndirilmiş II nəşrində (1982) A.N.Kononov yazır: «Kitaba yeni həyat verərkən mən bir qədim müdrik kəlamı xatırladım: "Mən bacardığımı etdim. bacaran qoy məndən yaxşısını ortaya qoysun".»

Haqq sözdür. Çətin ki, kimsə etiraz etsin. Yeni olan nəyi isə istədiyimiz məqsədlə yaratmaq istəyiriksə, A.N.Kononovun böyük zəhmət hesabına başa gələn maraqlı, zəngin kitabını oxuyaq və öyrənib dərk etməyə çalışaq.

•••

Tərcümənin birinci kitabı A.N.Kononovun eyniadlı əsərinin hər iki nəşri əsasında hazırlanmışdır (1972; 1982).

Hər iki nəşr bizim üçün önəmlidir. İkinci nəşrə əlavə olunan "Türk dillərinin təsnifi" (1982-ci il nəşri, səh.202-288) bölməsini ixtisarla verməyi məsləhət bildik. Bizcə, bu bölməni N.A.Baskakovun "Türk dillərinin öyrənilməsinə giriş" ("Введение в изучение тюркских языков, Изд. 2-е. М., 1969") kitabı daha müfəssəl əhatə edir.

Yaxın zamanda həmin kitabı da oxucularımıza təqdim etməyi düşünürük.

Biz A.N.Kononovun bu istiqamətdə araşdırmalarının davamı olan "SSRİ-də türk filologiyası" (1917-1967) ("Тюркская филология в СССР", 1917-1967, Москва, 1968) kitabçasını Azərbaycan türkçəsinə çevirməklə bu sahədəki boşluğu doldurmağa çalışdıq.

Tərcümə bəhs edilən kitablar əsasında, demək olar ki, olduğu kimi verilir. Çox az ixtisarlar təfərrüfat məqamlarındadır. Ədəbiyyat yazıldığı dildəki kimi təqdim edilmişdir. Qeydlər və əlavələr tərc.(tərcüməçilər) ixtisarı ilə mütərizədə verilir.

Oxucuların qeydləri bizim üçün maraqlıdır. Bəri başdan təşəkkürümüzü bildiririk.

İnanırıq ki, dərslük, dərs vəsaiti və müstəqil monoqrafiya xarakteri daşıyan bu klassik əsər "Türkologiya tarixi"nin önəmli bir hissəsi kimi diqqətinizi cəlb edəcəkdir.

RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

(1917-ci il – oktyabraqədərki dövr)

"Mən bacardığımı etdim, bacaran qoy məndən yaxşısını ortaya qoysun"

A.N.KONONOV

ÖN SÖZ

*"Rusiya coğrafi, iqtisadi və tarixi baxımdan
yalnız Avropaya deyil, Asiyaya da aiddir"*

V.İ.Lenin. Əsərləri, 30-cu cild, səh.326

Xələflərimizin Şərq xalqları ilə ən qədim dövrlərdən başlanan mədəni əlaqələri rus xalqının mənəvi və maddi mədəniyyətinin bir çox təzahürlərində kifayət qədər nəzərə çatran iz buraxmışdır.

Şərq xalqlarının mədəniyyəti qədimdən bəri rusların diqqətini cəlb edirdi ki, bu da rus yazıçılarının orientalist mövzulara (Şərq mövzusuna) müraciətlərində öz parlaq əksini tapmışdır. Burada, ilk növbədə, V.A.Jukovski, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, L.N.Tolstoyun əsərlərini xatırlamaq yerinə düşər.

Bütövlükdə şərqsünaslıq kimi, türkologiya da türk xalqlarının dili, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və tarixi ilə məşğul olan kompleks elm kimi formalaşmağa başlamışdır.

Keçmişin, demək olar ki, bütün şərqsünasları kimi, türkoloqlar da həm dilçilik, həm ədəbiyyatşünaslıq, həm etnoqrafiya, həm də tarixlə məşğul olan universal alimlər olurdular ki, buna da səbəb ilkin tədqiqat materialının mürəkkəbliyi və zəif tədqiq olunması idi.

Bundan əlavə, şərqsünaslıq elminin sovet hakimiyyətinəqədərki bütün inkişaf dövründə, bir qayda olaraq, ərəbsünas, iransünas və türkoloq bir nəfərin simasında təmsil olunurdu. Universitetlərdə tədris proqramları da belə qurulmuşdu ki, bu da ərəb, fars və türk xalqlarının mədəniyyət və dininin formalaşma tarixi ilə şərtlənirdi.

Ərəb, fars və türk dillərini bilən və bu dillərdə materialları tədqiq edən şərqsünas-filoloqlar sırasında X.D.Fren, O.İ.Senkovski, B.A.Dorn, Mirzə Kazım bəy, A.O.Muxlinski, Q.S.Sablukov, V.V.Qriqoryev, İ.N.Berezin, V.V.Velyaminov-Zernov, P.İ.Demezov, K.Q.Zaleman, P.M.Melioranski, V.V.Bartoldun adlarını çəkmək olar.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinin universitet hazırlığı görməyən şərqsünasları arasında elələri də vardı ki, onlar adları çəkilən dillərdən yalnız birinin tədqiqi ilə məşğul olurdu. Bunların arasında S.Xalfin, İ.İ.Qiqanov, İ.Xalfin, M.İ.İvanov, A.A.Troyanov və digər türkoloqlar var idi.

İlk türkoloji tədqiqatı 1861-ci ildə çap olunan V.V.Radlovdan (1837-1918) başlayaraq, universitet təhsili almış, yəni hər üç dilə yiyələnən türkoloqlar, bir qayda olaraq (yeganə istisna kimi P.M.Melioranskini göstərmək olar), türk dillərindəki materialların tədqiqi ilə kifayətlənirdilər. Beləcə, türkoloq-universal tipi formalaşdı ki, bura V.V.Radlovu, N.İ.İlminskini, V.D.Smirnovu,

N.F.Katanovu, N.P.Ostroumovu, A.N.Samoyloviçi, S.Y.Malovu, V.A.Qordlevskini və b. aid etmək olar.

Artıq keçən əsrin ortalarında universal şərqşünaslığın dərinliklərində yeni müstəqil bir istiqamət – Şərq dilçiliyi yarandı. Onun ilk nümayəndələri sanskrit üzrə mütəxəssis və türkoloq O.N.Bötlinq, monqolşünas A.A.Bobrovnikov, sanskrit mütəxəssisi K.A.Kossoviç, iranşünas və türkoloq K.Q.Zaleman, türkoloq P.M.Melioranski idi.

Şərq tarixinin ayrıca bir fənn kimi fərqləndirilməsi 1863-cü ilə aid edilir: həmin ildə Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində (dünya şərqşünaslığında ilk dəfə) V.V.Qriqoryevin rəhbərliyi altında Şərq tarixi kafedrası yaradıldı. Bu kafedranın təsis olunması ilə Şərq ölkələri tarixi üzrə rus məktəbinin əsası qoyuldu. Bu məktəbin türkdilli xalqları təmsil edən nümayəndələri arasında V.V.Qriqoryev, P.S.Savelyev, İ.N.Berezin, V.Q.Tizenhauzen, V.V.Velyaminov-Zernov, N.İ.Veselovski, V.V.Bartold, V.D.Smirnov, A.Y.Yakubovski, A.A.Semyonov və digər görkəmli alimlərin adlarını çəkmək olar.

Ölkəmizdə oktyabraqədərki dövrdə şərqşünaslığın (türkologiyanın da) inkişaf yolunun tədqiqinin də öz tarixi var.

Şərqşünaslığımızın, o cümlədən, türkoloqlarımızın fəaliyyətinin işıqlandırılması üçün edilən ilk cəhdlər, o dövrdə hələ çox cüzi fəaliyyətin nəticələrinin yekunlaşdırılması təşəbbüsləri keçən əsrin 30-40-cı illərinə aiddir. Doğrudur, bu sahədəki işlər haqqında ilk məlumatları daha erkən mənbələrdən də əldə etmək olar. Bununla əlaqədar ilk növbədə F.Adelunqun XVIII əsrdə Rusiyada müqayisəli dilçiliyin inkişafı barədə kitabının adını çəkmək lazımdır. [1]*

Akademik B.A.Dorn Elmlər Akademiyasının 29 dekabr 1839-cu il tarixində keçirilən illik yığıncağındakı məruzəsində – "Rusiyada şərqşünaslığın yüksək əhəmiyyəti və görkəmli nailiyyətləri haqqında"[2] – ilk dəfə olaraq rus şərqşünaslığının fəaliyyətinin nəticələrini yekunlaşdırmağa və gələcək inkişaf yollarını aşkarlamağa cəhd göstərdi. Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyinin fəaliyyətinin ilk 25 ilinə həsr edilmiş oçerk üçün şərqşünaslığımız məhz ona minnətdar olmalıdır (bax:Dorn).

Rus elminin XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısındakı nailiyyətlərinin ümumi icmalı Elmlər Akademiyasında şərqşünaslığa mühüm diqqət yetirmiş mütləq akademik-katib K.S.Veselovskiyə (1819-1901) məxsusdur [3].

Rus şərqşünaslığının ilk tarixçiləri sırasına Sankt-Peterburq Universitetinin filologiya fakültəsinin Şərq bölməsinin yetişdirmələri V.V.Qriqoryev və P.S.Savelyevi daxil etmək lazımdır. Onların bu sahədəki tədqiqatları ilkin

* Elmi ədəbiyyat və qeydlər, ümumən bütün qaynaqlar sonda bölmələr üzrə ardıcıl verilmişdir. (tərc.)

qaynaqlar səciyyəsi daşıyır. V.V.Qriqoryev və P.S.Savelyevin bir sıra alimlərə verdikləri canlı, hərtərəfli və dəqiq xasiyyətnamələr rus orientalistikasının ayrı-ayrı mərhələlərini işıqlandıran ədəbiyyatın qızıl fonduna daxil olmuşdur.

V.V.Qriqoryev öz dostu və tələbə yoldaşı P.S.Savelyev haqqında monoqrafiyasında Savelyevin elmi tərcümeyi-halını o zamankı Peterburq şərqşünaslığının tarixi fonunda vermişdir [4].

P.S.Savelyev öz müəllimi O.İ.Senkovskinin həyat və fəaliyyəti haqqında parlaq bir oçerk yazmışdır [5].

V.V.Qriqoryevin bioqrafı kimi onun şagirdi N.İ.Veselovski çıxış etdi. O, müəllimi və Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin Şərq tarixi kafedrasındakı sələfi haqqında külli miqdarda material toplamış və sistemləşdirmişdir [6].

Fren, Banzarov, Dittel, Korkunov, Vasif əfəndi, Silvestr de Sasi, Şeyx M.Təntəvi, Şarmua, Jober, Şöqrenin ustalıqla verilmiş xasiyyətnamələri də P.S.Savelyevə məxsusdur. Onun "Русский вестник"də (1856) ümumi "Şərq ədəbiyyatları və rus orientalistləri" adı altında çap olunmuş üç məqaləsi isə oxucuları o zamankı rus şərqşünaslığının vəziyyəti və əsas istiqamətləri ilə tanış edirdi.

"Предположения об учреждении Восточной Академии в Санкт-Петербурге, 1733 и 1810 годы" ("Sankt-Peterburqda Şərq Akademiyasının təsis edilməsi haqqında mülahizələr, 1733 və 1810-cu illər") adlı məşhur məqaləsində Savelyev çox mühüm məlumatlar verir [7].

V.V.Qriqoryev rus mədəniyyəti tarixində "Sankt-Peterburq Universiteti mövcud olduğu ilk əlli il ərzində" adlı "tarixi qeydləri" ilə mühüm bir iz qoyub getmişdir. Burada bizim mövzu ilə bağlı çox mühüm məlumatlar vardır. Bu baxımdan onun "Московский наблюдатель"də (1835) çap olunmuş "Rus orientalistlərinin tarixi və filoloji əsərləri" adlı məqaləsi də maraq doğurur [8].

S.K.Buliçin "Rusiyada dilçiliyin tarixinə dair oçerk" adlı fundamental əsəri rus şərqşünaslığının ilk mərhələlərinin tədqiqi üçün ön qiymətli vəsaitlərdən biridir.

Özünü məhz bizi maraqlandıran biliklər sahəsinə həsr edən ilk alim N.İ.Veselovski olmuşdur [9]. Digər tədqiqatçılarla yanaşı, o, orijinal, yeganə və bu günə qədər heç kim tərəfindən davam etdirilməyən bir əsərin – "Rusiyada Şərq dillərinin rəsmi tədrisi haqqında məlumatlar"ın da müəllifidir.

Bu mövzu V.V.Bartold, İ.Y.Kraçkovski, A.Y.Krımski, S.F.Oldenburqun elmi fəaliyyətlərində də əhəmiyyətli yer tuturdu.

V.V.Bartold nəinki rus şərqşünaslığının ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin məzmunlu, dolğun icmalını verdi, həm də "Avropa və Rusiyada Şərqin tədqiqi tarixi" və "1855-1905-ci illərdə Şərq dilləri fakültəsinin fəaliyyətinin icmalı... 1855-ci ilədək Rusiyada şərqşünaslığın tarixinə dair icmal əlavə olunmaqla"

adlı iki tədqiqat əsəri ilə onun tarixinin öyrənilməsinə sanballı şəkildə yardım etdi.

İ.Y.Kraçkovski daha çox rus ərəbşünaslığının tarixi ilə məşğul olurdu. Onun tədqiqatlarında bütün rus ərəbşünaslarının fəaliyyəti ilə yanaşı, bəzi türkoloqların da fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Onun "Ərəb əlyazmaları üzərində. Kitablar və insanlar haqqında xatirə vərəqələri" kitabının dörd nəşri gerçəkləşmişdir.

A.Y.Krımiski 1930-cu ildə Kiyevdə ukraynca çox faydalı bir kitab nəşr etdirdi: "Türklər, onların dili və ədəbiyyatı. 1. Türk dili". (İkinci buraxılış. Birinci buraxılış işıq üzü görmədi).

S.F.Oldenburq SSRİ EA-nın salnaməçisi, rus şərqşünaslığının tarixçisi, bir sıra nekroloqların, bir çox rus və əcnəbi şərqşünas haqqında sərrast və səmimi xasiyyətnamələrinin müəllifidir. Belə ki, türkoloqlardan İ.N.Berezinin, V.V.Radlovun, V.V.Bartoldun məharətlə yaradılmış portretləri onun qələminin məhsuludur [10].

Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixinə dair kitab yazmaq fikrinə çoxdan düşdüyüm üçün, uzun illər boyu türkoloqlarımızın özləri, onların türk dilləri üzrə əsərləri barədə materiallar toplamaqla məşğul idim.

Bu məlumatların toplanması prosesində, rus ərəbşünaslarının lüğətini (əlyazması) yaratmış Q.Q.Qulbinin təcrübəsinin müəyyən təsiri altında "Türkoloqlarımızın biblioqrafik lüğəti. Oktyabraqədərki dövr" adlı tədqiqat işi aparmaq ideyası yarandı ki, bu ağır işdə mənə şagirdlərimdən və həmkarlarımdan V.Q.Quzev, N.A.Dulina, Y.A.Li kömək etdilər (lüğət nəşrə təqdim olunub).

Lüğətə yazdığım ön söz – "Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixindən. Oktyabraqədərki dövr" – həmin kitabın əsasını təşkil edib.

"Türkoloqlarımızın biblioqrafik lüğəti" və bu kitab bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır və güman edirəm ki, ölkəmizdə türkologiyanın inkişafı və onun nümayəndələri haqqında kifayət qədər tam təsəvvür yaradır.

Türk dillərinin tədqiqi tarixinə dair aşağıda adlarını göstərdiyimiz bir sıra məqalə və oçerklərin olması işimi kifayət qədər yüngülləşdirdi:

А.П.Потелуевский. История изучения туркменского языка. Материалы 1-й конференции Академии наук СССР по изучению производительных сил Туркменской ССР, вып. 3, Л., 1933, 47 с. (A.A.Potseluyevski. Türkmən dilinin tədqiqi tarixi - Türkmənistan SSR məhsuldar qüvvələrinin öyrənilməsi üzrə SSRİ EA 1-ci konfransının materiallarından, 3-cü buraxılış, L., 1933, 47 səhifə).

С.Е.Малов. Каракалпакский язык и его изучение. В. сб.: Каракалпакия, т. 4, Л., 1934, стр.200-207. (S.Y.Malov. Qaraqalpaq dili və onun tədqiqi - "Qaraqalpaqıstan" toplusu, c.4., L., 1934, səh.200-207).

А.К.Боровков. Узбекское языковедение. - В сб.: 25 лет советской науки в Узбекистане, Ташкент, 1942, стр.279-291. (A.K.Borovkov. Özbək dilçiliyi. - "Özbəkistanda sovet elminin 25 illiyi" toplusunda, Daşkənd, 1942, s.279-291).

Е.И.Убрятова. Очерк истории якутского языка. Якутск, 1945, 36 стр (Y.I.Ubryatova. Yakut dilinin tədqiqi tarixinə dair oçerk. Yakutsk, 1945, səh.36).

Н.К.Дмитриев. Труды русских ученых в области тюркологии. - Ученые записки МГУ, 1946, вып.107, т.3, кн.2, стр 63-70 (N.K.Dmitriyev. Rus alimlərinin türkologiya sahəsində əsərləri - MDU-nun elmi əsərləri, 1946, bur.107, cild 3, 2-ci kitab, səh.63-70).

М.С.Михайлов. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии. - В сб.: Вопросы языка и литературы стран Востока. М., 1958, стр.275-320 (M.S.Mixaylov. Türk ədəbiyyatının ölkəmizdə tədqiqi tarixindən. - "Şərq ölkələrinin dil və ədəbiyyat məsələləri" toplusu, M., 1958, s.275-320).

Б.В.Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении, Ташкент, 1965, 408 стр. (B.V.Lunin. Orta Asiya inqilabaqədərki və sovet şərqşünaslığında. Daşkənd, 1965, 408 səh.).

С.К.Кенесбаев. Основные вехи изучения языка казахского народа. - В сб.: Октябрь и наука Казахстана, Алма-Ата, 1967, стр.527-551. (S.K.Kenesbayev. Qazax xalqının dilinin öyrənilməsinin əsas dövrləri: – Oktyabr və Qazaxıstan elmi toplusu, Alma-Ata, 1967, səh.527-551).

Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е, М., 1969, стр.18-55. (N.A.Baskakov. Türk dillərinin tədqiqinə giriş. 2-ci nəşr, M., 1969, səh.18-55).

Lazım gələrsə, oktyabraqədərki dövrdə ölkəmizdə türkologiyanın tarixinə dair yazılan əsərlərin siyahısını davam etdirmək də olar. Lakin Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixinin yarandığı andan Böyük Oktyabr sosialist inqilabına qədər olan dövr ərzində sistemli şəkildə əhatə olunduğu (müəyyən əhəmiyyətə malik olan bütün tədqiqat əsərlərinin sadalandığı) heç bir əsərin adını çəkə bilmərik.

Mövcud ədəbiyyata və arxiv materiallarına istinad edərək, müəllif inqilabaqədərki Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixini izləməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoymuş, zəruri tərkib hissələri kimi bura Rusiyada türk dilçiliyinin təşəkkül tapması və inkişafını, həmçinin rus təhsil müəssisələrində türk dillərinin tədrisini şərtləndirən amillərə dair oçerk daxil etmişdir.

N.İ.Veselovskinin (Məlumatlar), V.B.Bartoldun (МИФВЙ, IV və İ.Y.Kraçkovskinin (Oçerklər) yuxarıda adları çəkilən əsərlərinin arxitektikasının kitabın quruluşuna güclü təsiri olmuş, onlar müəllifə ən məntiqi

kompozisiya və fikirləri ifadə sistemi seçməkdə xeyli yardım göstərmişlər.

Tədqiqat materiallarının həcmi və vəziyyəti heç də həmişə müəllifə bir sıra türkoloqların elmi və pədaqoji fəaliyyətinin tam, hərtərəfli və əsaslandırılmış qiymətini vermək imkanı yaratmamışdır. Bu, ölkəmizdəki türkoloqlara, elmi müəssisələrə, cəmiyyət və təhsil müəssisələrinə həsr olunacaq gələcək monoqrafiyaların vəzifəsidir.

Hər hansı bir elm sahəsinin tarixi nəinki keçilən yolu, uğurları və uğursuzluqları əks etdirir, həmçinin gələcək axtarışların istiqamətlərini, üsullarını göstərir, sələflərin etdikləri səhvlərdən çəkindirir.

Bunun naminə uzun illər boyu müxtəlif məlumatları zərrə-zərrə toplamağa, onları dəqiqləşdirməyə, əldə edilən materialları təkrar yoxlayaraq, onları vahid şəkildə birləşdirməyə, oktyabraqədərk dövrədə Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixinin nisbətən dolğun təsvirini verməyə dəyərdi.

I. RUS TÜRKOLOGİYASININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏN ƏVVƏLKİ DÖVR

(XVIII əsrin əvvəlinə qədər)

I. GİRİŞ

Kiyev rus dövlətinin yaranmasından çox-çox əvvəl Şərqi slavyanlar bir çox Şərq, o cümlədən, türk qəbilələri ilə qonşuluqda yaşayırdı. Gah qonşuluq, gah da düşmənçilik xarakteri daşıyan bu əlaqə və münasibətlər etnogenez və mədəniyyətdə, arxitektura və nöqqaşlıqda, məişət əşyalarından istifadədə və məişət və davranışın bir sıra elementlərində əhəmiyyətli iz qoymuşdur.* Belə bir iz leksikada da müşahidə olunur: rus salnamələrində və "İqor polku dastanı"nda, heyvandarlıq və ovçuluğa aid terminlərdə, soyad və ləqəblərdə, toponim və hidronimlərdə və i.ə. mühafizə olunmuş bir çox Şərq (əsasən, türk) sözlərini xatırlamaq kifayətdir [1].

I Pyotr dövrünə qədər rus knyazları və çarlarının saraylarında səfirlərin qəbulu mərasimi "demək olar ki, tamamilə tatar, daha doğrusu, Asiya xarakteri daşıyırdı"[2]. "Çarlıq kitabı"nda 1536-cı ilə aid olan aşağıdakı qeyd bunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Burada göstərilir ki, Kazan xanı Şiqaleyn arvadı Fatmasoltan altı yaşlı böyük knyaz İvanın (sonralar çar IV İvan) və onun anası Yelena Qlinskayanın (III Vasilinin dul qadını) qəbulunda olarkən, "böyük knyaz çariçaya "Tabuqsalam" söylədi və onunla görüşdü" [3]. Tabuqsalam –türkcə tabuq (təzim), ərəbcə salam deməkdir.

Həmin cümlənin sonunda işlənmiş "karaşevatsya" feli türklərdəki karaş = bir-birinə baxmaq [4], baxışmaq felindən törənib və yüksək mənəbə sahiblərinin görüşündəki ritualın bir hissəsini bildirir: qəbuluna gəldikləri şəxs qonaqlar qəbul otağına daxil olduqda onlarla "karaşevatsya" edirdi. [5]

Rus hökmdarları "knyaz" titulu ilə yanaşı, Xəzər çarlarının "kaqan" titulundan da istifadə edirdilər ki, həmin titul ilk dəfə rusalarda 839-cu ilə aid [6] mənbələrdə əks olunub. "Yunanlar Oskoldu kaqan adlandırırdılar" [7].

Qədim rus dövlətinin Şərqlə ticarət əlaqələri yalnız yazılı mənbələrdə öz əksini tapmayıb [8]. Rusiyanın Baltik dənizinin sahillərinə qədər uzanan geniş ərazilərində aşkar olunan Şərq dövlətlərinin pullarından ibarət saysız-hesabsız dəfinələr (XVIII-XI əsrlərə aid) də bunu sübut edir [9].

Şərqi slavyanların türk tayfaları ilə ilk təmasları Rusiyanın cənub torpaqlarının da bir müddət daxil olduğu Xəzəristanın geniş ərazilərində baş verdi.

* Müqayisə et: "Karaşevatsya – bir-birini qarşılıqlı salamlamaq... Qaranlıq (anlaşılmayan) sözdür". (M.Fasmer. Rus dilinin etimoloji lüğəti, c. P, M., 1967, s.195).

IX əsrdə Şərqi slavyanlar Xəzər dövlətinin nüfuz dairəsində idilər. "Ötən illərin salnaməsi"ndə 859-cu ilə aid olan belə bir məlumatla rast gəlirik: "...xəzərlər polyanlardan da, severyanlardan da, vyatiçlərdən də xərac alırdılar – hər tüstüdən bir gümüş pul və bir dələ dərisi" [10]. Lakin IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq şərqi slavyanlar xəzərlərin bilavasitə hökmranlığından azad olmağa başlayırlar. Kiyev dövlətinin formalaşmağa başladığı IX əsrin sonu - X əsrin əvvəlləri şərqi slavyan dövlətçiliyinin güclənməsi və onun iqtisadi imkanlarının artması ilə səciyyələnilir. Rus tacirləri "IX əsrdə nəinki Xəzər dənizinin sahillərində, hətta xilafətin paytaxtında da (Bağdadda) yaxşı tanınmışdılar. Belə olmasaydı, onları burada əziz qonaqlar kimi gözləməz, öz qan qardaşları arasından olan tərəcəməçiləri yanlarına göndərməzdilər. Rus qonaqlarının müxtəlif yollarla – Qara və Azov dənizlərindən keçən cənub, yaxud orta, hətta yuxarı Volqaboyundan keçən şimal yolları ilə Xəzər istana gəldikləri müxtəlif mənbələrdən yaxşı məlumdur. Onu xatırlatmaq kifayətdir ki, müsəlmanlar, xristian-bizanslılar və alanlar kimi onların da İtildə böyük bir koloniyaları vardı" [11].

Rusların Bağdad xilafətinin müxtəlif vilayətləri ilə apardıqları qızğın ticarət qarşılıqlı mədəni yaxınlaşmaya kömək edirdi. Qərbi Avropa haqqında demək olar ki, heç nə yazmayan ərəb coğrafiyaşünasları elm üçün ruslar və digər şərqi slavyanlar haqqında kifayət qədər ətraflı məlumatlar qoruyub saxlamışlar [12].

Xəzər istanda müxtəlif tayfalar məskunlaşmışdı. Xəzərlər özləri də müxtəlif tayfaların yaratdıqları mürəkkəb konqlomeratdan ibarət bir xalq idi. "Adətən, Bizans yazarları, xəzərləri türk tayfalarına aid edirlər, ərəb müəllifləri də onları türk adlandırırlar. Xəzərlər isə mənşəcə özlərini uqorlar, avarlar, quzlar, barsillər, onoqurlar, bolqarlar, savarlar ilə qohum sayırdılar" [13].

2. Rus salnamələrində türklər və türk dilləri haqqında məlumatlar

Qüdrətli Xəzər dövləti İqorun oğlu Svyatoslav tərəfindən zəbt olundu. "Ötən illərin salnaməsi"ndə Xəzər istanın süqutu çox qısa, lakin səlis şəkildə təsvir olunub: "6473-cü il (əski slavyan təqviminə görə – *tərc.*) (965-ci il). Svyatoslav xəzərlərin üstünə yürüş etdi. Bunu eşidən xəzər knyazları Kaqanın başçılığı altında onların qarşısına çıxdılar. Döyüşdə toqquşdular və xəzərlərə qalib gələn Svyatoslav onların Belaya Veja şəhərlərini də ələ keçirdi. Yas və kosoqlara da qalib gəldi" (səh.244).

Üç ildən sonra – "6476-cı il (968). Peçeneqlər ilk dəfə [14] rus torpağına gəldilər, Svyatoslav isə bu zaman Pereyaslavda idi. Olqa nəvələri Yaropolk, Oleq və Vladimirlə Kiyev şəhərinin qala divarları arxasında gizləndi. Peçeneqlər böyük bir qüvvə ilə şəhəri mühasirəyə aldılar... Şəhərdəki adamlar çətinlik çəkməyə başlayıb dedilər: "O tərəfə (Dneprin o biri sahilinə - A.K.)

keçib onlara: "Sabah özünü yetirməsəniz, peçeneqlərə təslim olacağıq" deyəcək bir adam yoxmu?". Bir yeniyetmə dedi: "Mən keçərəm" və ona: "Get" – dedilər. O, əlinə bir yüyən alıb, peçeneqlərdən: "Yiyəsiz at görünüz olmayıb?" – deyə soruşa-soruşa, onların düşərgələrinin içindən keçib getdi, çünki peçeneq dilini bildiyi üçün onu özlərindən biri sanırdılar... (Fərqləndirmə mənimdir - A.K.) [15].

Mötəbər salnamədən gətirilən bu nümunə ruslar, daha dəqiq desək, Kiyev vətəndaşları arasında peçeneq dilini - türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdən birini - əməli şəkildə bilən adamların olmasına dair ən qədim dəlildir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, İ.Markvartın hazırda hamı tərəfindən qəbul edilən fikrinə görə, "peçeneqlərin dil və etnoqrafik cəhətdən sırf türk mənşəli olmaları heç bir şübhə doğurmur" [16].

Rus salnamələrində ruslarla türklər arasında həm dinc, həm də düşmənçilik münasibətlərinə dair külli miqdarda nümunələr hiş olunub. "İlk Kiyev knyazları İqor, Svyatoslav, Vladimir "aramsız olaraq ... peçeneqlərlə döyüşürdülər" [17]. Digər tərəfdən, "Ötən illərin salnaməsi"ndə dinc, müttəfiqlik münasibətlərinə dair nümunələr də var, məsələn: "6423-cü ildə (915-ci il) peçeneqlər ilk dəfə rus torpağına gəldilər və İqorla sülh imzalayaraq, Dunaya tərəf getdilər" (s.228). 944-cü ildə peçeneqlər muzdlu qoşun şəklində rusların Bizans üzərinə yürüşündə iştirak edirlər: "6452-ci ildə (944-cü il) İqor bir çox döyüşçüləri – varyaqları, rusları, polyanları, slavyanları, kriviçləri, tıverliləri bir yərə topladı, peçeneqləri muzdlu tutdu – onlardan girovlar götürərək, öz qisasını almaq üçün qayıqlarda, at belində yunanların üstünə yürüşə yollandı" (s.230).

969-cu ildə ərəb tarixçisi İbn Xaukal peçeneqlərin rusların müttəfiqləri olduqlarını yazırdı [18].

X əsrdə ruslarla Volqa bulqarları arasında sıx əlaqələr yaranır: "bununla yanaşı, bu dövr Volqaboyu tayfalarını öz feodal sistemlərinə daxil etmək uğrunda rus və bulqar knyazları arasında mübarizələr dövrüdür" [19]. Rusların Xəzər dənizinin cənub sahillərinə ilk basqını da X əsrin əvvəlinə (914-915) aiddir [20].

"Ötən illərin salnaməsi"ndə 985-ci ilə aid hissədə ilk dəfə torkların adı çəkilir - onlar Vladimirin qoşununa süvarilər kimi daxil idilər. "6493-cü ildə (985-ci il) Vladimir əmisi Dobrinya ilə birlikdə qayıqlarda bulqarların (bulqar) üstünə getdi, torkları isə at belində sahilboyu gətirdi və bulqarlara qalib gəldi" (s.257).

Torklar və digər bir türkdilli tayfa – berendeylər peçeneqlərin hücumlarını dəf etməkdə rus dövlətinə kömək edirdilər. Bir qədər sonra (XI - XII əsrin əvvəlləri) [21] torklar və berendeylərlə yanaşı, peçeneqlər də rusların başçılığı altında qüdrətli türk tayfasının, daha doğrusu, türk tayfa ittifaqının – polovetslərin hücumlarının qarşısını alırdılar. Rus salnamələrində polovetslər

kimi tanınan bu tayfalar, Şərqi xalqlarında qıpçaqlar, Bizans xronikalarında komanlar, latınlarda isə bəzən koman, daha çox isə kumanlar adlandırılırdı. Kuman - koman - kuban etnonimi türk tayfa adlarında kubandı-kumandı-kuvandı-kijit - kumandilər kimi qalmışdır.

Ruslarla türklər arasında barış və savaşı münasibətləri görünməmiş sürətlə bir-birini əvəz edir. "İlk dəfə rus torpağına müharibə ilə gələn (1061-ci ildə)... və döyüşdə... Vsevoloda qalib gəldikdən sonra çıxıb gedən" [22] "mənfur və kafir düşmənlər" – polovetslər, sonralar ruslarla birlikdə Kalka döyüşündə tatarlara qarşı çıxış etdilər (16 iyun 1223-cü il). Doğrudur, onlar "tab gətirməyib geri qaçdılar və dalda gələn rus polklarını basıb keçdilər. Tatarlar qələbə qazandılar[23].

XI əsrdə rus dövləti ərazisində türkdilli tayfaların ilk yaşayış məntəqələri meydana gəlir. Torklara dair ilk belə məlumat 1080-ci ilə aiddir; [24] 1097-ci ildə torklarla yanaşı, berendey və peçeneqlərin ilk yaşayış məntəqələri haqqında da məlumat verilir [25]. Bütün bu türkdilli tayfalar ümumiləşdirilmiş "qara klobuklar"[26] adını daşıyaraq, sonralar Kiyev dövlətinin tərkibinə daxil olmuş və onun vətəndaşları hüququ qazanmışlar [27]. Kiyev rus dövlətinin cənub sərhədlərini qoruyan tork və berendeyləri "öz murdarlarımız" adlandırılırdılar. İpatyev salnaməsində 1159-cu ilə aid qeyddə göstərilir ki, Çerniqov yaxınlığında yeddi şəhərcik vardı – Morovnesk, Lyubesk, Orqoş, Vsevoloj (sonralar Sivoloj kəndi) və b. həmin şəhərciklərdə "itəbaxanlar ... və polovetslər yaşayırlar" – yəni bunların ruslar və polovetslərdən ibarət qarışıq əhalisi vardı.

B.D.Qrekov yazırdı ki, söhbət "Kiyev torpağının qeyri-slavyan qonşuları ilə köhnə əlaqələrindən gedərkən varyaqları deyil, bolqarları, xəzərləri, Krım, Qafqaz və Bizans nəzərdə tutmaq lazımdır" [28].

Rusların arasında yaşayan türkdilli tayfalar məmnuniyyətlə rus qızlarını alır, ruslar isə polovets qızlarına elçi göndərirdilər. Knyaz İqorun polovets əsirliyindən qayıdan oğlu Vladimir oradan arvadını – polovets xanı Qonçakın qızını da özü ilə gətirmişdi. "Rus torpağı naminə cəfalar çəkən" Vladimir Monomax oğlanları Yuri (1107) və Andreyi (1117) polovets qızları ilə evləndirmişdi [29].

XII əsrə aid olan mənbələrdən – "Rahib Nikonun həyatı" və "Əsir polovets haqqında rəvayət"dən polovetslərin xristianlığı qəbul etdikləri məlumdur [30].

İpatyev salnaməsində 1159-cu ilə aid olan qeyddə deyilir: "Yetişdi... İzyaslava [31] böyük kömək... Başkırd 20.000-lə gəldi, Svyatoslav Vladimiroviçin atası Polovets çölünə qaçmış və ona ərə getmişdir". Svyatoslav Vladimiroviçin atası Çerniqov knyazı Vladimir Davidoviçin dul qadını idi; ərinin ölümündən sonra polovets xanı Başkırd pənah aparmış və ona ərə getmişdi. Buna görə də polovets Başkırd Svyatoslav Vladimiroviçin

atalığı idi. Rus knyazlarının polovetslərlə qohumluğuna dair çoxlu nümunələr var: məsələn, XII əsrin ən məşhur rus knyazlarından olan Andrey Yuryeviç Boqolyubskinin anası Ayepa adlı polovets nəslinə mənsub türk qızı idi (Ayepa – Ay-apa).

Qaliç knyazı Mstislav Udaloj polovets knyazı Kotyanın qayınatası idi [32].

Birgə yaşayış, nikahlar, hərbi ittifaqlar və i.a. kimi tərffərləri haqqında danışdığımız o qədim zamanlarda ruslarla türklər arasında idillik münasibətlərin hökm sürməsinin sübutu kimi qiymətləndirmək lazım deyil. Həmin münasibətlərin daim düşmənçilik münasibətləri olduğunu da demək olmaz.

IX-XII əsrlərdə və sonrakı illərdə rusların ruslarla (daha doğrusu, rus knyazlarının öz aralarında) münasibətləri tərəflərin həddən artıq mürəkkəb olan hərbi-siyasi niyyətləri ilə şərtlənirdi. Bu, çox təlatümlü və ağır bir dövr idi.

Yalnız bir şey tamamilə aydındır: şərqi slavyanlarla türklərin çoxəsrlik təmasları hər iki tərəfin dilində, adət, ənənə, mədəniyyətində əhəmiyyətli izlər qoymuşdur.

Konstantin Baqryanorodnının (XI əsr) dediyinə görə, rusların "zakon" ("qanun") sözü peçeneq dilinə keçmişdi [33].

Polovets dilinin "Kodeks kumanikus" adlı abidəsində (1303), polovets, yaxud qıpçaq dilinin leksika və qrammatikası üzrə ərəb traktatlarında polovetslərin rus dilindən iqtibas etdikləri smola (qatran), peç (soba), izba (daxma), soloma (saman), oves (arpa), dyoqot (qatran) kimi sözlərə rast olunur [34].

Rus, Ukrayna və belorus dillərində türk sözlərinin sayı yüzlərlədir. Türk leksik elementləri çox qədimdən şərqi slavyanların danışdığı dillərinə nüfuz etmiş və burada möhkəmlənmişdir. Kifayət qədər erkən meydana çıxan "əcnəbi sözlərin siyahıları" – özünəməxsus əcnəbi sözləri əhatə edən sözlüklər buna sübutdur.

3. Kiyev rus dövlətində türk dillərinə bələdlilik

Rusların əcnəbi dilləri öyrənmələrinə dair ən qədim tarixi qaynağa Vladimir Monomaxın "Nəsihət"ində rast gəliirik. Onun dediyinə görə, "mənim atam (Vsevolod Yaroslaviç - A.K.) evdə oturub, beş dil bildirdi". Güman olunur ki, bunlar aşağıdakı dillər idi: yunan, latın, alman, macar, polovets-yaxın və daim təmasda olduqları qonşularının dili; bu dillər deyildisə, onda ya Bolqar (Volqa bolqarları), Kozar (yəni xəzər - A.K.), yaxud Tork, Yazo, Kasoj və Obez və ya polyak, litva, fin və i.a. dilləri" [35].

N.M.Karamzinin fikrincə, bunlar "rus dilindən savayı yunan, skandinav, polovets və macar dilləri idi" [36].

M.İ.Suxomlinov güman edirdi ki, "bu beş dildən biri mütləq ruslara qədimdən bəri tanış olan yunan dili idi; qalanları isə, çox güman ki, Şərq və ya Şimal dilləri deyil, Qərb dilləri idi..."[37]. V.V.Bartold belə hesab edirdi ki, "Nəsihət"dəki sözlər ("evdə oturub beş dil bilirdi") açıq şəkildə kitablar vasitəsilə dil öyrənilməsinə işarə edir, o dövrün Rusiyasında isə Şərq dilləri çətin ki, belə məşğələlərin predmeti ola biləydi" [38].

Kiyev üçün gah vətəndaş, gah nikah vasitəsilə qohum, gah da narahatlıq yetirən qonşular olan türk tayfalarının dillərinin öyrənilməsi mühüm əməli mülahizələrdən doğurdu. Bundan əlavə, o dövrdə məhz türk dilləri ilə "evdə oturub" məşğul olmaq daha asan idi, çünki bu dilləri öyrədən adamlar vardı.

Əlbəttə, Vsevolod Yaroslaviçə xas olan əcnəbi dilləri qavramaq qabiliyyəti az-az rast olunan bir istisna idi, lakin Kiyev dövlətinin mövcud olduğu şərait, coğrafi mövqeyi, inkişaf etmiş mədəniyyəti, geniş mədəni və ticarət əlaqələri onun vətəndaşları arasında əcnəbi, o cümlədən, türk dillərini əməli cəhətdən bilən adamların olmasını güman etməyə imkan verir.

4. Monqol-tatar hücumu. Dilmanclar.

İlk lüğətçilik təcrübələri. Türkiyə, Orta Asiya və Sibirlə təmaslar

Rusiya və cənub-şərqi Avropa tarixində XIII əsrin birinci rübü Asiyanın daxili rayonlarındakı tayfaların hərəkətə gəlməsi ilə əlamətdardır ki, tarixdə buna monqol və ya tatar hücumu adı verilib. Artıq XIII əsrin 30-cu illərində tatarlar Dəşti-qıpçağı ələ keçirərək, burada Şərq ədəbiyyatında Cuçi ulusu, yaxud Mavi (Göy) Orda, rus mənbələrində isə Qızıl Orda kimi tanınan qüdrətli bir dövlət yaratdılar.

Monqol-tatarlar demək olar ki, iki əsr rus torpaqlarını tarmar etdilər. Monqol-tatar istilasının nəticəsində bir çox şəhərlər, kəndlər qarət olunub yandırıldı, xarabalıqlara çevrildi, var-yoxdan çıxarılarq müflis edildi. A.S.Puşkinin sözləri ilə desək: "Rusiyaya ali bir qismət nəsihət olmuşdu – onun nəhayətsiz əraziləri monqolların qüvvələrini tükətdi və onlar Avropanın düz astanasında dayandılar; barbarlar istila olunmuş Rusiyanı arxada qoymağa cürət etmədilər və Şərqdəki çöllərinə qayıtdılar" [39].

Bu ağır dövrdə Rusiyada türk dillərinə əməli cəhətdən yiyələnmək meyli zəifləmiş, əksinə, müəyyən qədər güclənirdi ki, bu da qəsbkarlarla təmasda olmaq zərurətindən irəli gəlirdi. Rus knyazlarının Ordaya vaxtaşırı səfərləri, Ordanın nümayəndələri ilə təmaslar ilk tərcüməçilərin – dilmancların rəsmi şəkildə meydana çıxmalarına səbəb oldu (rusca tolmaç, til - dil sözündən) [40].

"Tolmaç" sözünün ən erkən işləndiyi mənbə (prof.A.İ.Popovun verdiyi arayışa görə) İpatyev salnaməsindəki 1261-ci ilə aid qeyddir.

Yazılı abidələrdə də tez-tez tolmaçların adı çəkilir. Belə ki, Plano Karpini (1246) Batının yanında knyaz Yaroslavin oğlu ilə rastlaşır ki, sonuncunun

"yanında Sanqor(a) adlı rus döyüşçüsü vardı; əsl komanlardan idi, lakin indi Batının düşərgəsində bizə dilmanlıq edən Suzdallı digər bir rus kimi, o da xristiandır. Tatar imperatorunun yanında orada vəfat etmiş knyaz Yaroslavi və Quyuqqanın yanında bizim dilmanımız olmuş Temera adlı dilmançı da gördük" [41].

Plano Karpinin özünün dediklərinə görə, o, "latın və fransız dillərini bilən bir çox ruslar və macarlar, rus klirikləri və onlarla olmuş bir sıra adamlar vasitəsilə tatarlar haqqında çox qiymətli məlumatlar əldə etmişdir. Bunlardan bəziləri otuz ilə qədər tatarlarla müharibələrdə, yaxud onların arasında olmuş, dillərini bildikləri üçün onların bütün işlərindən xəbər tutmuş, onlarla iyirmi, on beş, on il fasiləsiz birgə yaşamışlar" [42].

O dövrdə (XIII əsr) rus dili geniş yayılmışdı və beynəlxalq dil kimi istifadə olunurdu; Plano Karpininin Batının iqamətgahında Roma papasının müraciətini dostları ilə birlikdə dilmanclar vasitəsilə "rus, sarasin və tatar dillərinə... çevirdik" deməsi buna bir sübutdur [43]. Cavab hazırlayarkən Batının məşvərətçiləri Plano Karpinidən Papanın yanında rus, sarasin və ya tatar dillərini bilən" adamların olub-olmamasını soruşmuşdular [44].

Rusların nəinki türk dillərini, həm də tarixi şəxsiyyətləri tanıdıqlarına dəlalət edən daha bir sənədi (XIV əsrin sonu) nümunə gətirək. "İkinci Sofiya salnaməsi"ndəki 1395-ci ilə aid qeyddə deyilir: "...sınan ayağını dəmirlə bərkidən və bu üzədən Temir Aksak adlandırılan; Temir – dəmir, Aksak – ağsaq deməkdir. Polovets dilində verilən bu ləqəbi tolmaçlar (dilmanclar) "dəmir axsaq" kimi tərcümə edir" [45].

Ruslar və onlarla qonşu olan xalqların əsrlərlə davam edən təmasları onlardan hər birinin mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan söz və terminlərin qarşılıqlı əxz edilməsinə səbəb olmuşdur. Rus dilində əcnəbi dillərdən keçən leksik materialın toplanması onun sistemləşdirilməsi və izah olunması zərurətini yaratmışdır. Qədim əlyazmalarında bəzən əcnəbi sözlərin siyahısına, həmçinin ayrı-ayrı ifadə və dialoqlara və onların izahlarına rast olunur. M.İ.Suxomlinovun dediyinə əsasən güman etmək olar ki, "ilk lüğətçilik təcrübələrimiz XI əsrdən də əvvələ aiddir" [46].

Rusların türk dilləri ilə tanışlığı tarixinə dair ilk maraqlı mənbə və leksikoqrafik təcrübə, şübhəsiz "Се татарский язык" və "Толкование языка половецкого" adlı iki kiçik lüğətdir.

"Се татарский язык" – 27 söz, 6 ifadə və 18 saydan ibarət lüğətdir. Bir vaxtlar Novqoroddakı Sofiya məbədi kitabxanasına mənsub olmuş XV-XVI əsrlərə aid topluya daxildir. Yunan və perm əlifbaların, bir sıra dillər barədə məlumatların, bir sıra əlifbaların ilk hərflərinin adlarının, həmçinin üç məqalənin daxil olduğu bu toplunu P.K.Simoni [47] nəşr etdirmişdir. Bu əlyazmanı tədqiq edən O.Pritsak [48] "bütün məlumatların, xüsusən də Suriya

əlifbasının ilk hərflərinin adlarının "əlif, be"... və "yuqor" adlandırılan və uyqur kimi başa düşülməli olan əlifbanın ilk altı hərfinin adlarının çox dəqiq verildiyini" göstərmişdir [49].

"Ce татарский язык" lüğətçəsindəki sözlər, ifadələr və sayları P.Simoni F.Y.Korşun transkripsiyasında vermişdir [50]. Hazırda bu lüğətçə L.S.Kovtunun [51] əsərində də nəşr olunub. 1850-ci ildə M.A.Obolenski onun özünə məxsus olan mitropolit Makarinin "Çetix-Miney" əlyazmasının 603-cü səhifəsinin arxasında (vərəqədəki xüsusi işarələr onun 1559-cu ilə aid olduğunu göstərir) 17 sözdən ibarət rusca-polovetscə lüğətçə aşkar edib: "Polovets dilinə dair izahlar. Birincilər polovetscə, sonrakılar rusca" [52].

M.A.Obolenskinin məqaləsi işıq üzü görün kimi, özünü adlandıran birisi dərhal "Moskvityanın" jurnalına özünün tərtib etdiyi "polovets sözlərinin indi də Zaqaqaziya tatarlarının ləhcəsində (Azərbaycan dilində - A.K.) işlənən sözlərlə müqayisəli cədvəli"ni göndərdi [53].

Türk leksikoqrafiyasının "Moskvityanın" in səhifələri arasında itib gedən bu mühüm abidəsinə olan maraq xeyli müddət özünü göstərməsə də, 1883-cü ildə məşhur tarixçi P.V.Qolubovski XVI əsrə aid rus salnaməsindəki polovets-rus lüğətçəsini yada saldı, onun bir hissəsini çap etdi və göstərdi ki: "Şübhəsiz, Rusiyada türk sözlərini toplayırdılar. Knyaz Obolenskinin aşkar etdiyi lüğət parçası da bunu sübut edir... Bu lüğəti "Kodeks kumanikus"la müqayisə etsək, güman ki, hər ikisinin eyni bir dilin qalıqlarını əhatə etməsi fikri ilə razılaşmalı olacağıq" [54].

P.V.Qolubovskinin ardınca və çox güman ki, onun sayəsində, praqalı alim K.Yireçək də bu lüğətçə ilə maraqlandı [55].

1908-ci ildə P.K.Simoni yuxarıda adı çəkilən məqaləsində "Polovets dilinin izahı"nın daha mötəbər mənbədən (Moskva Sinod kitabxanası, №183, v.704, sütun 21) götürülən nümunəsini verdi. Həmin materialı (səh.191-193) "Kodeks kumanikus"dan (Q.Kunun nəşri) gətirilən paralellərlə birgə verən müəllif buradaca F.Y.Korşun şərhlərini də əlavə etmişdir. Sonuncunun fikrincə, "bu əlyazmada əks olunmuş polovets yox, tatar sözləridir və əlamətlər məcmusuna görə çöl, yaxud cənub sahili (Kırımın) yox, məhz Baxçasaray, yaxud Simferopol ətrafı ərazilərdə yaşayan tatarlara aiddir" (səh.189).

Lakin həmin lüğətçəni "ən mühüm qədim rus linqvistik abidəsi" sayan və haqlı olaraq "Moskva mitropoliti Makarinin XVI əsrdə öz lüğətçəsini hansısa qədim əlyazmadan köçürdüyünü" güman edən A.Y.Krımski [56] F.Y.Korşun yuxarıda göstərilən fikrini şübhə altına ahırdı.

"İzah"ın M.A.Obolenski (1850) və P.K.Simoni (1908) tərəfindən çap olunan mətnləri arasındakı fərqlər bir o qədər də əhəmiyyətli deyildi.

O.Pritsakin fikrincə, hər iki lüğətçədə eyni dilə, XVIII-XIV əsrlərdə Qızıl Orda dili olan qırçaq dilinə məxsus sözlər verilmişdir; "Ce татарский язык"ın

xan Berge (1257-1267) dövründə Qızıl Ordaya səfər etmiş Rostov yepiskopu Kirillin (1231-1262) tapşırığı ilə Rostov Vladimirskidə tərtib olunması fikri də ona məxsusdur[57].

Alman türkoloqu Villi Banq (1869-1934) polovets-rus lüğətçəsinin varlığından K.Yirçekin məqaləsindən xəbər tutdu. Moskvadan onun fotosuratını alaraq, 1911-ci ildə Belçika Akademiyasının "Bülleten"ində öz şərhləri ilə birlikdə çap etdirdi[58].

P.K.Simoninin tədqiqatından xəbərsiz olan V.Banqın məqaləsi bir sıra türkoloqların diqqətini cəlb etdi: K.Qrönbek "Kodeks kumanikus"un [59] özü hazırladığı nəşrinə "İzah"dan birincidə olmayan bir neçə sözü daxil etdi. P.Pellio [60] və A.Zayonçkovski [61] bu lüğətçədəki sözlərin tədqiqi ilə məşğul oldular.

L.S.Kovtun hər iki lüğətçənin – "Ce татарский язык" və "Polovets dilinin izahı"nın müqayisəli cədvəlini tərtib etdi. Bu cədvəldən məlum olur ki, onlarda hər ikisi üçün ümumi olan 12 məqalə var. "Ce татарский язык" lüğətçəsinin rus dilində olan hissəsində bura daha 16 məqalə əlavə edilsə də, bunlardan yalnız 15-ə dair türk ekvivalentləri verilib. 12 eyni məqalənin olması, güman ki, mətnin ümumi bir əsasa malik olduğuna dəlalət edir ki, sonralar müxtəlif toplularda onlar müxtəlif şəkildə inkişaf etmişdir [62].

Həm M.A.Obolenskinin əlyazmasında, həm də P.K.Simoninin çap etdirdiyi əlyazmalarda "Polovets dilinin izahı"ndan əvvəl "Orda möcüzə göstərən mitropolit Alekseyin möcüzəsi" adlı məqalə gəlir. O.Pritsakin fikrincə, "İzah" və "Möcüzə"nin mənbələri eynidir. O.Pritsakin onları "Çetyi-Miney"ə tam şəkildə daxil olsa da, daha qədim dövrlərə aid olan orijinala mənsub vahid əsər kimi" qəbul edir [63].

"Polovets dilinin izahı"ndakı "Sarrakinlər - polovetslər, tatar adlananlar" məqaləsi göstərir ki, lüğətin tərtib olunduğu dövrdə tatar və polovets terminləri bir-birinə yaxınlaşırdı; "sarrakinlər" sözünün izahı zamanı şərqşünaslar arasında xeyli canlanma yarandı [64].

F.Y.Korşdan sonra türkoloqlarımızın, təəssüf ki, kifayət qədər diqqət yetirmədikləri "Polovets dilinin izahı"nın tədqiqini davam etdirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, mitropolit Makarinin "Çetyi-Mineyi" bu polovets-rus lüğətçəsinin olduğu yeganə əsər deyil. Troitsk-Sergi lavrasının kənarı abid Simon Azaryinin "Lampada" (1665) əsərinin 262-ci səhifəsində [65] "Polovets dilinin izahı. Birincilər polovets, sonrakılar rus" verilib; lüğətin mətni Makarininkindən fərqlənir[66]. 1673-cü ildə Novqorodda tərtib edilən və hazırda DKK-da saxlanan əlifbalardan birində də "Polovets dilinin rus dilində izahı" vardır. Bu "İzah"ı M.P.Alekseyev çap etdirmişdir [67].

"Azbukovnik" [68], yaxud "əcnəbi dillərin əlifbaları" adlanan özünəməxsus əcnəbi sözlərin lüğətləri Rusiyada kifayət qədər erkən meydana çıxmış, XVI-

XVIII əsrlərdə isə geniş yayılmağa başlamışdır. Bunlarda bəzən şərq dillərindən alınma sözlərin də izahı verilirdi [69]. Belə ki, məsələn, "24 dili olan müdrik əlifba kitabı"nda ərəb, erməni, qədim yəhudi, hind, həbəş, fars, tatar və digər Şərq dillərinə məxsus sözlər və onların izahı verilir. Tədricən, azbukovniklər bir sıra Şərq ölkələri, o cümlədən, Türkiyə haqqında məlumatların da verildiyi özünəməxsus ensiklopediyalara çevrilirdi [70].

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Şivan və III Vasilinin Kazan və Krım xanlıqları ilə apardıqları güclü yazışma onu göstərir ki, Moskvada Kazan-tatar və Krım-tatar dillərini sərbəst bilən dilmanc və tərcüməçilər dövlət qulluğunda idilər[71]. Səfirliklərin yazışmalarından məlumdur ki, "1489-cu il sentyabrın 6-da və 1490-cı il oktyabrın 29-da Krıma göndərilən fərmanlar "tatar yazısında" yazılmışdı (Oblyaz Bakşey yazmışdı)" [72].

S.A.Belokurovun kitabında verilən tərcüməçilərin adlarına, əsasən, demək olar ki, onların əksəriyyəti ya tatar, ya da tatar mənşəli idilər. Türk dillərini, xüsusən də türk dilini Don kazakları çox yaxşı bilirdilər; arxivlərdən XVI əsrin əvvəlində Azovda "türk dilini yaxşı bilən rus dyakının" yaşadığı məlumdur [73].

III İvan dövründə (1453-1505) tatar istibdadından azad olduqdan sonra yenə də Volqa və Xəzər dənizi vasitəsilə Qabaq Asiya ölkələri ilə təmaslara başlandı[74].

XV əsrin sonunda Rusiya ilə Türkiyə arasında müntəzəm siyasi əlaqələrin əsası qoyuldu. 1493-cü ildə ilk Türkiyə səfirliyi [75] Moskvaya gəldi; 1496-cı ildə "bütün Rusiyanın hökmdarının" elçisi M.A.Pleşeyevin başçılıq etdiyi ilk rus səfirliyi Türkiyəyə yollandı; K.Marksın dediyi kimi, "qarşısında bütün Avropanın tir-tir əsdiyi Sultan Bəyazid moskovitlərin dikbaş nitqlərini" də elə bu səfirdən eşitdi [76].

Türklər tərəfindən Çarqradın – Konstantinopolun fəthi (29 may 1453-cü il) Rusiyaya çox böyük təsir göstərdi və sonrakı illərdə türklərə və Türkiyəyə qarşı böyük maraq oyatdı ki, M.A.Speranski və A.İ.Sobolevskinin tədqiqatları buna parlaq nümunədir [77].

XVI əsrin ikinci yarısında Kazan (1552) və Həştərxan (1554) xanlıqları istila edildikdən sonra Rusiyanın Orta Asiya dövlətləri ilə əlaqələri yenidən bərpa edildi[78]. Sibir xanları ilə əsasən hələ XV əsrdə qoyulan təmaslar, XVI əsrdə müntəzəm şəkildə alır. Kazan və Həştərxan ələ keçirildikdən sonra Sibirdən təbəəlik qəbul etmək təklifini gətirən səfirlik gəldi (1555). Ruslar, tədricən, Sibirdə möhkəmlənirdilər; artıq 1587-ci ildə Tobolsk şəhərinin bünövrəsi qoyuldu və bu şəhər uzun illər həmin diyarın paytaxtı oldu. XVII əsrin əvvəllərində ruslar Yenisey və Lena hövzələrində öz mövqelərini möhkəmləndirdilər, 1632-ci ildə Yakutsk şəhərinin əsası qoyuldu. Sibir haqqında ilk məlumat 1567-ci ildə bura səyahət etmiş kazak atamanları İvan

Petrov və Burnaş Yalıçevin hesabatında "Sibirdəki dövlətin təsviri"ndə qalmışdır [79].

Şərq xalqlarının məişəti, adət-ənənələri, dilləri haqqında məlumatları zəvvarlar və ticarət adamları gətirirdi [80]. Sonuncular arasında Hindistanda üç il yaşamış (1469-1472) və öz səyahəti haqqında [81] çox maraqlı qeydlər qoyub getmiş Afanasi Nikitinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Güman ki, A.Nikitin [82] bir neçə Şərq dilinə, o cümlədən, bir və ya iki türk dilinə əməli şəkildə yiyələnmişdi.

Salmamələr, "səyahətnamələr" – ticarət adamlarının və zəvvarların yol qeydləri, "Səfir kitabları", "Səfirələrin ətraflı məlumatları", xüsusən də "Rus xronoqrafı"nda Yaxın Şərq, Türkiyə haqqında çox maraqlı məlumatlar var idi.

Yaxın Şərqə əməli şəkildə bələd olan şəxslər arasından dövlət çinovnikləri seçilir və onlar müvafiq dövlət təşkilatlarında xidmət edirdilər. Belə ki, Şərq dillərini əməli şəkildə bilən adamlar Səfərətxana idarəsinə dilmanc kimi işə götürülürdülər. Məsələn, 1689-cu ildə həmin idarədə Pyotr Tatarinov "Türk və tatar dilləri üzrə", Dmitrii Seitov [83] isə "türk, tatar və ərəb dilləri üzrə tərcüməçi" kimi işləyirdilər. Bunlardan əlavə, yalnız tatar dili üzrə daha iki tərcüməçi də vardı. Rusiyaya 1633 və 1636-cı illərdə səyahət etmiş məşhur səyahətçi Oleari yazırdı: "...onların (rusların - A.K.) arasında özündə gözəl əqli və möhkəm yaddaşı birləşdirən parlaq istedadlar var. Səfərətxana idarəsinin hazırkı Duma dyakı Alman İvanoviç hələ gənc yaşlarında ikən, İran və Türkiyədə olmuş və bir müddət ərzində fars və türk dillərini elə mənimsəmişdir ki, tərcüməçinin yardımından keçməyə bilər" [84].

XVII əsrin sonunda stolnik (saray xadimi - A.K.) Andrey İvanoviç Lızlovun "Skif tarixi" əsəri meydana gəldi. Burada rus tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq monqol-tatarların tarixinin, xüsusən də onların Rusiya ilə münasibətlərinin bir çox problemləri hərtərəfli nəzərdən keçirilirdi [85].

5. Türk linqvistik materialının toplanması

XVII əsrin sonunda türk (və digər Şərq) dili və paleoasiya dilləri üzrə linqvistik materialların sistemli şəkildə toplanmasının əsası qoyuldu. Koreya, buryat, monqol, tatar (o cümlədən, Krım-tatar), kalmık, gürcü, çeremis, mordva, ostyak, tunqus, yakut, lamut, yukagir, voqul, permyak və samoyed dillərinə aid ilk nümunələr holland hüquqşünası Nikolas-Kornelisson Vitzenin (1641-1717) "Şimali və Şərqi Tatarıstan" [86] əsərinə daxil edilmişdi. Sonralar Amsterdamın burqomistri olmuş bu adam, 1664-cü ildə Holland səfirliyinin tərkibində Moskvaya gəlmiş və bir neçə il burada yaşayaraq, öz əsərləri üçün zəruri olan materialları toplamışdı [87]. Əsərinin ikinci nəşrində Vitzen Elmlər Akademiyasının onun üçün topladığı linqvistik materiallardan [88] istifadə

etmişdi. N.K.Vitzenin türk dilçiliyi tarixinə daxil olmasının səbəblərindən biri də odur ki, hazırda güman edildiyi kimi, onun kitabında ilk dəfə olaraq qədim türk yazıları (run yazıları) haqqında rus mənbələrindən götürülmüş məlumatlar verilir [89].

XVII əsrin sonunda məşhur rus coğrafiyaçısı, etnoqraf və xəritəşünası, "tobollu boyar oğlu" Semyon Ulyanoviç Remezov [90] "Sibir xalqları və onların torpaqlarının hüdudlarının təsviri"ni tərtib etdi (1697-1698). Əlyazması şəklində qalan bu əsərdən XVIII əsrin 60-80-ci illərində Sibir tarixinin salnamələr toplusunun müəllifi, tobollu tarix həvəskarı İ.L.Çerepanov (1724-1795) bəhrələndi. İ.L.Çerepanovun S.U.Remezovun əsərindən verdiyi parçalarda sonuncu Sibir xalqlarının genealogiyası, Sibir xalqlarının mənşəyi və məskunlaşdıqları ərazilərin sərhədləri, şəhərlərin adlarının yaranma tarixi, tatar qanunları, Krasnoyarsk tatarları, tunquslar, daurlar, mancurlar və digər xalqlar haqqında çox müxtəlif və qiymətli məlumatlar toplamış etnoqraf, toponimist, tarixçi, coğrafiyaçı kimi çıxış edir[91].

Rusiyada hələ qədimdən bəri bərqərar olmuş türk dillərinə əməli şəkildə yiyələnmə, həmçinin bu xalqlarla bağlı linqvistik, etnoqrafik, tarixi materialların tədricən toplanması sonralar I Pyotr dövründən başlayaraq, elmi şərqşünaslığın, elmi türkologiyanın təşəkkülünə səbəb oldu.

II. RUSİYADA ELMİ TÜRKOLOGİYANIN YARANMASI

(XVIII əsrin əvvəli)

1. I Pyotrun tədbirləri

Rus dövlətinin islahatçısı olan I Pyotr çoxəsrlik tarixə malik, kökləri Kiyev rus dövlətinin parlaq mədəniyyətinə bağlı olan Rusiya mədəniyyət və elminin inkişafı və tərəqqisi üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasının mühüm olduğunu çox tez anlamışdı.

Hələ çarlığının lap əvvəlində I Pyotr aydın şəkildə başa düşürdü ki, coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar Rusiyanın gələcəyi qırılmaz şəkildə Şərqlə bağlıdır, Şərqi və oradakı dillərin öyrənilməsi isə qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Yeni mərhələnin – rus şərqşünaslığının yaranmasının başlanğıcı 18 iyun 1700-cü il qəbul olunmalıdır. Həmin gün I Pyotr fərman verərək, yeni təyin olunmuş Sibir mitropolitinə "xoşxasiyyət və savadlı gənclərdən iki, yaxud üç nəfər seçərək, Çin və ya monqol dilini öyrənmələrini" tapşırırdı [1]. Təəssüf ki, bu təşəbbüsün nəticələri barədə məlumatımız yoxdur, lakin rus şərqşünaslığı tarixi üçün o, bilavasitə məqsədi Şərq dilləri üzrə mütəxəssislər hazırlamaq olan ilk rəsmi dövlət tədbiri kimi mühümdür.

I Pyotr Şərq dillərinin öyrənilməsi üçün meydana çıxan hər bir imkandan istifadə edirdi: rusların əvvəlcə Çin [2], sonra monqol [3], daha sonra isə yapon [4] dillərini öyrənmələrini təşkil etməyə cəhd göstərirdi.

I Pyotrun Yaxın Şərq siyasətinin inkişafı, xüsusən də 1711-ci ilin Prut yürüşü nəticəsində türk, fars, ərəb dillərini, Yaxın Şərq ölkə və xalqlarının adət və ənənələrini, qanunlarını bilən şəxslərin hazırlanmasının çox zəruri olduğu meydana çıxdı.

22 fevral 1711-ci ildə I Pyotr "Manifest, yaxud elan. Bəyanat. Türk sultanı Əhmədin əlahəzrət çar öleyhinə sülhü pozması haqqında" fərman verdi. Manifestin qısa məzmununu əhatə edən "Universallar" da, çox güman ki, elə bu zaman tərtib olunmuş, "türk-tatar" dilinə tərcümə edilərək, bucaq (Bessarabiya) və Krım tatarları arasında yayılmışdı. Məzmunca, demək olar ki, eyni olan universallar, güman ki, Moskvada tərtib və tərcümə edilərək Moskva Sinod mətbəəsində mis lövhələrdə çap olunmuşdu [6].

F.Y.Korş yazır ki: "Dili etibarilə universallar Krım aktlarını xatırladır: burada da tatar dilinin cağatay və osmanlı dillərilə qarışığından istifadə olunub. Həm də ki, bu zaman birinci dil əsas rol oynayır, digər ikisi isə, sanki gözəllik xatirinə daxil edilir. Lakin fərqlər də var: universallarda ərəb sözləri azdır,

nitqdəki osmanlı səciyyəsi isə Krım dəftərxanalarındakından daha ciddi şəkildədir; məhz hallandırma və təsərif bəzən tərcüməçinin tatar dilinə alışqanlığını büruzə verir. Şübhə yoxdur ki, o, osmanlı dilində yazmağa çalışaraq, ali hakimiyyətin dili olan bu dilə pərəstiş edən gələcək oxucularının nəzərində bu "gözəl namələr"ə xüsusi bir təsirlilik bəxş etməyə çalışmışdır. Çox güman ki, o özü də osmanlı dili ilə elə məhz həmin mənbələrdən tanış olmuşdur. Hər halda, onun dilindəki osmanlı elementlərində ədəbi təsirin kiçicik də olsa belə, izlərinə rast gəlinmir" [7].

Universalların dilinin mükəmməl təhlili nəticəsində F.Y.Korş belə bir qənaətə gəlir ki, tərcüməçinin "adət etdiyi şivə" "Volqaboyu şivəsi"dir, yəni çox güman ki, Kazan-tatar dilidir. "Diplomatik dili isə Krım və Osmanlı sənədlərindən, özü də nə Krımda, nə də Türkiyədə yox, güman ki, elə Moskvada, səfərxana idarəsində tanış olduğu sənədlərdən öyrənmişdir" [8]. F.Y.Korş Krım tatarlarına ünvanlanan universalın mətnini çap edərək (s.15-17), sətirləti qeydlərdə bucaq universalı ilə olan fərqləri göstərmiş, 17-19-cu səhifələrdə isə rus dilinə tərcüməni vermişdir [9].

Görkəmli rus şərqşünası F.Y.Korşun bu universalların tərcümələri üzərində apardığı ciddi filoloji təhlil bir daha təsdiq edir ki, qədim dövrlərdən bəri Rusiyada diplomatik qulluğa Kazan-tatar, Krım-tatar və osmanlı dillərini yaxşı bilən adamlar götürülürdü.

Rusiyada həm əməli, həm də elmi şərqşünaslığın inkişafına yönəldilən bir sıra tədbirlər I Pyotrun adı ilə bağlıdır. I Pyotrun Qara dəniz, Qafqaz, Yaxın Şərqlə dair siyasi planları onun bu bölgələrin ölkələrinə, xalqlarına, onların dili, tarixi və mədəniyyətinə marağını şərtləndirirdi. 1716-cı ildə I Pyotrun göstərişi ilə Quranın [10] ilk tam tərcüməsi çap olundu. Paduya universitetinin doktoru Pyotr Postnikovun Quranın Dyü Riyö [11] tərəfindən fransız dilinə edilmiş ilk tərcüməsindən (1647) olunmuş həmin tərcümə belə adlanırdı: «Məhəmməd haqqında əl-Quran, yaxud türk qanunu fransız dilindən rus dilinə tərcümə olunaraq, Əlahəzrət çarın göstərişi ilə Sankt-Peterburq mətbəəsində 1716-cı ilin dekabr ayında çap edilib».

I Pyotr zamanından başlayaraq, bütün XVIII əsr boyu Türkiyə, onun daxili quruluşu, silahlı qüvvələri, ticarəti və i.a. haqqında məlumatlar tədricən toplanırdı [12].

1720-ci ildə Səfərxana idarəsinin yerində yaradılan Xarici İşlər Kollegiyasının ixtiyarında olan tərcüməçi və dilmanlar bu yeni vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edəcək qüvvəyə malik deyildilər. Buna görə də I Pyotr məqsədə tezliklə yetişmək üçün yeganə mümkün olan yoldan istifadə etdi – kifayət qədər hazırlıqlı gəncləri Yaxın Şərq ölkələrinə göndərməyə başladı.

18 yanvar 1716-cı ildə Senat fərman verdi: "Səfir cənab Volınskinin yanına göndərilərək, İranda türk, ərəb və fars dillərini öyrənmək üçün Moskvadakı latın məktəblərinin şagirdlərindən fərasətli, heç olmazsa, qrammatikaya yiyələnmiş gənclərdən beş nəfər seçib, Səfərxana idarəsinin ixtiyarına verməli" [13]. Bu əmrin yerinə yetirilməsi üçün "Monastır idarəsindən şagird Qavriil Angelets, Səfərxana idarəsindən dilmanc Zot Çeqodaryov, yunan məktəbindən Aleksey Kupriyanov, Səfərxana idarəsindən Fyodor Senyukov, Monastır idarəsindən dyak köməkçisi Lavrenti Vlasov" seçilmişdilər [14].

Rusiyada dilçilik tarixinin bilicisi S.K.Buliçin göstərdiyi kimi, "bu tədbir nəticəsində bizim fars dilindən öz tərcüməçilərimiz oldu (sonralar İran şahının sarayında rezident olmuş Koluşkin və b)" [15]. Güman ki, burada adı çəkilən Fyodor Senyukovla Konstantinopoldakı rus missiyasının tərcüməçisi Senyukov eyni adamdır [16]. Onun adı Osmanlı imperiyasının paytaxtında rezident olan İ.İ.Neplyuyevin məktubunda (1731-ci il, iyun tarixli) çəkilir.

"Briqadir və qvardiya mayoru Rumyantsevin" missiyasının Türkiyəyə göndərilməsilə əlaqədar 28 avqust 1724-cü il tarixli sərəncamda deyilirdi ki, I Pyotr "Çarqradada türk dili öyrənmələri üçün briqadir Rumyantsevə Moskva Akademiyasının şagirdlərindən dörd nəfər seçməyi buyurmuşdur" [14].

2. D.Qantəmirin şərqşünaslıq fəaliyyəti

I Pyotrun türk məsələləri üzrə müşaviri keçmiş Moldova hökmdarı, məşhur rus satiriki Antiox Qantəmirin atası Dmitri Qantəmir (1673-1723) idi. Rəvayətə görə, onun əsli Teymurlənglə [18] bağlı olan qədim tatar nəslindən idi ki, elə fəsiləsi də buna bir sübutdur: Qantəmir "kan:xan+təmir" [19].

Dmitri Qantəmir 22 il (1688-1710) Konstantinopolda yaşamışdır: əvvəlcə Türkiyə vassalı olan Moldova hökmdarı - atası Konstantin Qantəmirin (1627-1693) əmanəti (girovu) [20], sonra (1691-ci ildən etibarən) qardaşı Antioxun diplomatik agentli (kəndxudası), daha sonra isə Moldova knyazlığının taxt-tacına namizəd kimi [21].

D.Qantəmir öz dövrünə görə çox gözəl təhsil almışdı: Konstantinopolda olduğu zaman köhnə Bizans məktəbinin ənənələrini var qüvvəsilə qoruyub saxlayan "Patriarx məktəbi"ndə [22] oxumuşdu. Yunan-latın təhsili ilə yanaşı, D.Qantəmiri türk dilinə mükəmməl yiyələnməsi, ərəb və fars dillərini yaxşı bilməsi fərqləndirirdi [23]. "Rus yazıçıların portret qalereyası" oçerkində V.Q.Belinski D.Qantəmiri aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: "Knyaz Dmitri savadlı adamdı... Berlin Akademiyasının üzvü idi; türk, fars, ərəb, yunan, latın, Moldova və rus dillərində danışır, fransız dilini kifayət qədər bilirdi, özündən sonra latın, yunan, Moldova və rus dillərində bir neçə əsər qoyub getmişdir..." [24].

1710-cu ildə Türklər sultanı D.Qantəmiri Moldova hökmdarı təyin etsə də, D.Qantəmir ona göstərilən etimadı doğrultmadı – Moldovanı Osmanlı imperiyasının təbəəliyində saxlamadı. I Pyotrla danışıqlara başlayan D.Qantəmir rus qoşunlarına hər cür yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirdi [25]. 1711-ci ildəki Prut yürüşündən sonra 4000 moldovalı ilə birlikdə D.Qantəmir Rusiyada öz yeni vətəninə tapdı.

Rusiyanın Yaxın Şərqdəki maraqlarını nəzərə alan I Pyotrun Türkiyə tarixini və İslamı öyrənən D.Qantəmiri şəxsən dəstəklədiyini təxmin etmək üçün bütün əsaslar var.

1716-cı ilin payızında D.Qantəmir "Osman nəslinin yüksəlişi və tənəzzülü" adlı əsərini başa vurdu. Osmanlı imperiyasının siyasi və hərbi vəziyyətinin ilk sistemli təsviri olan və latın dilində yazılan bu əsər [26] tezliklə ingilis (1734-1735, 2-ci nəşr 1756) [27], daha sonra ingilis dilindən fransız (1743), alman (1745), rumın (1872) dillərinə tərcümə olunaraq, müəllifinə ölümündən sonra böyük elmi şöhrət qazandırdı [28].

1720-ci ildə D.Qantəmir latın dilində yeni əsərini yazdı – "Türklər imperiyasının din sistemi və vəziyyəti". Əsəri əlyazmasından rus dilinə Moskva Slavyan-Yunan Akademiyasının yetişdirməsi [29], D.Qantəmirin ailə müəllimi, onun katibi, daha sonralar isə Peterburq Elmlər Akademiyasının tərcüməçisi [30] İvan Yuryeviç İlyinski [31] (1737-ci ildə vəfat etmişdir) [32] tərcümə edərək, ona məzmununa müvafiq ad vermişdir – "Kitab-sistem, yaxud Məhəmməd dininin vəziyyəti. Əlahəzrət Böyük Pyotrun göstərişi ilə çap olunur... Sankt-Peterburq, 1722" [33].

Rusiyada ilk ərəb şriftli mətbəənin yaradılması da D.Qantəmirin [34] adı ilə bağlıdır. Həmin mətbəəni o, 1722-ci ildə I Pyotrun göstərişi ilə İran yürüşü zamanı təşkil etmişdi. Bu "Üzən mətbəə"də 15 iyul 1722-ci il tarixində Həştərxanda gözəl şriftli ərəb əlifbası ilə nəzərdə tutulan hərbi əməliyyatlar bölgəsinin türk əhalisinə səlissə osmanlı dilində I Pyotrun üç səhifəlik müraciəti çap olunmuşdu. Üslubu və gözəl dili göstərir ki, manifest osmanlı dilini mükəmməl bilən şəxs tərəfindən tərcümə olunmuşdu. Həmin dövrdə isə belə bir şəxs yalnız D.Qantəmir ola bilərdi. Manifest АБЛОИВ-дә (R.1, siyahı 7, №23 (1287) qorunub saxlanmışdır, həm də gərək ki, cəmi bir nüsxədə); onun almanca əlyazması da buradadır.

"Gündəlik qeydlər"dən - İlyinskiyə gündəliyindən məlumdur ki, "avqustun 5-də (1722-ci il - A.K.) bütün qoşun səfərə çıxdı. Türklər manifesti (150 nüsxə) tərcüməçi Lev Zaleyev [35] vasitəsilə Vasili Vasilyeviçə göndərildi". Deməli, İran yürüşündə D.Qantəmirdən başqa, ən azı, daha bir tərcüməçi də varmış.

İran yürüşü zamanı D.Qantəmir Dərbənddə bir neçə müsəlman abidəsindəki epigraflı yazıların da üzünü köçürmüşdür [36].

Ölkəmizdə şərqşünaslığın tarixi üçün daha bir mühüm tədbir də İran yürüşü ilə bağlıdır: I Pyotrun Kazan qubernatoruna verdiyi əmrə əsasən, Bulqar [37] şəhərinin xarabalıqlarındakı qəbir daşlarının üzərindən yazılar köçürülmüş və tərcümə olunmuşdu. Onların tərcüməsini ilk dəfə akademik İ.İ.Lepexin çap etdirmişdi.

3. Elmlər Akademiyasında şərqşünaslıq. Q.Z.Bayer

I Pyotrun rus elmi qarşısında ən böyük xidməti onun təşəbbüsü və himayəsi ilə Elmlər Akademiyasının təsis olunması idi (1724-1725). Burada riyaziyyat və fizika bölmələri ilə yanaşı, humanitar bölmə də vardı [38]. Sonralar, Akademiyanın 1735-ci il üçün ştat layihəsində qədim Şərq kafedrasının yaradılması nəzərdə tutulsa da, çox güman ki, Bayerin vəfatı ilə əlaqədar (1738) bunu həyata keçirmək mümkün olmadı [39].

Şərqşünaslığın Elmlər Akademiyasında təmsil olunmağa layiq bir elm kimi rəsmi olaraq tanınmasına (hələ ayrıca kafedra yaradılana qədər) akademiklərin ilk "səfərbərliyi" zamanı bura şərqşünas Qotlib (Teofil) [40] - Ziqfrid Bayerin (Bayer; 6 yanvar 1664-cü ildə Köniqsberq şəhərində anadan olub, 10 (21) fevral 1738-ci ildə [41] S.-Peterburq şəhərində vəfat edib) dəvət olunması və onun 17 (6) fevral 1726-cı ildə S.-Peterburqa gəlməsi dəlalət edir.

Bayer latınca olan Teofil (Theophilus) əvəzinə, özünü almanca eyni mənanı verən Qotlib adı ilə (Gottlieb) adlandırır.

"Bayerə qədim Şərq, Şərq dilləri, ya da tarix kafedralarından birini seçmək, ən nəhayət, Əlahəzrət İmperatorun tarixçisi olmaq təklif edilmişdi. O, qədim Şərq və Şərq dilləri kafedrasını seçdi ki, 3 dekabr 1725-ci il tarixindən [42], yəni Köniqsberqdəki kitabxanaçı vəzifəsini qoyub gəldiyi gündən etibarən onunla müvafiq müqavilə bağlandı". "Antikvitet professoru" Q.Z.Bayerin vəzifə borcuna "yunan, Roma, xüsusən də Şərqə mənsub şeyləri və dilləri öyrənmək [43], Əlahəzrət çar Aleksey Mixayloviçin tarixçəsini yazmaq, bunu başa çatdırdıqdan sonra isə digər rus hökmdarları, çarları, böyük knyazlarının tarixini qələmə almaq daxil idi". Bayer Feofan Prokopoviçin 1721-ci ildə [44] S.-Peterburqda təsis etdiyi yetim və yoxsul uşaqlar üçün məktəbdə yunan və Roma tarixindən dərs deyir, akademik gimnaziyada müfəttiş vəzifəsində də çalışırdı [45].

Hələ vətəninə – Berlindəkən Bayer Çin dilini öyrənməyə başlamışdı və bu bütün həyatı boyu onun üçün elmi məşğuliyyətin ən yaxın sahəsi olmuşdu. Sonralar Qall şəhərindəkən, o, "əslən Dəməşqli olan Solomon Əssədi, yaxud Neqriddən ərəb dilini, əlyazmalarını və qədim Şərq abidələrini öyrəndi. İohan Henrix Mixaelis onun həbəş dilini, Heynektsi isə yunan kilsə tarixini öyrənməsinə rəhbərlik edirdilər" [46]. 11 fevral 1717-ci ildə Leypsiqdə Bayer

magistr dərəcəsi aldı. Elə buradaca o, şəhər kitabxanasındakı Şərq əlyazmalarının kataloqunu tərtib etdi ki, bunun üçün Suriya dilini də öyrənməli oldu [47]. Peterburqa gələn kimi Bayer monqol, mancur, "tanqut" (Tibet), "bramin" (yəni sanskrit) və kalmık dillərini öyrənməyə başladı [48].

Şərq dillərinə olan geniş maraq üzündən Bayer türk dilləri ilə maraqlanmaya bilməzdi. Həm də ki, bu dilləri öyrənmək üçün o, Peterburqda kifayət qədər material və məsləhətçi tapa bilirdi. Bayerin türk dillərinə marağına onun Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk"ündən tərcümə etdiyi parçalar da sübutdur. Bunlar Bayeri Elmlər Akademiyasında ilk türkoloq (zaman etibarilə) hesab etməyə imkan verir.

Q.Z.Bayerin adı Yenisey ətrafındakı qədim türk yazılarının (Üybat çayı vadisindəki 3,4,5-ci abidələr, Tuba çay vadisindəki 1,2,3-cü abidələr) [49] tədqiqi tarixi ilə əlaqədar da çəkilir. Bayer bu yazları kelt yazısı vasitəsilə açıqlamağa cəhd etmişdi [50].

1735-ci ilin rus-türk müharibəsi ilə əlaqədar hökumətin sifarişi ilə Bayer alman dilində Azovun tarixi təsvirini də vermişdi [51].

Bayerin elmi nailiyyətlərini nəzərə alan Elmlər Akademiyasının Konfransı 1743-cü ilin 22 noyabrında ona Şərq dilləri professoru adını vermişdi [52].

Rus şərqşünaslığı tarixçilərinin əksəriyyətinin fikrincə, geniş və hərtərəfli biliyinə və son dərəcə zəhmətkeş olmasına baxmayaraq, Q.Z.Bayer rus şərqşünaslığının inkişafına bir o qədər də əhəmiyyətli təsir göstərməmiş, özündən sonra yetişdirmələrini qoyub getməmişdir. Sonuncu, ola bilər ki, heç də onun özünün bilavasitə günahı üzündən olmamışdır.

4. Q.Y.Kerin fəaliyyəti. Rusiya imperiyasında Şərq elmləri və dilləri Akademiyası və ya Cəmiyyətinin layihəsi, 1733-cü il

1732-ci ilin yanvarında Xarici İşlər Kollegiyasının dəvəti ilə bir sıra Şərq dillərinin bilicisi Georgi-Yakob (Georgi Yakovleviç) Ker Peterburqa gəldi (Ker 1692-ci ildə Şleyzingendə anadan olub, 5 may 1740-cı ildə S.-Peterburqda vəfat edib). Ker Qall şəhərinin universitetində Şərq dillərini öyrənirdi. 1722-ci ildə Leypsiq Universiteti ona magistr elmi dərəcəsi vermişdi [53]. S.-Peterburqa gəlməmişdən əvvəl Leypsiqdə şərqşünaslıq mövzularına dair bir sıra əsərlərini çap etdirmişdi [53]. 1732-ci ilin martında Kerlə bağlanan müqaviləyə görə, "o, Xarici İşlər Kollegiyasına ərəb, fars və türk dillərindən tərcüməçi qəbul olunur, həm də öz üzərinə rus gənclərinə bu dilləri öyrətmək təəhhüdü götürürdü ki, bunun müqabilində ona ildə 400 rubl məvacib və tam təlim almış hər tələbə üçün əlavə olaraq 100 rubl mükafat verilməsi" nəzərdə tutulurdu. (sənədlərdən məlumdur ki, həmin mükafatı almaq ona bir dəfə də nəsib olmamışdı) 1732-ci ilin iyun ayında Xarici İşlər Kollegiyasının tələbi ilə

Moskva Slavyan-Yunan-Latin Akademiyasından prof.Kerdən [54] Şərq dillərini öyrənmək üçün Peterburqa altı nəfər şagird gəldi: dyak köməkçisinin oğlu Sergey Yakovlev, kilsə gözətçisinin oğlu Pyotr Voronin (hər ikisi ilahiyyat məktəbində), keşiş oğlu Vasili Bratişev, ikona çəkən oğlu Fyodor Çernitsın (hər ikisi fəlsəfə məktəbindən), tacir oğlu Pyotr Şukin və dyak köməkçisi oğlu Pyotr Çekalevski (hər ikisi natiqlik məktəbindən)" [55].

Təlim kursunun son dərəcə əlverişsiz şəraitdə keçirilməsinə baxmayaraq (şagirdlərə yazıların üzünü köçürmək həvalə olunur, bilavasitə məşğuliyyətlərinə heç bir daxli olmayan tapşırıqlar verilirdi. Üstəlik, dolanıqları da çox ağır idi – gündəlik xərclərə cəmi 8 qəpik alırdılar və s.). [56] Kerin şagirdləri, güman ki, müəyyən uğurlar əldə etmişdilər, çünki onlardan ikisi - Bratişev və Çekalevski İrana göndərildilər [57]. Qalan dörd şagird 1737-ci ilin yanvarında, təlimin beşinci ilinin sonunda Xarici İşlər Kollegiyasına xahişnamə ilə müraciət edərək, "onları Şərq dillərinin öyrənilməsindən azad etmələrini xahiş etdilər", çünki heç vaxt həmin dillərdə danışıq bilməyəcəklər, "bunun üçün müvafiq ölkədə təcrübə keçmək lazımdır". [58]

Lakin bütün bunlardan S.K.Buliç [59] və bir sıra digər tədqiqatçılar kimi, belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, Kerin müəllimlik fəaliyyəti tam uğursuzluqla nəticələnmişdir. Yəqin ki, xahişnamə danışıq dilinə yiyələnəndəki çətinliklərlə bağlı olmuşdur və şagirdlər Şərq dillərinə dair passiv biliklərə müəyyən qədər də olsa, yiyələnmişlər. Xarici İşlər Kollegiyasının bir sənədində deyilir: "Xarici İşlər Kollegiyasının dəftərxana qulluqçusu Yeqor Borisovu səfir cənab general Rumyantsevə təhkim etməli... 1732-ci ildən professor Kerin yanında Şərq dillərini öyrənən Sergey Yakovlev və Pyotr Voronin yazıların surətlərini çıxarır, onların yoldaşları Vasili Bratişev və Pyotr Çekalevski hazırda İranda, Pyotr Şukin isə Konstantinopolda, mülki müşavir Veşnyakovun ixtiyarındadır... Professor Ker isə bu şagirdlərin əvəzinə Şərq dillərini öyrətmək üçün Müqəddəs Sinoddan Moskva məktəblərindən iki, yaxud üç nəfər gənc tələbə edə bilər" (AVPR. "Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqələri", 1740, iş 12, s.177 və 177-nin arxası) [60].

Beləliklə, B.M.Dantsiqin araşdırmalarından aydın olur ki, "Şərq dillərini öyrənən" altı şagirddən beşi rus diplomatik idarəsinin xəttinə istifadə olunurdu. Yalnız altıncı şagirdin - Fyodor Çernitsının taleyi məlum deyil [61].

"Moskva məktəblərindən daha iki-üç nəfər cavan şagird göndərilməsinə" gəldikdə isə, bu tələbə Xarici İşlər Kollegiyasında müqavimətlə üzləşdi. Belə ki, hələ 1735-ci ildə Moskva akademiyasının rektoru Sinoda yalnız ayrı-ayrı şagirdlərin kursu başa vura bildiyindən şikayət edirdi, "çünki bir qismi Şərq dialektlərini öyrənmək və kamçadal ekspedisiyası üçün S.-Peterburqa, bir qismi kalmıqları maarifləndirmək və onların dillərini öyrənmək üçün

Həştərxana, bəziləri həqiqi Mülki Müşavir Vasili Tatişevlə Sibir quberniyasına, bəziləri də həqiqi Mülki Müşavir İvan Kirillovla Orenburq ekspedisiyasına göndərilirlər..." [62]

Bununla belə, 1738-ci ildə Moskva akademiyasından iki nəfər mancur dilini öyrənmək məqsədilə Kerin yanına ezam olundu [63].

Q.Y.Ker ciddi təlim görmüş şərqşünas idi (onun müəllimi məşhur ərəbşünas Solomon Neqri olmuşdu). Ker dünya ərəbşünaslığı tarixinə "1724-cü ildə 18 sikkəni təhlil edərək, ərəb kufi yazılarını açıqlaması və bununla da, pulların üzərindəki yazıların o vaxta qədər güman edildiyi kimi, xüsusi şrift deyil, adi ərəb yazısının bir növü olmasını sübuta yetirməsi ilə daxil olub" [64].

1735-ci ildə Ker Elmlər Akademiyası tərəfindən "qazıntı zamanı yerdən tapılan və hazırda Kunstkamerada saxlanılan 400 qədim "tatar sikkəsinin" təsvirini vermək və kataloqunu tutmaq üçün dəvət olundu [65].

Gərgin iş nəticəsində Ker Kunstkameradakı sikkələr kolleksiyasının təsvirini verdi. Həmin təsvirlərin olduğu və uzun müddət itmiş sayılan (elə indi də bəzən belə hesab edirlər) cild V.Q.Tizenhauzen tərəfindən Daxili İşlər Nazirliyinin Mərkəzi arxivində aşkar olunub [66].

Dorn (s.121, №65) Kerin əlyazması şəklində qalmış daha bir numizmatik əsərinin olduğunu göstərir.

Kerin ölümündən sonra (1740) uzun illər – X.D.Fren ordinar akademik seçilənə qədər (24 sentyabr 1812-ci il) - Kunstkameranın numizmatik kolleksiyasını sistemli şəkildə tədqiq edən olmamışdır. Yalnız Pallas, Klaprot və b. bəzən onunla maraqlanmışlar [67].

Kerə Kunstkameranın numizmatik kolleksiyasını təhlil və təsvir etmək təklifinin verilməsi P.S.Savelyevə (Təxminlər, s.28) və N.İ.Veselovskiyyə (Məlumatlar, s.10) Kerin "akademik təsdiq olunması" kimi yanlış qənaətdə gəlmək imkanı vermişdir.

Ker heç vaxt Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinin siyahısına daxil olmamışdır [68]. Lakin Akademiyanın elmi həyatında fəal iştirak etmək üçün bunun ona heç bir maneçiliyi olmamışdır. Belə ki, məsələn, ölümündən bir qədər əvvəl – 25 iyun 1739-cü ildə Ker Akademik konfransda məşhur Səmərqənd alimi Uluğbəyin (1394-1449) səma cədvəllərinin farsca mətninin latın dilinə tərcüməsini oxumuşdur [69].

Kerin qeyri-adi iş qabiliyyətini onun İQADA saxlanan (fond 191, 145 ədəd) arxivi də təsdiq edir [70]. Kerin elmi irsinə aid olan əlyazmaların kiçik bir hissəsi AVLOİV-də (f.26) saxlanır [71]. Bura Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk" əsərinin alman dilinə tərcüməsi, həmçinin Böyük Moğol sülaləsinin banisi Zahir əd-din Baburun (1482-1530) "Baburun qeydləri" əsərinin [72] bizə qədər gəlib çıxmayan (1714-cü ilə aid nüsxəsindən) şəxsən öz əli ilə çıxardığı surət və həmin əsərin bir hissəsinin latın dilinə tərcüməsi: "Latina interpretatio

MSCTİ Tataro-İndici Babur Namah i.e. Indo-Mongolici primarii ab ipsi compositae" (sonunda ərəb hərflərilə "Ker, professor, Peterburq, 1737" yazılıb) daxildir [73].

Bu əsəri Kerin çıxardığı surətə əsasən nəşr edən N.İ.İlminski yazırdı: [74] "Bir neçə ay sürən gündəlik zəhmətini "Baburnamə"yə həsr etmək qərarı sübut edir ki, Ker bu əsərin əhəmiyyətini qiymətləndirmişdir. Lakin latın dilinə tərcümə göstərir ki, o, cağatay şivəsini kifayət qədər bilmirdi. Hər yerdə səliqə və səylə köçürmə işi nəzərə çarpsa da, bəzən sözləri aydın oxuya bilməyən, onları mənasına görə dəqiqləşdirməyi bacarmayan Ker qarasına işləyirdi və onun cağatay dilinə bələd olmayan qələmi səhv və yanlışlıqlara yol verməyə bilmirdi".

Sonralar "Baburnamə"nin əsl mətni O.İ.Senkovskini maraqlandırdı və o, 1824-cü ilin mayında "Nəzərbay Türküstanıyyə məxsus olan", hazırda isə ROLQİV-də saxlanan nüsxənin surətini çıxarmışdı [75].

Q.F.Blaqovanın "Baburnamə"nin tədqiqi tarixinə həsr olunmuş iki geniş məqaləsi məni burada həmin əsərin nəşri və tədqiqi ilə bağlı bir sıra təfərrüatları sadalamaqdan xilas edir [76]. Yalnız onu qeyd etmək istədim ki, bu maraqlı əsərin rus dilinə tam tərcüməsi yalnız bizim dövrümüzdə həyata keçirilmişdir [77]. Bu tərcümə üçün orijinal rolunu Londonda ingilis tədqiqatçısı xanım A.Beveric tərəfindən çap olunmuş (1905) Heydərabad nüsxəsinin faksimilesi oynamışdır.

Kerin çoxsaylı elmi irsindən Rusiyada onun ölümündən sonra yalnız iki əsəri: "Şərq elmləri Akademiyası, yaxud Cəmiyyətinin layihəsi" və "Şərq dillərinin əlifbası" çap olunub [78].

Müasirlərindən bəzilərinin "hər şeydən əvvəl öz Şərq elminə ehtiram göstərən qərribə adam" [79] hesab etdikləri Q.Y.Ker Rusiyada özünə ikinci vətən taparaq, o zaman Rusiya əməli və elmi şərqşünaslığının qarşısında duran vəzifələri dərinədən duymuşdu. Onun Şərq akademiyası üçün tərtib etdiyi layihə də buna parlaq sübutdur.

1733-cü ildə Ker o dövr üçün çox möhtəşəm, bəzilərinin fikrincə, xəyali, bəzilərinin fikrincə isə çox real bir plan-layihə tərtib etmişdi (bax: daha sonra): "Academiae vel Soci entiarum atque Linguarum Orientalium in Imperii Ruthenici emolumentum et gloriam instauzandae simul et ab autore hujus consilii, hisce in studiis XXV annozum exercitatione experto, dirigendae" (Rusiya imperiyasının rifahı və şöhrəti üçün təsis edilməli və bu elmlər sahəsində 25 illik fəaliyyət təcrübəsinə malik layihə müəllifinin idarəsi altında olmalı olan Şərq elmləri və dilləri Akademiyası, yaxud Cəmiyyətinin layihəsi) [80].

Kerə qədər I Pyotrın tapşırığı ilə Rusiya üçün maarifləndirmə sistemini işləyib hazırlayan alman riyaziyyatçı və filosofu Q.V.Leybnits (1646-1716)

Rusiyada şərqşünas təhsilinin təşkilinə dair kifayət qədər sadə bir layihə ilə çıxış etmişdi - o, ali təhsil proqramına qədim yəhudi və ərəb dillərinin öyrənilməsinə salmışdı [81].

Kerin Rusiyada Şərq elmləri və dilləri Akademiyasının təsis olunmasının zəruriliyinə dair mülahizələrini İ.F.Fihman cüzi ixtisarlara aşağıdakı şəkildə tərcümə edir:

1. Rusiya imperiyası Türkiyə sultanı, Krım xanı, Qabardin, Çərkəz, Dağıstan, Şirvan və i.a. knyazları ilə türk-tatar dilində yazışmalar aparıb, aparır və aparacaq.

Həmçinin: Qırğız, Tarxan, Başqırd xanları və Özbək-Xarəzm-Buxara sultanları ilə.

Həmçinin tez-tez İran şahı və Buxara dövlətləri ilə fars dilində yazışmalar aparılır; ola bilər ki, tezliklə adətən Böyük Moqol adlandırılan Şərqi Hindistan imperatoru ilə də yazışmalar başlansın.

2. Tez-tez Çərkəz knyazlarına və digər knyazlara Rusiya imperiyasının elə hökumət kağızları və namələri göndərilir ki, bunlar mütləq təbəələrə onların doğma dillərində çatdırılmalıdır.

Bu məktub və fərmanlar orfoqrafik cəhətdən düzgün, səliqəli, gözəl və zərif xətlə yazılmalıdır ki, sonradan həmin təbəələr öz itaətsizliklərinə mətnin aydın olmaması ilə bəraət qazandırmınsınlar.

Həmçinin: gələcəkdə Böyük Hindistan imperatoruna da nəfis tərtib olunmuş və yazılmış məktublar göndərmək lazım gələcək.

3. Rusiya imperator sarayına tez-tez Asiya ölkələrindən nümayəndəliklər gəlir. Çox vaxt onların tərkibində ölkələrinin savadlı, bilikli adamları da təşrif buyurur. Onlarla təmasda olmaq üçün bilikli, savadlı, mehriban, qabiliyyətli adamlar lazımdır. Həmçinin dilman adlandırılan və şifahi nitqi tərcümə edən adamlara da ehtiyac var.

4. Bəzən də elə olur ki, Şərqə aid biliklərə yiyələnmək imkanından məhrum olan Rusiya imperiyası əyanları, həmçinin gözlənilmədiyi qədər savadlı olmayan Şərq dilləri üzrə tərcüməçilər Şərqdəki hər hansı bir vilayətin, dağın, çayın və i.a. qədim və ya müasir adı haqqında, yaxud oralarda yaşayan və ya yaşamış hökmdar, çar, knyaz, onların ailələri, hüquqları və iddiaları barəsində, digər Şərq məsələlərinə dair ya ciddi dövlət işləri ilə əlaqədar, ya da öz maraqları ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə etmək istəyirlər. Onlar bu məlumatları haradan əldə edə bilərlər?

5. Tatar, türk, fars və latın dillərində yazılmış tarixi əsərlərdə Rusiya imperiyası üçün çox önəmli olan məlumatlar var [82]. Lakin İndiyə qədər nə onların müvafiq xronoloji ardıcılığı tutulub, nə müxtəlif müəlliflərin məlumatlarının tutuşdurulması aparılıb, ayrı-ayrı ölkələrdə nə eyni zamanda baş vermiş hadisələr müqayisə edilməyib, nə də ki müxtəlif dillərdə danışan

ölkələrdə müxtəlif şəkildə tələffüz olunan bütün Şərq adlarının lazımi şəkildə qarşılaşdırılması, təsviri və izahı aparılmayıb.

6. Rusiya imperiyasının Türkiyə, İran, Tatarıstan və Buxara ilə həmsərhəd bölgələrinə təyinat alan sərkərdələr, qubernatorlar, hakimlər və müşavirlər bu xalqların ağsaqqallarının adətlərinə müvafiq şəkildə hərəkət edərək onları öz tərəflərinə cəlb etməyi və onlarda Rusiya imperiyasına qarşı rəğbət hissi oyaatmağı bacarmalıdırlar.

7. Rusiya imperiyasının mənafeyi naminə görülən məxfi işlərlə əlaqədar və imperiyanın təhlükəsizliyi məqsədilə Şərqdə tapşırıqları yerinə yetirmək üçün rus xalqının öz gənc oğullarından layiqlilərini seçmək gərəkdir. Bunlar yaxşı hazırlıq görməli, bu məsul vəzifəni yerinə yetirmək üçün uzun müddətli və ardıcıl təlim almalıdırlar.

Bütün bu deyilənlər haqqında danışılan Akademiyanın zəruriliyini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Kerin fikrincə, yuxarıda deyilənləri həyata keçirmək üçün aşağıdakılar tələb olunurdu:

1. Təfsir elmi və ekzegetika qaydaları ilə tanış olan savadlı tərcüməçilər. Onlar o dərəcədə savadlı olmalıdırlar ki, ərəb, fars, türk, tatar və digər dillərdə olan istənilən mətni onlardakı hər bir sözün məna və sanbalına müvafiq olaraq dəqiq və incə şəkildə tərcümə və ifadə etməyə qabil olsunlar.

2. Mümkün qədər nəfis məktublar yazmaq təcrübəsinə malik karguzar və xəttatlar, yaxud Şərq katibləri. Bunlar nəinki hər hansı türk, ərəb və fars sənədini düzgün oxumağı bacarmalı, həm də özləri belə sənədlər tərtib etmək və onları gözəl şəkildə yazmaq məharətinə malik olmalıdırlar.

3. Şifahi tərcüməçilər, yaxud Şərq dilləri üzrə dilmanclar. Bunlar Şərq ölkələrinin səfirlərlə ədəbiyyat, təbiət elmləri və digər qədim və müasir elmlər mövzusunda, xüsusən də tarix və coğrafiya haqqında ərəb, türk və fars dillərində sərbəst elmi söhbətlər aparmağı bacarmalıdırlar.

4. Şərq kitabxanaçıları, arxivariusları, diplomatika və numizmatika biliciləri, poliqlotlar, poligistorlar, nəhayət, ümumbəşəri müdrikliyə bələd olanlar, qədim Şərq incilərini toplayan, sistemləşdirən və onlara təfsirlər verən, tarixi gözəl bilən və fəlsəfi uzaqgörənliyə malik olan ensiklopedik təhsil görmüş pedaqoqlar. Bunlar sənədlərdə rast olunan Şərqlə bağlı məsələlərin canlı xəzinəsi olmalıdırlar.

5. Latın-yunan-rus-tatar-türk-fars-ərəb tarixçi, filoloq, tənqidçi və əntiqəçilər (antikvar). Bunlar həmin dillərdə yazılmış ən önəmli hadisələrin arasından bəzi məlumatları seçərək, onları Rusiya imperiyasının mənafeyi üçün tətbiq etməlidirlər.

6. Siyasət və hüquq elmində təcrübəli olan Şərq poligistorları. Onlar Şərq ölkələrinin səfirlərlə nəzdində müşavirlər rolunda xidmət edərək, Şərq və

digər mənbələrdən öz mənafeləri və Şərqi xalqlarını Rusiya imperiyasının tərəfinə cəlb və ona tabe etmək üçün çox faydalı olan qayda və müşahidələri əldə edə bilirlər.

7. Bütün bu sahələrdə çox təcrübəli olan və gənclərə bu elmləri aşılaya bilən professorlar. Bunları yüksək maaşla maraqlandırmaq gərəkdir.

Bunları müsəlmanları xristianlığa döndərən missionerlər kimi də təyin etmək olar.

Kerin fikrincə, mövcud vəsaitlər onlara verilən tələblərə cavab vermir: "Çünki çap olunmuş türk, fars, ərəb qrammatikaları ya həddən artıq qısa, natamam və qüsurlu, ya da ətraflı olduqları halda belə, müəyyən qədər dumanlıdırlar və nəhayət, qənaətbəxş paradıqlırdən məhrumdurlar" [83].

İndiyə qədər bu dillərin kalliqrafiyası və diplomatikası haqqında heç nə çap olunmayıb.

Bu dillərin sözlükləri qeyri-adi hadisələrdir və tamamilə qənaətbəxş deyil; lakin onlar külli miqdarda tək-cə sözlər deyil, ifadələrlə də zənginləşdirilə bilər və zənginləşdirilməlidir.

İlk növbədə tatar dilinin lüğəti və qrammatikası tərtib olunmalıdır, çünki bunlara böyük ehtiyac olduğu bir halda, heç biri yoxdur.

Hələ də kifayət qədər qənaətbəxş ərəb, fars və türk-tatar danışığı kitabları, hikmətli söz və aforizmlər topluları yoxdur.

Pokokkio və Qaqnerin ərəb və latın dillərində çap etdikləri Əbü-İ-Fərəc və Yevtixi Aleksandriyskinin tarixnamələrindən savayı, Rusiya imperiyasına xeyir gətirə biləcək oxu kitabları yoxdur.

Həqiqətən, indiyə qədər çap olunmuş Şərqi kitabları ya ilahiyyatçı və ruhanilərə müqəddəs İncilə təfsirlər verməkdə yardımçıdır, ya heç bir məşğuliyyəti olmayan savadlı adamların zövqünü oxşamaq üçündür, ya da ki, Şərqi ədəbiyyatı ilə məşğul olmaq təcrübəsindən məhrum kiçik akademik magistrlərin qazanc naminə bir o qədər də səy göstərmədən, yazdıqları adda-budda parçalardır.

Başqa ölkələrdə əldə olunmalı olan ZƏRURİ VƏSAİTLƏR. Ərəb-fars-türk tarixi-coğrafi-siyasi kodeksləri ya əldə olunmalı, ya ərəb əlifbası ilə yazı vərdişlərinə və bu dillərdə müəyyən elmi hazırlığa malik gənclər vasitəsilə Almaniya, Hollandiya, İngiltərə, Fransa, İspaniya və İtaliyanın Şərqi kitabxanalarındakı əlyazmalarından üzü köçürülərək, Rusiya səfirləri vasitəsilə İmperator kollegiyasına göndərilməlidir; ya Rusiyanın təbəələri olan müsəlmanlardan həmin müsəlman xalqlarına başçı təyin olunan rus qubernatorları vasitəsilə fəvqəladə və bir o qədər də ağır olmayan xərac şəklində tələb edilməlidir; ya gələcəkdə Səmərqənd və Buxara şəhərlərinin fəthi nəticəsində əldə olunmalıdır, çünki bu şəhərlərdə Şərqi əlyazmalarının alverini edən tacirlər, kitabxanalar var; ya da ki, ən nəhayət, Buxara şəhərində

kitab alveri edən tacirlərlə mal mübadiləsi yolu ilə əldə olunmalıdır. Türkiyə Konstantinopol mətbəəsində çap olunan kitablar da oradakı Rusiya imperiyası səfiri tərəfindən ucuz qiymətə alınabilir. Ərəb və fars skriptoriləri (katibləri - tər.) üçün ümumi həcmi min qələmlik (yazı həcmi - tər.) olan cihazlar da həmin səfir, yaxud Rusiyanın İrandakı səfiri vasitəsilə alınaraq, İmperator kollegiyasına göndərilməlidir. Sibirdə Kamçatka səyyahlarının topladıqları Asiya dillərinə və yazılarına, sikkələrinə, qədim tarixə dair toplanıb bura göndərilən hər bir şey də həmin Şərqi kitabxanasının təchiz olunmasına yardımçı olar, bu yeni Şərqi Akademiyasına xeyri dəyər, çünki Elmlər Akademiyasında türk-tatar-fars yazılarından heç kimin başı çıxmır.

FAYDASI: 1. Bu Şərqi Akademiyası və ya Cəmiyyəti təsis olunub dəstəkləndiyi halda, yəqin ki, Allahın köməyi ilə Rusiya imperiyasının rifahı və şöhrəti naminə qulluqda olmaq istəyən adamlar meydana çıxar, onları Türkiyə, Tataristan, Buxara, Səmərqənd, Sibirdə həmsərhəd bölgələrə sərkərdə, qubernator, müşavir, hakim və digər vəzifələrə təyin etmək olar ki, öz bacarıqları, iltifatları ilə qonşu Şərqi xalqlarını cəlb edərək, onları təcridən gözləndirərək Rusiya imperiyasına birləşdirərək, ruslara və Əlahəzrət İmperatriçaya könüllü tabe olmaq və səmimi şəkildə xidmət etmək halına gətirsinlər.

2. Rusiya imperiyası ilə həmsərhəd və ya dostluq əlaqələrində olan Asiya ölkələri və xalqlarına aid məsələlərlə yalnız təsadüfən-təsadüfə məşğul olan ayrı-ayrı çinovniklər, qubernatorlar, sərkərdələr, hakimlər, müşavirlərin yerini gələcəkdə gündəlik məşğələlər sayəsində hər cür qulluğa hazır, təhsil görmüş, savadlı və təcrübəli rus gəncləri tutacaq ki, onlar istənilən türk, tatar, fars və ya ərəb məsələsini şəraitdən asılı olaraq, tam və ya qismən həll edərək bütün Rusiya imperiyasının mənafeyinə və qüdrətinə xidmət edəcəklər...".

İmkanlar və olverişli şərait: 1. Xarici işlər üzrə İmperator Kollegiyasında saxlanılan türk-tatar, fars, ərəb və digər dillərdə olan kitablar və məktublar.

3. Qraf Duqlas həzrətlərinin çoxdan Xarici işlər üzrə İmperator Kollegiyasına bağışlamaq istədiyi və hələ də bunun üçün fürsət tapa bilmədiyi türk, tatar, fars, ərəb və digər dillərdə məktublarla dolu yeşik.

4. General Levaşov həzrətlərinin qənimət kimi Şirvandan gətirdiyi və öz evində saxladığı kitab və sənədlərlə dolu dörd yeşik.

Bütün bunlar hal-hazırda mövcuddur və yubanmadan haqqında danışılan Şərqi Akademiyası, yaxud Cəmiyyətinə xidmət göstərəcək Şərqi kitabxanasının yaradılmasına yönəldilə bilər. Sonradan həmin kitabxana başqa ölkələrdən gətirilən vəsaitlər, həmçinin yuxarıda adları çəkilən yeddi ixtisas üzrə alimlərin aramsız zəhməti sayəsində əldə edilənlərlə çox asanlıqla zənginləşdirilə bilər.

Təcrübəli doktor Messersmidt artıq sərəncamdadır [84]. Bundan əlavə, İmperator Kollegiyası nəzdində Asiya məsələlərində xeyli təcrübəyə malik katiblər, tərcüməçi və dilmanclar var. Məsələn, türk və tatar dilləri üzrə:

– türk dilinə yaxşı bələd olan katib Suda [85], türkcə gözəl danışan tərcüməçi Sineviç, yazılı və şifahi tatar-türk dilini mükəmməl bilən Mustafa Əhməd fars və türk dilləri üzrə;

– fars və türk dillərini valideynlərindən öyrənən Bikri Xristofor;

– ərəb, fars, türk, yunan, latın, həbəş-abissin, sir-xaldey-samaritan-pun dilləri üçün Şərq dilləri üzrə imperator professoru Georq Yakob Ker daim hazır vəziyyətdə.

Daha sonra:

– kalmık-moңqol-mancur və Çin mətnləri və dilləri üzrə - qədimiyyət professoru, akademik Teofil-Ziqfrid Bayer [86] və bu yaxınlarda Çin İmperatorluğunun paytaxtı Pekindən S.-Peterburqa qayıdan və gözəl hazırlığa malik olan gənc Buhart [87];

– Çin mətnləri üzrə yuxarıda adı çəkilən Buhart, həmçinin Şərq səfirliklərinin katibi Bakunin; mancurca - Bakunin və kalmık mətnləri tərcüməçisi olan, lakin mancur yazısını da bilən Pyotr Smirnov [88]. Qayıdıb gələn Murtaza Tevkelevlə [89] birlikdə onlar da həmin Şərq Akademiyası, yaxud Cəmiyyətinin üzvləri, professor Kerin əməkdaşları ola bilərlər.

Nəhayət, Şərq dillərini bilən və Almaniya, Hollandiya, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və İtaliyadakı rus səfirlərinin yanında çalışan gənclər o qədər də çox olmayan muzdlı məşhur kitabxanalarda saxlanılan Şərq əlyazmalarının üzvlərini köçürmək işində yardımçı ola bilərlər.

Tatar dilinin gözəl biliciləri sırasında Kerin Tobol və Sibir mitropoliti Antoni Staxovskinin də adını çəkməyə bilərik.

Kerin layihəsinin həyata keçirilməsinin reallıq dərəcəsi haqqında danışarkən belə bir mühüm amil də nəzərə almaq lazımdır ki, onun sadələdiği "katiblər, tərcüməçilər və dilmanclardan" əlavə, Konstantinopoldakı rus missiyasının ruslardan olan öz tərcüməçi və dilmancları da vardı.

Konstantinopoldakı rus rezidenti İvan İvanoviç Neplyuyevin (1721-ci ildən 1735-ci ilədək) S.-Peterburqa göndərdiyi 6 iyun 1731-ci il tarixli məktubdan məlumdur ki, bu zaman rus missiyasında Marinin, Senyukov, Bakunin, Poxvisnev (qardaşı ilə birlikdə) tərcüməçilik edirdilər [90]. Sayları tədricən artmaqda olan tərcüməçi və dilmanclardan əlavə, missiya qulluqçularının yeni bir kateqoriyası - tərcüməçilik fəaliyyətinə hazırlaşan şagirdlər də meydana gəlmişdi ki, 1741-ci ildə onların sayı altı nəfər idi [91]. Maliyyə hesabatlarından görüldüyü kimi, Konstantinopoldakı rus missiyası müntəzəm olaraq türk və yunan dili müəllimlərinə maaş verirdi [92].

Rus rezidenti Aleksey Andreyeviç Veşnyakov (1734-1745) daim tərcüməçilərin hazırlanmasına qayğı göstərirdi. 15 iyun 1740-cı ildə Veşnyakov Xarici İşlər Kollegiyasına yazırdı: "Öz tərcüməçilərimizi hazırlamaq zəruridir. Parisdə məktəblər yaradaraq, bunlarda hər dəfə otuz nəfəri hazırlayan və indi də hər yerdə öz adamları olan fransızların yolu ilə getməli, uyğun gələnləri seçməli və Rusiyada da hazırlamalıyıq... Fikrimcə, Moskvada Spassk Latın məktəbinin latınca oxuya bilən gənc və ağıllı zadəgan uşaqlarından seçərək, onlara ayrıca məktəbdə türk və yunan dillərini, həmçinin italyan dilini öyrətməli" [93].

Veşnyakovun dövründə 13 şagird vardı ki, onlardan biri də türk əsirliyindən azad edilən, "türkcə sərbəst şəkildə danışan, gözəl yazan və sərbəst oxuyan" Semyon Dementyev idi [94].

1736-1739-cu illərin rus-türk müharibəsi yenidən Türkiyəyə, onun tarixinə və müasir vəziyyətinə marağı gücləndirdi.

Hələ I Pyotr dövründə əsas qoyulan ənənəni - Türkiyə haqqında kitabları tərcümə və çap etmək ənənəsini davam etdirərək, Elmlər Akademiyası Türkiyə tarixinə dair iki kitabı bələğət professoru V.K.Trediakovskinin tərcüməsində rus dilində nəşr etdi [95].

Rusiyada türk ədəbiyyatına marağ da kifayət qədər erkən meydana çıxmışdır ki, [96] bu da, çox güman, türklərin XV əsrin ortalarında Konstantinopolu fəth etmələrindən (1453) sonra Türkiyə və türklərə qarşı yaranan marağın nəticəsi idi.

Konstantinopolda tərcüməçilərin hazırlanması, Türkiyə haqqında kitabların tərcümə olunması, türk ədəbiyyatına diqqət yetirilməsi - bütün bunlar Türkiyəyə, onun tarixi, dili, ədəbiyyatı və müasir vəziyyətinə güclü marağın mövcud olduğunu göstərməklə yanaşı, şübhəsiz, həm də bu marağı ödəməyə qabil olan şəxslərin olmasına da dəlalət edir.

Bütün yuxarıda deyilənləri, həmçinin XVIII əsrin birinci yarısında elm və incəsənətin müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsini nəzərə alaraq, Kerin Şərq elmləri və dilləri Akademiyası yaratmaq layihəsini ümumiyyətlə real və əsas bəndləri üzrə yerinə yetirilə bilən bir layihə kimi qiymətləndirmək lazımdır. İ.Y.Kraçkovskinin fikrincə, Kerin layihəsi şərqşünaslıq işinin nəzəriyyə və əməli iş təcrübəsinin öz dövrünə görə çox uğurlu sintezi təşəbbüsü idi ki, həmin iş yalnız iki əsrdən sonra planlı şəkildə həyata keçirilməyə başladı" [97].

Kerin layihəsinin reallığının və ya Rusiya üçün mühümlüyünün daha bir təsdiqi XVIII əsrin 50-ci illərində Lomonosovun hazırladığı (ola bilər ki, elə Kerin ideyalarının təsiri altında) "Şərq Akademiyası" layihəsidir [98].

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, "Şərq dilləri üzrə" gələcək şagirdlərin ilkin hazırlığında Moskva Slavyan-Yunan-Latın Akademiyası

əhəmiyyətli rol oynayırdı. O öz yetirmələrinə kilsə-slavyan, yunan və latın dillərinin öyrənilməsinə əsaslanan ümumi hazırlıq verirdi ki, bu, Şərqi dillərini öyrənmək üçün çox zəruri idi. XVIII əsrin ortalarından həmin vəzifəni - gələcək şərqşünasların ilkin hazırlığını Moskva universiteti yerinə yetirə bilirdi (1755-ci ildə təsis olunub).

Lakin Pyotrdan sonrakı Rusiyanın dövlət işlərinin ümumi vəziyyəti elmlərin və incəsənətin inkişafına şərait yaratmırdı. Kerin "Oriental məktəbi", həmçinin yapon və Çin dilləri "məktəbləri" I Pyotrun Rusiyada elmi şərqşünaslığın yaradılmasına yönəldilən ideyalarının təsiri altında I Pyotrdan sonra da hələ bir müddət fəaliyyət göstərdi. Kerin layihəsinin tələyində onun müəllifinin vaxtsız vəfatının da çox mühüm əhəmiyyəti oldu (1740).

O dövrün Rusiyası üçün elmi və əməli şərqşünaslığın əhəmiyyətini dərk etmiş Kerin qeyri-adi uzaqgörənliyi, onun rüşeym halında olan rus şərqşünaslığının qüdrətli gələcəyini görə bilməsi XIX əsrdə Akademiyanın reqlamentində (1803), rus universitetlərinin birinci ümumi nizamnaməsində (1804) və nəhayət, EA Asiya muzeyinin yaradılmasında (1818) öz əksini tapdı.

5. XVIII əsrdə Elmlər Akademiyasının ekspedisiyaları tərəfindən linqvistik materialların toplanması

Bayer (1738) və Kerin (1740) vəfatından sonra Akademiyada ara-sıra keçirilən Şərqi dair seminarlar tədrisən, tamamilə unuduldu və burada "Asiya dillərini gözəl bilən bir nəfər də olsun qalmadı" [99]. Şərqşünaslığımız üçün acınacaqlı olan bu vəziyyət 1747-ci il Reqlamenti ilə daha da möhkəmləndirildi.

24 iyul 1747-ci ildə Yelizaveta Petrovna Tsarskoye Seloda "Sankt-Peterburqda imperator elm və incəsənət Akademiyasının Reqlamenti"ne dərkənar qoydu – "Razıyam". Bu Reqlamentə görə, "humanitar elmlər sinfi" Akademik universitetə keçirdi, Akademiyanın özündə isə yalnız fizika-riyaziyyat elmləri qalırdı.

M.V.Lomonosov 1747-ci il Reqlamentini qeyri-qənaətbəxş sayır və qətiyyətlə onun dəyişdirilməsinə tərəfdar çıxırdı [100]. Hələ 1745-ci ilin dekabrında o, "Üç sinifə bölünməklə Akademiyadakı elmlərin siyahısı"nı tərtib etdi ki, Şərqi dilləri burada 3-cü sinifdə №9-da göstərilmişdi [101].

M.V.Lomonosovun tərtib etdiyi "Elmlər akademiyasının yenidən qurulmasının zəruriliyinə dair qeydlər"də (1758-1759) akademik universitetin "fəlsəfə fakültəsində" "qədimiyyət və oriental dillər professoru" vəzifəsi nəzərdə tutulmuşdu [102].

M.V.Lomonosov tərəfindən təklif olunan (1764-1765) yeni akademik reqlament layihəsində §36 -da deyilir: "Şərqi dillərini bilən akademik... əslən

Şərqi xalqlarına mənsub alimlərlə yazışmada olmağa çalışmalı... Həmin ölkələr, xüsusən də qonşu xalqlar haqqında hər cür məlumat toplanmalı, onların tarixinə bələd olmalıdır ki [103], bunlardan Rusiyanın keçmişini öyrənməkdə və qonşularla qarşılıqlı siyasi əlaqələr yaratmaqda istifadə oluna bilər..."[103]. M.V.Lomonosovun qorunub saxlanan qeydlərində söhbət hətta "Oriental akademiya" yaradılmasından da gedir [104].

M.V.Lomonosova həm Akademiyanın, ümumiyyətlə, yenidən qurulması, həm də şərqşünaslıqla bağlı təkliflərini həyata keçirmək nəsbilə olmadı.

Lakin xoşbəxtlikdən, odövrki Rusiyanın müxtəlif xalqlarının dillərinə dair linqvistik materialların toplanması və ilkin tədqiqi prosesi naturalistlərin (təbiətçilərin) başçılıq etdikləri ekspedisiyalar tərəfindən çox geniş miqyasda davam etdirilməkdə idi.

Hələ Elmlər Akademiyasının yaradılmasından əvvəl I Pyotrun əmri ilə 1717-ci ildə leyb-medik Q.Şöberin başçılıq etdiyi ekspedisiya Volqa və Qafqaz sahillərinə yollandı, 1720-ci ildə isə D.Q.Messerşmidtin Sibirə məşhur səyahəti başlandı.

Elmlər Akademiyası təsis olunduqdan (1725) sonra Volqaboyu, Sibir və Qafqazın tədqiqi daimi səciyyə kəsb etdi [105]. XVIII əsr ərzində Akademiya Volqaboyu, Sibir və Qafqaza bir sıra ekspedisiyalar göndərdi ki, bunlara digər tapşırıqlarla yanaşı, "bütün yabançı dillərdən nümunələr toplamaq əmr olunmuşdu".

Bu ekspedisiyalar onların başında duran təbiətçilərin (Q.Şöber, D.Q.Messerşmidt, Q.F.Miller, İ.E.Fişer, P.S.Pallas, İ.A.Lepexin, S.Q.Qmelin, İ.A.Hildenştedt, İ.P.Falk, İ.İ.Georgi) səyləri və "ziyalı inzibatçıların" (V.N.Tatişev, P.İ.Rıçkov) fəaliyyəti nəticəsində odövrki Rusiyanın ucqarlarında yaşayan xalqlara və milli azlıqlara dair külli miqdarda linqvistik, etnoqrafik, toponimik, tarixi və coğrafi material toplanmış və qismən tədqiq etmişdi ki, bunların da böyük əksəriyyəti türk dilləri və folkloru üzrə materiallar idi [106].

Volqa və Qafqaz haqqında müxtəlif məlumatlar gətirən ilk səyyah-təbiətçi leyb-medik Qotlib (Qotlob) Şöber (Schöber, təx.1670-1739) olmuşdu. 1712-ci ildə Rusiyada qulluğa girən Şöber I Pyotrun göstərişi ilə Volqa (Samara yaxınlığındakı mineral mənbələrin müalicəvi xassələrini öyrənmək) və Qafqaza səyahət etmişdir (1717-1720). Şöber tibbi tədqiqatlarla kifayətlənmədi, bölgənin ümumcoğrafi, etnoqrafik, linqvistik və digər təsvirlərini də verdi. Şöberin hesabatının orijinalı Hollandiyaya aparıldı. JOAAH-da Şöberin qeydlərinin surəti saxlanılır: "Memorabili a Russico-Asiatica" [107]. Şöberin topladığı Kırım-tatar dilinə aid 13 söz və 10 say Q.F.Miller tərəfindən çap olunub [108].

İkinci səyyah Dansiq (Qdansk) sakini, Qall universitetinin yetişdirməsi, təbib, zooloq, botanik, filoloq Daniil Qotlib Messerşmidt [109] (S.-G.Messerchmidt, 1685-1735), latın, yunan və qədim yəhudi dillərini yaxşı bilirdi.

I Pyotrun 15 noyabr 1718-ci il tarixli fərmanına əsasən Messerşmidt "hər cür əntiq şeylər və əczaxana ləvazimatı axtarmaq üçün" Qərbi Sibir, Dauriya və Monqolüstana göndərilən elmi ekspedisiyaya başçı təyin olunurdu.

Yeddillik (1720-1727) səyahət zamanı Messerşmidt öz təşəbbüsü ilə nəzərdə tutulan işlərin proqramını genişləndirərək, bura coğrafiya, arxeologiya, təbabət və Sibirə məskunlaşmış xalqların dilləri üzrə məlumatların toplanmasını da daxil etdi [110].

Messerşmidt və bir o qədər də çox olmayan əməkdaşları zəngin botanik və zooloji kolleksiyalar, xeyli miqdarda "qədim və numizmatik nümunələr", "mədəniyyət və məişətə aid" [111] bir çox əşyalar, həmçinin Sibir xalqlarının dillərinə dair materiallar toplamışdılar.

Messerşmidtin ekspedisiyasının materiallarının rəsmən qəbulunda iştirak etmiş akademik Q.F.Millerin fikrincə, onun ekspedisiyasının nəticələri "həddən artıq gözlənilməz oldu". Təəssüf ki, Messerşmidtin topladığı kolleksiyaların böyük bir hissəsi Kunstkamerada baş vermiş yanğın zamanı (1747) məhv olmuşdur [112].

Messerşmidt ekspedisiyasının Sibir dilləri üzrə topladığı materiallar, əsasən, "Yocabularium polyslotton Tattaricum abornatum a Daniele Gotlieb Messerschmidt med. D.in itineribus per Sibirian et circumjacentum Tattariam Magnam ab A. 1720 usquam a 17" (ЛОААН, f.98, siyahı) adlı əlyazmasında müxtəlif dil materialları toplanıb ki, bunlar da D.Q.Messerşmidtin linqvistik maraq dairəsinin genişliyinə dəlalət edir.

137 quşun rus və bir sıra başqa, o cümlədən, tatar dilində adları verilən kiçik sözlük də maraq doğurur - "Avium in Regno reperiundazum" (ЛОААН, f.98, siy.1, №20, səh.66-83). Elə buradaca quşların latın, rus, tatar və alman dillərində adları verilib - "Index polyglottos - avium per Sibiricae Regnum observatorii" (yenə orada, səh.84-89-un arxası). Axırda yazılıb: "1722-ci ilin mayında Krasnoyarskda üzü köçürülüb".

Diyaşunaslıq və linqvistik materialların toplanmasında Messerşmidtə Filip İohan Tabbert mühüm kömək göstərdi. 31 yanvar 1707-ci ildə onlara zadəgan adı verildikdən sonra Tabbert və onun qardaşları Stralenberq adını daşımağa başladılar (1676-1747) [113].

XII Karlın ordusunun kapitanı olan Stralenberq 1711-ci ildə digər İsveç əsirlərlə birlikdə Sibirin inzibati və iqtisadi mərkəzi olan Tobolska sürgün olunmuşdu.

12 il Tobolskda yaşamış Stralenberq Sibirin coğrafi, etnoqrafik, tarixi və linqvistik baxımdan tədqiqində əhəmiyyətli iz qoymuşdur. Onun "Новое

географическое описание Великой Татарии..." (karta) ("Böyük Tataristanın yeni coğrafi təsviri") və "Северная и Восточная часть Европы" ("Avropanın şimal və şərq hissələri") adlı iki əsəri ona geniş elmi şöhət qazandırdı və xatirəsini əbədiləşdirdi.

Sibirin və onunla qonşu vilayətlərin linqvistik cəhətdən tədqiqi üçün Stralenberqin o dövrün ənənələrinə müvafiq şəkildə çox geniş və müfəssəl adı olan "Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia..." ("Avropa və Asiyanın Şimal və Şərq hissələri) əsəri çox mühümdür, çünki bunlar Sibirə birlikdə bütün Rusiya dövlətini və Böyük Tataristanı ehtiva edir [114]. Həmin ərazilər qədim və müasir dövrün tarixi-coğrafi təsvirində, bir çox naməlum məlumatlar və 32 müxtəlif tatar dilinə dair indiyədək çap olunmamış "Tabula Poliglotta", kalmık sözlüyü və xüsusən də adları çəkilən ölkələrin böyük və dəqiq coğrafi xəritəsi və Asiya-skif əşyalarına aid olan mis üzərində yerinə yetirilmiş qədim qıvıyularla birlikdə təqdim olunur. Filip İohan fon Stralenberq tərəfindən, Rusiyada əsirlikdə olarkən rəsmi icazə ilə etdiyi səyahətlər zamanı, şəxsən mükəmməl sorğular əsasında toplanıb və tərtib edilib. Stokholm. Müəllif nəşri, 1730 [115].

V.N.Tatişevin göstərişilə 1738-ci ildə Samarada bu kitab ixtisar olunmuş şəkildə rus dilinə tərcümə olunaraq çap edildi: "Историческое и географическое описание о древнем и новом состоянии полуночно-восточной части Европы и Азии, паче же Империи Российская, которая из оных за полуночную часть признается. Сочинено Иоанном Стрален-Бергом и напечатано в Штокхольме в 1730 году" ("Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsinin qədim və yeni vəziyyətinin tarixi və coğrafi təsviri, hansı ki, Rusiya İmperiyasında şimal hissə kimi tanınır. İoan Stralen-Berq tərəfindən yazılıb və Stokholmda 1730-cu ildə çap olunub") (РОБАН, 16.13.16) [116].

Hələ bu əsərin tərcüməsinin əlyazması hazır olmamışdan əvvəl V.N.Tatişev 1732 və 1737-ci illərdə "Сəнab Stralenberq tərəfindən yazılaraq, "Avropa və Asiyanın şimal və şərq ölkələri" adlandırılan və 1730-cu ildə Stokholmda nəşr olunan kitaba dair qeydlər"i yazdı ("Примечания на книгу, учиненную господином Страленбергом, имянованной Северные и восточные страны Европы и Азии, напечатанной в 1730 г. в Стокгольме" (ЦГАДА, ф.199, 149, ч.2, №4, л.1-18; РОБАН, 17.9.7)) [117].

ЦГАДА-da (portfeli Millera (Miller çantaları), f.199, №46 (13) "Примечания Татишева на книгу Страленберга: О калмыках, болгарях, о народах сарматиках; о башкирах, о Томане и Тумени, о роксоланах, о Белой и Червонной России" (Tatişevin Stralenberqin "Kalmıklar, bolqarlar, sarmat xalqları, başqırdlar, Toman və Tümen, roksolanlar, Ağ və Qızıl Rusiya haqqında" kitabına qeydləri") saxlanılıb.

V.N.Tatişevin Stralenberqin yakutlar haqqında məlumatlarına dair tənqidi qeydləri ЛОААА-да (f.21, op.5, №149, l.410-416) qorunub saxlanmışdır.

Stralenberqə əyan olmuşdu ki, Şərqi Avropa və Şimali Asiyada o zamanlar Qərbi Avropada təxmin etdikləri kimi, yalnız "tatarlar" deyil, bir çox digər xalqlar da məskunlaşmışdır. O, həmin xalqları altı sinfə bölür. Əsərinə verdiyi əlavəyə Stralenberq özünün tərtib etdiyi cədvəli daxil etmişdir: "Genetium Boreo-Orientalium vulgo Tatarorum. Harmonia Linguarum [118] oder Specimen einiger Zahlen und Wörter... (Adətən, tatar adı altında tanınan şimal-şərq xalqları. Dillərin harmoniyası, yaxud Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissələrində məskunlaşmış tatar və hun-skiflərin həmtayfaları olan xalqların işlətdikləri rəqəm və sözlərə dair bəzi nümunələr. Bunlardan (yəni bu rəqəm və sözlərdən - A.K.) həmin xalqların bir-birilə, yaxud başqa Qərb xalqları ilə qarışmalarını müəyyən tarixi şəraitdə müşahidə etməyin mümkünlüyü aşkarlanır: lakin onların məskunlaşdıqları əraziləri bu yaxınlarda çap olunmuş xəritədə tapmaq mümkündür" (Severo-vostoçnie narodi, obično izvestnie pod nazvaniem tatarı. Qarmonia əzikov, ili obrazeü nekotorix çisel i slov, kotorie upotreblöt narodi - soplemenniki tatar i qunno-skifov, obitaöhix v severo-vostoçnoy çasti Evropı i Azii, iz kotorix ustanavlivaetsə, çto pri inix obstoätelğstvax možno bı uvidetğ, kak takovie mejdu soboy ili s druqimi zapadnimi smeşivalisğ; no mesta ix obitanie, odnako, možno nayti na nedavno izdannoy karte).

Burada 32 dilə məxsus sözlər verilmişdir ki, T.Stralenberq onları da, xalqları qruplaşdırdığı kimi, altı qrupa bölür:

1. Vahid dialekt təşkil edən obro-macar və fin xalqları... qədimdə onların ulu əcdadları hunlar, yaxud Unlar olmuşlar. Dillər: macar, fin, voqul, mordva, çeremis, permyak, votyak, ostyak.

2. Türklər, Krım, özbək, başqırd, qırğız və türkmən tatarları aşağıdakı üç xalqla bir dialekt təşkil edirlər: 1)Tobolsk, Tümen, Tare şəhərlərində yaşayan Sibir-müsəlman tatarları; 2)Yakutlar; 3)Çuvaşlar.

3. Bir-birindən yüz millərlə uzaqda yaşayan aşağıdakı xalqlar, güman ki, bir dialektə malik olaraq, samoyedlər (nenələr) sinfinə aiddirlər: 1)Samoyedlər [119] (Arxangelsk, Peçora); 2)Ostyaklar (Sibir, Ob, Narım); 3)Ostyaklar (Çulım, Tomsk); 4)Samoyed-tavqilər (Şimal buzlu okeanı sahillərində, Yeniseylə Lena arasında yaşayırlar); 5)Manqazi samoyedləri (Turuxansk şəhərindən Yeniseyə və Şimal buzlu okeanına qədər ərazilərdə yaşayırlar); 6)Kanlılar, yaxud kotovlular (Kan çayı vadisində məskunlaşmışlar).

4-5. Burada xalqlar və onların dilləri qruplarda birləşdirilib: a) vahid idarəetmə altında olmayan üç xalq. Bir hissəsi dini etiqadına, digər hissəsi isə qədim mənşə birliyinə görə qohumluq əlaqələrindədir: 1)kalmıqlar (onlarla monqollar ümumi dinə və ümumi dialektə malikdir); 2)mancurlar (yaxud Çin

tatarları...); 3)tanqutlar (yəni tibetlilər - A.K.) Dalay-Lamaya məxsusdurlar və dinləri kalmık və monqollarla birdir. b)yeddi xalq dillərində fərqlər olsa da - bunlar Sibir quberniyasında rusların idarəsi altındadırlar: tunquslar-dillərində üç növ olsa da, demək olar ki, bir dialektə malikdirlər; axırıncı dörd xalqın dilində ümumi şey çox azdır: 1)kamasinlər; 2)Arinlər; 3) Atlı tunquslar; 4)Marallı tunquslar; 5) İtli tunquslar; 6)koryaklar (şimal-şərqi Kamçatka); 7)kurillər (cənub-şərqi Kamçatka).

6. Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında məskunlaşmış beş xalq: onlar dillərinə görə tamamilə müxtəlifdir, lakin bəziləri Krım-tatar dilinə yaxındır: 1)avarlar, yaxud akarlar; 2)kumıqlar, yaxud qaytaqlar; 3)kubaçinlər; 4)çörkəzlər, yaxud gürcü-çörkəzlər; 5)kurallar [120].

"Qafqaz dillərinə" aid sözləri Stralenberq Stokholim kral kitabxanasının kitabxanacısı H.Brennerdən almışdı, kurillərin dillərinə aid sözlərə goldıkdə isə, Stralenberq qeyd edir ki, "mən bu sözləri N.N-in kitabından əxz etmişəm" (s.71).

T.Stralenberqin "Von der Tabula Polyglotta und ihrer Nutzbarkeit in Untersuchung der alten Historie" ("Tabula Polyglotta" və qədim tarixi öyrənərkən onun səmərəsi haqqında") əsərinin 4-cü bölməsi (s.55-72) yuxarıda verdiyimiz cədvəlin müfəssəl izahına həsr olunub.

Cədvəldə göstərilən dillərin leksik materiallarının müqayisəli qarşılaşdırılması üçün T.Stralenberq 60 söz seçib: say adları (I sinif: 1-100.100; 2,3,4,5 siniflər: 1-12, 20-100, 1000; 6-cı sinif: 1-10, 20-100, 1000), isimləri (Tanrı, ata, ana, cins, şəhər, od, su, yer, külək, ulduz, yağış, göz, saqqal, əl, ayaq və i.a.) müxtəlif siniflər üzrə isim bildirən sözlər tam üst-üstə düşmür və bir o qədər də əhəmiyyətli olmayan variasiyalar meydana çıxır.

Cədvəldə göstərilən 60 söz yalnız macar və kalmık dillərinə tam tərcümə olunub. "Fin dili" qrafasında iki sözün tərcüməsi yoxdur, "Sibir-müsəlman-tatar dili" qrafasında üç sözün (Wind, Pflitz-Bogen, Hütter) tərcüməsi verilməyib, "Yakut dili" qrafasında bir söz tərcüməsiz qalıb (Vi), "Çuvaş dili" qrafasında yalnız ilk 10 say və 28 isim verilib; digər qrafalar da heç də tam doldurulmayıb ki, bu, çox kədərli bir hadisənin nəticəsidir: 1723-cü ildə Tobolsku tərk edib, Moskvadan keçərək vətəninə qayıdan Stralenberq leksik materialların qeyd olunduğu kitabçanı itirmişdi.

T.Stralenberqin tərtib etdiyi "Vocabularium Calmucko-Mungalicum" (s.137-156) (Kalmık-monqol-alman lüğəti) də müəyyən maraq doğurur.

Bundan başqa, s.129-136-da türk və alman dillərində olan bir sıra sözlərin qarşılaşdırılması verilib. "Qədim-ərəb, yaxud kufi və yeni ərəb yazısı" (s.314-316) nümunələrinin müqayisəli cədvəli və rus pul sistemi və rus metrologiyası (ölçü sistemi - tərc.) terminlərinin, həmçinin ayrı-ayrı coğrafi adların xüsusiyyətlərinin izahı da (308-438) diqqətəlayiqdir.

Stralenberq yuxarıda adları çəkilən dillərin tipoloji oxşarlıqlarını birinci olaraq aşkarlamışdı. Onun bu dilləri və xalqları altı sinfə bölməsi Ural (uqrofin, samodi) və Altay (türk, monqol, tunqus) dillərinin ilk təsnifatıdır ki, sonralar bunun əsasında dillərin ümumiliyinin Ural-altay nəzəriyyəsi təşəkkül tapdı.

Bir çox qüsurlara, "qəribə və həqiqətə uyğun olmayan qəribəliklərə" (Tatişev) baxmayaraq, Stralenberqin təsnifatı Ural-Altay tarixçiliyində məlum rol oynamışdır.

Öz kitabında Stralenberq ilk dəfə olaraq bir sıra run yazılarını əks etdirmişdi (əlavə, V-XII cədvəllər) [121]. Messersmidt ekspedisiyasının iştirakçılarından biri olan Karl Şulman "üzərində romb və ya romboidlər [122] formasında düzgün oyma dördbucaqlılar çəkilmiş" daşların üzünü köçürsə də, bu yazıları oxumaq mümkün olmamışdı. Beləliklə, türk-run yazılarının kəşfi tarixində Stralenberq, Messersmidt, Şulmanın adları yanaşı yazılmalıdır.

Stralenberqin əsəri Avropada çox böyük maraqla qarşılandı - Şimal müharibəsini zəfərlə başa vuran Rusiya diqqət mərkəzində idi. 1738-ci ildə Stralenberqin kitabı Londonda ingilis dilində nəşr olundu; 1757-ci ildə Amsterdamda fransız dilində çapdan çıxdı; 1780-ci ildə isə ispan dilinə tərcüməsi işıq üzü gördü [123].

Əsər bir neçə dəfə hissə-hissə və bütöv şəkildə rus dilinə tərcümə olunsada, çap edilməmişdi [124].

Sibirin tədqiqində əhəmiyyətli iz qoymuş səyyah və tarixçilərdən biri də Herhard Fridrix (Fyodor İvanoviç) Miller (Müller; 1705-1783) [125] olmuşdur. Miller İohan Georq Qmelinlə (1709-1755) birlikdə Vitus Berinqin "Böyük Şimal (yaxud 2-ci Kamçatka) ekspedisiyası"nın (1732-1743) quru dəstəsinə başçılıq edirdi.

Elmlər Akademiyası Miller və onun həmkarlarına tarixi-coğrafi-etnoqrafik və linqvistik materialların toplanması üzrə təlimat vermişdi: "§6. Hər xalqın dilinə dair bir neçə nümunə götürmək gərəkdir: məsələn, Tanrı dualarının tərcüməsi, saylar, isimlər, ən çox işlənən adlar... §7. Hər bir xalqın, ölkənin, çayın, şəhərin və i.a. adını həmin xalqda və qonşu xalqlarda tələffüz olunduğu şəkildə dəqiq yazmalı, imkan olduqda isə həmin adların mənşəyini də araşdırmalı" [126].

Miller və köməkçiləri Sibirin yerli, o cümlədən, türk dillərinə dair 30-dan artıq kiçik sözlüklər tərtib etmişdilər ki, hazırda onlar УГАДА-da saxlanılır [127].

H.F.Millerin ЛОААН-da saxlanılan linqvistik materialları arasında (F.21, op.1, №143, 164, 168, f.21, op.5, №6) bir sıra latın-türk, rus-türk sözlükləri də vardır ki, bunların leksikası digər Sibir və Uralboyu dillərlə qarşılaşdırılaraq verilib.

Millerin tərtib etdiyi "Vocabularium Harmonicum" - "Otçe naş" ("Müqəddəs atamız") duasının çeremis və tatar dillərinə tərcüməsi əlavə edilmiş alman-tatar-çeremis-çuvaş-votyak-mordva-permyak-zıryan vokabulyarisini (sözlüyü - tərc.) tarixi aspektdə kifayət qədər maraqlıdır. 275 işlək söz və 38 sayın daxil olduğu bu vokabulyari Millerin "Kazan quberniyasında yaşayan bütpərəst xalqların təsviri..." əsərinin həm alman, həm də rus nəşrlərinə daxil edilmişdi [128].

"Onların dilləri, bədii sənətləri və elmləri haqqında" bölməsində Miller yazır: "Adlarını çəkdiyimiz üç xalqın (çeremislər, çuvaşlar, votyaklar - A.K.) dilləri bir-birindən xeyli fərqlidir. Çeremis dili bir qədər fin dilinə oxşayır... çuvaş dili tatar dilinə daha yaxındır, votyak dili isə çeremis, daha çox isə permyak dilinə bənzəyir" (rus dilinə tərcümə, səh.27.). Adları çəkilən dillərdəki dialekt fərqləri də Millerin nəzərindən yayınmamışdır: "Vasilyev, Kuzmodemyansk, Çeboksar ətrafında məskunlaşmış çuvaşlar tam da olmasa, bu cür danışrlar, lakin onların danışığı Kama çayı mənsəbindən aşağı yaşayanlardan fərqlidir" (s.27-28).

1739-cu ildə İohan-Eberhard Fişer (1697-1771) Elmlər Akademiyası tərəfindən Böyük Şimal, yaxud 2-ci Kamçatka ekspedisiyasının "quru dəstəsi"nin başında duran H.F.Milləri əvəz etmək üçün Sibirə ezam olundu.

Millerin çantalarında (УГАДА, ф.199) [129] "Mənim yerimə göndərilən cənab adyunkt Fişer üçün təlimatlar" qorunub saxlanmışdır. H.F.Miller bura mümkün qədər çox dilə tərcümə edilən 700 sözdən ibarət siyahını [130] - "Vocabularium"u da əlavə etmişdi [131].

Bu sözlük əsasında tərtib olunan və İ.E.Fişerə [132] aid edilən bu vokabulyarının bir nüsxəsi - "Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quator gentium, maxima ex parte Sibiricarum" (əsasən, Sibir diyarından olan otuz dörd xalqın üç yüz [133] vokabulyarisindən ibarət vokabulyari) (ЛОААН-da saxlanılır) (R.III, op.1, №135, s.77.).

İ.E.Fişerin linqvistik materiallarından akademik, sonralar Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü Avqust Lyudviq Şlyötser (Shlörer, 1735-1809) faydalandı. Güman ki, onun xahişi ilə cənab Fişer 1768-ci ildə yuxarıda adıçəkilən əlyazmasını Göttingtdəki [134] Tarix institutunun kitabxanasına göndərdi ki, həmin əlyazma indi də orada saxlanılır [135].

A.P.Feoktistov belə bir fikir irəli sürdü ki, Göttingtənə göndərilən sözlük "SSRİ EA Arxivində saxlanılan əlyazmasının ayrıca (həm də mütləq eyni olmayan!) surətlərindən biridir" [136].

Hazırda fotomexaniki surətə əsasən (Dörfer, s.45-139) Fişer vokabulyarisinin Göttingtdən nüsxəsi, güman ki, həmin əsərin Leninqraddakı (üzü köçürülmüş) nüsxəsindən əsaslı şəkildə fərqlənən qaralamasıdır.

Həm Leninqrad, həm də Göttingtən nüsxəsi (Dörfer, s.45-47) "Nomina propria" adlanan bölmə ilə başlanır. Burada latın hərflərlə Sibir Volqaboyundakı çay, şəhər, yaşayış məntəqələrinin adları və alman dilində izahlar verilir (nüsxələrdə materialların yerləşdirilməsi bir-birindən bir qədər fərqlənir). Vokabulyarının türk hissəsi (s.49-61) aşağıdakı dillər üzrə leksik materialları əhatə edir (qrafalar böyük vərəq üzərində verilib, ilkin dil fransız dilidir) - 1)Francia; 2)Bucharica; 3)Tatarorum kazcanensium; 4)Teleqtorum et Tatarorum kuznecensium; 6)Tatarum tobolensium et tarensium; 7)Tatarorum kazanensium; 8)Czuwaszorum [137]. Türk bölməsində cəmi 19+16+486=521 söz var.

Türk bölməsindən əlavə Leninqrad nüsxəsinə, demək olar ki, bütün fin-uqor, samodi, tunqus, monqol, qədim yəhudi, gürcü, slavyan dilləri üzrə materiallar daxildir.

Bu vokabulyarının Göttingtən nüsxəsi (Dörfer, s.45-182) aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: latın-kalmık-Buxara-tatar-ostyak-tunqus (s.45-70); yunan-fin-votyak (udmurt)- çeremis-çuvaş-Kazan-tatar-mordva-mezen-samoyed-gürcü-macar (s.72-93); rus-tobol-tatar-voqul-polyak-isveç-permyak-ostyak-mancur-çin-samoyed (s.94-117); monqol-tunqus-tanqut-kuznetsk-tatar-teleut-kaçinsk-tatar-arior-kottor-koybal-kamasin-buryat (s.118-139). Bundan sonra rus dilində "Predlojenie" ("Təklif") - Rusiyanın Avropa hissəsinin və Sibirin tarixi-etnoqrafik-coğrafi təsviri verilən hissə gəlir (s.140-182). Bu əsərin üçüncü bölməsi "O maqometanax" ("Müsəlmanlar haqqında") adlanır (s.170-177) ki, burada "tatar" dili haqqında bəzi məlumatlar verilir. 177-182-ci səhifələrdə fransız dilində türk dillərində rast olunan ərəb və fars sözlərinin izahına həsr olunmuş qeydlər verilmişdir.

Özünün "Sibirskaya istoriya" ("Sibir tarixi") [138] əsərinin girişində İ.E.Fişer macar dili ilə qarşılaşdıraraq 23 "tatar" sözünü vermiş, bununla da həmin dillərin qohumluğunu sübut etməyə çalışmışdır [139]. O, həmçinin, macar, ostyak və s. dillərlə qarşılaşdırmada 12 koybal sözünü də nümunə gətirmişdir [140].

Lügət materiallarının toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri sahəsində əsas ixtisası zooloq olan təbiət elmləri professoru (akademik) səyyah Pyotr-Simon (Pyotr Semyonoviç) Pallas (1741-1811) [141] da şərəfli yer tutur. O, Elmlər Akademiyasının Orenburq vilayəti və Sibirə yollanan 1-ci Orenburq ekspedisiyasının (1768-1774) başında dururdu [142].

Altı illik səyahəti zamanı Pallas Volqanın sağ sahilini (1768), Volqanın sol sahilini və Orenburq çölləri (1769), Cənubi Ural və Qərbi Sibir (1770), Qərbi və Cənubi Sibir (1771), Şərqi Sibir və Zabaykalyədə olmuş (1772), Krasnoyarskdan Tomsk və Uralska yollanaraq, Tsaritsın (1773) və Aşağı Volqaboyunu (1774) görmüşdür [143].

Bu ağır səyahət zamanı toplanan rəngarəng materiallar onun hesabatına - beş cildlik "Rusiya imperiyasının müxtəlif əyalətlərinə səyahət"ə (1773-1776-cı illərdə alman, 1773-1788-ci illərdə isə rus dillərində çap olunub) [144] daxil edilmişdir. Burada mordva, qazax, kalmık, qırğız, başqırd, meşşeryak, voqul, tatar, Ob ostyakları və bir çox başqaları haqqında linqvistik, tarixi və etnoqrafik məlumatlar verilir.

Təbiət tarixi professoru (akademik) və səyyah, Rusiya Akademiyasının üzvü və daimi katibi 2-ci Orenburq ekspedisiyasının 1768-1773-cü illərdə (Volqa, Ural, Rusiyanın Avropa hissəsinin şimalı) başçısı olmuş İvan İvanoviç Lepexin (1740-1802) rus şərqşünaslığı tarixinə Volqa sahillərindəki Bulqar şəhərinin xərabələri arasında aşkar olunmuş 46 ərəb, tatar və 3 erməni yazılarının tərcüməsinin nəşri ilə daxil olub. "...erməni dilində olan yazılar erməni İvan Vasilyev, tatar dilində olan yazılar isə axund Qədirməmməd Sünçəliyev və sloboda tərcüməçisi Yusup İjbulatov tərəfindən təsvir olunmuş və rus dilinə tərcümə edilmişdir..." [145].

3-cü Həştərxan ekspedisiyasına (Həştərxan diyarı, Qafqaz, İran; 1768-1774) botanika professoru (akademik) Samuil Hotlib Qmelin (1745-1774) başçılıq edirdi (1767-ci il 4 apreldən) [146].

Səyahət zamanı Qmelin digər linqvistik materiallarla yanaşı, "Rus-türk-Azərbaycan (A.K.) [147] - fars-gilyan qlossarisini" (196 isim +19 say) də toplamışdı [148]. Qmelin yazır ki: "Gilan ləhcəsində fars dilindən bəzi fərqlər gördüm" [149]. Bundan əlavə, o, Volqada olan bəzi balıqların tatarca adlarını, Kandom və Kuznetsk tatarlarına aid 50 söz, həmçinin kaçinlilərin, tağaylıların və çatlıların 3 mahnısını da qələmə almışdı [150].

Həştərxan, Qafqaz, Novorossiya və Ukaynaya səyahət etmiş (1768-1775) [151] təbiət tarixi professoru (8 aprel 1771-ci ildən (akademik) İohan Anton Gildenştedt (Güldenstadt, 1745-1781) fars, kürd və "qazax-tatar" dilləri üzrə qlossari üçün material toplamışdı [152]. Sonuncu ad altında Azərbaycan dilinin Qazax dialekti nəzərdə tutulur [153].

Adelunqun arxivində (ROQPB, f.7) Gildenştedt tərəfindən gətirilən kumık leksikasına dair iki yazı saxlanılır.

Elmlər Akademiyasının Həştərxan və Orenburq vilayətlərinə, Qərbi Sibir, Cənubi Ural və Kazana ekspedisiyasına (1769-1773) [154] başçılıq edən botanik İohan Peter Falk (1727-1774) öz hesabatında Kazan-tatar, qırğız, "Buxara" və "kalmık" dillərinin müqayisəli qlossarisini çap etmişdi [155].

Kimya üzrə mütəxəssis, akademik İohan Hotlib (İvan İvanoviç) Georgi (1729-1802) əvvəlcə Hotlibin ekspedisiyasının tərkibində, daha sonra isə müstəqil şəkildə Baykal və Perm dağlıq diyarına səyahət edərək (1772-1774) [156], etnoqrafiya [157] və qismən də adları çəkilən bölgələrin xalqlarının dilləri üzrə böyük material toplamışdı [158].

Georginin adı çəkilən əsərində türk dilləri, onların quruluşu və lüğət tərkibi üzrə bəzən çox incə müşahidələrə rast olunur. Məsələn, Georgi yazır ki: "Onların (buxaralılardan, yəni özbəklərin - A.K.) dili tatar ləhcələri arasında gözəli sayılır, hərçənd ki, fars dilinə bənzəyir" [159]. Başqa bir yerdə: "Onların (başqırdların - A.K.) dili də tatar dilidir, lakin Kazan dilinə bir o qədər də bənzəməyən bir ləhcədir" [160]. Belə bir məlumat da var ki, Georgi ilk "Başqırd dili lüğəti" tərtib etmişdir (itirilib) [161].

Sibirdə ikən, akademik-təbiətçi Erik Qustavoviç Laksman (Laxsmann, 1737-1796) [162], qaraqay dili ilə məşğul olmuş, onun türk dilləri ailəsinə mənsub olduğunu qeyd edən ilk alimlərdən biri olmuşdur [163].

1793-1794-cü illərdə Volqanın aşağı axarı, Şimali Qafqaz və Krıma səyahət edən P.S.Pallas [164] Krımda tatarların dilləri üzərində müşahidələr aparmışdır [165].

"Akademik səyyahların" söyləri nəticəsində o dövrdə Rusiyanın adları çəkilən vilayətlərinin xalqlarının dilləri (o cümlədən, türk dilləri) üzrə böyük və rəngarəng leksik material toplanmışdır.

Mütəxəssis olmayan adamlar tərəfindən eşitdikləri kimi qələmə alınan bu materiallar həmin sözlərin həqiqi səslənməsini yalnız təxmin şəkildə əks etdirirdi. Bundan əlavə, həmin materialları qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bir qayda olaraq, bütöv mətnləri deyil, V.N.Tatışev, daha sonra isə H.L.Xr.Bakmeyster tərəfindən tərtib edilmiş sorğulara cavab olan ayrı-ayrı sözləri qələmə alırdılar.

Elmlər Akademiyasının ekspedisiyalarının topladıqları materiallar, əsasən, leksikoqrafik iş üçün istifadə oluna bilərdi – onlardan "Bütün dillər və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"ni tərtib edərkən faydalanırdılar.

6. Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk" əsərinin tapılma, tərcümə, nəşr və tədqiq olunma tarixi

Filip İohan Stralenberqin adı türkologiya tarixinə türk run yazılarının üzünün ilk dəfə köçürülməsi və Ural-Altay dillərinə birinci olaraq təsnifat verməsi, həmçinin Xivə xanı və tarixçi Əbülqazi Bahadur xanın (1603-1664) "Şəcəreyi-türk" əsərinin əlyazmasının əldə olunaraq, "tatar" dilindən rus, rus dilindən isə alman dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar daxil olmuşdur.

Stralenberqin özünün dediyinə görə, öz elmi məşğuliyyəti ilə əlaqədar materiallar toplamaq məqsədilə "Həm Tobolsk şəhəri və onun ətrafında məskunlaşmış Buxara tatarları, həm də digər tatar-müsəlmanlarla həm dil öyrənmək, həm də onlardan bəzilərinin Böyük Tataristana etdikləri səyahətlər naminə dostluq əlaqələri saxlayırdım. Onların Əzbəkeviç [166] adlı çox alicənab axundları ilə, xüsusilə, daha tez-tez görüşürdüm. Bir dəfə o, digər

sənədlərlə yanaşı, mənə özündəki iki əlyazmasını da göstərdi. Onlardan biri İrana, digəri isə Tataristana aid idi. O, sonuncunu "Çingiz Kitap" adlandırır. Hər iki əlyazma Türkiyədən alınmışdı. Onun bu əlyazmaların ayrı-ayrı hissələrinə dair rus dilində verdiyi izahatlardan anladım ki, bunlarda, xüsusən də ikincidə, Böyük Tataristanın təsviri üçün bol material var. Bu səbəbdən də həmin əlyazmanı çox böyük minnətlə ondan aldım ki, digər bir tanış tatarın köməyi ilə onu nəzərdən keçirəm" [167].

Əbülqazinin əsərini layiqincə qiymətləndirən Stralenberq onun tərcüməsini tanış tatar və iki əsir İsveçliyə həvalə etdi. "Rus dilini kifayət qədər yaxşı bilən bu üç nəfər həmin tatarın yaşadığı kənddə iş başladı"; tatar "hər cümləni sözbəsöz rus dilinə, əsir zabitlər də onun ardınca alman dilinə tərcümə edirdilər" [168]. Mətni tam tərcümə etmək mümkün olmadı, çünki tatar burada bol-bol rast olunan bir çox ərəb, fars və monqol sözlərini bilmirdi və bu səbəbdən də almanca anlaşılmayan hissələr meydana gəldi. Lakin hər hansı bir halda, hərə (Stralenberq və tərcümədə iştirak edən iki İsveçli) "tərcümənin bir nüsxəsinə sahib oldular, həmin nüsxələrdən çıxarılmış surətlər isə sonralar başqalarına da qismət oldu" [169].

Əbülqazinin əsərini tərcüməçi-tatarın sözləri əsasında alman dilinə tərcümə edən iki İsveçli zabitdən biri, güman ki, P.Şönstrem (P.Schönström; H.D.Fren tam qətiyyətlə də olmasa, bu familiyanı Schoenstroem şəkildə, yəni latın transkripsiyasında verir) olmuşdur. Sonralar o özünə məxsus olan nüsxəni Upsala şəhərinin (İsveç) kitabxanasına bağışlamışdı [170]. İkincisi isə, güman ki, Bentinq (Bentinck) idi.

İyunun 25-də Tobolskda olan Messerşmidt ekspedisiyasının təbə olduğu Tibb dəftərxanasına, arxiater və "Tibb fakültəsi"nin prezidenti İohan Deodat Blyumentrostun (çarın həkimi, sonralar Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti olmuş L.L.Blyumentrostun qardaşı) adına böyük bir bağlama göndərdi. Burada digər materiallarla yanaşı, Messerşmidtin Stralenberqdən [171] aldığı əlyazması da var idi. Əlyazması "Curiosa Sibirae. Historico-Politica et Chronologia seu Abul-Hasi Bagadur-Chan. Historia Genealogico-Politica. De Vita et Rebus gestis Magni Mongolorum Monarche Czgis-Chan. Turcico idiomate inscripta. Chasa in Citap Schassare Turkey [172]. Cum Almanach seu Calendario Tattarorum Sibiriensium Muhamedano. İn Mss Turcicis, ad Illustrem Facultatem Medica d.25 Juny, A.1720, transmissa" ("Sibirin müəmmaları. Əbülqazi Bahadur xanın tarix, siyasət və xronologiyası. Tarix, genealogiya, siyasət. Böyük monqol hökmdarı Çingiz xanın həyatı və fəaliyyəti haqqında. Türk dilində yazılıb. Bu əsl "Şəcəreyi-türk" kitabıdır. Sibir tatar-müsəlmanlarının almanaxı və təqvimini ilə birlikdə. 25 iyun 1720-ci il tarixində şərəfli Tibb fakültəsinə göndərilmiş türk əlyazması) haqqında danışılan konfolyutda yalnız həmin əsərin yuxarıda göstərdiyimiz adı çəkilir

[173], əlyazmanın özü isə yoxdur. Bundan sonrakı iki vərəqin yuxarı hissəsində narın xətlə başlıq təkrar olunur və bu yazı vərəqin altından bir hissəsini tutur. Bu, inventar nömrəsidir, əlyazmasının özü isə, güman ki, əvvəlcə Tibb dəftərxanasının arxivində, daha sonra isə Elmlər Akademiyasının kitabxanasında saxlanılırdı. Q.Y.Kerin göstərişi ilə bu əlyazmasının surəti çıxarılmışdı. 1825-ci ildə H.D.Fren həmin surət əsasında əsərin tipografiyada nəşrini təşkil etdi.

Messerşmidtin özü tərəfindən 1725-ci ildə tərtib etdiyi kitab və əlyazmalarının siyahısında Əbülqazinin haqqında danışdığımız əlyazmasının tarixçəsinə və onun alman dilinə tərcüməsinə birbaşa aidiyyəti olan, lakin təəssüf ki, dövrümüzə qədər gəlib çıxmayan materialların adı çəkilir: 1. "Manuscriptum turcicum seu linguae turcicae elementa per Achun Acbackevitz, Tobolsk, in rot (enn) Leder" [174]; 2. "Abul-gassi-Bagadur-Chan, Chasa in Kitap Schassare Turkey. Ex turcico in german (icum) per Capit(anum) Phil(ippum) Joan(nem) Tabbert (Manuscript)"; 3. Phil (ippum) Joan(nes) Tabbert, Annotationes in Abulgassi-Bagadur-Chan. Chasa in Kitap ETS cum annotationum illustrationibus, germanice (Manuscript)" [175].

Əbülqazinin əsəri ilk dəfə [176] 1726-cı ildə Leydəndə fransız dilinə tərcümədə çap olundu [177]. D. təxəllüsü altında gizlənən tərcüməçi və qeydlərin müəllifini Stralenberq "xeyirxah dost" adlandırmışdı. Həmin adam ön sözdə yazır ki, bu kitabın işıq üzü görməsi bütövlükdə əsir isveçlilərin zəhmətinin bəhrəsidir. "Onlardan savadlı olan bəziləri bu "Tarix"in tatarca əlyazmasını onu Tobolska[178] gətirən bir Buxara tacirindən alaraq, öz hesablarına əvvəlcə rus dilinə, daha sonra isə rus dilindən digər dillərə tərcümə etmişlər. Lakin bütün bu tərcümələrdə həm orijinalın dilindən tərcümə edənlərin nabələdliyi, həm də sonradan tərcümə edənlərin diqqətsizliyi üzündən külli miqdarda yanlışlıqlar meydana çıxmışdır. "Tarix"i aydınlaşdırmaq və oxucular üçün anlaşılıq hala salmaq üçün bir ildən artıq vaxt sərf etmək lazım gəldi" [179]. Tərcüməçinin dediyinə görə, Əbülqazinin əsərinin "tərcüməsini öz hesabına edən adamlardan birindən" aldığı həmin əsərin əlyazmasının surəti onun xeyli köməyinə çatmışdı [180].

Fransız dilinə tərcümənin müəllifinin yuxarıda söylədiklərini Stralenberq özünün "Avropa və Asiyanın şimal və şərq hissələri..." əsərində təsdiq edir:

"Güman ki, iltifatlı oxucu mənim 1726-cı ildə nəşr olunan [181] "İlkin məlumat"ımdakılarla artıq tanışdır. Orada söhbət tatar manuskriptindən, mənim vasitəçiliyimlə onun tatar dilindən əvvəlcə alman dilinə, daha sonra isə xeyirxah dostum tərəfindən alman dilindən fransız dilinə tərcüməsindən və 1726-cı ildə Leydəndə "Historie genealogique des Tatars" adı altında çap olunmasından gedir.

Əbülqazinin əsərini fransız dilinə tərcümə edən və artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "D" təxəllüsü altında çıxış edən tərcüməçi, güman ki, əsir isveçli zabit Bentinq idi, çünki Tobolskda olduğu vaxt Bentinq [182] bu əsərin alman dilinə tərcüməsində iştirak etmişdi. Yəqin ki, məhz elə buna görə də Stralenberq onu xeyirxah dost adlandırır!

Fransız dilindən V.K.Trediakovskinin rus dilinə etdiyi tərcümə 1768-ci ildə S.-Peterburqda nəşr olundu: "Родословная история о татарах, переведенная на французский язык с рукописной татарской книги сочинения Абулгази" (!-А.К.). Балдур-хана и дополненная великим числом примечаний и достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северной Азии с потребными географическими ланд-картами, а с французского на российский в Академии наук, ч.1-2" "Əbülqazi" - (!-А.К.) Bahadur xanın tatar dilində əsərinin əlyazmasından Şimali Asiyanın bugünkü vəziyyəti haqqında kifayət qədər qənaətbəxş külli miqdarda əlavələr və təfərrüatlarla, coğrafi xəritələrlə təchiz olunmaqla fransız dilinə, fransız dilindən də rus dilinə tərcümə olunmuş "Tatarların mənşəyi tarixi", 1-2 hissələr" [183].

Bir qədər sonra fransız dilinə tərcümə ingilis dilinə tərcümə üçün də orijinal rolunu oynamışdır.

Güman ki, Stralenberq özü bu əsərə müvafiq qeydlər verərək, onu alman dilində nəşr etdirmək niyyətində idi. Lakin fransız dilindəki nəşr onu bu fikirdən daşınmağa məcbur etmişdir. Stralenberq özünün "Avropanın və Asiyanın şimal və şərq hissələri..." əsərinə (s.112-127) Əbülqazinin əsərinə həsr olunmuş hissə (s.116-121) daxil etməklə kifayətləndi [183]. Burada Əbülqazinin türk tayfaları haqqında verdiyi məlumatlar Upsala arxiyepiskopu İohan Maqnusun (1488-1544) əsərindəki müvafiq məlumatlarla tutuşdurulur, Əbülqazinin həyatına dair qısa məlumatlar verilir (s.114).

"Türklərin tarixi"ni almanca nəşrə hazırlayan Stralenberq, əlbəttə, tərcümənin mətninə dair qeydlər barəsində də düşünməli idi. Çünki bunlarsız əsərdəki bir çox məqamlar xüsusi hazırlığı olmayan oxucu üçün qaranlıq qalacaqdı. Stralenberqin almanca hazırladığı qeydlər Messerşmidtin arxivində latınca "Annotationes in Abul-gassi-Bagadur-Chan, Chasa in Kitap etc. Cum annotationum illustrationibus, germanice" adı altında qeyd olunmuşdu.

Keçmiş xarici işlər nazirliyinin Moskva Mərkəzi arxivində (УГАДА, Москва) "Замечания на историю татар, сочиненную Абулгази Багадур-ханом" ("Əbülqazi Bahadur xanın "Tatarların tarixi" əsərinə qeydlər) saxlanılır. Ön sözdən aydın olur ki, ...bu qeydlərin müəllifi 1723-cü ilədək Tobolskda olmuşdur. Güman ki, bu kitab alman, yaxud başqa bir dildən tərcümə olunub, qaralama şəklində, yarım səhifə həcmində 120 vərəqdə yazılıb. №274/510 [185].

Üç fakt – vaxt (1723-cü ilədək), yer (Tobolsk şəhəri), orijinal əcnəbi dildə olması belə bir fərziyyə söyləməyə imkan verir ki, həmin "Qeydlər" Stralenberqin tərtib etdiyi almanca "Annotationes" in rus dilinə tərcüməsidir.

Lakin onları kim, kimin üçün və hansı məqsədlə tərcümə edib? Bununla əlaqədar qeyri-ixtiyari olaraq diqqətimiz V.N.Tatişevə yönəlir. O dövrdə Rusiya tarixi ilə bağlı türklərin tarixi ilə yaxından maraqlanan, demək olar ki, yeganə adam məhz V.N.Tatişev idi.

1724-cü ildə V.N.Tatişev I Pyotrun tapşırığı ilə İsveçə yollanır. Stokholmda o, bundan əvvəl hələ 1720-ci ildə Tobolskda görüşdüyü Stralenberqlə görüşür [186]. Berlin gimnaziyasının [187] rektoru linqvist İohan Frişə 12 mart 1725-ci il tarixli məktubunda Stralenberq V.N.Tatişev haqqında aşağıdakıları yazır: "Rus dağ-mədən müşaviri, çox maraqlı və savadlı rus Tatişev Stokholmdadır. O, Əbülqazinin məndə olan əsərini tərcümə üçün Peterburqa aparmağa məmnuniyyətlə razı oldu və onun mətnini yoxlayacağına söz verdi" [188].

Hansı mətni - tərcüməni, yoxsa orijinalı? Orijinaldan rus dilinə, yoxsa alman dilindən rus dilinə tərcümə üçün mü? Hələlik, bütün bu suallar cavabsız qalmışdır.

SSRİ EA Tarix İnstitutunun Leninqrad (Peterburq - tərc.) şöbəsinin arxivində (şifr:25.5.470) "Абулгази-хан. Татарская история. Отрывок. Текст перевода с поправками В.Н.Татишева" ("Əbülqazi. Tatar tarixi. Parçalar. Mətnin V.N.Tatişevin düzəlişlərlə tərcüməsi") saxlanılır [189]. Sonralar Əbülqazinin əsərinin tədqiqi kifayət qədər əsaslı şəkildə aparılmış – bütün XIX əsr boyu bu əsər bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Göttingen universitetinin professoru Hatterer 1780-ci ildə əvvəlcə "Historisches Journal" da (c.c.XII, XV, XVI), sonra isə "Allgemeine Hist oze der Reisen zu Wasser und zu Lande" də (c.VII) Əbülqazinin əsərinin alman dilinə tərcüməsini çap etdirdi. "...tibb doktoru Dan.Hot.Messerşmidtin səyilə (!-A.K.) 1721-ci ildə əsərin üzü köçürülmüş, 1778-ci ildə isə tatar dilində əlyazmasının bir nüsxəsi ilə birlikdə... Göttingen universitetinə bağışlanmışdır". Elə həmin 1780-ci ildə bu əsər ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdu [190].

Fren yazır: "Lakin razılaşmaq lazımdır ki, bir çox məziyyətlərinə görə təqdirəlayiq olan Messerşmidt Asiya xalqlarının dillərindən və tarixindən xəbərdar deyildi (bu işdə isə bu, ən əsas məsələdir) və tatar dilini bilmirdi. Odur ki, heç vaxtlə müstəqil şəkildə Əbülqazini tərcümə edə bilməzdi, yalnız başqasının köməyindən istifadə edə bilərdi. Ümumiyyətlə, güman etmək lazımdır ki, onun adını daşıyan tərcümə elə həmin tərcüməçilərin – tatar və rusun – zəhməti sayəsində, elə həmin dövrdə və məhz fransız variantının da əsasını təşkil edən Stralenberq əlyazması üzrə edilmişdir [191]. Odur ki, əgər biz məsələni doğru qiymətləndiririksə, tatarca mətnlə arasında yalnız bir

vasitəçi - rus dili olduğuna görə, (Messerşmidt özü də bu dili yaxşı bilirdi) fransızcaya tərcümə ilə müqayisədə üstünlük verdiyimiz bu alman versiyasını sadəcə olaraq, elə həmin fransız mətninin tayı saymalıyıq. Belə olduğu halda, Messerşmidtin tərcüməsi də fransızcaya tərcümədəki yanlışlıqlara məruzdur. Əlbəttə, bu mətnə o qədər aşkar qüsurlar var ki, digər məsələlərdə də onun həqiqiliyi şübhə altındadır. Beləliklə, həmişə aydındır ki, mətnin özünə mü raciət etmədən və onunla tutuşdurmadan yalnız həmin tərcümədən istifadə etmək olmaz" [192].

"Şəcəreyi-türk"dən bir parçanın latın dilinə tərcüməsinə dair ilk təşəbbüsü akademik H.Z.Bayer göstərmişdir: "Speciment Libri Schagjire Turki Latine conversi a Theophilo Sigetrido Bayere" [193] (Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk" kitabından nümunə. Latın dilinə tərcümə Teofil-Ziqfrid-Bayerindir).

Frenin fikrincə, "bütün azad elmlərdən son dərəcə xəbərdar olan Bayer müsəlman dillərinə təsəvvür olunduğundan az toxunurdu, tatar dilini isə yalnız kandan salamlamışdı. Odur ki, öz tərcüməsində, həmin nüsxədən də görüldüyü kimi, Stralenberqin hansı yolla əldə etdiyi məlum olmayan almanca nüsxəsindən faydalanırdı" [194].

Bayerlə eyni zamanda H.Y.Ker də Əbülqazinin əsərini alman dilinə tam tərcümə etdi. Onun bir çox başqa əsərləri kimi, bu tərcüməsi də əlyazması şəklində qaldı (АВЛОИВ, ф.26, №1, с.331): "Das Ghiwischen Regenten Abu-I-Ghasi Bahadur-Chans Monghalisch-Tatarisch-Türkischen Geschlecht-Registers und Chronici wahrhafte Uebersetzung aus dem Tatarischen Original Text" [195].

Sərt, lakin ədalətli Fren Kerin tərcüməsinə kəskin mənfi qiymət verdi. Onun fikrincə, Ker "bu dili (türk dilini - A.K.) kifayət qədər bilmirdi [196] və ədəbi amunisiyası (hərfi: qarnizonu) tələbata müvafiq gəlmədiyi bir şəraitdə həddən artıq müştəbeh şəkildə vuruşurdu... və elə bir tərcümə meydana gətirdi ki, onu haqlı olaraq formaca dəhşətli adlandırmaq mümkündür..." [197]

Frenin hökmü tərcümənin həqiqi əlyazmasının vəziyyəti ilə də təsdiq olunur. Əlyazmada külli miqdarda qaralama, vərəqlərin arxasına çıxarılmış düzəlişlər, həmçinin "Histare geneologique des Tatars" istinadları var. Şübhəsiz, bütün bunlar Kerin tərcüməsinin əsaslı şəkildə redaktə olunduğuna dəlalət edir. Ola bilər ki, redaktə işini akademik İ.E.Fişer görmüşdü, çünki 1733-cü ildə ona "Əbülqazi xanın əsərinin alman dilinə tərcüməsini düzəltmək tapşırılmışdı. Bu tərcümə birbaşa tatarca orijinaldan məşhur şərqsünas Ker tərəfindən orijinala çox yaxın şəkildə edilmişdi. Həm də ki, bu zaman avropalılar üçün bir o qədər də məqbul səslənməyən ifadələr olduğu kimi verilmişdi ki, buna görə də Keri qərribə adam olmaqda günahlandırıldılar" [198].

Məlum olduğu kimi, İ.E.Fişer türk dillərini bilmirdi və bu səbəbdən də Kerin tərcüməsinə yalnız "Histoire geneologique des Tatars"la tutuşdurmaqla düzəlişlər verə bilirdi. Elə həmin kitaba tez-tez müraciət olunması da buna dəlalət edir.

Kerin arxivində (УГАДА, ф.181, №1459) dəri cildə olan kitab əlyazması – "Şəcəreyi-türk"ün surəti saxlanılır. Həmin surət onun üçün 1733-1734-cü illərdə Tobolskdan gətirilən və Elmlər Akademiyasının kitabxanasına məxsus olan nüsxədən çıxarılmışdı. Titul vərəqində və mətnin sonundakı (395-ci vərəq) müvafiq qeydlər də bunu göstərir. Surətin axıncı vərəqində (v.395) fars dilində aşağıdakılar yazılıb: "Şəcəreyi-türk"ün bu nüsxəsini əvvəldən axıra qədər Murtaza Təvkili [199] tədqiq edib və təyin edib ki, onun məzmunu qədim hekayətlərə uyğundur və xoca Rəşidəddinin hekayətinə, xüsusən, müvafiq gəlir; Osmanlı evinin və İrənin sahib olduqları ərazilərdə bu əsərə az-az rast olunur".

Nüsxə "Həzə əl-kitab şəcəreyi-türk" sözlərilə başlayır və yaxşı (peşəkar) nəstəliqlə yazılıb. Vərəqlərin aşağı hissələrində ayrı-ayrı söz və terminlərin mənasına dair çoxlu izahlar, tarixi qeydlər, "Histoire..."-yə istinadlar var. Bu qeydlər kimə məxsusdur? Güman ki, İ.E.Fişerə (bax: daha əvvəldə).

Elə həmin arxivdə (УГАДА, ф.191, №91,92) iki əlyazma saxlanılır: Əbülqazinin adı çəkilən əsərinin xeyli hissəsinin alman dilinə tərcüməsi - "Historia genealogi-Politico Tatarorum" (3-cü hissə, 123 vərəq) və tarixi-coğrafi qeydlər "Collectanea de Historia et geographia Tatarorum".

Bu əsərin alman dilinə daha bir tərcüməsi qorunub saxlanmışdır və o, güman ki, Stralenberqə məxsusdur: "Abulghasi, nach der von Strahlenberg besorgten deutschen Vebersetzung unter dem Titel: Kitap oder Ein Buch des ganzen Geschlecht-Registers der Tartaren aus der Tartarischen Sprache übersetret. 1 vol" [200].

Diqqət yetirmək lazımdır ki, burada Əbülqazinin əsərinin adı, onun ilk sahibi Əzbəyoviçin də adlandırdığı kimi, "Kitap" şəklində verilib. Bu, əsərin haqqında danışdığımız tərcüməsinin Stralenberqə məxsus olduğuna və tərcümənin Əzbəyoviçin əlyazmasından edildiyinə inandırıcı sübutdur.

Əsərin müəllif tərəfindən verilən adının latınca düzgün tərcüməsini ilk olaraq Q.Z.Bayer vermişdir: Schagjire Turki - "Şəcəreyi-türk".

Öz tarixi araşdırmalarında V.N.Tatişev Əbülqazinin əsərindən geniş istifadə edirdi ki, həmin əsərə külli miqdarda istinadlar [201], həmçinin onun Elmlər Akademiyasına ünvanlanan "Əbülqazinin əsərinin əlyazmasının surətini, onunla birlikdə isə onun çap olunmuş hissəsini göndərmək" [202] xahişi də buna dəlalət edir. lakin hansı səbəbdənsə, istədiklərini ona göndərə bilməmişdilər [203].

Tatişevin "Tarixi"nin nəşirləri yazırlar: "Lakin Əbülqazinin tatar dilindəki əsəri, görək ki, 1738-ci ildə tapılmışdı [204] elə oradaca və Tatişevin göstərişilə Samarada tərcümə olunurdu, lakin 1738-ci ilin axırına qədər bu tərcümə hələ başa çatmamışdı" [205]. Bu qaranlıq məlumatda nə Əbülqazinin əsərinin orijinalının olub-olmaması, nə də onun sonrakı taleyi haqqında aydın bir şey söylənmir.

Tatişevin aşağıda verdiyimiz iki məktubundan anlaşılır ki, onun ixtiyarında yalnız Əbülqazinin əsərinin rus dilinə tərcüməsi olmuşdur.

Boldinoda yaşayaraq, məhkəmənin keçirilməsini gözləyən Tatişevin Elmlər Akademiyasının prezidenti qraf K.Q.Razumovskiye 25 sentyabr 1746-cı il tarixli məktubunda deyilir:

"Akademiyanın Əbülqazi xanın rus tarixi üçün çox gərəkliliyi olan tatar tarixini aldım və təəssüflənirəm ki, bu uzun müddət ərzində bizdə onu çap etməyiblər, lakin indi onu oxuyarkən aşkar etdim ki, tatar dilindən düzgün tərcümə olunmayıb: hərfələr çatışmadığı üçün bir çox adlar təhrif olunub, bir çox yerlərdə isə rus tərcüməçisi qüsurulara yol verib; elə buradaca İsvəçlinin [206] qeydləri var ki, bunlar da qismən bilməməzlikdən, qismən də təəssübkeşlikdən düzgün deyil və bizə qarşı qondarma təhqirlərlə doludur... İşə başa çatdırmaq üçün vaxtım az olsa da, bu tarixi oxuyur, düzəliş və qeydlərimi edirəm və tam başa çatdırdıqdan sonra Akademiyaya göndərəcəyəm; bununla belə, tatar dilindəki ilə tutuşdurmaq və düzəlişlər etmək gərəkdir. Bir də ki, Çində başlanan tərcümə başa çatıbsa, bu, izahlar üçün çox gərəklidir. Sizin, əlahəzrət və Akademiyanın zövqünü oxşamaq məqsədilə isə bu məktubla birlikdə tatar tarixçəsini göndərirəm..." [207].

Elmlər Akademiyasının kitabxanaçısı və müşaviri İ.D.Şumaxerə ünvanlanan 30 sentyabr 1876-cı il tarixli məktubunda isə V.N.Tatişev yazır: "...Əbülqazi xanın sizin göndərdiyiniz kitabını oxuduqca, bütün çatışmazlıqları və tərcüməçinin nöqsanlarını düzəldirəm. Xüsusən də Stralenberqin (Stralenberq - A.K.) səhvlərini düzəltməmək olmaz. Əvvəlcə mənə elə gəldi ki, bunlar məni öz işimdən bir o qədər də uzun müddətə ayırmaz, lakin həqiqətdə iş bir o qədər də az olmadı: hələ dördüdə birini oxuyub düzəlişlər etməmiş, qeydlər mənim narın xəttimlə artıq iki dəfədir və onlarda çox az adamın bildiyi, lakin bu tarixi başa düşmək üçün çox lazımlı olan şeylər var..." [208].

Çox güman ki, söhbət Əbülqazinin əsərinin dövrümüzə qədər gəlib çatmayan tərcüməsindən gedir.

Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk"ünün əlyazmasının [209] mətninin birinci nəşri İbrahim Halfinin köməyilə H.D.Fren tərəfindən həyata keçirilmişdi [210].

V.S.İkonnikovun fikrincə, "Əbülqazinin əsərini çap etdirməklə Rumyantsev məktəblərdə (türk məktəblərində - A.K.) dini məzmunlu müsəlman

kitablarının oxunmasını tarixi kitabların qiraəti ilə əvəzləmək niyyətində idi" [211].

Mətnin əsasını Moskvada XİN Arxivində (UQADA - A.K.) [212] saxlanan və Ker üçün [213] vaxtilə Elmlər Akademiyasının kitabxanasında olan orijinaldan köçürülən nüsxə təşkil etmişdir [214]. Ufadan alınan əlyazmanın variantları da axırda həmin nüsxə ilə dəqiqləşdirilmişdir" [215].

1722-ci ilə aid olan və əsas nüsxənin bağlandığı prototipə [216] bağlanan Ufa nüsxəsini Ufa Kükküyyan dairəsinin imamı Nemətulla ben Maqsud köçürüb. Bu nüsxə nəşirlərin əlinə "kitab çap dəzgahından çıxmaq ərəfəsində olarkən" [217] düşdüyü üçün İbrahim Halfin iki nüsxə arasında mövcud fərqləri əlavədə göstərdi (s.187-193).

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, keçən əsrin 20-ci illərində artıq Fren və Halfin Əbülqazinin əsərinin 1720-ci ildə Tobolskdan Messerşmidt tərəfindən göndərilən nüsxəsindən istifadə edə bilməzdilər.

Fren təəssüf hissi ilə yazırdı ki, "Əbülqazinin əvvəllər imperiya Elmlər Akademiyasının SPb.-dəki kitabxanasında saxlanan iki [218] nüsxəsi, hansı ki, onlardan birini Messerşmidt 1720-ci ildə Tobolskdan Blyumentrosta ünvanlamışdı, kiminsə qəddar əlilə oğurlanıb və artıq çoxdandır ki, axtarışdadır" [219].

Bu əsərin əlyazmasının Akademiyanın kitabxanasında olmasına dair son məlumat 1779-cu ilə aiddir. EA kitabxanasının əlyazması şəklində olan kitablarının siyahısında onun da adı çəkilir: "Газа ин китарь (книгаъ явзяиня - А.К.)" "Шазарә Турки или Родословная история татарских ханов, сочиненная Абуль-Гази-Багадур-ханом" [220].

Frenə ünvanlanan 25 oktyabr 1820-ci il tarixli məktubunda İbrahim Halfin bildirdi ki, "əlahəzrət qrafın (N.P.Rumyantsevin - A.K.) Əbülqazinin "Tarix"ini rus dilinə tərcümə etmək təklifinə razıdır". 9 fevral 1821-ci il tarixli məktubunda isə Halfin məlum edir ki, "Əbülqazinin tərcüməsi" Frenin ünvanına göndərilib. Güman ki, nümunə üçün göndərilən bu tərcümənin sonrakı taleyi naməlumdur.

H.D.Frenin ilkin planına görə, Əbülqazinin əsərinin çap variantı üç cilddən ibarət olmalı idi: birinci cild - orijinal "tatar" mətni; ikinci cild - "yeni və düzgün tərcümə"; üçüncü cild - "lazımı coğrafi xəritələrin də əlavə olunduğu filoloji, tarixi və coğrafi qeydlər" [221]. Lakin yalnız birinci cild nəşr olunmuşdu.

"Şəcəreyi-türk"ün tənqidi nəşrini və onun fransız dilinə tərcüməsini Pyotr İvanoviç Demezov həyata keçirdi [222] (Bax: IV bölmə, 265).

P.İ.Demezovun nəşri Əbülqazinin əsərinin məşhur leksikoqraf və ədəbiyyatşünas V.İ.Dal (1801-1872) tərəfindən Orenburqda xidmət edərkən (1833-1841) [223] əldə olunmuş əlyazmasına əsaslanırdı. 1842-ci ildə Dal əlyazmasını Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyinə hədiyyə etmişdi [224].

Demezov bu əlyazmanı həmin əsərin Berlin, Göttingen və Kazan nəşrlərilə tutuşdurmuşdu [225].

B.A.Dornun 29 dekabr 1839-cu ildə Elmlər Akademiyasının [226] ümumi iclasında etdiyi məruzədən məlumdur ki, Xarici işlər nazirliyinin draqomanı Y.O.Yartsev Əbülqazinin əsərinin Kazan nəşrini rus dilinə tərcümə etmişdir. Təəssüf ki, bu tərcümə çap olunmamış qaldı və güman ki, itirilib [227].

Qabdulla Qallam Fəyzzanov Əbülqazinin əsərini Demezov nəşrindən Kazan-tatar dilinə tərcümə etdi [228].

1825-ci ildə Kazanda nəşr olunan nüsxəni məşhur ərəbşünas, Quranın tərcüməçisi Q.S.Sablukov (1804-1880) tərcümə etdi və bu tərcümənin iki nəşri işıq üzü gördü [229].

Demezovun nəşrindən iki parça çap olunmuşdu [230].

Əbülqazinin köşf və tərcümə nöqteyi-nəzərindən ikinci olsa da, tərtib edilmə nöqteyi-nəzərindən birinci olan əsəri A.Q.Tumanski (1861-1920) tərəfindən - "Родословная туркмен" ("Türkmənlərin mənşəyi") adı altında elmi dairələrə tanıtılmışdı [231].

Əsərin tənqidi mətnini (yeddi əlyazması əsasında) və yeni tərcüməsini A.N.Kononov hazırlamış və çap etdirmişdir [232].

Deyilənlərdən tam aydınlığı ilə görünür ki, Əbülqazinin həm "Şəcəreyi-türk", həm də "Şəcəreyi - tərakimə" əsərlərinin elmi nəşri, tərcüməsi və tədqiqi rus türkologiyasının danılmaz xidmətidir.

7. V.N.Tatişev, P.İ.Rıçkov, K.A.Kondratoviç və M.Əbdülrahmanovun leksikoqrafik fəaliyyəti

XVIII əsr rus müqayisəli qrammatikasının pioneri, materialına və kompozisiyasına görə müxtəlif olan bir sıra lüğətlərin tərtibinin təşəbbüskarı, rəhbəri və iştirakçısı görkəmli dövlət xadimi və tarixçi Vasili Nikitiç Tatişev (1686-1750) "Pyotr yuvasından pərvazlanan quşcuğazlardan biri" olmuşdur.

Onun çoxsaylı elmi əsərləri arasında tərtibi 1744-1745-ci illərdə başa çatan və 1793-cü ildə S.Peterburqda nəşr olunan tarixi, coğrafi, etnoqrafik və linqvistik məlumatlar xəzinəsi - "Rusiyanın tarixi, coğrafi, siyasi və mülki leksikası, 1-2-3 hissələr (A.K.)" xüsusi yer tutur ("Leksikon Rossiyskiy istoričeskiy, qeoqrafičeskiy, politiçeskiy i qrajdanskiy, çç.1-2-3, (A-K)").

Növünə görə ensiklopedik sözlük olan "Leksikon"da bir çox Şərq – daha çox türk etnonimləri, toponimləri, ictimai-siyasi, tarixi, coğrafi terminləri və adlar izah və təfsir olunur və bunların dəqiqliyi, dolğunluğu və aydınlığı müəllifin bir çox elm sahələrindən xəbərdar olduğuna dəlalət edir.

"Leksikon", "Rusiya tarixi", Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk"ünə olan maraq - bütün bunlar dolayısı ilə bir sıra tədqiqatçıların Tatişevin tatar dilini bilməsi

haqqında təxminlərini təsdiqləyir. Üstəlik, Ural, Orenburq və Həştərxanda uzun illər boyu inzibatçılıq işi ilə məşğul olması da bunu tələb edirdi [233].

V.N.Tatişev tatar dilini bilirdisə də, güman ki, yalnız danışmaq dilinə bələd idi, tatar dilində ərəb əlifbası ilə yazılanları oxuya bilmirdi. P.İ.Rıçkova ünvanladığı məktubundakı öz sözləri də bunu bir daha təsdiq edir: "Əvvəllər Siz tatar leksikasını tərtib etməyə başlamışdınız və Meninski... [234] ilə yanaşı bu çox işə yaraya bilər; lakin mən onu çox az işlədirəm, çünki tatar və ərəbcə oxuya bilmirəm (fərqləndirmə mənimdir - A.K.). Kimsə onu tərcümə etməyə boyun olsaydı, ona 100 rubl verərdim" [235].

V.N.Tatişev dilçilik üzrə o dövərə görə çox dərin biliyə malik idi ki, onun "Razqovor o polğze nauk i uçilih" ("Elmlərin və məktəblərin faydasına dair söhbət") [236] əsəri də bunu sübut edir. Xəyali həmsöhbətinin – "hansı dil öyrənilməyə daha layiqdir?" – sualına cavab verən V.N.Tatişev bildirir ki, seçim tədqiqat predmetindən asılıdır; Avropa dilləri "elmlərə bələd olmaq üçün faydalıdır, lakin qonşu və daim təmasda olduğumuz tatar dili, digər quberniyalar üçün isə sarmat dili lazımlı və faydalıdır. Daha sonra qonşu Çin, monqol, fars və türk dövlətlərinin dilləri; yalnız oralara səyahət üçün deyil, onların elmlərinə, biliklərinə və tarixlərinə bələd olmaq üçün" [237].

Digər suala – "Dilləri öyrənmək üçün harada və hansı məktəblər açmaq lazımdır?" – V.N.Tatişev aşağıdakı kimi cavab verir:

"Ən lazımlı üçün hesab edirəm: 1. Tatar - ən əlverişli yer Kazan, Tobolsk və Həştərxan, hazırda isə, xüsusən, Orenburqdur... tatarlar arasında çoxları ərəb dilini bildikləri üçün, ərəb dilini də öyrənə bilərlər. 2. Təbəələrin əsas dillərindən olan sarmat dili, lakin bu dildən müxtəlif xalqlar-fınlər və korellər, laplandlar və samoyedlər, votyaklar, permyaklar, zıryanlar, voqulilər, ostyaklar, mordvalar, çuvaşlar, çeremislər və s. istifadə edir... Onlar üçün Tobolskda, Arxangelsk, Kazan yaxınlığında və Peterburqda məktəblər təsis etmək olar. 3. Kalmık dilini Həştərxanda öyrətmək daha rahat olar. 4. Bundan əlavə, Sibirdə müxtəlif dillər olsa da, ən çox munqal (monqol-?) və tanqut (tibet-A.K.) dilləri lazımlıdır; bu və digər dilləri asanlıqla İrkutsk və Nerçinskədə, şimal və kamçadal dillərini isə Yakutsk və ya Oxotskda öyrətmək olar" [238].

Buradakı suallar və Tatişevin cavabları onun o dövrdə rus elminin qarşısında duran vəzifələri dərinəndən dərk etdiyini göstərir [239].

1734-cü ilin əvvəlində V.N.Tatişev Ural dağ-mədən zavodlarının rəisi təyin olundu. Burada o, Sibirin tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyasını dərinəndən öyrənməyə başladı. Tatişev 92 paragrafı olan sorğu anketi hazırlamışdı. Bir qədər sonra, daha dəqiq desək, 1737-ci ildə məhz o, Elmlər Akademiyasına artıq 198 sualdan ibarət "Rusiya tarixi və coğrafiyasını yazmaq haqqında təkliflər" göndərdi. Tatişevin xahişi ilə bu suallar Kamçatka ekspedisiyasının

iştirakçılarına çatdırıldı. Sualların arasında linqvistikaya aid olanları da vardı. Güman ki, onlara verilən cavablar Tatişevin ciddi tələblərinə cavab vermədiyini üçün, o xüsusi bir sözlük tərtib etdi: "Лексикон, сочиненный для приписывания иноязычных слов обретающихся в России народов, для которого выбраны токмо такие слова, которые в простом народе употребляемы..." ("Rusiyada yaşayan xalqların dillərindən olan sözlərin yazılması üçün leksikon - yalnız sadə camaat arasında işlənən sözlər seçilməklə...") [240].

Uralda olan zaman (1734-1737) V.N.Tatişev Sibir xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası və dilləri üzrə materiallar toplayırdı ki, "Города Тобольска ведомость, сочиненная в Тобольску по имянному ее имп. Величества указу, присланного из Кабинета, и по определениям тайного советника господина Татищева потребная к сочинению истории" ("Tobolsk şəhərinin məlumatı, əlahəzrət imperatorun Kabinetdən göndərilən şəxsi fərmanı ilə Tobolsk şəhərində tərtib olunub və gizli müşavir cənab Tatişevin bildirdiyinə görə, tarix yazılması üçün faydalıdır") (ЛЮААН, f.21, op.5, №184, Dorn, s.117, №35) [241]. Burada rus hərflərilə yazılan kiçik sözlüklər də var: "tobolsk tatarları", "tarsk tatarları".

XVIII əsrin 30-cu illərinin axırında V.N.Tatişevin təşəbbüsü ilə Kiriak Andreyeviç Kondratoviç (1703-1788) də materiallar toplayır və müxtəlif, o cümlədən, tatar və çuvaş lüğətləri tərtib edirdi [242].

Kondratoviçin 30 may 1737-ci il və 22 iyun 1739-cu il tarixlərində Elmlər Akademiyasına ünvanladığı ərizələrdən məlumdur ki, o, aşağıdakı leksikonları tərtib etmişdi: tatar-rus, çuvaş-rus, votyak-rus, voqul-rus, çeremis-rus, ostyak-rus. Adları çəkilən leksikonları Kondratoviç Tatişevə vermişdi və onların sonrakı taleyi məlum deyil [243]. Bəlkə də onları Tatişevin "Vedomostlar"ında (ЛЮААН, f.21, op.5, №152) axtarmaq lazımdır. Burada "rus-tatar, rus-voqul və digər ləhcələr, həmçinin rus-tatar-ostyak sözlükləri toplanıb"; elə buradaca №149-da "voqul, çeremis, çuvaş-çeremis, mordva, kalmık, gürcü-fars-türk lüğətləri; bu dillərin müxtəlif sözlərinin rus dilinə tərcüməsi" var; №153 isə "Pelim dairəsinin rus-tatar ləhcəsinin lüğəti"dir. Elə həmin fondada 184 №-li siyahıya da baxın.

Əlyazma şəklində olan "Rus-tatar-kalmık sözlüyü" də (РОБАН, 1.5.58, 98 səhifə). V.N.Tatişevin adı ilə bağlıdır. Güman ki, bu sözlük Tatişevin Orenburq diyarında işlədiyi zaman (1737-1739) Samarada əsasını qoyduğu tatar-kalmık məktəbində 1737-1741-ci illər arasında tərtib olunmuşdu (1737-1739) [244].

Rus əlifbasının yalnız ilk üç hərfi ilə (A,B,V) təmsil olunan bu sözlük Elmlər Akademiyasının ilk müxbir üzvü (1759-cu ildən), coğrafiyaçı, iqtisadçı, tarixçi Pyotr İvanoviç Rıçkovun (1712-1777) [245] başçılığı altında tərtib olunmuşdu və nömrələnmiş 866 söz və ifadədən ibarət idi [246].

Adıçəkilən məktəbin doğma tatar dilindən əlavə türk, ərəb və fars dillərini bilən müəllimi axund Mahmud Əbdülrəhmanov [247] bu sözlüyün tərtib olunmasında bilavasitə iştirak edirdi [248].

Bu sözlüyün rus hissəsi üçün əsas 1704-cü ildə Fyodor Polikarпов tərəfindən Moskvada çap olunmuş "Лексикон треязычный, сиречь речений словенских, эллино-греческих и латинских сокровище" ("Üçdilli leksikon, slavyan, ellin-yunan və latın ifadələri xəzinəsi") olmuşdu [249].

Sözlük dördillik nəzərdə tutulsa da, 1-ci vərəqdə yalnız iki qrafa verilir - "tatar" və "kalmık". Bunlar da müvafiq olaraq, hər biri iki yarımqrafaya bölünür - "rus hərflərilə", "tatar hərflərilə" və "rus hərflərilə", "kalmık hərflərilə". 2-ci səhifədən başlayaraq, dörd qrafa daxil edilir: "rus, ərəb, tatar, kalmık"; son üç qrafa da yarımqrafalara bölünür - "rus hərflərilə" və müvafiq olaraq, ərəb, tatar və kalmık hərflərilə. "Ərəb hərflərilə" qrafası doldurulmayıb.

P.İ.Риçковun kifayət qədər çoxsaylı elmi irsi arasında haqsız olaraq unudulan bir əlyazması var. Türk xalqlarının tarixinə bilavasitə aidiyyəti olan "Краткое известие о татарах и о нынешнем состоянии тех народов, которые в Европе под именем татар разумеются, собраны в Оренбург из книг турецких и персидских и по сказкам бывалых в тех местах людей, к рассмотрению при сочинении обстоятельного о сих народах описания" (Далее подпись автора. 10 апреля 1750 г)" (РОБАН, 32.5.17) ("Tatarlar və Avropada tatarlar adı altında tanınan xalqların hazırkı vəziyyəti haqqında qısa məlumat. Orenburqda türk və fars kitablarından, o yerlərdə olmuş adamların söylədiklərindən toplanıb, həmin xalqların ətraflı təsvirini vermək üçün nəzərdə tutulub (Müəllifin imzası), 10 aprel 1750-ci il") [250].

8. XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid əlyazma şəklində olan türk vokabulyariləri, glossariləri, sözlükləri, danışq kitabçaları

XVIII əsrdən dövrümüze qədər gəlib çatan ilk sözlük kimi XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərinə aid əlyazmalar toplusuna daxil edilmiş (РОБАН, 7.8.27, v.88-95), rus hərflərilə yazılan, müəllifi və tərtib tarixi məlum olmayan rus-tatar (təx.300 söz) sözlüyünü göstərməliyik: "Наука языку туркскому и русскому" ("Türk və rus dilləri elmi"). Sözlüyün sonunda aşağıdakı sözlər yazılıb: "Kim bu dili çox bilmək istəsə, qoy... bu yolu əvvəldən axıra, axıra qədər getsin". M.Nuqmanovun fikrincə, bu sözlüyü rus tacirləri tərtib etmişlər [251].

Bütöv bir mətnin rus dilindən tatar dilinə tərcüməsinə dair ən qədim nümunə kimi aşağıdakı əsərin adını çəkmək olar - "Книга об обращении сарацинов к вере христианской, переведена преосвященным

митрополитом Тоболским и Сибирским Антоном Стаховским, 1726 года" ("Sarasinlərin xristian dininə döndərilməsi haqqında kitab; 1726-cı ildə Tobolsk və Sibir mitropoliti həzrət Antoni Staxovski tərəfindən tərcümə olunub"). İki hissədən ibarət olan bu kitabda (РОГПБ, Dorn, №504) 1-2, ç.1 - 1.1-144, ç.2 - 1.145-236) [252] rus və tatar (ərəb hərflərilə yazılıb) mətnləri en regard verilib və bir neçə müxtəlif xətlər yazılıb.

XVIII əsrin birinci yarısı və ortalarının bizə qədər gəlib çıxan bir çox türk sözlükləri Tatişevin yuxarıda haqqında danışdığımız özünəməxsus sorğusuna cavablardır.

Rus hərflərilə yazılan 1) rus-tatar-çuvaş-mordva leksikonu (təxminən 300 söz) (ЛОААН, f.21, op.5, №149, 1737-1738 qq.,l.92-140; leksikon: l.126-140). Axırda (140-cı vərəqin arxa tərəfi): "Bu siyahını Simbirsk əyalət dəftərxanasının protokolçusu Vasili Belousov tərtib edib" [253] sözləri yazılıb. 2)rus-Buxara (özbək-A.K.) - tatar sözlüyü) yenə orada, v.188-in arxası - 201. 3) rus-tatar sözlüyü (təxminən 250 söz) - "Fyodor Xolodişev köçürüb" (yenə orada, v.249-260-in arxası). 4) rus-tatar-çeqoday [254] -fars-türk-kabardin-kubaçin-avar (təxminən 750 söz) sözlükləri daxildir. Sonuncuda kabardin, kubaçin, avar qrafaları boş qalıb, cağatay və türk (xüsusən də bunlardan birincisi), qrafalarında çoxlu boşluqlar var (yenə orada, v.472-nin arxası-492).

Sözlüklər (rus-tatar sözlüyündən başqa) leksik materialın toplandığı orazilərin xalqları haqqında məlumat verən ön sözlərlə başlanır ki, bu da həmin materialların "Tatişev Vedomosti" ilə bağlı olması fikrini bir daha təsdiqləyir.

Təxminən elə bu dövrdə (XVIII əsrin 40-cı illəri) rus-tatar danışq kitabçası da tərtib olunmuşdu (РОБАН, 17.15.8, v.1-71). Tam doldurulmuş ilk vərəqdə (v.3) kifayət qədər qənaətbəxş xətlə ərəb hərflərilə atalar sözləri və məsəllər yazılıb. Elə həmin vərəqin aşağı hissəsində "bu yazını tatar dili üzrə şagird Matvey Kolesnikov yazıb" sözləri var. Kitabça (v.4-66, 67-71-ci vərəqlər doldurulmayıb) üç qrafadan ibarətdir: tatar dilinə tərcümə olunan rus ifadələri ərəb və rus hərflərilə yazılıb.

Matvey Semyonoviç Kotelnikov haqqında bir o qədər də çox şey məlum deyil: Orenburq ölkəsinə sürgün olunmuş bir nəfərin oğlu idi: "Orenburq məktəblərində elmləri, notlarla oxumağı, tatarca oxumağı və yazmağı öyrənirdi və bu dili başa düşürdü".

"Ümumi sözlük" tərtib etmək fikrinə düşən L.Xr.Bakmeyster "müxtəlif dillər üzrə nümunələr əsasında" leksik materiallar toplamaq məqsədilə anketlər yaymışdı (bax: əvvəldə). Bu yolla o, xeyli leksik material toplamışdı ki, burada türk dillərinə tərcüməsi ilə birlikdə verilən çoxsaylı rus sözləri də vardı. Bir qədər sonra P.S.Pallas da buna bənzər bir iş yerinə yetirdi.

Bakmeysterin topladığı linqvistik materiallar və P.S.Pallasın materiallarının bir qismi sonralar Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü Fyodor Pavloviç (Fridrix)

Adelunqa (1768-1843) [256] verildi. Hazırda həmin materiallar РОГПБ-də (f.7, Adelunqun arxivi) saxlanır.

Sonralar Pallasın leksik materiallarının böyük hissəsi akademik A.M.Şöqrenin ixtiyarına (1794-1855) verildi və hazırda ЛОААН-da saxlanır.

Bakmeyster-Adelunq və Pallas arxivlərinin, yerlərdə çalışan bir çox vəzifəli şəxslərin səylə toplanan türk dillərinə dair lüğət materialları müqayisəli-tarixi leksikoqrafiyanın məqsədlərinə böyük fayda verə bilər və bu işi yüngülləşdirmək məqsədilə onları burada sadalayırıq.

Bakmeyster-Adelunqun arxivində olan türk lüğət materialları (əsasən, XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəlləri) [257]

РОГПБ, f.7, Adelunq arxivi, №15.

1. "Dialectus linguae tataricae qua Kumüki utuntur" [258] (10 səh.) - Rus sayları (s.1-2); ərəb, rus və latın hərflərilə verilən kumik dilinə tərcümə olunmuş ifadələr (s.2-10). Sətiraltı qeydlərdə ayrı-ayrı kumik sait və samitlərinin tələffüzünə dair məlumatlar verilir. Axıncı səhifədə (nömrələnməyib): "Reçu par Mr.le Professor Güldens chadt, le 18 Sept. 1775".

2. "Dialectus linguae tartari cae qua Kumiki utuntur in loquedo ex tradicti one Studiosi Krascheninnikow" (7 səh.) - Kumik dilinə tərcümə olunmuş rus sayları və ifadələri, rus və latın hərflərilə. Yuxarıda sol küncdə Adelunqun qeydi: "Aus Hrn. Güldenstadtschen Papieren im Archiv der Academie der Wissenschaften".

РОГПБ, f.7, Adelunq arxivi, №16.

21.1. "Traduction Turque recue par Mr. Le Conseiller Müllr a Moscou" (2 səh.) - ərəb əlifbası ilə rus transkripsiyasında verilən türk ifadələri və sayları.

РОГПБ, f.7, Adelunq arxivi, №17.

14. "Əlifba sırası ilə edilən bu tərcümə general-mayor və kavalər Skalonun səyi ilə o məqsədlə toplanıb ki, rus hərflərilə əlifba, oxu kitabı və bu xalqa yararlı olan digər kitabçalar tərtib olunsun. 8 avqust 1774-cü il İrtiş xəttinin Ustkamenoqorsk qalasında" (84 səh.) - rus-qırğız sözlüyü (təxminən 1600 söz). Sözlüyün ardınca II Yekaterinanın titulları rusca və qırğızca sadalanır, daha sonra sayların, ifadələrin və "Отче наш" duasının qırğız dilinə tərcüməsi verilir. Güman ki, bu sözlük Bakmeysterin sorğu anketinə cavab idi.

15. Rus hərflərilə qırğız dilinə tərcümədə verilən saylar, ibarələr (4 səh.). Sonuncu səhifənin axırında almanca qeyd var: "pastor Lüterdən 20 fevral 1780-ci ildə alınıb".

16. Qırğız dilinə tərcümə olunmuş saylar, ibarələr ərəb və rus əlifbaları ilə (6 səh.). Axırda belə bir qeyd var: "Orenburq quberniyasının Orenburq şəhərinin... dəftərxana tərcüməçisi Matvey Rodion oğlu Rodionov tərcümə edib". Daha sonra (səh.6-7) arayış verilir: "Haqqında danışılan ləhcəyə gəldikdə isə, Orenburq quberniyasında yaşayan müsəlman tatarlar onda danışirlar...", yəni söhbət qazaxlardan və qazax dilindən gedir. 7-ci səhifədə tarix var: "1778-ci il".

Nömrəsiz (1 səh.). Qırğız dilinə tərcümə olunmuş üç rus ibarəsi; yuxarı hissədə almanca qeyd var: "Omsk qırğız dili".

14.1. "Qırğızca" (4 səh) - "Отче наш"; daha sonra 70 rus sözü və saylar: 1-10, 20,30,40,50,100,1000 qazax dilinə tərcümədə; aşağıda almanca qeyd: "Aus

Orenburg durch Hr. Zoll-Direktor Wilitschko erhalten".

РОГПБ, f.7, Adelnq arxivi, №18.

1. "Şimal-şərq xalqlarının - yakutların, Ud, Uğur, İmay qışlaqları tunquslarının və Oxotsk lamutlarının adamlarının dillərinin sözlükləri. 1807-ci il. - Dörd hissədən ibarətdir: "Yakut-tunqus-lamut-rus sözlüyü", sözlər və ibarələr (səh.1-43). "Sibir xalqlarında ümumiyyətlə hesab", yəni saylar (s.44-52); "Rusiya dövlətinin Şimal-şərq Sibir xalqlarının sözləri və bütöv ibarələri" (nömrələrdən). Qeyd: "Gesammelt von der Landmesser İwan Koshewin" [259].

2. Fransız sözlüyü (5 səh.).

3. Alman-yakut-tunqus... sözlüyü (7 səh.). səhifə 8-də aşağıda qeyd var: "Aus Redowsky Papiere" [260].

4. "Jakutisch (Aus Witsen)" (2 səh.)- holland-yakut sözlüyü.

5. "Yakut danışığının rus dilinə qısa tərcüməsi" (4 səh.) - Rus-yakut sözlüyü. Sonunda qeyd var: "Aus Redowsky's Papiere".

6. "1. Yakutische Wörter aus den Dr.Redowsky, dem sie aut seinr Reise nach Ochozk, 1806, Wazen mitgetheilt W0orden" (2 səh.) - Alman-yakut sözlüyü.

"2. Yakutische Wörte welche dem Dr.Redowsky aut seiner Reis e mitgetheilt worden" (2 səh.) - Alman-yakut sözlüyü.

7. "Yakut tərcümə" (6 səh.) - rusca-yakutca sözlük və danışq kitabı.

8. "Yakut xalqının qəyyumu zadəgan İvan Starostinin tərtib etdiyi" 1773-cü ilə aid rusca-yakutca sözlük və danışq kitabçası (9 səh.).

Həmin sözlüyün daha bir nüsxəsi (7 səh.) İmza: "Qəyyum zadəgan İvan Starostin".

РОГПБ, f.7, Adelnq arxivi, №19.

1. "Krimisch, Tatarisch (Aus Witsen)" (8 səh.) - Tatar-holland qlossarisi (təxminən 540 söz).

2. "Отче наш" duası tatar dilində" (1 vərəq) - Rus və ərəb hərflərilə yazılıb; texte en zegard. Sonda: "Tatar dili müəllimi keşiş Aleksandr Troyanovski tərcümə etmişdir".

3. "Orenburq tatarcası ilə" (6 vərəq). - "Отче наш", rus-tatar qlossarisi (70 söz) və saylardan: 1-10,20,30,40,50,100,1000 ibarətdir. Texte en regard. Sonda: "Aus Orenburg durch den Hr. Zoll - Direktor von Wilitschko erhalten".

4. "Отче наш" duası Kazan-tatar dilinə tərcümə olunmaqla latın dilində (1 vərəq). Texte en regard. Latın hərflərilə yazılıb. Mətdən əvvəl: "Mitgetheilt von Hr. Prof. Fuchs in Kasan, 15 oct, 1807. Kasan-Tatarisch".

5. "Das Vater-Unser in Tatarischer, Sprache, übersetzt von ein em Molla in Kasan (1 vərəq) - "Отче наш"ın gözəl nəstəliqlə yazılmış tatarca tərcüməsi.

6.01. "Отче наш" duasının Kazan gimnaziyasından gətirilən tatar dilinə tərcüməsi (1 vərəq). - rus hərflərilə yazılıb. 02. ("Отче наш"). Yenə də tatar

dilində. Kazan İlahiyyat Akademiyasından gətirilib (1 vərəq) - Sonda: "Həmin gimnaziyanın müəllimi keşiş Aleksandr Troyanski tərcümə edib".

7. "Vater-Uns er. Tatarisch. Aus dem Kasanischen Gymnasium" (1 vərəq). - "Отче наш" tatar dilində. Latın hərflərilə yazılıb.

8. "Türkisch-tatarisch. So wie es unter den vornehmen Standen im Kaukasus, und in einem grossen Theile von Persi-en Besprochen wird" (4 vərəq). - "Отче наш" latın dilində Azərbaycan dilinə tərcümə ilə; texte en regard. Latın hərflərilə yazılıb (müq.et.№22).

9. "Türk dilinə tərcümə" (2 vərəq) - İnam simvolu. "İlahiyyat və fəlsəfə üzrə şagirdlər Semyon Berezovski və Vasili Serlyanski tərcümə etmişlər". Yuxarıda sol küncdə: "16 yanvar 1791-ci ildə alınıb".

10. "Tatar dilinə tərcümə dərslərindən götürülmüş sözlər" (24 vərəq). - Rus hərflərilə yazılaraq, 130 dərslə bölünmüş rus-tatar vokabulaları (hər dərslə orta hesabla 8 söz, yəni cəmi 130x8=1040 söz).

11. "Tatar dilinə tərcümə üçün mətnlər" (3 vərəq)- rus dilindən tatar dilinə tərcümə üçün saylar və 23 cümlə təklif olunur. "Serqaçyov dairəsi Berezovka kəndinin diakonu Yeqor Osipovun oğlu, ilahiyyat və fəlsəfə üzrə şagird Semyon Berezovski tərcümə edib". Əlyazmanın sonunda iki boş qalmış vərəqdən sonra qeyd var: "Recu avec le lettre de S.E. "Eveque Damaskin du 12 decembre 1789".

12. "Über die Sprache der Kasanschen Tataren. Mitgetheilt von dem Hr. Prof. Fuchs in Kasan" (1 vərəq). - Bir neçə qrammatik qeyd və "Das Vater Unser" in bir sıra ibarə və sözlərin izahı ilə tərcüməsi.

13,14,15,16,17,18,19. Müxtəlif qeydlər. Güman ki, Bakmeysterə məxsusdur.

20. "Отче наш" duası. Slavyancadan tatar dilinə tərcümə" (1 vərəq) - Texte en regard üç sütunda: rus, tatar, ərəb hərflərilə, tatarca - rus hərflərilə. Yuxarı sol küncdə: "Orenburgisch, Tatarisch".

21. "Kırım-tatar dilinə tərcümə" (1 vərəq). - 70 rus sözü, saylar (1-10, 20,30,40,50,100,1000) və "Отче наш". Rus sözlüyü tipoqrafiya üsulu ilə çap olunub; güman ki, bu, sorğu vərəqəsidir (lingvistik anket). Rus hərflərilə yazılıb. Vərəqin arxasında aşağıdakı sol küncdə yazılıb: "Mitgetheilt von dem Hr. Kollegientathe von Slowzow Oktober 1807".

22. Türkisch-tatarische Mundart under den vornehmen Standen im Kaukasus und einem grossen Theile von dem Hr. Oberstlieutenant von Troussow in Baku" (1 vərəq) - yenə də həmin (bax:№21) sorğu vərəqəsi əsasında tərtib olunub.

23. Qeydlər.

23.a. Alman-tatar qlossarisi (3 vərəq). Saylar (1-19, 20-24,30,40,50,60,70,80,90,99,100,200,1000) və ibarələr (№11-dəkilər kimi). Tatar hissəsi ərəb və latın hərflərilə. Sonda sağ küncdə: "J.Jaehrig" [261].

24. Qeydlər.

25. "Alphabets Tatares". - Ayrıca bir nüsxə və ya kitabdan bir vərəq.

26. "Biysk və Kuznetsk uyezdlerinin tatar volostlarının (dairələrinin) siyahısı. Aşağıdakı sözlər onların dialektlərinə tərcümə olunub, həmçinin onların harada yerləşməsi və sözlərin tərcüməsinin hansı hərflərlə verildiyi göstərilib" (10 vərəq). II Yekaterinanın 22 mart 1784-cü il tarixli "...bu cümlələrdə sözlər Kolivan quberniyasında məskunlaşmış müxtəlif xalqların dillərinə tərcümə olunmalıdır" göstərişinə cavab. Rus sözləri - 286 dənə: 9-10-cu səhifələrdə - qrammatik qeydlər [262].

27. "Rusca, qanqutca, qaraqaşca, yaxud kamasincə" (2 vərəq) - əvvəldə II Yekaterinanın göstərişinə (bax: №26) cavab olaraq general-qubernator tərəfindən "14 may 1786-cı il tarixində" İrkutskdan S.-Peterburqa göndərilən məktubun surətinin əlavə olduğu bu qlossaridə 126 söz var.

28. "Tatar ləhcəsi. Tatar dialektindən rus dilinə əvvəlki tərcümələrə bənzəyir" (7 vərəq). Rus-tatar (Tobol və tar tatarları) qlossarisi (286 söz). Aşağıdakı qrafalar var: 1. "Rut sözləri"; 2. "Tobolsk şəhərində" (ərəb və rus hərflərilə); 3. "Tara şəhərində"; 4. "Həmin şəhərin dairəsində" - bütün qrafalar tərcümələrlə doldurulmayıb. Axırda imza var: "Məsləhətçi İlya Mılnikov".

29. "Rus lüğətinin kaçın, qızıl, kaydın, saqay və beltır dillərinə tərcüməsi" (8 vərəq).

30. "Vocabularium der Tatarischen Sprache..." (14 vərəq). - Bərxoturye, Turinsk, Tobolsk, Tomsk, Krasnoyarsk, Kuznetsk və Sibirin digər yerlərində yaşayan tatarların dialektlərinin vokabulyarisi. "Latın hərflərilə yazılmış kanqan - latın - başqırd - turin - tobol - tomsk - teleut - kuznetsk-krasnoyarsk-buxara-yakut vokabulyarisi" [263].

РОГПБ, f.7, Adelunq arxivi, №20.

1. Başqırd dili üzrə qeydlər (2 vərəq). "Başqırdca. "Отче наш" (1 vərəq); rus-başqırd vokabulyarisi (70 söz); saylar (1-10,20,30,40,50,100,1000; rus hərflərilə); Axırda 2-ci vərəqin arxasında: "Aus Orenburg durch den Hrn.Zoll-Direktor von Wilitschko erhalten".

РОГПБ, f.7, Adelunq arxivi, №26.

13. "Отче наш" duası çuvaş dilində. Poeziya müəllimi Pyotr Tağıyev İvanov tərcümə edib (1 vərəq).

14. "Sübh duası", "Yuxu duası", "Naharqabağı dua", "Nahardan sonrakı dua" (3 vərəq) - "Rus dilindən çuvaş dialektinə ilahiyyat və fəlsəfə şagirdi Qriqori Rojanski tərcümə edib". Rus hərflərilə yazılıb.

15. "Çuvaş dilinə tərcümə üçün mətnlər. Nijni Novqorod yeparxiyasının çuvaş dili moizəçisi iyerey Yeremey Rojanski tərcümə edib" (3 vərəq). Təmiz vərəqin aşağısında: "Reçu avec la bettre d S.E.l'Eveque Damaskin du 12 Decembre 1789".

16. "Fransızca danışqdan götürülərək, çuvaş dilinə tərcümə olunan və dərslər üzrə düzülən rus sözləri (42 vərəq).- 130 dərs)". "Rus dilindən çuvaş dilinə ilahiyyat və fəlsəfə şagirdləri Qriqori Rojanski və İvan Rusanovski tərcümə etmişlər" (42-ci vərəqin arxası).

18. "Müqəddəs xaç suyuna çəkilməni qəbul edənlərin rahatlığı üçün rus dilini də müşahidə etməklə çuvaş dilinə tərcümə olunmuş və çuvaş danışq dilində verilmiş qısa katexizis. 1788-ci il" (18 vərəq). - "Nijni Novqorod yeparxiyasının çuvaş dili moizəçisi iyerey Yeremey Rojanski tərcümə edib"; başqa xətlə ən sonda yazılıb: "əslən çuvaş olub, Nijni Novqorod seminariyasında oxumuşdur".

18.1. "Çuvaş dilinə tərcümədə" (2 vərəq). - İnam simvolu; yuxarıda solda: "16 yanvar 1791-ci ildə alınıb". Rus hərflərilə yazılıb. "İlahiyyat və fəlsəfə şagirdi İvan Rusanovski tərcümə edib".

19. "Wörterammlung zur Vergleichung des Tschuw aschischen mit dem Tatarischen von Hofrath Neumann, 1815" (4 vərəq). Rus-tatar sözlüyü (təxminən 200 söz, rus hərflərilə yazılıb).

20. Rus-çuvaş-mordva-çeremis sözlüyü (2 vərəq). Təxminən 100 söz, rus hərflərilə yazılıb.

21. "Çuvaş dili sözlüyü" - bax: irəlidə.

Çoxdilli qlossarilərdən (РОГПБ, f.7, Adelunq arxivi) ən mühümlərinin adlarını çəkmək lazımdır.

1. "Wörter-Sammlung aus der Chiwischen, Bucarischen, Kirgisischen und Meschtscherakischen Sprache" (13 səhifə) - Türk sözləri rus hərfləri ilə, vurğusuz yazılıb [264].

2. "Turuxansk dairəsi ləhcələri" (26 səhifə.) - Rus-ostyak-yakut-tunqus-samoyed qlossarisi (286 söz); [265] müşavir İlya Mılnikovun imzası ilə təsdiq olunub.

3. "Rus, tunqus, buryat, yakut və yapon dillərində saylar və ibarələr toplusu" (14 səhifə). İrkutsk qubernatoru Kliçkadan 20 iyul 1779-cu ildə alınıb.

РОГПБ-də (Q, XVI, №18) həmçinin, güman ki, XVIII əsrin əvvəlləri və ya ortalarında tərtib edilmiş, əvvəli və axırı olmayan Rus-tatar lüğəti də (51 vərəq) [266] var.

Pallas arxivindəki türk dil materialları (ЛОААН, ф.94, он.2)*

18. [267] Başqırd dilinə tərcümə olunmaqla rus sözlərinin siyahısı. Kollektor Məndiyer Bekçurin tərcümə edib.

19. Tatar, başqırd və meşşeryat dillərinə tərcümə olunmaqla rus sözlərinin siyahısı (10 vərəq). Sokolov tərcümə edib.

* Bu bölmədə rəqəmlərin ardıcılığının pozulması orijinaldan qaynaqlanır. (tərc.)

22. Buxara sözlərinin tərcüməsi (5 vərəq).
23. Xivə, Buxara, qırğız və meşşeryat dillərinə tərcümə olunmaqla rus sözlərinin siyahısı (6 vərəq).
24. Xivə və Buxara dillərinə tərcümə olunan rus sözlərinin siyahısı (6 vərəq).
25. Yenə həmin şey (6 vərəq).
26. "Ərəb, fars, tatar, meşşeryat, qırğız, Xivə, Buxara dillərinə tərcümə olunmaqla rus sözlərinin siyahısı (357, -A.K.)" - Kollec asessoru Məndiyer Bəşerin[268] tərcümə edib. (Adları çəkilən dillərdəki sözlər iki sütunda - ərəb və rus hərflərilə yazılıb) [269].
50. "Yazısı olmayan yakut dilinə tərcümə" (4 vərəq) - Rus hərflərilə yazılıb.
95. "Fars və tatar dillərinin dialektləri üzrə materiallar" (5 vərəq).
101. "Kazan yepiskopunun göndərdiyi tərcümələr. İstefada olan serjant Mixaylo Alkin tərcümə edib" (6 vərəq). - Tatar dilinə tərcümə olunmuş rus sözlərinin siyahısı.
102. "Tatar və Buxara ləhcələri; bu siyahıda tatar dilindən rus dilinə tərcümədə verilən sözlər isə əvvəlkilərlə oxşardır" (18 vərəq). - 286 rus sözünün siyahısı və onların Tobolsk, Tümen, Tura, Yalutor, Omsk, Tomsk, Kain dairələrində və Tomsk şəhərində toplanan türk qarşılıqları ərəb və rus hərflərilə yazılıb. İmza: "Fyodor Jeltuxin"; aşağı sol küncdə, güman ki, surətini çıxarana məxsus olan imza var: "Danila Kutkin" (?).
105. [270] "Vyatka valisi idarəsində tatarca 286 sözə verilən tərcümə və onların yazısı ilə yanaşı, rus hərflərilə də yazılışları" (6 vərəq). - İmza: "Katib Fyodor Popov".
107. "Aşağıdakı sözlərin Nijni-Novqorod və Penza quberniyalarında məskunlaşan xalqların istifadə etdikləri dillərdə və dialektlərdə tərcüməsi" (6 vərəq). - Rus sözlərinin tatar və digər dillərə tərcüməsi. İmza: "İvan Rebinder".
108. Truxmən dilinə tərcümə olunan rus sözlərinin siyahısı (11 vərəq).
111. Çeremis, çuvaş və digər dillərə tərcümə olunmaqla rus sözlərinin siyahısı (5 vərəq).
112. Yenə həmin şey M.Bekçurinin imzası ilə (7 vərəqə).
120. Çuvaş dilində tərcüməsi ilə rus sözlərinin siyahısı (3 vərəq). İmza: İvan Alekseyev Aleksandrov (191).
121. Çuvaş dilinə tərcümə olunmaqla rus sözlərinin siyahısı (32 vərəq) [271]
125. "Türk dilinə c.Katib Rubanovun tərcüməsində rus sözləri toplusu" (9 vərəq).

- Şərqsünasların arxivində və LOİV-də əlyazmalar şöbəsində də müəyyən miqdarda türk sözlükləri və dil materiallarının əlyazmaları toplanıb [272].
- Rusiyada XVIII əsr türk leksikoqrafiyasının xüsusi tədqiq olunmalı ən diqqətəlayiq abidəsi (АВЛОИВ, R.1, op.7, №18) "Türk leksikonu"dur. 29 avqust 1793-cü il tarixli bu əlyazma şəklindəki türk-rus lüğəti vaxtilə XİN Asiya departamenti nəzdindəki Şərq dilləri üzrə tədris bölməsinə məxsus olub. Təxminən 30.000 sözdən ibarət olan bu ilk türk-rus lüğəti diqqətlə nəzərdən keçirilərkən, onun Fr.Meninskinin "Leksikon"u ilə aşkar əlaqəsi müşahidə olunur[273].
- Əlyazma şəklində olan çoxsaylı türk lüğətləri arasında türkoloqların diqqətini "Vocabulaire Francais-Turc par Vlangali [274]. 1826, St-Petersburg" (ekslibris: "XİN Asiya departamentinin kitabxanası"; РОЛОИВ, D-185) və şərti olaraq XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən, müəllifi naməlum "Rus-tatar sözlüyü" (657 səhifə) (РОЛОИВ, S-323) cəlb etməlidir. Tatar qarşılıqları olan qrafalar yalnız 1-382-ci səhifələrdə, həm də qismən (35-40%-dən artıq olmayaraq) doldurulub, 383-657-ci səhifələrdə isə yalnız rus sözləri verilib [275].
- XVIII əsrin sonu Rusiya leksikoqrafiyası tarixi üçün Dornun "Kalmückisch-armenisch-persisch-türkisches Wörterbuch" (s.117, №36), Buliç (s.410,430) və S.A.Kozində [276] "Kalmık-erməni-fars-tatar sözlüyü", АВЛОИВ kartotekasında isə "Vocabul Calmucico - armeno - persico - turcicum" (АВЛОИВ, R-2, op.2, №41) kimi adlanan əlyazma şəklindəki vokabulyari və danışq kitabçası müəyyən maraq doğurur. Əlyazmasında türk vokabula və ibarələri (vərəq 96-nın arxası - 112-nin arxası) erməni, fars və kalmık dillərinə tərcümədə verilir; vərəq 113-ün arxası - 164-də beşinci qrafada gürcüce qarşılıqları yazılıb. Beləliklə, həmin əlyazmanı "Türk-fars-erməni-kalmık-gürcü vokabulyarisi və danışq kitabçası" adlandırmaq lazımdır. Bir sıra vərəqlər doldurulmayıb. 176-cı vərəqdə ayların (müsəlman təqvimilə) adları fars və türk dillərində sadalandıqdan sonra, tarix göstərilib - "1780-1793". S.K.Buliç güman edirdi ki, "ruscaya tərcümənin olmamasından və xəttin özündən belə nəticəyə gəlmək olar ki, (bu vokabulyarini - A.K.) tərtib edən əcnəbi olub..."[277].
- Təbii ki, leksik materialın toplanması ayrı-ayrı Şərq dillərinin orijinal əlifbalarına maraqla müşayiət olunurdu: "Armenisches, Türkisches, Tatarisches und Mongolo-Kalmücksches Alphabet" (АВЛОИВ, P.1, op.9, №11; Dorn, s.117, №34) bu marağın nümunəsidir. Sonuncu vərəqdə (vərəq 31) monqol və latın hərflərilə imza var: "Joh. Christian Hammel". Bu imza göstərir ki, əlyazma "XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində akademik İohan Xristian Hammel və ya onun atası tərəfindən" yazılıb [278]. Əlyazmanın məzmunu: ərəb əlifbası (vərəq 1-in arxası - 3); ayların ərəbcə adları; bir sıra

Şərq ölkə, vilayət, şəhərlərinin adları; bürc işarələri (vərəq 4a); türk (ərəb) əlifbası; vərəq 5; türk sayları (vərəq 56); latın-türk vokabulyarisı (vərəq 6-10); tatar dilində ibarələr (vərəq 12 və arxası); latın və ərəb hərflərinin müvafiqliyi cədvəli (vərəq 13a); ərəb əlifbası - hərflərin mənalınının açıqlanması (vərəq 14 - arxası); erməni əlifbası (vərəq 15-25); monqol-kalmık əlifbası (vərəq 26-31).

Vaxtilə O.N.Bötlinqin [279] diqqətini "Северо-восточный словарь или лексикон. С русским якутского и тонгуского (!) языков с чистыми грамматическими склонениями переведенный Санкт-Петербургский имп. Академи наук геодезистом Государственной коллегии коллежским регистратором Иваном Кожевным. Книга третья (!)" (АВЛОИВ, R.3, op.3, №23) kitabı cəlb etmişdi. [280] ("Şimal-şərqi sözlük, yaxud Leksikon. Sankt-Peterburq" Elmlər Akademiyasının qeodeziyaçı, Dövlət kollegiyasının kollegiya registratoru İvan Kojevin tərəfindən rusca yakut və tonqus dillərindən sırf qrammatik formalarla tərcümə olunub". Üçüncü kitab"). Lüğət cildlənib və onun kötüyündə qırmızı fonda qızılı hərflərlə "İ.Kojevin, Rus-Yakut sözlüyü" (s.1-243) yazılıb.

1-ci səhifədə başlıq var: "Ümumiyyətlə, rus, yakut və tonqus (!) dilləri sözlüyü" (s.1-100). Hər səhifə dörd qrafaya bölünüb: "Rus. Yakut. Tonqusdağ. Lamut, yaxud Dəniz tonqus" (bəzi səhifələrdə: lamut-tunqus, yaxud tonqus-lamut). Sözlüyün bu cildi "More" ("dəniz") sözü ilə başlanır. Səh.101-243 - "İctimai danışiq" - adları çəkilən dörd dildə danışiq kitabçası.

Sözlükdə tarix qoyulmasa da, məlumdur ki, İvan Yefimoviç Kojevin və Elmlər Akademiyasının botanika üzrə adyunktı İvan İvanoviç Redovski (1774-1807) "1806-cı ilin yazında İrkutskdan Lena çayına tərəf yollandılar, bu çayla Yakutska qədər üzüb, oradan da Oxotska getdilər" [281]; o da məlumdur ki, Adelunqun xahişi ilə Kojevin "bir çox dillərin nümunələrini topladı ki, bunların içində yakut və tunqus dillərinə aid olan nümunələr, xüsusilə, zəngin idi" [282]. İ.İ.Redovskinin sənədləri arasında (РОГПБ, f7, Adelunq arxivi, №18) iki kiçik alman-yakut sözlüyü qalmışdır (səh.76-77).

İ.Kojevin tərəfindən tərtib olunan və dövrümüzə qədər gəlib çıxan ikinci lüğətin bir qədər qəribə adı var: "Leksikon, Diademik Merkurii [283]. Təbiətin köçəriləri tonqus dilləri, onların danışığı və ləhcələrinin rus dilinə tərcümə ilə toplusu. Kosmoqrafiya, geodeziya və dəniz elmləri geodeziyaçı, keçmiş yakut uyezd yerölçəni kollegiya registratoru Kojevin tərəfindən tərtib olunub. 1811-ci ildə. İrkutskda" (АВЛОИВ, R.P.op.3, №11 (988); səh.1-57 - "Tunqus-lamut-rus lüğəti"; s.58-62 - "Əşya, pul və s. hesabı" s.63-72 - rus dilində şərlər (güman ki, Kojevinin öz şərləridir); s.72). (aşağısı) - tunqus obasının təsvirini verən şəkil; nömrəsi olmayan sonrakı səhifədə quşlar təsvir olunub; s.73-86 - tarixi qeydlər; nömrəsi olmayan sonrakı səhifədə - "Отче наш" tunqus dilinə

tərcümədə; daha sonra müxtəlif qeydlər olan üç nömrəsiz səhifə. Səhifə 86-da başqa xətlə, güman ki, tərtib edən öz əlilə yazılıb: "İmperator Elmlər Akademiyası geodeziyaçı kollegiya registratoru İvan Kojevin tərtib edib".

Yəqin ki, "Rus-yakut-tunqus sözlüyü" də İ.Y.Kojevinə məxsusdur (s.1-134). Bundan "lavka" (dükan) sözü ilə başlanan hissə qalıb (АВЛОИВ, R.P., op.4, №30/1262).

İ.Y.Kojevinin tərtib etdiyi yakut-tunqus-lamut sözlüyü РОГПБ-də (f.7, Adelunq arxivi, №18) saxlanılır.

Adelunqun verdiyi məlumatlara görə [284], Kojevinin dörd cildlik linqvistik qeydləri vaxtilə EA Arxivinə təhvil verilmiş, oradan da АВЛОИВ və РОГПБ-yə göndərilmişdi.

İ.N.Berezinin fondunda "Minusinsk dairəsi kaçın və saqay tatarlarının söz və ibarələri" saxlanılır (АВЛОИВ, f.5, №5).

"Azərbaycan və Krım-tatar dilləri sözlüyü" (АВЛОИВ, P.1, op.9, №3), həmçinin X.Ksenofontov tərəfindən toplanan XIX əsrə aid türk leksik materialları (yenə orada, P.1, op.7, №19) da kifayət qədər maraqlıdır. A.M.Şöqrenin arxivinin türk materialları haqqında irəlidə danışılacaq.

Həcm və məzmununa görə kifayət qədər əhəmiyyətli olan türk mətnləri Kazan universitetinin N.İ.Lobaçevski adına Elmi kitabxanasında saxlanılır. Kitabxananın elmi işçilərinin söyləri nəticəsində indi biz bu mətnlərdən asanlıqla istifadə edə bilirik [285].

1-ci buraxılışa noqay və türkmən dilləri üzrə materiallar (s.12); tarançin (uyğur) folkloru (s.26-28) - N.Pantusov tərəfindən çap olunmuş əsərlərin əlyazmaları; çuvaş folkloru (28-32) daxildir.

2-ci buraxılış müəllifin adı, tərtib olunduğu yer və tarix göstərilməmiş Kumık-rus sözlüyünü (s.8; P-dən T-yə qədər); tatar (s.22-23) və çuvaş (s.27-31) dilləri leksikası üzrə materialları əhatə edir; "Türk dilinin Qafqaz dialektinin etimoloji öçerki. Şərq filologiyası tələbəsi İosif Adamovun mühakimələri. Kazan, 1851, 59 vərəq" (s.35) də bura daxildir. Sonuncuda kumık və noqay dillərindən söhbət gedir.

Müxtəlif türk dilləri üzrə əlyazma şəklində lüğət və digər linqvistik materiallar SSRİ-nin bütün türkdilli respublika və vilayətlərinin arxivlərində var və onlar hələ də öz tədqiqatçıların yolunu gözləyir.

9. "Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"

"Rus qrammatikası"nın müəllifi Mixail Vasilyeviç Lomonosovun (1711-1765) elmi fəaliyyətinin Rusiyada dilçiliyin inkişafındakı möhtəşəm rolunu qeyd etməmək mümkün deyil. M.V.Lomonosov yalnız leksikanın deyil, qrammatikanın da qarşılaşdırılması yolu ilə dillərin müqayisəli tədqiqi ideyalarını inkişaf etdirirdi.

M.V.Lomonosovun təcrübəsi və Leybnitsin linqvistik ideyalarının təsiri altında II Yekaterina hələ böyük knyaginya olduğu vaxt özü də leksikoqrafiya ilə məşğul olur və bir çox yaxın adamlarını da onunla məşğul olmağa təşviq edirdi. Bunların arasında S.-Peterburq ingilis faktoriyasının kapellanı, sonralar (24 may 1762-ci il tarixindən) Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü, fransız mənşəli şotlandiyalı Daniil Dyümaresk (təxminən 1718-1802) də vardı [286].

Dyümaresk sözlüyü fransız ("Vocabulaire comparatif des langues orientales") və ingilis ("Comparative Vocabulary of the Eastern Languages") başlıqları altında qeyd olunur; V.V.Bartoldun fikrincə [287], "görünür, kitab çap olunmamış və tez itirilmişdi; artıq 1815-ci ildə Fr.Adelunq [288] onu tapa bilməmişdi" [289].

Hər halda, belə bir lüğətin tərtib olunduğunu iddia etməyə hər cür əsasımız var. Bu qənaətim Elmlər Akademiyası konfransının 24 iyul 1756-cı il tarixli iclas protokolundakı (latın dilində) qeydlərə əsaslanır. Burada deyilir ki, akademik gimnaziyanın şagirdlərinin istifadəsi üçün çoxdilli sözlüyü çap etmək faydalıdır və belə bir sözlük artıq mövcuddur - onu anqlıkan kilsəsinin keşişi (pastoru) D.Dyümaresk tərtib edib [290].

S.K.Buliçin Dyümaresk sözlüyünün İngiltərədə çap olunması haqqında iddiası (s.222) həqiqətə uyğun deyil.

Bizim sorğumuza cavab olaraq, Londondakı Britaniya muzeyinin əməkdaşı Q.M.Meredith-Ouens lütfən cavab verdi (20 və 21 mart 1967-ci il tarixli məktublar) ki, apardığı araşdırmalara görə, çap olunmuş əsərlər arasında adı çəkilən sözlük yoxdur. Onun irəli sürdüyü fərziyyəyə görə, Dyümareskin əsəri əlyazması şəklində qalmış və sonradan "Bütün dillər və ləhcələrin sözlüyü" tərtib olunarkən istifadə edilmişdi. Lakin həmin böyük leksikoqrafik əsərin bütün mənbə və materiallarını son dərəcə dəqiq sadalayan Fr.Adelunq onların arasında Dyümaresk sözlüyünün adını çəkmir, halbuki ondan xəbərdar idi və tapmaq üçün uğursuz axtarışlar da aparmışdı [291].

"Ümumi lüğət" tərtib etmək kimi cazibədar bir ideyaya aludə olan akademik gimnaziya müfəttişi (1766-1777), sonralar isə maliyyə idarəsi qulluqçusu olmuş Hartviq-Lyudviq (Login İvanoviç) Bakmeyster (1730-1806) leksik materiallar toplamağa və artıq toplananları sistemləşdirməyə başladı [292].

1773-cü ildə Bakmeyster ona müxtəlif dillərin "nümunələrini" göndərmək çağırışı ilə müraciət etdi; bu məqsədlə o, Rusiyanın bütün inzibati mərkəzlərinə, o zamanlar Rusiyanın müxtəlif yerlərinə səyahətlər edən alimlərə (akademiklər Lepexin, Pallas, Hildenştedt və b.), həmçinin demək olar ki, bütün Avropa ölkələrinə kitabça-sorğu göndərdi: "Müxtəlif dillərin nümunələrlə toplanmasına dair elan-xahişnamə. Sankt-Peterburqda, Elmlər Akademiyası nəzdində, 1773-cü il".

"Elan" açıq vərəqdə dörd sütunda: rus, fransız, latın və alman dillərində çap olunub.

Bakmeyster yazırdı ki: "Mən burada çap olunan qısa mətnləri... mümkün olan müxtəlif yeni və canlı dillərə tərcümədə toplamaq fikrindəyəm" (3-cü sütun). Bura əlavə olunmuş nitq "nümunələri" ərəb, İsveç və fin dillərinə tərcümə edilmişdir. Əlavədə "Vocabulaire de la Langue" - tərcümə edilməli olan 360 rus sözü verilib[293].

1784-cü ildə Bakmeyster öz müraciətini təkrar etdi (bir qədər dəyişdirilmiş sorğu vərəqi ilə). Alim və inzibatçılar onun çağırışına səs verdilər. Ümumi səylər nəticəsində ən müxtəlif, o cümlədən, türk dilləri üzrə linqvistik materiallar toplandı[294]. Bakmeysterin materialları XVIII əsrin ən iri linqvistik əsərinin - "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"nin əsasını təşkil etdi (bax: 301)[295].

Təxminən 1784-cü ildə II Yekaterina qısa müddətə gənclik marağına - "ümumi sözlük" tərtib olunması ideyasına qayıtdı. 26 avqust 1784-cü ildə o, Rusiyanın bütün yeparxiyalarına fərman göndərərək, onların hər birində məskunlaşmış başqa millətlərin sözlüklərinin tərtib olunmasını tələb etdi.

II Yekaterinanın sözlük [296] üzərində iş üzrə kifayət qədər çoxsaylı köməkçiləri arasında berlinli alim və kitabsatan Fridrix Nikolai də vardı. O, II Yekaterinanın göstərişi ilə (1785-ci ilin yanvarı) dünyanın bütün dillərinin icmalını hazırladı - "Tableau general de toutes les langues du monde avec un catalogue preliminaire des principaux dictionnaires dans toutes les langues et des principaux livres qui traitent de l'origine de toutes les langues, de leur etymologie et de leur alfinite, fait par ordre de S.M.I "Imperatrice de toutes les Russes" (346 səhifə in folio; РОГПБ-də saxlanır) [297].

Simmermana 9 may 1785-ci il tarixli məktubunda II Yekaterina yazırdı: "Mən 200-dən 300-ə qədər əsl rus sözlərindən ibarət siyahı tərtib edərək, onların mümkün ola bilən dil və ləhcələrə tərcümə edilməsini tapşırıdım və sayı artıq iki yüzü keçib. Hər gün öz sözlərimdən birini topladığım bütün dillərdə yazırdım... (Nəhayət) bu əyləncə məni darıxdırdı... Lakin bu qədər kağızı oda atmağa hayıfım gəldi... və professor Pallası yanıma dəvət etdim..."[298]

Təbiətşünas P.S.Pallas özünəməxsus enerji və çalışqanlıqla onun əsas ixtisasından uzaq olan bu işə girişdi.

22 may 1785-ci ildə Pallas Peterburqda "Avis au public" [299] çap etdirərək, burada ümumi sözlüyün tərtibinin məqsəd və prinsiplərini açıqladı. 1786-cı ildə çap olunan təlimat-modeldə [300] 442 rus sözünün alman, latın, fransız dillərinə tərcüməsi verilmişdi və o, lüğət materiallarının toplanması üçün rəhbər tutulmalı idi.

Bir çox müxbirin səyi və akademik Pallasın görkəmli elmi və təşkilati fəaliyyəti nəticəsində 1787-ci ildə S.Peterburqda o dövrün adətində görə qəliz bir adı olan leksikon çap edildi: "Сравнительные словари всех языков и

наречий, собранный десницею Всевысочайшей особы. Отделение первое, содержащее в себе европейские и азиатские языки. Часть первая, в Санкт-Петербурге, 1787 года" [301] (Əlahəzrətin öz əlilə topladığı bütün dil və ləhcələrin sözlükləri. Avropa və Asiya dillərinin olduğu birinci bölmə. Birinci hissə, Sankt-Peterburq, 1787-ci il).

Sözlükdə 200 dilə tərcümə olunmuş 285 rus sözü var (bunlardan: 51 Avropa və 149 Asiya dili). 1789-cu ildə çap olunan ikinci hissəyə Afrika və Amerika dillərinə tərcümə daxil idi.

P.S.Pallasın yazdığı ön sözdə sözlüyün mənbələri haqqında öləri olaraq qeyd olunur ki: "ölkə daxilindəki dillərə gəldikdə, onlar çoxsaylı əlyazma sözlüklərindən götürülüb. Elə buradaca "çalışqan və savadlı cənab assessor və unter-kitabxanaçı Bakmeisterin" linqvistik materiallarından istifadə olunduğu da göstərilir".

Bu nəşrdə ("birinci hissə") aşağıdakı türk dillərindən müvafiq rus sözlərinin qarşılıqları verilir (türk dilləri sözlükdə ardıcılıqla sadalanır):

88) türk [302]

89) Kazan ətrafının tatar dili

90) Meşşeryat nəslinin tatar dili

91) Başqırd tayfasının tatar dili

92) Noqay nəslinin tatar dili

93) Qafqazdakı Kazaq (Qazax - tər.) nəslinin tatar dili

94) Tobolsk dairəsinin tatarcası

95) Çatsk nəslinin tatarcası

96) Çulim tatarcası

97) Yeniseyboyu tatarcası

98) Kuznetsk ətrafı tatarcası

99) Barabin tatarcası

100) kanqat

101) teleut

102) Buxara

103) Xivə

104) Qırğız

105) truxmən

106) yakut

Çuvaş dili fin dilləri arasında sadalanır ki, bu da, əlbəttə, yanlıştır [303].

Aramsız daxil olan yeni-yeni leksik materiallar tezliklə sözlüyün yeni nəşrini hazırlamağa imkan verdi. F.İ.Yankoviç-Miriyenkonun (1741-1813) rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu nəşr yeni plana əsaslanırdı: "Bütün dillər və ləhcələrin əlifba sırası ilə yerləşdirilən müqayisəli sözlüyü". Birinci hissə

(A-D), SPb., 1790; ikinci hissə (D-L), SPb., 1791; üçüncü hissə (L-S), SPb., 1791; dördüncü hissə (S-O), SPb., 1791". Burada 279 dilin materialları təqdim olunmuşdu: 171-Asiya, 55-Avropa, 30-Afrika, 23-Amerika [304]. Sözlüyün strukturu: soldan birinci qrafada - əcnəbi söz, ikinci - onun mənası (rusca), üçüncü - bu mənanın qeydə alındığı dil. Pallasın istifadə etdiyi türk dil və ləhcələrinə Tavriçeski vilayətindəki tatar dili (gərək ki cəmi bircə söz), Dağıstandakı kumık dili, çuvaş, qoybal, motor dilləri əlavə olunub.

Göstərilən sözlüklərin Rusiya və Qərbi Avropada müqayisəli dilçiliyin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Onlar üzərində iş isə Rusiyada mövcud olan müxtəlif, o cümlədən, türk dilləri üzrə linqvistik materialların toplanmasına maraq yaratdı.

"Müqayisəli sözlük"lər üzərində işlə bağlı meydana çıxan türk leksik materialları dövrümüzə qədər Pallas və Adelunqun kolleksiyalarında qorunub saxlanmışdır [305].

XVIII əsrdə akademik ekspedisiyalar tərəfindən toplanan və onların rəhbərlərinin hesabatlarında əks olunan bu materiallar, həmçinin "Müqayisəli lüğətlər" in türk leksikası müxtəlif dillər üzrə məlumat verən iri əsərin müəllifi olan İ.Xr. Adelunq tərəfindən istifadə edilmişdi.

10. Damaskin sözlüyü. S.Halfin sözlüyü. "Çuvaş dili sözlüyü".

Dövlət səviyyəli tədbir səciyyəsi kəsb etmiş "bütün dillərin və xalqların müqayisəli lüğətləri" üçün material toplanması yerlərdə leksikoqrafik iş - sözlərin siyahılarının tutulmasına və müxtəlif dillərin leksikasının tərtibinə maraq oyatdı.

Məhz yuxarıda adları çəkilən sözlüklər üçün material toplanması nəticəsində yaranan maraqlardan doğan leksikonlar sırasına ilk növbədə rus sözlüyündə 286 söz olan leksikonlar aiddir: [306]

1. "Tatar ləhcəsi" - İlya Mılnikovun imzası ilə rus-tatar qlossarisi (№28, s.78).

2. "Biysk və Kuznetsk uyezdlərinin tatar volostlarının siyahısı" (№26, s.78);

3. İlya Mılnikovun imzası ilə "Rus-ostyak-yakut-tunqus-samoyed qlossarisi" (№2, s.79).

4. Fyodor Jeltuxinin imzası ilə "Tatar və Buxara ləhcələri" (№102, s.80);

5. Fyodor Popovun imzası ilə "Vyatka tatarlarının dilinin qlossarisi" (№105, s.80).

Damaskin sözlüyü

"Müqayisəli sözlüklər"lə bilavasitə bağlı olan ən iri leksikoqrafik təcrübələrdən biri II Yekaterinanın birbaşa əmri ilə tərtib olunan və Damaskin sözlüyü [307] adı altında tanınan leksikondur.

26 avqust 1784-cü ildə II Yekaterina yepiskop Damaskinə reskriptlə müraciət etdi: "Nijniy Novqorod yepiskopu Damaskin həzrətləri! Nijniy Novqorod Seminariyasında Sizin Yeparxiyada yaşayan müxtəlif xalqların dillərinin tədris olunduğunu bilərək, həmin xalqların dillərində olan sözlərin rus əlifba sırası ilə düzülmüş və rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə olduğu kimi tələffüzü verilmiş Sözlüyünü təqdim etməni istəyirəm. Daim Sizə qarşı xeyirxah niyyətlərlə - Yekaterina" [308].

Bu göstərişi yerinə yetirmək üçün dövrümüzə qədər iki nüsxədə gəlib çatan "Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, имянно Россиян, Татар, Чувашей, Мордвы и Черемис. По высочайшему соизволению и повелению Е.Императорского Величества премудрой Государыни Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы Всероссийской, по алфавиту Российских слов расположенной и в Нижегородской семинарии от знающих оныя языки священников и семинаристов под присмотром преосвященного Дамаскина, епископа Нижегородского и Алаторского, сочиненной 1785 года" ("Nijniy Novqorod yeparxiyasında yaşayan müxtəlif xalqların - rus, tatar, çuvaş, mordva və çeremislərin dillərinin sözlüyü. İmperator həzrətləri müdrik hökmdar, imperatriça və Rusiya hökmdarı Yekaterina Alekseyevnanın ali göstərişi və razılığı əsasında Nijniy Novqorod seminariyasında həmin dilləri bilən keşişlər və seminariyaçılarından Nijniy Novqorod və Alator yepiskopu Damaskinin nəzarəti altında toplanaraq, rus sözlərinin əlifba sırası ilə düzülüb, 1785-ci ildə tərtib olunub") ikicildlik sözlük tərtib olundu.

Sözlüyün birinci cildi yuxarıdakı kimi adlandırılıb. İkinci cild "Rus dilinə tərcümə ilə çeremis dili sözlüyü"dür [309]. Hər iki cild 15 aprel 1785-ci ildə yepiskop Damaskin tərəfindən II Yekaterinaya göndərilmişdi (hazırda РОГПБ-də saxlanılır: с.-Ермитажная, №223, vər.1-477; 2 с.- Ермитажная, №218, vər.1-245).

1 cild yuxarıda göstərilən titul vərəqi ilə açılır və ondan sonra "Müqəddimə" - tatarlar, çuvaşlar, mordvalar, çeremislər haqqında qısa tarixi-etnoqrafik arayış (vərəqə 2-7) gəlir [310]. Bunun ardınca (v.8-11-in arxası) "Çuvaş və mordvalarda müşahidə olunan və bütöpərəstlikdən qalan ayin, dua və mərasimlər haqqında məlumatlar", daha sonra isə (vər.12-471-in arxası) "Rus, tatar, çuvaş və mordva dillərinin rus əlifbası ilə düzülmüş və nə çuvaşların, nə mordvaların, nə də çeremislərin əlifbaları olmadığından, tatarlar isə ərəb əlifbası ilə yazdıqlarından rus hərfləri ilə yazılmış sözlüyü" verilir.

Hər vərəqdə dörd qrafa var: "rusca", "tatarca", "çuvaşca", "mordvaca".

Sonda (vər.472-477) hərflərə əlavələr verilib: A, B, V, Q, D, E, J, Z, İ, K, L, M, N, O, P, S, T, U, X, Ü, Ş.

Sözlüyün ikinci cildi iki qrafada yazılıb: "rusca", "çeremişçə".

Sözlüyün II Yekaterinaya ünvanlanan nüsxəsindən bir qədər fərqlənən [311] qaralama nüsxəsi yepiskop Damaskinin göstərişi ilə Nijniy Novqorod İlahiyyat seminariyasının kitabxanasına verilmişdi və hazırda Nijniy Novqorod vilayətinin dövlət arxivində saxlanılır [312]. Bu qaralama nüsxəsi də iki cildədir və hər cild ayrıca saxlanma vahididir. Birinci cildin adı yuxarıda göstərdiyimiz kimidir (Nijniy Novqorod quberniyası elmi arxiv komissiyasının kollegiyası, f.2013, op.602, d.187, 519 vərəq). İkinci cild isə "Çeremis dilinin rus dilinə tərcümə ilə və rus əlifbasına müvafiq düzülüşlü sözlüyü" (yenə orada, f.2103, op.602, d.186, 373 vərəq) adlanır.

Birinci cildə (vərəq 1-53) II Yekaterinanın yepiskop Damaskinin adına reskriptinin surəti verilir, ardınca "Müqəddimə" (qaralama və üzü köçürülmüş nüsxələr), daha sonra "Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli sözlüyünün redaktoruna ünvanlanmaq üçün tərtib olunmuş rus-tatar-mordva sözlüyü, rus-tatar-mordva sözlüyü gəlir".

Bundan sonra (s.54-dən) gələn rus-tatar-çuvaş-mordva sözlüyü Damaskinin əlilə yazılmış yeni başlıq altındadır: "Rus dilinə tərcümə olunmuş və rus əlifbası ilə yazılmış tatar, mordva və çuvaş dilləri sözlüyü" (Leninqrad nüsxəsi ilə müqayisə et).

Nijniy Novqorod nüsxəsinin birinci cildinin söz materialları da dörd qrafa üzrə yerləşdirilib.

İkinci cildə udmurt (təxminən 1500 söz) və marı (təxminən 6000 söz) dillərinin sözləri üçün xüsusi qrafalar var.

Lüğətin ikinci cildi "Rus dilindən çeremis dilinə tərcümə" adlanan xüsusi bölmə ilə başlanır. Bura 287 nömrələnmiş rus-marı leksik qarşılıqları daxil edilib. Həmin material "Bütün dillər və ləhcələrin müqayisəli sözlüyü" üçün nəzərdə tutulmuşdu. Beləliklə, Damaskin sözlüyünün Nijniy Novqorod (qaralama) nüsxəsində beş (rus dilindən əlavə) dilin: tatar, çuvaş, mordva, udmurt və marı dillərinin materialları var.

Çuvaş elmi-tədqiqat dil, ədəbiyyat və tarix institutunun əlyazmalar fondunda sözlüyün rus-çuvaş hissəsinin surəti var [313]. Rus-mordva hissəsinin surəti Mordva elmi-tədqiqat institutuna məxsusdur [314].

Bu sözlük yarandığı ilk dövrlərdən türkoloqların diqqətini cəlb edirdi [315] və ona qarşı maraq indi də qalmaqdadır [316]. E.N.Nəcipin "Damaskinin altı dilli sözlüyü (XVIII əsr). "Sözlüyün tatar hissəsinin səciyyəsi" əsəri ona həsr olunub, lakin təəssüf ki, hələ çapdan çıxmayıb. Damaskinin XVIII əsrin beş dilin leksikasını əhatə edən leksikoqrafik abidə kimi əhəmiyyətə malik sözlüyü hərtərəfli və dərin tədqiqə layiq əsərdir.

Sagit Halfinin "Rus-tatar sözlüyü"

Damaskin sözlüyü ilə eyni vaxtda, elə həmin 1785-ci ildə Kazan şəhəri gimnaziyalarında tatar dili öyrənən gənclərə yardım üçün elə həmin

gimnaziyalarda 1785-ci ildə tərtib olunmuş "Rus-tatar sözlüyü"nin tərtibi (ola bilər ki, üzünün köçürülməsi) başa çatdı. Hazırda həmin sözlüyün üç nüsxəsi məlumdur: 1) РОГПБ (Ермитажная, №271, 1-3); 2) АВЛОИВ (R.P, op.4, №14 (1034; №15/1034)); 3) N.İ.Lobaçevski adına Kazan universitetinin elmi kitabxanası (№8782, 1, 8782,2).

İki cildə ümumi sayı 25.000-ə [317] çatan tatar sözləri rus və ərəb hərflərilə yazılıb. Rus sözlüyünün ayrı-ayrı sözləri tərcüməsiz qalıb ki, bu da, güman ki, müəllifin tatar qarşılığı seçməkdə çətinlik çəkməsinə dəlalət edir.

Sözlükdə imza olmadığı üçün, Kazan universitetinin tarixini tədqiq edən alimlərdən biri bu əsərin müəllifi haqqında məsələ qaldırdı. "Sagit Halfin bu sözlüyün tərtibində iştirak etmişdirmi?" sualını verən N.Buliç elə özü də ona cavab verir: "Məlum deyil" [318].

Lakin bu sözlük haqqında yazan digər müəlliflərdə [319] belə bir tərəddüd yaranmır, çünki dəqiq məlumdur ki, həmin dövrdə Kazan gimnaziyalarında yeganə tatar dili müəllimi Sagit Halfin (onun haqqında irəlidə daha ətraflı danışılacaq) idi. Digər tərəfdən, sözlüyün АВЛОИВ-də saxlanan nüsxəsinin üstündə EA Asiya muzeyinin ilk direktoru (1818-1842) akademik X.D.Frenin əlilə aşağıdakı qeyd yazılıb: "Vocabularum Russo-Tataricum, Juventuti in Gimnasio Kasanensi Linguae Tatarii cae studiose composuit a. 1785 Said filius'Hasani, Chaltin (yənə həmin ad və fəmiyyəyə ərəb hərflərilə)" Linguae Tataricae qundam in Gymnasi o Kasanensi praeceptor atque in rei navalis curia, quae Kasanii est, est, interpres, İsmail, ejus filius, desripsit. De Sergio Ziwohoff, Protoi eru Petropolitano, pro Museo Asiatico Academiae Imp. Scientiarum XX Rubelorum tessera emi a.1819. Fraehn" [320].

1785-ci ildə Sagit Halfinin tərtib etdiyi və onun oğlu İsmayılın üzünü köçürdüyü bu iki cildlik sözlüyü 1819-cu ildə EA Asiya muzeyi Peterburq protoiyereyi Sergey Jivotovdan 20 rubla almış, O.N.Bötlinq özünün yakut dili haqqında əsərində ondan yararlanmış, "Türk-tatar qrammatikası haqqında" adlı məqaləsində isə onun adını çəkmişdir [321].

Sözlüyün РОГПБ-yə məxsus nüsxəsi üç cildə ibarətdir: 1 c.- A.K., vər. 1-331; 2 c.-L-P, vər.1-319; 3 c.-R-A, vər.319-499.

Kazan universitetinə nüsxənin tarixçəsi məlumdur: 1-ci Kazan gimnaziyasının direktoru (1782-1785) 3-cü Kazan batalyonunun podpolkovniki İvan Fyodoroviç fon Lyudeman 1785-ci ildə knyaz Q.A.Potyomkin - Tavriçeskiyə "onun (Lyudemanın - A.K.) göstərişi ilə gimnaziyada tədris məqsədləri üçün tərtib olunmuş tatar dili və qrammatikası kitabının əlyazmasının həddən artıq nəfis nüsxəsini təqdim etdi. Hazırda Potyemkinin kitabxanası ilə birlikdə Kazan universitetinə miras qalmış həmin nüsxə universitet kitabxanasında saxlanılır".

Əvvəlki iki nüsxədən fərqli olaraq, Kazan nüsxəsində Sözlükdən əvvəl "Tatar dilinin qısa qrammatikası" gəlir. Bu nüsxənin titul vərəqində yazılıb: "Kazan gimnaziyalarında tatar dilini öyrənən gənclərə yardım məqsədilə elə həmin gimnaziyalarda 1785-ci ildə tərtib olunmuş tatar sözlüyü və qısa tatar qrammatikası, 1 hissə". 4-10-cu səhifələrdə Lyudeman tərəfindən imzalanmış ithaf verilib: "Əlahəzrət knyaz Qriqori Aleksandroviç Potyomkinə". Bunun ardınca "Kazan gimnaziyalarında 1785-ci ildə yazılmış tatar dilində düzgün yazmaq və oxumaq üçün qısa tatar qrammatikası" (s.1-44), daha sonra sözlüyün 1 hissəsi (633 səhifə) və "Lavka" (dükan) sözü ilə başlayıb, "Əşik" (yeşik, qutu) sözü ilə bitən ikinci hissəsi gəlir [323].

A.Fəthiyevin verdiyi arayışa görə, "Sözlüyə" əlavə olunmuş "Qısa qrammatika" məzmununa görə S.Halfinin çap olunmuş əsərinin - "Tatar dilinin əlifbası"nın [324] məzmunu ilə uyğun gəlir ki, bu da qrammatika və sözlüyün S.Halfinə mənsub olmasına daha bir sübutdur.

S.Halfinin rus-tatar sözlüyünün üç nüsxəsinin dövrümüzə qədər gəlib çıxması belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, tədris vəsaiti kimi nəzərdə tutulan bu əsər kifayət qədər geniş yayıla bilərdi və onun "tirajı" üç nüsxə ilə məhdudlaşmırdı.

XVIII əsr tatar leksikoqrafiyası abidəsi kimi S.Halfinin sözlüyü dərinə tədqiq olunmağa layiqdir.

Göründüyü kimi, həmin dövrdə Kazanda sözlüklərlə işə böyük diqqət göstərilirdi. Məlumdur ki, "imperatriçanın (II Yekaterinanın - A.K.) göstərişi ilə Kazan arxiyepiskopu Antoni "Tatar dili sözlüyü"nin tərtibinə başladı. Üzərində gimnaziya şagirdi Semyon Maltsev və İmanqul Çurikov adlı bir əsgərin də işlədikləri deyəsən, yarımçıq qalmış" bu əsər dövrümüzə qədər gəlib çıxmamışdır [325].

"Çuvaş dili sözlüyü"

Əlyazma şəklində olan, müəllifi naməlum "Çuvaş dili sözlüyü" də güman ki, elə həmin 1785-ci ildə tərtib olunmuşdu (РОГПБ, Ермитажная, №222). Yəqin ki, bu rus-çuvaş sözlüyü də (68 vərəq, təxminən 3000 söz, çuvaş sözlərinin vurğusu göstərilməklə, rus transkripsiyası) "Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri" üzərində işlə əlaqədar meydana çıxmışdır [326].

• • •

XVIII əsr ərzində Rusiyada türk dillərinə dair materialların toplanması, onun sistemləşdirilməsi və tədqiqi sahəsində görülən işlərə yekun vurarkən biz tam əsasla söyləyə bilərik ki, məhz həmin dövrdə bir çox alimlərin (çox vaxt heç türkoloq olmayan) zəhməti sayəsində sonrakı əsrin türkologiyasının

da əsaslanaraq inkişaf etdiyi bünövrə yaradılmışdı.

XVIII yüzillik rus türkologiyası tarixində aşağıdakı mühüm hadisələrlə əlamətdar olmuşdur: 1) müxtəlif türk dilləri üzrə linqvistik materialların sistemli şəkildə toplanması və onların ilkin tədqiqinin əsası qoyulmuşdur; 2) əlyazma şəklində bir sıra türk sözlüyü yaradılmışdır; 3) rus təhsil ocaqlarında türk dillərinin tədrisinin bünövrəsi qoyulmuşdur: Kerin "məktəbi", Moskva universiteti nəzdində Akademik gimnaziya, Həştərxan məktəbi - Həştərxan xalq məktəbi, 1-ci Kazan Gimnaziyası, Omsk Asiya məktəbi, Tobolsk baş xalq məktəbi, Nijniy Novqorod və Tobolsk ruhani seminariyaları; 4) türk dillərinə dair ilk vəsaitlər çap olunmuşdur: a) çuvaş dili (Çuvaş dili qrammatikalarına dair əsərlər), b) tatar dili (S.Halfinin tatar dili əlifbası); v) türk dili (Hodermanın türk dili qrammatikası). Bu barədə irəlidə daha ətraflı danışılacaq.

III. ELMLƏR AKADEMİYASINDA TÜRK DİLÇİLİYİ

(XIX-XX əsrin əvvəlləri)

1. Elmlər Akademiyasında şərqşünaslıq. H.Y.Klaprotun fəaliyyəti

XIX əsrin əvvəli rus şərqşünaslığının inkişafında mühüm rol oynamış iki sənədin - 1803-cü ilin yeni akademik rəqlamentinin və 1804-cü ilin yeni universitet nizamnaməsinin - çap olunması ilə əlamətdardır. Elmlər Akademiyasının 25 iyul 1703-cü ildə təsdiq olunmuş yeni rəqlamentinə görə, "təkmilləşdirilməsi Akademiyaya həvalə olunmuş elmlər sırasında "tarix, statistika və siyasi iqtisad" da sadalanır. Beləliklə, 1774-cü il rəqlamentinə görə Akademiya kənarlaşdırılan humanitar elmlər yenidən orada öz yerlərini tuturlar.

Yeni rəqlamentdə şərqşünaslıq barəsində bir kəlmə də deyilməməsinə baxmayaraq, Şərq dilləri və filologiya elmləri üzrə adyunktlar arasında 1 sentyabr 1804-cü ildə qəbul olunan (S.Peterburqa 1805-ci ilin əvvəllərində gəlmişdir) və 11 mart 1807-ci ildə ekstraordinar akademik seçilən alman alimi Henrix-Yulius Klaprot (Klaproth – 1783-1835) da var idi [1].

Klaprotun elmi maraqları çox geniş idi: dilçilik və tarix, coğrafiya və etnoqrafiya. O, Çin, mancur, monqol, Tibet, gürcü, erməni dillərini, türk dillərini öyrənirdi.

Rusiyada yaşadığı yeddi il ərzində Klaprot şərqşünas üçün gözəl bir töhfə olan Sibir və Qafqaza səyahət imkanı əldə etdi.

1805-ci ildə Klaprot digər alimlərlə birlikdə Y.A.Qolovkinin Çinə yollanan səfirliyinə təhkim edildi. Lakin səfirliyə daxil olan alimlər Urqadan İrkutska geri dönməli oldular. Geriyə qayıdan zaman (1805-1806) Klaprot Şərqi və Qərbi Sibirin cənub rayonlarında linqvistik (etnoqrafik və coğrafi) materiallar toplayırdı [2].

1807-1808-ci illərdə Klaprot Akademiyanın tapşırığı ilə adıgeylər, abazinlər, qabardinlər, qaraçaylar, balkarlar, osetinlər, dağ gürcüləri, Şimali Qafqaz və Gürcüstanın digər xalqlarının etnoqrafiya və dillərini öyrənirdi [3].

O, başqırd, qazax, yakut və tunqusların [4] etnoqrafiya və dilləri üzrə keyli material toplamış və çap etmiş, həmçinin qədim uyğurların dilinə və əlifbasına ilk maraq göstərənlərdən biri olmuşdur.

Türk yazılı abidələri – "Baburnamə", "Kodeks kumanikus", Volqa Bulqarındakı türk və ərəb yazıları da Klaprotun diqqətindən yayınmamışdır.

1810-cu ildə Akademiyanın [5] göstərişi ilə S.-Peterburqda Rusiyada şərqşünaslığa dair ilk toplunun çapdan çıxması da Klaprotun adı ilə bağlıdır. O, burada digər araşdırmaları ilə yanaşı, "Baburnamə"dən Fərhanenin təsvirinə həsr olunmuş parçanın alman dilinə tərcüməsini də (s.101-110) çap etdirmişdi.

Bütün deyilənlər kifayət qədər aydın şəkildə göstərir ki, Klaprot geniş və hərtərəfli biliklərə malik görkəmli şərqşünas idi. Lakin bununla belə, onun Rusiyadakı yeddi illik elmi fəaliyyəti rus şərqşünaslığında nəzərə cərpacaq bir iz qoymamışdır.

1811-ci ildə Akademiyanın ezamiyyəsi ilə Klaprot əsərlərinin çapı üçün zəruri olan şifrləri sifariş vermək məqsədilə Berlinə yollanarkən, Uzaq Şərq və Qafqazda topladığı bütün materialları [6] da özü ilə apardı ki, bu da onun bir daha Rusiyaya qayıtmamaq qərarına əvvəlcədən gəldiyinə sübutdur. 25 iyun 1812-ci ildə Berlindən göndərdiyi məktubda Klaprot dəftərxananı onun akademik maaşını düzgün hesablamamaqda təqsirləndirirdi. Elmlər Akademiyasının konfransı "yeddi il ərzində tərəflərindən hər cür xeyirxahlıq və mükafatlar gördüyü hökuməti və Akademiyayı, həmçinin layiq olmadığı halda üzvü olmaq şərafinə yetmədiyi təbəqəni alçaltdığı" məktubundan özünü "çox təhqir olunmuş saydı [7]. 24 mart 1813-cü il tarixli iclasında Konfrans" "...onu (Klaprotu) şərfətsiz şəkildə Akademiyadan [8] xaric etmək" qərarına gəldi. 11 may 1817-ci ildə Senat Konfransın Klaprotu ekstraordinar akademik adından məhrum və Akademiyadan xaric etmək haqqında qərarını təsdiqlədi [9].

Elmlər Akademiyasına Şərq və qədim filologiya üzrə müxbir üzv seçilən (1810) ilk rus alimi Qriqori İvanoviç Spasski (1783-1864) asudə vaxtını Sibir və Qara dəniz ətrafının tədqiqinə həsr etmiş dağ-mədən mühəndisi idi [10].

Q.İ.Spaski rus türkologiyası tarixinə türk run yazılarının toplanması və sistemləşdirilməsində mühüm rol oynamış "Sibirin qədimlikləri" məqaləsilə daxil olmuşdur [11].

Spasskinin tərtib etdiyi koybal və motor dilləri sözlükləri də müəyyən tarixi maraq doğurur.

Rus mədəniyyəti və rus şərqşünaslığı tarixinə Q.İ.Spaski həm də "Sibirskiy vestnik" ("Sibir xəbərləri" (1818-1824-cü illərdə Peterburqda nəşr olunub) jurnalının naşiri kimi daxil olmuşdur. Həmin jurnalda Sibir və Orta Asiyanın tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyası üzrə dəyərli məqalə və materiallar verilirdi. Q.İ.Spaski "Азиатский вестник" ("Asiya xəbərləri"; 1825-1827-ci illərdə S.-Peterburqda nəşr olunub) elmi-populyar jurnalın da naşiri idi. Həmin jurnalda "Şərq ölkələrinin elmi, incəsənəti və ədəbiyyatı haqqında seçmə əsərlər, tərcümələr, həmçinin bu ölkələrə səyahətlər və onlar haqqında ən müxtəlif son məlumatlar" çap olunurdu.

2. S.S.Uvarovun 1810-cu ilə dair Asiya akademiyası layihəsi

Hələ Pyotrün dövründə meydana çıxan mütəxəssis-şərqşünaslara olan böyük tələbat XIX əsrin əvvəlləri üçün kəskin zərurət şəklini aldı ki, bu da bir sıra layihələrin meydana çıxmasına səbəb oldu [12].

Onlardan biri də o dövrdə gənc diplomat olan Sergey Semyonoviç Uvarovun (1786-1855) "Asiya akademiyasının layihəsi" (1810) idi. İrticaçı baxışları ilə məşhur olan bu adam sonralar Peterburq təhsil dairəsinin müdiri (1811), Elmlər Akademiyasının prezidenti (1818-1855) və xalq təhsili naziri olmuşdur. Öz layihəsini [13] əsaslandırmaq üçün Uvarov belə bir fikir irəli sürürdü ki, "Avropanın savadlılığı ilə Asiyanın dərinliklərində gizlənən maarif arasında vasitəçi ola bilən və Şərqi dərək olunmasına aidiyyətli olan hər bir şeyi özündə ehtiva edə bilən Akademiyanın yaradılması faydalı olardı" [14]. Akademiya həm də tədris müəssisəsi kimi nəzərdə tutulurdu və burada "birincisi - dil kursları; ikincisi - ədəbiyyat kursları olmalı, onların hər biri üçün müəllimlər təyin edilməli" idi [15].

Layihə iki hissədən ibarətdir: birinci hissə "yekdilliklə bəşər mədəniyyətinin beşiyi sayılan" Şərq haqqında ümumi mühakimələrlə doludur; ikinci hissə Asiya dilləri və ədəbiyyatları üzrə kursların ümumi icmalına həsr olunub (Hindistan - sanskrit; Çin; müsəlman-ərəb, fars, türk, tatar; yəhudi-bibliya). Onlar üzrə qısa proqramlar və zəruri vəsaitlər siyahısı (ilk üçü üçün - Klaprot, sonuncu üçün S.-Peterburq dini akademiyasının yəhudi dili professoru İ.A.Fesler tərəfindən) tutulmuşdu.

Kerin layihəsindən fərqli olaraq, Uvarovun Asiya akademiyası layihəsi çox geniş yayılmışdı: V.A.Jukovski onu rus dilinə tərcümə etdi, Napoleon onunla maraqlandı, məşhur fransız şərqşünası Silvestr de Sasi oradakı ideyalara rəğbətlə yanaşdı, Höte ona böyük diqqət göstərdi [16]. Lakin İ.Y.Kraçkovskinin sanballı qənaətinə görə, Uvarovun layihəsi "o zamankı Rusiya şəraitində qeyri-real idi və bu cəhətdən hətta Kerin də layihəsindən geridə qalırdı... Konkret təklifdən daha çox, bu, Şərqi tədqiqinin mühümlüyünə dair ümumi mühakimələrdi".

Bununla belə, bu və digər "şərqşünas" layihələrin müsbət rolu onda oldu ki, "hakimiyyət sahiblərinin" və o zaman bir o qədər də çoxsaylı olmayan alimlərin diqqəti Şərqi tədqiqinə və şərqşünaslıqla bağlı tədris müəssisələrinin təşkilinə cəlb olundu [17].

3. Asiya muzeyi (1818-1930) və Elmlər Akademiyasında türkologiya

O dövrdə artıq Akademiyanın prezidenti olmuş S.S.Uvarovun Akademiyanın idarəetmə Komitəsinə 11 noyabr 1818-ci il tarixli məktubunu Asiya

akademiyası layihəsinin həyata keçirilməməsinə görə özünəməxsus qisas kimi nəzərdən keçirmək də olar. Həmin məktubunda o, "Akademiyanın Kunstkamerası nəzdində Şərq əlyazma, medal və kitabları üçün Şərq kabineti adı altında xüsusi bölmə yaratmağın zəruriliyi və akademik Freni ora müdir təyin etməyin məqsədəuyğunluğu haqqında..." yazırdı [18].

Rus şərqşünaslığı tarixində mühüm rol oynamış və Rusiyada ilk elmi-tədqiqat şərqşünaslıq idarəsi olmuş Asiya muzeyi beləcə yarandı [19].

Ərəbşünas, iranşünas, türkoloq, Şərq qədimlikləri üzrə ordinar akademik (24 sentyabr 1817-ci ildən), Asiya muzeyinin ilk direktoru (1818-1842) Xristian Daniloviç Frenin (Fraehn, Frahn, 1782-1851) adı əbədi olaraq həm Asiya muzeyinin, həm də Rusiyada keçən əsrin birinci yarısı şərqşünaslığının tarixinə yazılmışdır [20].

Rus türkologiyası tarixində Fren Asiya muzeyinin türk əlyazmalarını və numizmatik materialını sistemləşdirməsi və təsvir etməsi, türk xalqlarının tarixinə dair bir sıra məqalələri və Əbülqazinin məşhur əsərini çap etməsi ilə iz qoymuşdur [21].

Fren Kazan universitetinin Şərq dilləri professoru kimi də (1807-1817) şərqşünaslığımızın inkişafına kömək etmişdir. 1817-ci ildə S.-Peterburqa köçdükdən sonra onun elmi fəaliyyəti xüsusi məhsuldar olmuşdur.

P.S.Solovyov yazırdı: "Rusiyada nəyə görə ona (Frenə - A.K.) minnətdar olmayan şərqşünas tapmaq çətindir. Ona qədər də Akademiyada savadlı şərqşünaslar - təvazökar Ker və məşhur Klaprot var idi, lakin onların əsərləri rus elmində heç bir iz qoymamışdı. Fren isə öz elmini rus zəmininə calaq etdi, özündən sonra xeyli yetişdirməsini və davamçılarını qoyub getdi".

Elmlər Akademiyasında türk dilləri üzrə ilk rus adyunktlarından biri Kazan universitetində Frenin tələbəsi olmuş Yanuari Osipoviç Yartsov (1792-1861) idi. Frenin təqdimatı ilə 10 iyun 1818-ci il tarixində akademiya adyunkt qəbul olunmuş Yartsov artıq 1819-cu ilin iyulunda [22] XİN Asiya departamentinə draqoman vəzifəsinə keçdi (bax: IV bölmə, 82) [23].

Şərqşünaslıq Akademiyasının həyatında müəyyən əhəmiyyət qazandı (X.D.Frenin fəal elmi fəaliyyəti buna güclü təsir göstərmişdi) və 1803-cü il rəqlamentinə əlavə bəndlər (30 yanvar 1830-cu il tarixindən) əsasında ştatda "Asiya xalqları tarixi və filologiyası üçün" iki yer ayrıldı [24]. Onlardan birini Fren tuturdu, digərinə isə 1832-ci ildə monqolşünas və Tibet üzrə mütəxəssis Y.İ.Şmidt (1779-1847) seçildi.

Yeni nizamnamə (8 yanvar 1836-cı il) şərqşünaslığın mövqelərini möhkəmləndirdi: "Akademiyanın təkmilləşdirməli olduğu" elmlər sırasında bundan sonra "Şərq filologiyası və qədimiyyat" da var idi.

Fren təqaüdə çıxdıqdan (1842) sonra şərqşünas-ensiklopediyaçı, Frenin sonra Asiya muzeyinin ikinci direktoru (1842-1881), Qafqaz və Yaxın Şərq

tarixçi və coğrafiyaçısı, Şərq dilləri professoru Boris Andreyeviç Dorn (1805-1881) Şərq filologiyası və qədimiyyat üzrə akademik seçildi [25].

Keçən əsrin ortaları rus türkologiyası tarixində bütöv bir dövr təşkil edən əsrin - görkəmli sanskrit mütəxəssisi, parlaq linqvist, akademik Otto Nikolayeviç Bötlinqkin (Böhtlingk, 1815-1904) yakut dilinin qrammatikası üzrə əsərinin çapdan çıxması ilə əlamətdardır [26].

Bötlinq geniş biliklərə malik türkoloq idi: yakut dili ilə yanaşı, türk dili ilə də maraqlanırdı.

XIX əsrin ortalarında Rusiyada Şərq dilçiliyi tarixində akademik Anton Antonoviç Şifner (Schiefner, 1817-1879) [27] xüsusi yer tutur. Hətta keçən əsrin miqyasları ilə müqayisədə belə onun elmi maraqlarının dairəsi həddən artıq geniş idi: "...bütün rəngarəngliyi ilə götürülmüş Qafqaz dilləri, paleoasiya, fin, monqol, İran və türk dilləri, bundan əlavə, sanskrit və Tibet dilləri... həm də güman ki, Şifnerin üzərində çalışdığı dillərin siyahısı heç də bunlarla bitmir" [28].

Rusiyada türk və paleoasiya dillərinin tədqiqi tarixinə Şifner gözəl alim və səyyah M.A.Kastrenin (1813-1852) [29], nəhəng elmi mirasının (on iki cild) təmənnəsiz redaktoru və nəşiri kimi daxil olmuşdur. Onun əsərləri toplusuna Şifner köybal və qaraqas ləhcələrinin ilk təsvirini daxil etmiş və ön söz yazmışdı [30].

Minusinsk tatarlarının eposuna həsr olunmuş və haqsız olaraq unudulmuş tədqiqat da Şifnerə məxsusdur [31]. "An-und Auslaut bedingen sich gegenseitig" məqaləsində Şifner türk dillərinin materiallarından geniş istifadə etmişdir [32].

Şərqşünas-avtoididakt, tarixçi və filoloq Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov da (1830-1904) [33] rus şərqşünaslığı tarixində görkəmli yerlərdən birini tutur. Onun əsərlərinin bir o qədər də uzun olmayan (35 adda) siyahısının türkoloji tədqiqatlara aid hissəsində məşhur dörd hissəli "Qasimov çarları və vəliəhdləri haqqında tədqiqat" öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu əsər 1863-cü ildən 1887-ci ilə qədər S.-Peterburqda çapdan çıxmışdır. Buradakı tarixi-filoloji məlumatların və qeydlərin uzun bir sırası türkoloqların diqqətini cəlb edir.

Kırım xanlığının Rusiya və Polşa ilə əlaqələrinin tarixinə dair tatar və türk sənədləri mütəxəssislər üçün böyük maraq doğurur. S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin müəllimi Hüseyin Feyzixanov (1828-1866) [34] tərəfindən üzü köçürülən və V.V.Velyaminov-Zernovun nəşr etdirdiyi bu sənədlər XİN Moskva Baş arxivində (UQADA) saxlanılır [35].

Onun S.-Peterburqda 1868-1869-cu illərdə çapdan çıxan və geniş yayılan "Cağatay-türk sözlüyü" də Rusiyada türk linqvistikasının abidəsidir. Ağır xəstəlik onu Akademiyadakı işindən imtina etməyə (1871) və elmi

fəaliyyətdən, demək olar ki, tamamilə imtina etməyə məcbur etdi.

Vasili Vasilyeviç Radlovun (1837-1917) [36] fəaliyyəti rus və dünya türkologiyası tarixində bir dövr təşkil edir. O, çoxillik tədqiqatları ilə türk filologiyasının bünövrəsini qoymuşdur. Berlin universitetinin yetişdirməsi olan Radlov, 1858-ci ilin yayında gəldiyi Rusiyada fəaliyyət üçün lazım olan bütün şəraiti tapdı. Onun həyatı aydın şəkildə üç mərhələyə bölünür: Altay, Kazan, Peterburq – Petroqrad.

V.V.Radlovun həyatının Altay dövrü (1859-1871) ilk növbədə Altay və Qərbi Sibirin türk dillərinin tədqiqinə, türkdilli xalqların folkloru, etnoqrafiyası və arxeologiyası üzrə materialların toplanmasına və ilkin işlənməsinə həsr olunmuşdu.

Alimin həyatının Kazan dövrü (1871-1884) pedaqoji və inzibati fəaliyyətə həsr olunmuşdu: 1872-ci ilin sonunda o, Kazan tədris dairəsinin tatar, başqırd və qırğız (qazax) məktəblərinin müfəttişi təyin olunmuşdu.

V.V.Radlovun həyat və fəaliyyətinin Peterburq-Petroqrad dövrü (1884-1918) onun "Asiya xalqları tarixi və qədim abidələri üzrə ordinar akademik" seçilməsindən (7 noyabr 1884-cü il) başlanır.

Elmi araşdırmaların tematikasının müxtəlifliyi və V.V.Radlov tərəfindən çap etdirilən əsərlərin sayına görə bu, ən məhsuldar dövr idi. Təbii ki, Altay və Kazandakı fəaliyyətinin bunda böyük rolu olmuşdu.

Altmış illik elmi fəaliyyəti ərzində V.V.Radlov tədricən türkologiyanın bütün sahələrini - dialektografiya və dialektologiya, leksikoqrafiya və leksikologiya, türk dillərinin müqayisəli və tarixi fonetika və qrammatikası, türk mətnşünaslığı və runa, uyğur, ərəb əlifbalı ilə yazılmış türk yazılı abidələrinin çapı, türk folkloru, etnoqrafiya, tarix və arxeologiya - öz elmi maraqları dairəsinə daxil etmişdir.

Altayda, demək olar ki, 12 il sürən fəaliyyəti ərzində toplanılan çoxsaylı və müxtəlif materiallar sonralar sistemləşdirilmiş, tədqiq və nəşr olunmuşdu.

V.V.Radlov özü yazırdı ki: "1859-cu ildən Altayın türk ləhcələrinin tədqiqinə başlayarkən, elə lap əvvəldən yalnız xalq yaradıcılığı nümunələri deyil, mümkün qədər daha ətraflı leksik material toplamağa çalışdım". Sonralar bu materiallar müxtəlif türk lüğətlərindən əldə edilən materiallarla tamamlanmışdı. Məşhur "Türk ləhcələrinin sözlüyü təcrübəsi" ("Opit slovarə törkskix nareçiy", dörd cildə birləşdirilmiş 24 buraxılış) belə yarandı [37].

"Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri" seriyasının yeddi hissəsi üçün materialları Radlov, son üç hissə üçün isə - Kunoş, Katanov, Moşkov toplamışlar [38].

A.N.Samoyloviçin sözlərinə görə, "Radlovun türkologiyanın bünövrəsini [39] qoymaq sahəsindəki fundamental əsərləri sırasında birinci" olan "Nümunələr" nəinki zaman keçdikcə öz elmi əhəmiyyətini itirmir, əksinə -

daha da dəyərli olurlar, çünki onlar keçmişdə yazısı olmayan bir sıra türk dillərinin tarixi üzrə yeganə sənədləşdirilmiş məlumat mənbəyidir [40].

V.V.Radlovun ixtiyarında, demək olar ki, bütün türk dilləri üzrə külli miqdarda materialın olması ona türk dillərinin fonetik və qrammatik quruluşları üzərindəki müşahidələrini ümumiləşdirməyə keçməyə imkan verdi. Təəssüf ki, bunu yalnız fonetika üçün reallaşdırmaq mümkün oldu [41].

Radlovun sovet türkoloqları tərəfindən az istifadə olunan "Fonetika"sı, həmçinin türk dillərinin ona əsaslanan təsnifatı öz əhəmiyyətini həm faktiki material, həm də əsas qənaətlər cəhətdən qoruyub saxlamaqdadır.

Türk fonetika və qrammatikasını daha dərindən dərk etmək istəyi V.V.Radlovu türk dillərinin tarixini abidələr üzrə öyrənməyə gətirib çıxardı. Bir sıra tədqiqatlar meydana çıxdı: "Səlcuq şerləri", "Toxtamış və Teymur-Qütlüqün damğaları", "Semireçyedə nestoryan-türk kitabələri", "Kodeks kumanikus"un dilinin tədqiqi və nəhayət, Vyana və Qahirə nüsxələri əsasında "Kutadqu bilik" in mətninin və alman dilinə tərcüməsinin nəşri.

Keçən əsrin sonu Monqolustanda xeyli runa yazılarının kəşfi ilə əlamətdar oldu. Onların oxunmasında, tədqiqində və nəşr olunmasında V.Tomsenlə yanaşı, V.V.Radlov da birinciliyə malikdir (bax: V bölmə, 163).

V.V.Radlov türk mətnşünaslığının pioneridir - run yazılı bir sıra abidələrdən əlavə, o öz əlilə bir neçə uyğur yazılı abidəsinin də üzünü köçürmüş və onları nəşr etmişdir [42].

Orxon-Yenisey və uyğur abidələri üzərində müşahidələr və onların təkmilləşdirilmiş tərcümələri bir sıra məqalələrdə çap olunmuşdur (6 buraxılış) [43]. Bu silsilədən olan dördüncü məqalənin - "Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte" (Qədim türk dialektlərinin tədqiqinə giriş mülahizələri) - türk dillərinin tarixi və türkdilli xalqların tarixinin bir çox problemlərinin anlaşılması üçün xüsusi əhəmiyyəti var.

Beşinci məqalə - "Die alttürkischen Dialekte" (Qədim türk dialektləri) - V.V.Radlovun bəzi runa və uyğur yazılı abidələrinin qrammatikasının qısa təsvirinə həsr etdiyi sonuncu qələm təcrübəsidir. Elə buradaca qədim türk dialektlərinin (dillərinin) təsnifatını vermək cəhdi göstərilmişdir ki, indiyə qədər həmin təsnifat başqası ilə əvəzlənməmişdir.

V.V.Radlovun tələbəlilik illəri Berlin və Halle-də keçmişdi. Bu, müqayisəli qrammatikanın yeni nəzəriyyəsinin üzərində gərgin iş aparıldığı dövr idi. Onun müəllimləri görkəmli linqvistlər - F.Bopp, H.Şteyental, A.Pott və başqaları olmuşdu. O dövrkü Rusiyada elmi dilçiliyin mərkəzlərindən biri olan Kazanda yaşaması, İ.A.Boduen de Kurtenenin dərnəyində iştirak etməsi Radlovda ümumi dilçilik problemlərinə maraq oyatmaya bilməzdi. Lakin o daim problemləri ona yaxşı tanış olan türk linqvistik materialları prizmasından nəzərdən keçirirdi.

V.V.Radlovun ümumlingvistik marağ doğuran əsərləri sırasına hələ 1882-ci ildə yazdığı ilk məqalələrindən biri - "Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachentwicklung, belegt durch Beis piele dn Türksprachen" (Səs dəyişiklikləri və onların dilin inkişafı üçün əhəmiyyəti; türk dillərindən örnəklərlə təsdiqlənmişdir) aiddir.

Əsrimizin əvvəllərinə aid olan tədqiqatlarında V.V.Radlov türk dilçiliyinin ümumi problemlərini təhlil edir: "Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems" (Türk sait sisteminin tarixinə dair), "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen" (Yakut dili türk dillərinə münasibətdə).

Radlovun türk dillərinin ümumi problemlərini qaldırdığı və həll etdiyi tədqiqatları sırasında 1906-cı ildə yazdığı iri "Einbeit ende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen" (Türk dillərinin morfologiyasına dair ilkin mülahizələr) məqaləsi xüsusi yer tutur.

"Şimal türk xalqlarının müqayisəli qrammatikası"nın ikinci hissəsinə giriş olan bu tədqiqatda türk dillərinin morfologiyasının əsas problemlərinə toxunulur.

Məsələn, burada türk aqlyutinativliyinin təbiəti və şəkilçilərin mənşəyi haqqında ideya (təəssüf ki, geniş yayılmayan) öz əksini tapıb.

Məqalənin əsas müddəaları İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən tənqiddə məruz qaldı [44]. Lakin indi, 60 il keçdikdən sonra deyə bilərik ki, Radlovun ideyaları ən böyük diqqətə layiq idi.

V.V.Radlovun türkologiyanın inkişafındakı xidmətlərini qiymətləndirərkən, bir elm kimi türkologiyanın XIX əsrin 60-cı illərindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki ümumi vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır.

V.V.Radlov fəaliyyətə başladığı dövrdə Rusiyada türkologiya hamının qəbul etdiyi çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi. İ.İ.Giqanov, A.A.Troyanski, M.A.Kazım bəy, O.N.Bötlinqk, X.D.Fren, B.A.Dorn, O.İ.Senkovski, O.A.Muxlinski, İ.N.Berezin, V.V.Qriqoryev, P.A.Savelyev, V.İ.Verbitski, N.İ.İlminski və başqalarının zəhməti sayəsində rus türkologiyası aparıcı mövqə tuturdu. Ayrı-ayrı dillər üzrə xeyli miqdarda yüksək səviyyəli tədqiqatlar olsa da, bütün aparıcı türk dillərinin böyük və sistemləşdirilmiş materiallarına əsaslanan ümumiləşdirici, fundamental tədqiqatlar, çox az-az istisnaları çıxmaq şərtilə, geniş elmi üfüqlər açan və ümumtürkoloji əhəmiyyətə malik əsərlər yox idi.

Radlova qədərki tədqiqat materiallarının vəziyyəti, onların kasadlığı və zəif tədqiq olunması türkoloqları daha çox hər hansı bir türk dilinin materialı əsasında təhlil-təsvir işi ilə məşğul olmağa məcbur edirdi. Bu səbəbdən də müqayisəli-qarşılaşdırma tədqiqatları son dərəcə məhdud miqyasda aparılır və ən üzdə olan dil faktlarının qarşılaşdırılması ilə kifayətlənirdi.

Türk dilləri qrammatikasının ayrı-ayrı faktlarının (sistemin yox!) müqayisəli təhlilinə dair ilk cəhdlər artıq İ.İ.Giqanovun (1801) və M.A.Kazım bəyin (1839, 1846) əsərlərində, həmçinin "Altay dilinin qrammatikası"nda (1869) özünü büruzə verir.

Türk dillərinin o dövrdə hind-avropaçılığın nailiyyətləri zəminində müqayisəli tədqiqi O.N.Bötlinqin 1851-ci ildə nəşr olunmuş "Yakut dilinin qrammatikası"ndan başlandı.

V.V.Radlovun "Türk dilləri sözlüyü təcrübəsi"nə qədər nəşr olunmuş xeyli miqdarda türk sözlükləri sırasında yalnız L.Z.Budaqovun 1869-1871-ci illərdə S.-Peterburqda çapdan çıxan "Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli sözlüyü"ndə bir sıra türk dillərinin leksikası əhatə olunduğu üçün, onu ümumtürk sözlüklərinə aid etmək mümkündür.

V.V.Radlovun tədqiqatları sayəsində isə ümumən türkologiya - bütün filoloji və lingvistik bölmələrlə - yeni zirvə fəth etdi, yeni keyfiyyət kəsb etdi ki, buna da ilk növbədə Radlovun, demək olar ki, bütün türk dillərinin xəzinəsindən əxz etdiyi faktiki materialı elmi dövriyyəyə daxil etməsi, ümumtürk sözlüyünü yaratması, bir çox canlı türk dilinin və demək olar ki, runa, uyğur və ərəb əlifbaları ilə əsas abidələrin əksəriyyətinin fonetika və qrammatikasını öyrənməsi, ən əsası isə - türkologiyada müqayisəli - tarixi metodu bərqərar etməsi dəstək olmuşdu.

Söylədiklərimiz belə bir iddia irəli sürməyə imkan verir ki, oktyabraqədərki türkologiyamızın bir çox türkoloqlar tərəfindən məqbul sayılan Radlova qədər və ondan sonra kimi mərhələlərə bölünməsi obyektiv aşkarlanmış faktlara müvafiqdir. Oktyabraqədərki son altmış il V.V.Radlovun çoxşaxəli və yorulmaq bilməyən fəaliyyəti ilə əlamətdardır.

Həddən artıq geniş biliklər və heyrətamiz işgüzarlıq ona heç bir yardımçı olmadan təkbaşına sözlün həqiqi mənasında bütöv bir kollektivin görə biləcəyi qədər işin öhdəsindən gəlməyə imkan verdi.

V.V.Radlovun bir inzibatçı, pedaqoq və ictimai xadim kimi fəaliyyəti haqqında bir neçə kəlmə söyləməsək, onun həyat və fəaliyyəti, şərqşünaslığımız qarşısındakı xidmətlərinin icmalı natamam olar.

V.V.Radlov hələ Kazanda ikən "xalq məktəbləri müfəttişi" təyin olunması ilə təşkilati-inzibati fəaliyyətə başlamışdı. Sonralar, artıq S.-Peterburqda, Radlov bir müddət (1885-1890) Asiya muzeyinə direktorluq etmişdi. Böyük Pyotr adına Antropologiya və etnoqrafiya muzeyində direktor olduğu dövrdə (1894-1918) V.V.Radlov burada yenidənqurma işləri aparmışdı.

V.V.Radlov şərqşünaslığımızın inkişafında mühüm rol oynamış "Orta və Şərqi Asiyanın tədqiqi üzrə rus komitəsi"nin (1903-1918) yaradılmasının təşəbbüsçüsü və onun sədri olmuşdur.

Ömrünün son ili V.V.Radlov "Sibirin tədqiqi və onun məişətinin yaxşılaşdırılması" komitəsinin sədri idi (1908-1918).

V.V.Radlov nə Kazan, nə də S.-Peterburq universitetlərində dərs deməyə də, həyatının Peterburq dövründə tələbələrini olmuşdur. Bunlar türkoloqlardan N.F.Katanov, P.M.Melioranski, S.Y.Malov, A.N.Samoyloviç, monqolşünaslardan B.Y.Vladimirtsov və A.D.Rudnev idi.

Onun hər biri müəyyən qədər dar sahə seçmiş yetirmələri (N.F.Katanov - etnoqrafiya və dilçilik, S.Y.Malov - runik yazılar və uyğurşünaslıq, A.N.Samoyloviç - ədəbiyyat, etnoqrafiya, dilçilik) müəllimlərinin ümumi ideyalarını davam və inkişaf etdirir, türkologiyanın əsas problemlərinin açılmasına özlərinə məxsus yeniliklər gətirir, eyni zamanda V.V.Radlovun tədqiqatçı nəzərindən kənarda qalmış sahələrə nüfuz edirdilər. Sonunculara Orta Asiyanın türk ədəbi abidələri və oğuz qrupunun "runadan sonrakı" dilləri aiddir.

A.N.Samoyloviçin verdiyi məlumatlar V.V.Radlovun siyasi baxışları haqqında parlaq təsəvvür yaradır: "V.V.Radlovun təkidilə siyasi məhbuslar - Klemens, Şternberq, Pekarski və b. Sibir sürgünündən geri qaytarılaraq, Leninqrad (o zamanda S.-Peterburq) muzeylərində işlə təmin olunmuşdular". Onun Sovet hakimiyyətinə münasibəti haqqında aşağıdakı fakta əsasən mülahizə yürütmək olar: "80 yaşlı qoca olan V.V.Radlov bolşeviklərin maarif naziri A.V.Lunaçarski ilə təmasa girən ilk akademiklərdən biri idi. Ömrünün son aylarında o, Etnoqrafiya muzeyinin genişləndirilməsi planının həyata keçirilməsi üçün əlindən gələni edirdi və Sovet hökuməti Oktyabr proletar inqilabından sonra bu muzeyin ilk direktoru V.V.Radlovun bu arzusunu yerinə yetirdi" [45].

Rus və dünya iranşünaslığı tarixində silinməz iz qoyan Karl Germanoviç Zaleman (1849-1916) [46] geniş diapazonlu şərqşünas-lingvist idi.

S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsini ərəb-fars-türk-tatar ixtisası üzrə bitirən (1867-1871) K.Q.Zaleman sonralar (1880) Kazanda tatar dili üzrə ixtisaslaşmışdı. O hələ tələbəlik illərində "Rus-kumık sözlüyü" tərtib etmişdi (ЛЮААА, f.87, op.1, №316) [47]. Bütün tədqiqatçılıq fəaliyyəti ərzində Zaleman türkoloji araşdırmalara xüsusi diqqət yetirirdi [48]. Aşağıda gətirdiyimiz fakt da onun canlı tatar danışığı dilini dərinlən bilməsinə dəlalət edir: Britaniya Bibliya cəmiyyətinin təklifi ilə o, Matfey, Mark və Luka İncillərini tatar dilinə tərcümə etmişdi (bunlardan yalnız birinci və ikinci çap olunub) [49].

Zalemanın arxivində (ЛЮААА, f.87, op.1, №316) Orxon abidələrinin tədqiqinə dair materiallar qalmışdır [50].

K.Q.Zaleman Asiya muzeyinin "cağatay" dilində olan çox maraqlı bir əlyazmasını "Hakim-ata [51] haqqında əfsanə" adı altında nəşr etmiş və ona tarixi-filoloji qeydlər əlavə etmişdir. Zalemanın V.V.Radlovun "Kutadqubilik" [52] adlı tədqiqatına "Əlavələr"i də həddən artıq maraqlı doğurur.

Digər mühüm bir abidə – "Kodeks kumanikus" [53] da K.Q.Zalemanın elmi məşğuliyyət dairəsinə daxil olmuşdu. Bu abidənin tədqiqi sahəsində o, qəti şəkildə V.V.Radlovun müdafiəsinə qalxaraq, V.Banqın əsassız ittihamlarını rədd etmişdir [54].

Zalemanın arxivində onun hazırladığı "Altay dillərinin qrammatikası"nın ilk [55] vərəqləri, türk əlyazmalarının surətləri və mətnləri transkripsiyaları da qalmaqdadır.

İranşünaslıq sahəsində olduğu kimi, daha çox yazılı abidələrin filoloji-lingvistik baxımdan tədqiqi ilə kifayətlənməsinə baxmayaraq, K.Q.Zalemanın türkoloji maraqları da çox geniş idi. Onun türkoloji tədqiqatları arasında ilk növbədə "Səlcuq şerləri" haqqında tədqiqatların adını çəkmək lazımdır. Soltan Vələdin (1226-1312) "Rübabnamə" (1301) adlı mistik poemasının Asiya muzeyində aşkar etdiyi əvvəllər naməlum nüsxəsinə əsaslanan bu tədqiqat V.V.Radlovun həmin əsərin Vyana imperator kitabxanasındakı nüsxəsi əsəsindəki tədqiqatının davamıdır. 25 il sonra, ömrünün axırına yaxın Zaleman yenidən bu mövzuya qayıdaraq, "Yeni səlcuq şerləri" adlandırdığı tədqiqat əsərini başa çatdırdı (ЛЮААА, f.87, op.1, №303, 12 vər) [56].

XIX əsrin sonu rus türkologiyası tarixində türk yazılı abidələrinin tədqiqinə daha çox diqqət yetirilməsi ilə əlamətdardır. Bu, ilk növbədə N.M.Yadrintsevin kəşf etdiyi (1889) böyük runa abidələrinə aiddir. K.Q.Zaleman bu sahədə də peşəkar türkoloqa layiq biliklər nümayiş etdirdi.

K.Q.Zalemanın ərəb, türk, fars əlyazmalarını kataloqlaşdırma sahəsindəki çoxillik fəaliyyətini qeyd etməmək olmaz [57]. Onun tədqiqatları arasında türkologiyaya dair 11 çap olunmuş əsər var (№9, 17, 23, 26, 31, 48, 55, 61, 69, 81, 83). V.V.Radlovun əsərlərinin gözəl tərtib olunmuş biblioqrafiyası da ona məxsusdur.

Görkəmli yakutşünas, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, fəxri akademik (1931) [58] Eduard Karloviç Pekarskinin adı əbədi olaraq yakut leksikasının tədqiqi tarixinə, türk leksikoqrafiyası tarixinə daxil olmuşdu. Yakutiya, demək olar ki, 25 il sürgündə yaşamış E.K.Pekarski orada yakut leksikası üzrə külli miqdarda material toplamışdı. V.V.Radlov və K.Q.Zalemanın vəsatətlərilə Akademiya, 1903-cü ildən isə Orta və Şərqi Asiyanın tədqiqi üçün rus komitəsi daim ona maddi və mənəvi yardım göstərirdi [59]. Belə ki, Radlovun söyləri nəticəsində E.K.Pekarskiyə paytaxtda yaşamağa icazə verilmişdi. 1905-ci ildə bu icazədən istifadə edən E.K.Pekarski S.-Peterburqa köçərək, burada əvvəlcə Rus muzeyinin Etnoqrafiya bölməsində işə düzəlmiş (1905-1910), daha sonra isə Böyük Pyotr adına antropologiya və etnoqrafiya muzeyinin əməkdaşı olmuşdur (1911).

E.K.Pekarskinin D.D.Popov və V.M.İonovun yaxından iştirakı ilə tərtib etdiyi "Yakut dili sözlüyü"nin birinci nəşri 1907-ci ildə Peterburqda,

sonuncusu isə 1930-cu ildə Leninqrada (Peterburqda - tərc.) işıq üzü görmüşdü [60].

Şərqsünaslar yekdilliklə bu sözlüyü çox yüksək qiymətləndirmişdilər. V.V.Radlov yazırdı: "Mən yazısı olmayan dillər arasında bu Thesaurus Linguae Jakutorum ilə dolğunluğuna və materialının ciddi işlənməsinə görə müqayisə oluna biləcək başqa birini tanımıram. Təəssüf ki, elə bir çox ədəbi dillər üçün də bu sözlük hələ uzun müddət pium desiderium olaraq qalacaq" [61].

E.K.Pekarski yakut folkloru və yakutların etnoqrafiyasının ən görkəmli bilicisi kimi də məşhurdur [62].

Akademik N.Y.Marr (1864-1934) [63] dəfələrlə bilərəkdən, yaxud hər hansı bir məsələ ilə bağlı olaraq, türkoloji problemlərə toxunmuşdur. Bunun səbəblərindən biri də Türk dili ilə əməli tanışlığı (uşaq yaşlarından) və Şərq dilləri fakültəsində türk dillərini əsaslı şəkildə öyrənməsi (1884-1888) idi. Həmin fakültədə onun müəllimləri N.N.Berezin və V.D.Smironov olmuşdu [64].

N.Y.Marrın elmi əsərlərinin siyahısında kifayət qədər çoxsaylı olan türkoloji tədqiqatları arasında Qars və Çorux vilayətlərinə (o dövrdə Rusiyanın tərkibində idi) səfər zamanı (1904) etdiyi Anadolu-türk folkloruna dair qeydlər öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır [65].

S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin yetişdirməsi, sonralar isə oranın professoru, akademik (1913), görkəmli tarixçi Vasili Vladimiroviç Bartold (1869-1930) türk filologiyası tarixində şəərəfli yer tutur [66].

Tədqiqatlarının müxtəlif hissələrinə səpələnmiş çoxsaylı türk etnonim, antropnim, toponimlərinin etimologiyalarının açılmasından və digər filoloji araşdırmalardan əlavə, "Kitabi-Dədə Qorqud"un mətnindən ilk nümunələrin çap olunması və onun rus dilinə tam tərcüməsi də onun xidmətidir [67].

Elmlər Akademiyasında türkologiyanın oktyabraqədərkə inkişaf mərhələsinin sonuncu nümayəndələri isə həmin fakültənin yetişdirmələri, V.V.Radlovun "kөнüllü" şagirdləri A.N.Samoyloviç (1880-1938) [68] və S.Y.Malov (1880-1957) idi [69].

Universiteti bitirən kimi (1903) A.N.Samoyloviç professor fəaliyyətinə hazırlaşmaq üçün türk-tatar dilçiliyi kafedrasında saxlanıldı. Elə həmin ildə də Asiya muzeyində "dəvət olunmuş" [70], yəni ştatdankənar əməkdaş kimi işləməyə başladı, 1918-ci ildə isə ona numizmatika, epiqrafika, arxeologiya şöbəsinə müdirlik etmək həvalə olundu [71].

Şərq dilləri fakültəsini bitirdikdən sonra S.Y.Malov Elmlər Akademiyası nəzdindəki Böyük Pyotr adına antropologiya və etnoqrafiya muzeyinə kitabxanaçı köməkçisi vəzifəsinə qəbul olundu [72].

V.V.Radlovun təqdimatına əsasən Orta və Şərqi Asiyanın tədqiqi üçün rus komitəsinin vəsaiti ilə Qərbi və Mərkəzi Çinə iki dəfə səyahət edən (1909-

1911; 1913-1915) S.Y.Malov türk (əsasən, uyğur) əlyazmaları kolleksiyası toplamışdı ki, bunların arasında buddaçılara məxsus "Qızıl parıltı" adlı nadir əlyazması birinci yer tutur. S.Y.Malovun topladığı əlyazmalar РОЛОИВ-də saxlanılır.

Öz vəzifələrini yaxşı başa düşən akademik-şərqsünaslar X.D.Frendən başlayaraq, o zaman, əsasən, Kazan və S.-Peterburq universitetlərində mərkəzləşmiş şərqsünaslara və şərqsünaslığa daim əllərindən gələn köməyi etmişlər.

Akademiya öz hesabına onun tərkibinə daxil olmayan alimlərin əsərlərini çap etdirirdi. Belə ki, Kastrenin tədqiqatlarının, Radlovun "Nümunələr"inin və "Sözlük təcrübəsi" (Radlov akademik seçilməmişdən əvvəl), Demezovun "Şəcəreyi-türk"ün mətni və tərcüməsi və i.a. bu yolla çap olunmuşdu [73].

Türkologiyanın ondan kənarda müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsini nəzərə alaraq, Akademiya türkoloqların ən layiqlilərini (digər elmlərdə də həmçinin) öz müxbir üzvləri sıralarına seçirdi.

Keçən əsrdə ərəbşünas və türkoloq Osip İvanoviç Senkovski (1800-1858), iranşünas, türkoloq və ərəbşünas Mirzə Kazım bəy (1802-1870), türkoloq-lingvist və etnoqraf Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) kimi türkoloqlar bu yüksək şərəfə layiq görülmüşdülər.

Elmlər Akademiyasının XIX əsrdəki ekspedisiyaları:

XIX əsr ərzində Elmlər Akademiyası tərəfindən təşkil olunan ekspedisiyalar arasında elələri də var idi ki, əsasən Qafqaz və Sibirin türkdilli əhalisindən toplanan lingvistik materialları gətirirdilər.

Akademik Andrey Mixayloviç Şönqrenin /1734-1855/ Qafqaz ekspedisiyası [74] /1835-1837/ (70) başqa materiallarla yanaşı, türk dillərinə dair materiallar da toplamışdı. Onların arasında türk dillərinin kiçik sözlükləri də var /LOAAN, f.94, op.1/: "Ueber den Tatarischen Dialekt in der Krim"/№117, 7 vər./; "Vocabulaire de langue" (bir sıra dillərə, o cümlədən tatar dilinə tərcümə olunmaqla sözlərin siyahısı) /№146,25 v./; "Tatar, Karasubazar tatarcası, noqay və digər dillərə tərcümə edilən sözlərin siyahısı" /№147, 13 v./; "Tatar dilinin Sibirdə işlənen bütün ləhcələrinin latın dilinə tərcümə ilə sözlüyü" /№168, 7 v./; "Türk-tatar sözlüyü" /№175, 26 v./; "Samoyed, noqay və b. dillərə tərcümə olunmaqla latın sözləri siyahısı" /№187, 8 v./; "Ostyak, yakut və digər dillərə tərcümə olunmaqla sözlərin siyahısı" /№190, 12 v./; "Türk-tatar sözlərinin fin sözlərinə bənzəyişi... macar dilinə münasibətdə" /№191, 55 v./; "Tatar və b.dillərə tərcümə olunan alman sözləri siyahısı" /№198, 4 v./; "Keşiş Vasili Qromovun 1831-1841-ci illərdə İşak kəndində tərtib etdiyi "Çuvaş-rus leksikonu və rus-çuvaş sözlüyünün təhlili" /№238, 2 v./.

A.F.Middendorfun /1815-1894/ Sibir ekspedisiyası /1842-1845/ yakut linqvistik materiallarına dair çoxsaylı qeydlər gətirdi [75].

M.A.Kastrenin [76] Sibirə etnoqrafik-linqvistik ekspedisiyası /1845-1849/ son dərəcə məhsuldar oldu. Katren öz şəxsi müşahidələri əsasında koybal və qaraqaş dillərinin qrammatikasını tərtib etdi (bax: III bölmə, 30).

1863-cü ildə V.V.Velyaminov-Zernov "yerli tatar əhalisi arasında arxeoloji tədqiqatlar aparmaq məqsədilə" Ryazan quberniyasına səyahət etdi [77]. 1865-ci ildə isə o, Moskva, Tula və Oryol quberniyalarında Qasimov çarlarının tarixinə dair materiallar toplayırdı.

Türk run abidələrinin tədqiqi tarixi üçün Y.V.Yadrintsein ekspedisiyasının izi ilə göndərilən V.V.Radlovun Orxon ekspedisiyası /1891/ mühüm əhəmiyyətə malik idi [78].

1898-ci ildə qədim əlyazmaları və əşyaları toplamaq və yerli sakinlərdən almaq məqsədilə Türfan vadisinə [79] Dmitri Aleksandroviç Klemensin /1848-1914/ başçılığı altında ekspedisiya göndərildi.

IV. RUS TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDRİSİ

(XVIII-XX əsrin əvvəlləri)

II Yekaterina dövründə Rus dövlətinin ticarət, siyasi və inzibati fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədar XVIII əsrin ikinci yarısında yenə də /Pyotr dövründən sonra/ Rusiyanın Şərq öyalətlərinin sakini olan xalqların və Rusiya ilə qonşu Şərq ölkələri xalqlarının dillərini bilən tərcümələrin planlı şəkildə hazırlanmasının zəruriliyi özünü təkidlə büruzə verirdi. Bilicilərinə son dərəcə ehtiyac duyulan dillər arasında demək olar ki, ən birincisi "tatar" dili idi. Həmin dövrdə "tatar" dili dedikdə, Rusiyanın Avropa hissəsi /çuvaş və başqırd dillərindən başqa/, Sibir /Sibir tatarları/, Krım və Qafqaz türkdilli xalqları nəzərdə tutulurdu.

XVIII əsrin ortalarında bir sıra tədris müəssisələrinin proqramına tatar dili dərslərinin daxil edilməsilə yanaşı, təcrübəli tərcüməçilərə şagirdlər təhkim etmək yolu ilə dilmanclar hazırlanmasına da cəhd göstərildi. Belə ki, 1863-cü ildə Orenburq quberniya dəftərxanasının tatar dili tərcüməçisinin on şagirdi vardı [1].

1. Moskva universitetinin nəzdində akademik gimnaziyalar

Yarandığı gündən /12 yanvar 1755-ci il/ Moskva universiteti nəzdində iki gimnaziya vardı - zadəganlar və raznoçinlər /zadəgan olmayan ziyalılar/ üçün. Bunlar hər ikisi üçün olan Akademik gimnaziya adı altında daha çox tanınırdı. Gimnaziyalarda arzu edənlərə yəhudi və gildani (xaldey) [2] dilləri tədris olunur, digər məlumatlara görə isə "1756-cı ildən zadəgan gimnaziyasında... yəhudi, gildani və tatar dilləri... tədris olunurdu" [3].

St. Şevirevin dediyinə görə, akademik gimnaziyada tatar dili 1771-ci ildə tədris olunmağa başlamışdı və "bu iş müəllim Araslanova həvalə olunmuşdu" [4].

Gurultulu adı - "Nikahları münasibətilə ə. i. Yekaterina Alekseyevna... və böyük knyaz Pavel Petroviç... və böyük knyagina Natalya Alekseyevnaya Sankt-Peterburqda 29 sentyabr 1773-cü ildə nigah kəsdirmələrilə əlaqədar imp. Moskva universiteti, 19 oktyabr 1773-cü ildə müxtəlif dillərdə (universitetdə tədris olunan - A.K.) ... təbriklər göndərdi. İmp. Moskva universitetində çap olunub" - kitabdən məlumdur ki, tatar dilində nitqi "bu dilin müəllimi" Pyotr Alkeyev (görünür, xristianlaşmış tatardır) söyləmişdi.

1773-cü ilin iyul ayında gimnaziyanın "kitablarla təltif olunan" şagirdlərinin siyahısında belə bir qeyd də var: "Tatar sinfindən: Gerasim Yemelyanov" [5].

"1774-cü ildə Moskva imperator universitetinin hər iki gimnaziyasındakı elmlər və məşğələlər haqqında elanda deyilir: "Çərşənbə və şənbə günləri saat 3-dən 4-ə qədər Pyotr Alkeyev tatar dili öyrədəcək".

Növbəti – 1775/76-cı tədris ili üçün "Elan"da artıq tatar dilinin adı çəkilmişdir.

Pavel Petroviçlə Mariya Fyodorovnanın nigah mərasimi /15 oktyabr 1776-cı il/ və Aleksandr Pavloviçin anadan olması /23 yanvar 1778-ci il/ münasibətilə Moskva universitetində keçirilmiş təntənəli mərasimlərdə tatar dili müəllimi İlya Araslanov /güman ki, xaçpərəstliyi sonradan qəbul etmiş tatar idi/ tatar dilində çıxışlar etmişdi.

H. L. X. Bakmeysterin nəşr etdirdiyi "Rus kitabxanası" seriyasında "Moskva universiteti nəzdindəki zadəgan və raznoçin gimnaziyalarında tədris edilən fənlərin kataloqu"nın məzmunu verilmişdir /latın dilində/. Buradan öyrənirik ki, 1777/78-ci tədris ilinin cədvəlinə tatar dili daxil edilmişdir /müəllifin fəsilələri göstərilmişdir/ [6].

Moskva yanğını zamanı /1812/ Moskva universitetinin və onun nəzdindəki gimnaziyaların arxivlərinin yanması bizi, bəlkə də əbədlilik, XVIII əsrin ikinci yarısında həmin gimnaziyalarda tatar dilinin tədrisi haqqında ətraflı məlumat almaq imkanından məhrum etmişdir.

2. Həştərxan xalq məktəbləri

1764-cü ildə Həştərxanda "324 əsgər uşağı və 200 raznoçin üçün məktəb təsis olundu. Məktəbdə rus, alman, dörd Asiya dilindən, ümumi elmlərdən əlavə istehkam elmi və gəmiçilik də tədris olunurdu" [7]. Belə güman edilir ki, dörd Asiya dilinə ərəb, tatar, kalmık və erməni dilləri aid idi [8].

II Yekaterinanın 27 sentyabr 1782-ci il tarixində Xalq məktəbləri təsis Komissiyasına ünvanladığı fərmanında /PSZRİ, №15, səh.523/ deyilir: "Xalq məktəblərində tədris edilmiş dillər barəsində.. Tatar, Perm və Buxara tərəfdəki məktəblərdə dillər tədris olunan siniflərdə Ərəb dili dərsləri daxil etməli, çünki o tərəflərdə işləyən dialektlərin hamısı ondan törəyib və onun vasitəsilə indiyə qədər olanlardan daha yaxşı tərcüməçilər hazırlamaq mümkündür. İrkutsk quberniyasında və Kolıvan diyarında dediklərimiz Çin dilinə aiddir..."

Həmin xalqların əlifbalarının bir qrafikaya əsaslanması fərmanı tərtib edən belə bir sadələşdirmə təxmini gətirib çıxarmışdı ki, tatar, fars və "Buxara" dilləri "mənsəcə" ərəb dilindən törəmişlər. Hər halda, fərman türk dillərinin tədrisinin təşkilində öz rolunu oynamışdır.

"Saratov və Qafqaz quberniyalarını idarə edən qubernator" Pavel Sergeyeviç Potyomkinin adına ünvanlanmış 6 may 1785-ci il tarixli reskriptində (yazılı cavab) II Yekaterina buyururdu: "Müxtəlif xalqların məskunlaşdığı Həştərxanda məktəb təsis etməli". Məktəbin nizamnaməsi 5 avqust

1786-cı ildə təsdiq olunsada, "Həştərxan Baş xalq məktəbi" adlanan bu məktəb yalnız 1788-ci il sentyabrın 22-də açıldı [9]. "Həştərxan tacirləri... və asiyalıların özləri də uşaqlarını məmnuniyyətlə bu məktəbə verirdilər" [10].

Məktəbin ilk direktoru tətbiqi şərqşünaslıqla məşğul olan milliyətçə yunan, Paduya və Piza akademiya üzvü Dmitri A.Aqafi təyin olundu və o, 1789-cu ildən etibarən üç yuxarı sinifdə ərəb, fars və türk dillərini tədris etməyə başladı [11].

1795-ci ildə məktəbdə "oğlanlar və əsgər uşaqları üçün kalmık, tatar, türk, fars və erməni dilləri üzrə xüsusi sinif açıldı". Bu sinifdə D.A.Aqafi türk və fars, kalmık dili tərcüməçisi Fyodor Kondratyev - kalmık, erməni taciri Artemi Delyanov - erməni dilini, tərcüməçi Avram Matveyev isə tatar dilini tədris edirdi [12].

D.A.Aqafinin vəfatı [13] ilə /1789?/ türk və fars dillərinin tədrisinə xitam verildi. 1799-cu ildən "Şərq dillərində şagirdlərin müvəffəqiyyətləri səbəbindən" digər Şərq dillərinin tədrisi də dayandırıldı [14]. 1806-cı ildə bu məktəb əsasında Həştərxan 1-ci kişi gimnaziyası yaradıldı [15]. 1817-ci ilin sentyabrından Həştərxan gimnaziyasında "Mazandaran vəzirli fars oğlu", Həştərxandakı İran konsulunun keçmiş katibi, 1811-ci ilin avqust ayından gimnaziyada fars dilini tədris edən Mirzə Abdulla Vəzirovun /2 iyun 1834-cü ildə vəfat edib/ təşəbbüsü ilə tatar dilinin tədrisinə başlandı və həmin dili Vəzirov və Pyotr Voloçkov öyrədirdilər [16].

1 may 1832-ci ildən tatar dili dərslərini "Buxara dərvişi" Abdulla Fəzluliyev aparırdı. Lakin 3 iyun 1833-cü ildə müəllim vəzifəsində təsdiq olunan bu adam artıq elə həmin il oktyabrın 30-da "sərxoş həyat tərzi və direktora qarşı kobudluğu üzündən vəzifəsindən kənarlaşdırıldı" [17].

1833-cü il noyabrın 1-dən etibarən tatar və fars dillərinin tədrisi /Vəzirovun rəhbərliyi altında/ molla Mövlam /! Berdiyevə həvalə olundu və o, təqaüdə çıxana qədər /18 sentyabr 1864-cü il/ bu işi davam etdirdi [18].

Gimnaziyanın yalnız 17 may 1835-ci ildə [19] qüvvəyə minmiş 8 dekabr 1828-ci il tarixli nizamnaməsinə görə, fars /müəllim - Mixaylov/ [20] və tatar /müəllim - M. Berdiyev/ dilləri sinifləri saxlanmışdı.

M.Berdiyevin təqaüdə çıxmasından bir qədər əvvəl - 23 avqust 1863-cü ildə saray müşaviri Mixail Borisoviç Pervuxin tatar dili üzrə kiçik müəllim təyin olundu [21].

Şərq dillərinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün görülən ən müxtəlif tədbirlərə baxmayaraq [22], görünür, müəyyən qədər də qənaətbəxş nəticələr əldə etmək mümkün olmadığından, 22 "1866/1867-ci tədris ilindən etibarən /Şərq dillərinin tədrisini - A.K./ dayandırmaya izn verildi, müəllimlərdən Cəfərov /fars dili/ və Pervuxin /tatar dili/ ştatdan kənar qaldılar" [23].

3. 1-ci Kazan gimnaziyası

Tatar dilinin tədrisinə başlanma vaxtına görə üçüncü tədris müəssisəsi olsa da, rus türkologiyası tarixindəki əhəmiyyətinə və əldə edilən nailiyyətlərin mühümlüyünə görə Kazan gimnaziyaları /1798-ci ildən etibarən - 1-ci Kazan gimnaziyası/ birinci oldular. Onların təsis edilməsi haqqında fərmanı Yelizaveta Petrovna Tsarskoye Seloda 21 iyul 1758-ci ildə imzalamışdı.

Gimnaziyalar "elmlərin yayılmasına və zadəganlarla raznoçinlərin təhsil almasına yardım göstərməli" idi. Bu vəzifələrlə əlaqədar göstərilən fərmanla /Moskvada da olduğu kimi/ Kazanda eyni zamanda iki gimnaziya təsis olunurdu: zadəganlar və raznoçinlər üçün. Birincidə məşğələlər 1759-cu il yanvarın 25-də [24], ikincisində isə həmin il mayın 10-da başlamışdı [25].

Gimnaziyanın "birinci komandanı" [26] Moskva universitetinin asessoru Mixail İvanoviç Veryovkin /1732-1795/ təyin olunmuşdu. Elmlər Akademiyasının müxbir-üzvü /1782-ci ildən/, Rusiya akademiyasının üzvü /1785-ci ildən/, yazıçı, tərcüməçi [27] olan bu adam gimnaziyanın proqramına tatar dilinin tədrisinin daxil edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. 18 sentyabr 1759-cu il tarixli raportunda M.İ. Veryovkin yazırdı: "Bu şəhər bütün tatar dialekti çarlığının paytaxtıdır. Gimnaziyaların nəzdində tatar dili sinifləri açmaq məqsəduyğun olmazmı? Vaxt gələr, bu dildə bir çox əlyazmalar aşkar olunar. Ola bilər ki, həmin əlyazmalar rus tarixini də əhəmiyyətli dərəcədə işıqlandırar" [28].

Şərqsünas olmadığına baxmayaraq, M.İ. Veryovkin rus şərqsünaslığının ən mühüm vəzifələrindən birini çox dürüst təyin etmişdi - Şərq mənbələrinin tədqiqi rus tarixinə xeyli aydınlıq gətirə bilərdi.

Veryovkinin ideyaları düz on ildən sonra həyata keçirildi. Tatar dilini yaxşı bilən tərcüməçilərə olan ehtiyacı ödəmək məqsədilə II Yekaterina Kazan qubernatoru Kvaşnin-Samarinin adına ünvanladığı 12 may 1769-cu il tarixli fərmanında buyurdu: "Kazan gimnaziyası nəzdində arzu edənlər üçün tatar dili sinfi təsis edərək, Kazandakı köhnə və yeni slobodaların /qəsəbə - tər./ deputatı və oradakı admirallıq /dəniz başkanı - tər./ idarəsinin dilmancı Sagit Halfini müəllim təyin etməli, Halfini tərcüməçi keçirərək, ona quberniya tərcüməçisinin rütbəsini və maaşını verməli, onu da, uşaqlarını da vergidən azad etməli ki, o həvalə olunan hər iki vəzifəyə can yandırsın, uşaqları isə özlərini elmləri öyrənməyə həvəsli görüb, qulluqda olmağa can atsınlar" [29].

5 oktyabr 1769-cu ildə [30] Sagit Halfin (bax: II bölmə, 318) tatar dili üzrə məşğələlərə başladı. "Bu dili öyrənmək üçün razılıq vermiş bütün şagirdlər cəlb olunmuşdu. Onlar tərcüməçiliyə hazır olana qədər bu sinifdə olmalıdırlar. Bu sinifdən yalnız latın dilini mükəmməl bilənlər azad edilirdilər, çünki onlar Moskva universitetinə göndərilirdilər. Bu sinif açılan zaman dərs vəsaitləri yox idi. Bu səbəbdən Moskva universiteti /Kazan gimnaziyasının hamisi - A.K./

xaçpərəstliyi qəbul etmiş tatarların [31] təhsil aldıkları Kazan ruhani məktəblərinə müraciət etməyi məsləhət bildi". Güman ki, bu məktəblərdə tatar dili üzrə əlyazma şəklində olan vəsaitlər vardı.

Sagit Halfinin ailəsində [32] "informator" /Kazan gimnaziyasının müəllimləri belə adlanırdılar/ vəzifəsi nəsilən nəslə keçdi - o özü müəllimlikdən uzaqlaşdıqdan sonra /mart 1735-ci il/ [33] - yerini oğlu İshaq tutdu /1800-cü ildə vəfat edib/. Onun da varisi İshaqın oğlu İbrahim Halfin [34] /1778-13 yanvar 1829/ 32 oldu [35].

Bir müddət gimnaziyada bu ailənin daha iki nümayəndəsi: İsmayıl Halfin /İshaqın kiçik qardaşı/ və Şagin-Girey Halfin /İbrahimin oğlu/ də dərs demişlər [36].

Sagit və İbrahim Halfinlər tatar dilinin öyrənilməsi üçün vəsaitin müəllifi idilər (bax: V bölmə, 2; 16).

O.M. Kovalevskinin dediklərinə görə, Halfinlər məktəbindən "bir çox dövlət vəzifələrində hökumət tərəfindən etimadı doğruldan çoxlu bilicilər çıxmışdır" [37].

On illik fasilədən sonra /1788-1798-ci illərdə Kazan gimnaziyaları "vəsait çatışmazlığı üzündən" bağlanmışdı/ tatar dilinin tədrisinə yenidən başlandı /həftədə 9 saat/ [38].

Arxiv materiallardan məlumdur ki, hələ "Frenin Kazana gəlişindən iki il əvvəl /yəni 1805-ci ildə - A.K./... Kazan gimnaziyasında İbrahim Halfin tatar sinfində ərəb dilinin ilkin tədrisinə başlamışdı" [39].

30 yanvar 1826-cı ildə M.A. Kazım bəy 1-ci Kazan gimnaziyasının müəllimləri sırasına daxil oldu. İlk vaxtlar o "öz əməyinə görə heç bir əvəz almadan, xüsusi səylə şagirdlərin fars və ərəb dillərində oxu və yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsilə" məşğul olurdu. Sonralar, nizamnaməyə müvafiq olaraq, türk-tatar dilinin tədrisinə başlandıqda Kazım bəy "tatar və digər türk ləhcələrindən fərqlərini göstərməklə", yəni müqayisəli - qarşılaşdırma baxımından türk dilini tədris edirdi [40].

2 yanvar 1836-cı ildə II Nikolay 1-ci Kazan gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisi haqqında əsasnamə təsdiq etdi. Əsasnaməyə görə aşağıdakılar təyin olunurdu:

"1.1-ci Kazan gimnaziyasında tədris müəssisələrinin 1828-ci il nizamnaməsinə görə icazə verilmiş fənlərdən əlavə: 1) ərəb, 2) fars, 3) türk-tatar və 4) monqol dillərinin tədrisi də əmr olunur.

2. Şərq dillərinin öyrənilməsi bu dilləri mükəmməl bilən məmurların hazırlanması məqsədini güdür ki, onlardan: 1) Xalq təhsili nazirliyində Şərq dilləri müəllimləri; 2) Xarici işlər nazirliyində tərcüməçi və draqoman kimi; 3) Daxili işlər nazirliyi xəttilə Asiya sərhədində yerləşən quberniya və vilayət rəisləri, Rusiya təbəəliyində olan xan və sultanların yanında, həmçinin digər dinlərə

mənsub olanları idarə edənlərin yanında tərcüməçi kimi; 4) Maliyyə nazirliyi üzrə, Rusiyanın şərq sərhədləri boyu təsis olunmuş gömrükxanaların rəislərinin yanında və Asiya ölkələri ilə həmsərhəd bölgələrdə yerləşən quberniyaların dövlət idarələrində istifadə olunsun.

3. Kazan gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisi üç dərəcəyə ayrılır: 1- cidedə ərəb və tatar, 2-cidedə türk-tatar və fars, 3-cüdə monqol və türk-tatar dilləri tədris olunur" [42].

Yaxşı tərtib olunmuş proqrama və Şərq dillərinin tədrisi metodikasının işlənilib hazırlanmasına lazımi əhəmiyyət verən gimnaziya rəhbərliyi M.A.Kazım bəyə və Kazan universitetinin ərəb dili professoru /1819-1845/ F.Erdmana /1793-1863/ hər birinə ayrılıqda ərəb, fars və türk-tatar dillərinin tədrisi üçün vəsait və proqramın tərtibini həvalə etdi.

"Birinci Kazan gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisi layihəsi" adlanan hər iki təklif Elmlər Akademiyasına rəyə göndərildi. Öz rəyində O.İ.Senkovski yazırdı ki, Erdmanın layihəsi "həddən ziyadə ümumidir və əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməyə ehtiyacı var... Mirzə Kazım bəyin layihəsi haqqında isə, fikrimcə, layiq olduğu tərifi-dən başqa bir şey söyləmək mümkün deyil" [43].

Mirzə Kazım bəyin Xalq təhsili nazirliyi tərəfindən bəyənilmiş "Layihə"si tədris proqramı və metodik vəsait kimi "Kazan gimnaziyasında ərəb, fars və türk-tatar dillərinin tədrisinin adyunkt-professor Mirzə Aleksandr Kazım bəy tərəfindən tərtib olunmuş bölgüsü. Kazan. 1836" adı altında çap olundu / "Türk-tatar dili" - c.38-51; "Ümumi qeydlər" - c. 52-54/ [44].

Kazan gimnaziyasında Şərq dilləri bu "Bölgü" əsasında 15 il tədris olundu və yalnız 1851-ci ildə professor ?N.Berezin türk-tatar dilinin tədrisinin yeni "Tədris layihəsi"ni hazırladı, professor ?F.Qotvald isə həmin işi ərəb və fars dilləri üçün gördü [45].

Mirzə Kazım bəy Həştərxan və Tiflis gimnaziyaları üçün də buna bənzər "Bölgü"lər tərtib etdi /ЦГИА SSSR, f.733, op.38, arx.№29, vər. 45-47/ [46].

İbrahim Halfinin vəfatından sonra /13 yanvar 1829-cu il/ 1-ci Kazan gimnaziyasında tatar dilinin tədrisi keşiş Aleksey Onisifirova tapşırıldı. 1 oktyabr 1835-ci ildən 11 aprel 1836-cı ilə qədər "tatar dili müəllimi vəzifəsi" /maaşsız/ Kazan universitetinin yetişdirməsi /1834-cü ildə bitirib/ Mixail Borisoviç Pervuxinə /1813-?/ həvalə olunmuşdu. O, 10 noyabr 1834-cü ildən 13 noyabr 1840-cı ilə qədər /"başqa idarədə çalışmaq istəyi ilə əlaqədar" işdən çıxmışdır/ həmin gimnaziyada ərəb dilini tədris edirdi [47].

1836-cı il nizamnaməsinə əsasən tədris olunan türk-tatar dilini 1836-1842-ci illərdə Mirzə Kazım bəy tədris edirdi.

1840-1848-ci illərdə türk-tatar dilini Əbdülsəttar Kazım bəy /1820-?; 1842-ci ildə baş müəllim vəzifəsində təsdiqlənib [48] - M.A.Kazım bəyin kiçik qardaşı tədris etmiş, 1848-ci ildən türk dili üzrə məşğələləri 1846-cı ildə [49]

Kazan universitetinin Şərq bölməsini bitirən baş müəllim Vladimir Mixaylov aparmışdır. Türk dili üzrə təcrübəli məşğələlər isə Konstantinopollu [50] Osman Kutluş oğlu və molla Məhəmməd [51] Əliyevə həvalə olunmuşdu. 1854-cü ildən tatar dilini və hüsnxətt dərslərini Məhəmməd-Qaley Mahmudov /1824-1891/ [52] deyirdi. Kazan gimnaziyasında [53] sonuncu tatar dili müəllimi olan Mahmudov gimnaziya üçün 1857-ci ildə Kazanda çapdan çıxan iri həcmli /255 səhifə!/ "Tatar dilini öyrənmək üçün əməli vəsait" tərtib etdi (bax: V bölmə, 98).

Gimnaziyanın yetişdirmələrini işlə təmin etməkdə, onlar üçün savadlı müəllimlər tapmağın çətinliyinə baxmayaraq, tatar və türk dilləri /digər Şərq dillərilə yanaşı/ gimnaziyanın tədris proqramında qalırdı [54].

Kazan gimnaziyasında tədris olunan Şərq dillərinin sayı, tədricən, artırdı.

"Dövlət Şurasının 21 mart 1849-cu ildə təsdiq olunmuş ali rəyi əsasında 1-ci Kazan gimnaziyasında aşağıdakı Şərq dillərinin tədrisi nəzərdə tutulur: 1) ərəb; 2) fars; 3) türk-tatar; 4) monqol-kalmık və 5)Çin" [55].

Xüsusi ədəbiyyatda qalan göstərişlər keçən əsrin birinci yarısının sonunda 1-ci Kazan gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisinin üsulları, həcmi və proqramları barəsində kifayət qədər dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Şərq dillərinin tədrisi 4-cü sinifdən başlanır və iki slsiləyə bölünürdü: "Nəzəri tədris" və "Təcrübə tədris".

Nəzəri tədris, türk-tatar dili: "IV sinif. Oxu və yazı. Mirzə A.Kazım bəyin qrammatikası üzrə ən əsas formalar üzrə etimologiya - Reduz, Giqanov və Halfindən izahlarla və osmanlı və tatar dialektləri ilə fərqlər göstərilməklə. V sinif. Etimologiyanın ətraflı izahı. Joberin qrammatikasında verilmiş atalar sözlərinin, Təbərinin "Tarix"inin, "Qırx vəzir"in seçmə hissələrinin, Tibri və Tutinamə salnamələrinin, həmçinin Halfinin müntəxabatının və bolqar rəvayətlərinin hərtərəfli təhlillə və rast olunan sintaktik qaydaların izahı və dialekt fərqlərinin göstərilməsilə tərcüməsi. VI sinif. Sintaksisin qısa ardıcıl çatdırılması. Qabusnamə, Tutinamə, Gəzar-Fennin ümumi tarixi, Naimə tarixi və Cahannümə coğrafiyası, həmçinin bolqar rəvayətləri, müdriklər haqqında lətifələr toplusu və Şeybaninamədən bir qayda olaraq etimoloji və sintaktik təhlil verməklə, dialekt fərqlərini, danışq və kitab dillərindən yayınmaları göstərməklə tərcümələrin davamı. VII sinif. Biyankanın söhbətlərinin son hissəsindən çətin tərcümələr, Raqib Paşa, Məhəmməd Ər-Rumi və digər osmanlı yazıçı və şairlərin əsərlərindən, həmçinin Əbülqazi tarixindən, Mir Əlişirdən və Berezinin nəşr etdirdiyi xan yarlıqlarından parçaların təfsiri. Təhlil vermək, dialekt fərqlərini, kitab və danışq dillərindəki yayınmaları göstərməklə. Zeydenştiker, Kister və ya Toporovun dərslərinə əsasən, həmçinin şəxsi və rəsmi məktublardan istifadə etməklə rus dilindən türk və tatar dillərinə tərcümələr" [56].

"Təcrübə tədris", türk-tatar dili: "IV sinif. Müxtəlif xətlərlə yazılmış çap və əlyazma nümunələrinin Konstantinopol və tatar tələffüzlərini qeyd etməklə

oxunması. Biyankanın türk söhbətləri, Devidsin türk qrammatikası, Giqanovun tatar əlifbası və Troyanskinin tatar qrammatikası üzrə ən işlək söz və ifadələrin əzbərlənməsi. V sinif. Əvvəlki məşğələlərin davamı və bundan əlavə, əzbərlənmiş sözlərdən ifadələr tərtib olunması, artıq məlum ifadələrin nümunəsində rus dilindən türk və tatar dillərinə şifahi tərcümələr və bu dillərdə danışmaq. VI sinif. Həmin məşğələlərin davamı və bundan əlavə, rus, ərəb və ya fars dillərindən türk və yaxud tatar dillərinə kitab dililə danışmaq dili arasındakı fərqləri göstərməklə yazılı tərcümə. VII sinif. Həmin məşğələlərin davamı və bundan əlavə, seçmə poetik parçaların əzbərlənməsi və ifadəli söylənməsi, gündəlik həyatda işlənən şəxsi məktub və işgüzar yazışma tərtibi üzrə çalışmalar. Hər üç müsəlman dilində: ərəb, fars və türk-tatar dillərində yazı üzrə çalışmalar xəttata həvalə olunur. IV sinifdə nəş və təliq yazıları öyrədilir, V sinifdə bunlara şikəstə, VI sinifdə divani, VII sinifdə isə reyhani və rükə əlavə olunur" [57].

Türk-tatar dilinin yuxarıda verilən proqramı həm müəllimlər, həm də tələbələrə qarşı irəli sürülən tələblərin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir.

1-ci Kazan gimnaziyasının "tatar sinfi" rus türkologiyası və o zamankı Rusiyanın bir sıra milli azlıqlarının maarifləndirilməsi tarixində mühüm rol onadı.

XIX əsrin birinci yarısı ərzində Kazan gimnaziyasında o dövrdə türkdilli ziyalıların bir çox nümayəndələri təhsil aldılar. Məsələn, 1834-cü ildə gimnaziyaya "Rusların tatar, tatarların rus dilini müstəqil öyrənməsi üçün vəsait" /1850-1911-ci illərdə "Vəsait" 11 dəfə nəşr olunmuşdu/ və "Rus-tatar əlifbası"nın /1852-ci ildə Kazanda nəşr olunub/ [58] müəllifi Əbdüş Vahapov, 1842-ci ildə görkəmli şərqşünas Corci Banzarov /1822-1855/, 1843-cü ildə isə Sayfulla Tokembetov bitirmişlər [59].

"Kazanda Şərq dillərinin tədrisi geniş miqyas aldıqdan və bunların öyrənilməsi 1-ci Kazan gimnaziyasının [60] fəaliyyətinin göstəricisinə çevrildikdən sonra" S.-Peterburq universiteti nəzdində Şərq dilləri fakültəsi açılması haqqında fərman verildi /22 oktyabr 1854-cü il/. "1-ci Kazan gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisinə xitam vermək və yerli şəraitə hörmət əlaməti kimi tatar dilinin tədrisini saxlayaraq, dörd nəfərə dərs keçilməsi qərara alındı..." [61]

1865-ci ilin iyulunda 1-ci Kazan gimnaziyası iki qədim dilin /yunan və latın/ öyrəndiyi klassik gimnaziyaya çevrildi [62].

4. Türk dillərinin rus universitetlərində tədrisi

5 noyabr 1804-cü ildə təsdiq olunmuş yeni nizamnaməyə görə, yenidən qurulan Moskva universitetində və yeni yaradılan Kazan və Xarkov universitetlərində Şərq dilləri kafedraları təsis olundu [63].

Rusiya universitetləri arasında bu kafedranı təşkil etməyə ilk dəfə Xarkov universiteti /17 yanvar 1805-ci ildə təsis olunub/ müvəffəq oldu.

"Universitetdə mühazirələrə başlayan zaman Şərq dillərinin tədrisi adyunkt kimi Xarkov yevangeli cəmiyyətinin pastoru Barendtə [64] həvalə olundu. O, dinləyicilərinə yəhudi qrammatikasıdan [65] və zəbur surələrindən tərcümələr etməklə yanaşı, şərq dillərinin filologiyası kursunun nəzəri məsələlərinə daha çox üstünlük verirdi [66].

Barendtin vəfatından sonra /3 dekabr 1805-ci il/ Xarkov universitetində Şərq dilləri uzun müddət tədris olunmadı. Halbuki hələ 1811-ci ildə "tatar-mancur dili adyunktı" vəzifəsi təsis etmək layihəsi meydana çıxmış, lakin o zaman onu həyata keçirmək mümkün olmamışdı [67].

Rus elminin inkişafı üçün aşağıdakı faktı qeyd etmək çox mühümdür:

Xarkov universitetinin mənşəcə fransız olan ümumi tarix professoru A.A.Dequrov [68] noqay mədəniyyəti barəsində dəyərli əməli materialları əhatə edən çox maraqlı tədqiqat əsəri yazdı, bir il sonra isə Xarkov universiteti "Rus dilində işlənən slavyan, yunan, latın, alman, italyan, fransız, yəhudi, türk və s. dillərin yeni və tam izahlı sözlüyü"nü çap etdi /1817/ [69].

Tarix Xarkov universitetində şərqşünaslığa göstərilən dərin marağın bir sıra nümunələrini qoruyub saxlamışdır. Bunlardan biri qədim yəhudi /1806-1809/ və tatar /1812-1814/ şriftlərinin [70] alınması /68/, digəri isə Şərq dilləri kafedrasının fəaliyyətini F.Vilken /1777-1840/ və Y.Berqqren /1790-1868/ kimi görkəmli şərqşünas alimlərin dəvət edilməsi yolu ilə təmin etmək cəhdidir [71].

Xarkov universitetində Şərq dillərinin tədrisini yalnız 1829-cu ildə bərpa etmək mümkün oldu. Həmin ildən Şərq dilləri kafedrasını tutan və sonralar görkəmli şərqşünas kimi məşhurlaşan B.A.Dorn ərəb, fars, qədim yəhudi, sanskrit, türk və həbəş dillərini tədris edirdi [72]. Dorn S.-Peterburqa köçdükdən sonra /1835/ Xarkov universitetində Şərq dillərinin tədrisi /hind filologiyasından savayı/ yalnız Oktyabr inqilabından sonra bərpa olundu [73].

Kazan universiteti /14 fevral 1805-ci ildə təsis olunub/ [74] Şərq dilləri kafedrasına X.D.Freni dəvət etdi. Fren "əvvəlcə Rostok gimnaziyasında təhsil almış, sonra isə təhsilini Rostok universitetində davam etdirmişdi. Əsasən, ilahiyyat və filologiya - başqa sözlə Şərq dillərilə məşğul olurdu. Təhsilini Höttingen və Tübingen universitetlərində başa vurmuşdu. Pestalotsi institutunda latın dilini tədris edirdi. Rostokda fəlsəfə və azad elmlər doktoru dərəcəsi almışdı" [76].

X.D.Fren 3 avqust 1807-ci ildə Kazan universitetinə işə qəbul olunmuş, Kazana həmin il oktyabrın 3-də gəlmişdi.

"On il ərzində Frenin tədris etdiyi əsas fənn ərəb dili idi... Onun böyük məhəbbətlə tədris etdiyi digər fənn isə Şərq numizmatikası idi" [77].

P.S.Savelyev iddia edir ki, Fren Kazan universitetində ərəb, fars və türk dillərini tədris edirdi [78]. Lakin nə müasirləri, nə arxiv sənədləri, nə də onun şəxsi fəaliyyətinə dair sənədlər Frenin türk dilini tədris etdiyini təsdiqləmir [79].

Fren kimi hər şeylə maraqlanan, üstəlik də tatarların təhsil mərkəzi olan Kazanda yaşayan alim tatar dilinə diqqət yetirməyə bilməzdi. Dostu və kafedra üzrə yardımçısı /1812-ci ildən etibarən/ İbrahim Halfin ona bu dildən dərs keçə bilirdi. Frenin Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk"ünə olan marağı, həmçinin, İbrahim Halfinlə birlikdə 1820-ci ildə tatar dili üzrə dərs vəsaiti tərtib etməsi də bunu təsdiq edir. Hərçənd ki, tədris dairəsinin rəisi bu əsərin çapı üçün vəsait ayırmaqdan imtina etdiyi üçün vəsait nəşr olunmamışdı.

Bir sıra subyektiv və obyektiv amillər üzündən X.D.Fren Kazanda öz məktəbini yarada bilmədi [80]. Yalnız 1817-ci ilin sentyabrında S.-Peterburqa köçdükdən sonra o bu sahədə parlaq nailiyyətlər əldə etdi. Fren ömrünün axırına qədər bu şəhərdə yaşadı və rus elmi şərqşünaslığının möhkəm əsaslarını yaratmağa nail oldu [81].

Şübhəsiz, Fren Kazanda olduğu dövrdə də yetirmələrini hazırlamağa cəhd göstərirdi. 1-ci Kazan gimnaziyasının tatar sinfi üzrə yetişdirməsi olan tez vəfat etmiş /30 iyul 1809-cu il/ Semyon Kruçininə savayı, elə həmin gimnaziyanın tələbəsi olub, 1812-ci ildə Kazan universitetini bitirən və "bizdə tatar ləhcələrinin ən gözəl bilicilərindən sayılan" [82] Yanuari Osipoviç Yartsov da onun tələbəsi olmuşdur. Yartsov bu biliklərə universitetdə və tatar mollalarının yanında yiyələnmişdi. Məlumdur ki, o, gözəl kitabxanası olan Seyfətdinin [83] yanında məşğul olmuşdur /Kazandan yüz verst aralıda yerləşən Səba kəndi/. 19 may 1816-cı ildə Yartsov "İoe origine vosabul orum ex linguis orientali bus prolatis" /"Şərq mənşəli rus sözləri haqqında"/ mövzusunda magistrlik dissertasiyası müdafiə etdi [84]. Elə həmin il mayın 25-də ona Şərq filologiyası üzrə magistr dərəcəsi verildi. Yenə də həmin ildə Yartsov Kazan universitetində "De indole consilio poematis Seif-ül-Mülk" /"Seyf ül-Məlikin poemalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri və müdrikliyi haqqında"/ mövzusunda sınaq mühazirəsi söylədi. Bundan sonra Yartsov Frenin vəsatəti ilə rus səfirliyinin tərkibində İrana ezam olundu və 1817-ci ilin yanvarından 1818-ci ilin yanvarına qədər burada qaldı. Bu səyahət nəticəsində əlyazması şəklində qalan /və güman ki, itirilən/ bir sıra əsərlər meydana çıxdı: "Tiflisdən Həştərxana qədər uzanıb gedən vilayətlər haqqında gündəlik qeydləri", 1818/, "İran səyahətinin qısa jurnalı" /1818/, "Farsların dini bərəsində düşüncələr və Quran külliyyatı" /1818/ [85]. Görünür, İ.F.Yakovkinin [86] "Rusiya tarixi" əsərini tatar dilinə tərcümə etməsi də elə bu dövrə aiddir. /83/ Daha sonrakı dövrdə Yartsov Əbülqazinin məşhur "Şəcəreyi-türk" əsərini Frenin həyata keçirdiyi Kazan nəşrinə əsaslanaraq rus dilinə tərcümə etdi. Lakin bu tərcümə də çap olunmadı və güman ki, itirildi.

Onun çap olunmuş yeganə əsəri türk yarlıqları haqqında ilk tədqiqatıdır [87]. 1818-ci ildə Yartsov adyunkt dərəcəsi ilə Akademiyaya qəbul olunsada, artıq o biri il Xarici işlər nazirliyində qulluğa keçdi. Beləcə rus türkologiyası "tatar ləhcələrinin ən gözəl bilicisi"ndən məhrum oldu.

Hələ Frenin dövründə tatar dili Kazan universitetinin proqramına daxil edilmişdi. Burada ilk tatar dili müəllimi 1823-cü ildə [88] ərəb-fərs dilləri kafedrasının adyunktuna təsdiq edilmiş İbrahim Halfin oldu [89].

"Kazan universitetində elmlərin tədrisi haqqında məlumat"da /1814-1815-ci tədris ili/ deyilir: "Tatar dili mühazirəçisi, titulyar məşvərətçi, sensor İbrahim Halfin... çərşənbə və şənbə günləri saat 8-dən 10-a qədər, cümə günləri isə 4-dən 6-ya qədər rus və atar dillərində tatar dilini öyrədəcək" [90].

İbrahim Halfin tatar dilinin ibtidai kursunu "rus dilinə tatar və türk-tatar müəlliflərinin asan anlanan əsərlərini çevirib tərcümə etməklə, rus dilindən tatar dilinə isə Rusiya tarixinə aid əsərləri təhlil və tərcümə etməklə" tədris edirdi.

Kazan universitetinin professor və müəllimləri tədris etdikləri fənlər üzrə icmaller tərtib etməli idilər ki, həmin icmaller Şura tərəfindən nəzərdən keçirilir və rektor tərəfindən təsdiq edilirdi [91].

"Tatar dilinin adyunkt İbrahim Halfin tərəfindən 15 fevral 1826-cı ildə [92] tərtib olunmuş icmal" Rusiyada türk dillərinin tədrisi üçün böyük maraq doğurur.

İbrahim Halfin özünün tərtib etdiyi vəsaitlər üzrə dərs deyirdi (bax: V bölmə, 14;16). 31 oktyabr 1826-cı ildə Aleksandr Kasimoviç, yaxud onun özünün daha çox xoşladığı kimi - Mirzə Aleksandr Kazım bəy /1802-1870, xristianlığı qəbul edənə qədər - Mirzə Məmmədəli Qasım oğlu/ ərəb və fars dili mühazirəçisi vəzifəsinə qəbul olundu [93].

1828-ci ildə türk-tatar kafedrası yaradıldı və onun başında Mirzə Kazım bəy durdu. İbrahim Halfinin vəfatından sonra /13 yanvar 1829-cu il/ 1830-cu ildə Şərq dilləri adyunktuna vəzifəsində təsdiq olunmuş Mirzə Kazım bəy universitetdə və gimnaziya tatar dilinin tədrisini də öz öhdəsinə götürdü [94].

26 iyun 1835-ci ildə təsdiq olunaraq, 1 yanvar 1836-cı ildən qüvvəyə minən yeni ümumi universitet nizamnaməsinə görə, rus universitetləri yeni quruluşa keçdi: dörd şöbə əvəzinə [95], üç fakültə - Fəlsəfə, Hüquq, Tibb /həkimlik/ [96] - yaradılır, təhsil müddəti dörd il olur.

Fəlsəfə fakültəsi iki şöbədə ibarət idi: 1-ci - filologiya, 2-ci - təbiyyat-riyaziyyat. Fəlsəfə fakültəsinin 1-ci şöbəsi üç dərəcəyə ayrılırdı ki, bunlardan biri də Şərq filologiyası idi. Burada ərəb, fars, türk, monqol və tatar dilləri tədris olunurdu.

1850-i ildə fəlsəfə fakültələrinin ləğv ilə əlaqədar I-ci şöbə tarix-filologiya fakültəsinə çevrildi ki, onun Şərqi bölməsində şərqşünaslıq fənləri tədris olunurdu. 2-ci şöbə əsasında Fizika-riyaziyyat fakültəsi yaradıldı.

1835-ci il nizamnaməsi Şərqşünaslığa münasibəti Kazan universitetində artıq formalaşmış olan vəziyyəti - üç Şərqi kafedrasının: ərəb və fars filologiyası /Erdman/, türk-tatar filologiyası /Kazım bəy/, monqol filologiyası /Kovalevski və Popov/ olmasını qanuniləşdirdi [97].

1836-cı ildə ekstraordinar /ştatdanxaric - tər./ professor, 1837-ci ildə isə artıq ordinar /ştatda olan - tər./ professor təsdiq edilən adyunkt Mirzə Kazım bəy bu vaxta qədər yalnız tatar dilini tədris etdiyi halda [98], "xüsusi kafedra təsis olunduqdan sonra... artıq türk-tatar dilini [99] tam tərffüatı ilə öyrətməyə başladı. Belə ki, o həmin dilin sintaksis və etimologiyasını özünün yazdığı əsər əsasında geniş şəkildə tədris edir, tələbələrini türk və tatar dillərindən rus dilinə və əksinə tərcümələrlə məşğul edir, hər iki dilə dair müqayisəli qeydlərini söyləyir və bütün bu fənlərə həftədə 8 saat ayırırdı" [100].

1 fevral 1837-ci ildən etibarən, güman ki, M.A.Kazım bəyin yardımçısı kimi "Universitetdə tələbələrə türk-tatar dilini M.B.Pervuxin tədris edirdi" [101].

Kazan universitetinin Fəlsəfə fakültəsinin Şərqi filologiyası bölməsi nəzdində "Şərqi institutu" təsis olundu. Öz məqsədlərinə görə bu institut "Professor institutuna", yaxud müasir dövrün aspiranturasına müvafiq gəlirdi. Burada "özlərini Asiya dillərinin tədqiqinə həsr edənlər təhsil alırdılar. Yeni nizamnaməyə görə, onların sayı 14 təyin olunmuşdu. Tədrisi davam etdirən tələbələr bura daxil olsalar da, əslində dar mənada bura yalnız təhsilini başa vuran, yaxud elmi dərəcə alaraq, universitetdə qalib biliklərini təkmilləşdirən, pedaqoji təcrübə və ya əməli vərdişlər qazanmaqla təyinat yerlərinə göndərmələrini gözləyənlər aid edilməlidirlər" [102].

Keçən əsrin 40-cı illərinin əvvəli üçün Kazan universitetinin Fəlsəfə fakültəsinin tərkibində altı kafedra var idi: 1) ərəb və fars filologiyası; 2) türk-tatar filologiyası; 3) monqol filologiyası; 5) Çin filologiyası /mançur dilinin tədrisi ilə/; 6) erməni filologiyası [103].

Bu dövrdə türk dilinin tədrisi ilə vəsaitlər və onun həcmi haqqında aşağıdakı arayış əsasında təsəvvür əldə etmək mümkündür: M.Kazım bəy "yuxarı kurs tələbələrinə növbə ilə öz əsəri üzrə türk-tatar qrammatikasını ətraflı izah edir, "Qabusnamə", Çingiz xanın tarixi, Əbülqazi Bahadur xanın əsəri, Rizanın "Yeddi planetin tarixi"ndən, Raqib paşa, Rami əfəndi, Ağəlinin əsərlərindən seçilmiş parçalar oxuyur, tələbələrə İstanbul və İsgəndəriyyə qəzetlərini oxutdurur, türk dilinə tərcümələr etdirir, öz qeydləri əsasında türk ədəbiyyatı və şərqdə maarifçilik tarixindən həftədə altı saat mühazirə oxuyurdu" [104].

Xalq təhsili naziri tərəfindən 26 mart 1843-cü ildə [105] təsdiq olunmuş "Kazan universitetində Şərqi filologiyası üzrə fənlərin bölgüsü" tələbə-şərqşünasların xüsusi və ümumi hazırlığı haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Türk-tatar filologiyası kafedrasında tədris olunan fənləri sadalayaq. I kurs [106]. A. 1) türk dili; 2) ərəb dili; B. 1) ingilis dili, kilsə tarixi, 3) qədim tarix, 4) ümumi tarix kursu; II kurs. A. 1) ərəb dili, 2) türk dili, 3) qədim türk-tatar xalqları tarixi, B. 1) ingilis dili, 2) passiv ilahiyat, 3) orta və yeni tarix, 4) ümumi ədəbiyyat tarixi. III kurs. A. 1) türk dili, 2) ərəb dili, 3) Osmanlı dövlətinin siyasi tarixi; B. 1) ingilis dili, 2) mənəvi ilahiyat, 3) Rusiya tarixi, 4) ümumi ədəbiyyat tarixi. IV kurs. A. 1) türk dili, 2) ərəb dili, 3) osmanlı filologiyası tarixi; B. 1) ingilis dili, 2) fəlsəfi sistemlər tarixi, 3) ümumi ədəbiyyat tarixi. "Törəmə /yəni fakültativ - A.K./ fənləri": 1) fars dili, 2) fransız dili [107].

Bu "fənlər bölgüsü" tələbə-şərqşünasların burada sanballı və hərtərəfli təhsil aldıklarını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Aldıqları hazırlıq gələcəkdə onlara həm dövlət qulluğunda, həm də elm sahəsində müvəffəqiyyətlə işləmək imkanı verirdi.

M.A.Kazım bəy 1845-ci ilədək türk-tatar filologiyası kafedrasına başçılıq etdi. Həmin ildə professor Erdmanın toqatıda çıxması ilə əlaqədar Kazım bəyə ərəb və fars filologiyası kafedrası həvalə olundu.

1846-cı ildə türk-tatar filologiyası kafedrasının rəhbərliyinə Kazım bəyin yetimməsi, ekstraordinar professor əvəzi, magistr İlya Nikolayeviç Berezin /1818-1896/ [108] təyin olundu və kafedra ləğv olunanadək /1855/ həmin vəzifədə qaldı.

I.N.Berezin "növbə ilə yuxarı kurs tələbələri ilə Tutinamə, Yüss-i zəfər, Övliya Çələbi, Qırx vəzirin kitabı, Məhəmməd Seyid Vahid əfəndinin səyahəti, Bakinin divanı, Osmanlı dövlət aktları, onun /Berezinin, - A.K./ özünün çap etdirdiyi xan yarlıqlarından tərcümələr etdirir; onları rus və fransız dillərindən türk dilinə, türk ədəbi dilindən danışıq dilinə tərcümələr üzərində çalışdırır, həmçinin, növbə ilə öz qeydləri əsasında həftədə 8 saat türk tayfaları tarixi, türk ədəbiyyatı və türk imperiyası tarixindən mühazirələr oxuyurdu" [109].

Professor Berezinə yuxarıda artıq adı çəkilən Mirzə Əbdülsəttar Kazım bəy [110] kömək edir, "ilk iki kursun tələbələrinə M.A.Kazım bəyin əsəri üzrə türk dilində yazmaq və oxumaq, qrammatika qaydalarını öyrədir, onlarla Qabusnamə, Əbülqazi, Naimi və Gəzar Fənnə, Tutinamə və Füzuli şerhlərindən tərcümələr edir, danışıq dili ilə məşğul olur, bütün bunlara həftədə 4-6 saat sərf edirdi" [111].

Şərqi bölməsi daim təqdirəlayiq bir səylə tədris olunan fənlərin çevrəsini artırmağa, bununla da yetişdirmələrinin yüksək hazırlıq səviyyəsini təmin etməyə nail olurdu.

23 yanvar 1844-cü ildə Xalq təhsili nazirliyi Kazan universitetinin təqdimatı ilə /1843-cü ilin fevralı/ Məhəmməd-Qaley Mahmudovu "müsəlman xəttatlığı" müəllimi vəzifəsinə qəbul etməyə razılıq verdi. O, tələbələrə "tədrisən nəsh, təliq, şikəstə, Divani, reyhani və rükə öyrədir, həftədə 4 saat məşğul olurdu" [112].

Tələbələrin türkoloji hazırlığını gücləndirməyə can atan İ.N.Berezin 16 sentyabr 1849-cu ildə 1-ci şöbənin toplantısında aşağıdakı bəyanatla çıxış etdi: "Kazan universitetində türk-tatar dilinin əsaslı və ətraflı şəkildə araşdırılmasının təşkil olunması qeyri-mümkündür. Bu məqsədə nail olmaq üçün cağatay, tatar və Azərbaycan dillərinin tədrisi də daxil edilməlidir. Lakin bunun üçün təcrübəli və bu ləhcələrə bələd olan müəllim tələb olunur... Hazırda bu tələblərə ən müvafiq adam əcnəbi dil müəllimi M.Ə.Kazım bəydir. Zaqafqaziya diyarında anadan olduğu üçün, Azərbaycan dilini doğma dili kimi bilir, uzun müddət Kazanda olması isə tatar dili ilə əməli şəkildə tanış olmaq imkanı vermişdir. 1-ci Kazan gimnaziyası və universitetdə türk-tatar dilinin tədrisi üzrə altı illik müəllimlik fəaliyyəti ərzində nəzəri biliklərə və cağatay dilinə də yiyələnmişdir" [113].

Lakin M.Ə.Kazım bəyin bilik və pedaqoji vərdişlərinin belə yüksək qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, İ.N.Berezinin ona adyunkt adı verilməsi haqqında təklifi 23 dekabr 1849-cu ildə səsvermədən keçmədi: M.Ə.Kazım bəyin lehinə 6, əleyhinə isə 13 səs verildi [114].

İ.N.Berezinin cağatay dilinin tədrisinin daxil edilməsinə dair təklifinin həyata keçirilməsinə nə dərəcədə nail olması barədə bir şey məlum deyil. Güman ki, o, buna nail olmamışdı, çünki M.Ə.Kazım bəy 1851/1852-ci tədris ili barədə hesabatında yazırdı: "1-ci kursda: dinləyicilər türk sinharmonizmi qanunlarının və türk dialektlərində tələffüzdəki müxtəlif fərqlərin ətraflı izahı ilə türkcə yazmaq və oxumaq öyrənirlər; etimologiyanın 1-ci və 2-ci hissələri keçilib, dinləyicilər türk dilindən rus dilinə tərcümə ilə məşğul olublar... 2-ci kursda dinləyicilər türk dilinin sintaksisi ilə məşğul olmuş və Tutinamədən rus dilinə tərcümələr etmişlər..."[115].

Hesabatda türk dilinin "türk dialektlərində tələffüzdəki müxtəlif fərqlərin" göstərilməsi və izahı ilə öyrədilməsinin qeyd olunması diqqəti cəlb edir. Burada, əlbəttə, Mirzə Kazım bəy və onun "Qrammatika"sının təsirini görmək mümkündür. 15 sentyabr 1855-ci ildə M.Ə.Kazım bəy "Şərq bölməsinin Peterburqa köçürülməsi ilə əlaqədar qulluqdan azad edildi".

Tədrisin yüksək səviyyədə aparıldığına Kazan universiteti Şurasının qəbul etdiyi qərar da dəlalət edir. Bu qərarla hər bir professoru tövsiyə olunurdu ki, onlar hər il "elmlərinin Avropada yönəldiyi istiqamət, əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər və kəşflər barəsində tarixi hesabat" təqdim etsinlər [116]. Elmi tədqiqat vərdişləri əldə etmək məqsədilə tələbələr "mükafatlar almaq üçün əsərlər" yazmalı idilər. 1837-ci ildəki müsabiqəyə türk-tatar kafedrasının

tələbələri İ.N.Berezin və V.F.Dittel [117] əsərləri təqdim olunmuşdu. 1840/41-ci tədris ili üçün Şərq bölməsinin tələbələrinə aşağıdakı mövzu təklif olunmuşdu: "Türk və monqol mənşəli xalqların Şərqdən Qərbin müxtəlif ölkələrinə köçmələrinin gedişi və səbəbləri". Daha sonralar müsabiqə mövzuları sırasında aşağıdakılar da vardı: "Uyğurlar haqqında", "Siyasi və linqvistik cəhətdən Türkiyənin Cənqaristana və Qırğız-qaysaq ordalarına təsiri haqqında", "Qafqazda müsəlman /fars və türk/ hökmdarlığının inkişaf və tənəzzülünün tarixi praqmatik icmalı", "Xəzərlər haqqında tədqiqatlar" və s [118].

Şərq dillərinin elmi araşdırılması, Şərq xalqlarının mədəniyyəti, coğrafiyası və etnoqrafiyası ilə dərinlən tanışlıq üçün zəruri olan ən mühüm tədbirlərdən biri də "həmin diyarlara və Şərq ölkələrinə" elmi səyahətlər idi. 1842-ci ildə Türk-tatar kafedrasının tələbələrindən İ.N.Berezin və V.F.Dittel Yaxın Şərq ölkələrinə üç illik səyahətə göndərilmişdilər ki, həmin səyahətin proqramı da M.A.Mirzə Kazım bəy tərəfindən tərtib olunmuşdu [119].

Kazan universitetində tədrisin və elmi araşdırmaların təşkili barəsində deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, universitetdə şərqşünaslığa dair gözəl kitabxananın, zəngin Şərq əlyazmaları toplusunun, nadir əşyalar kabinetinin, numizmatika kabinetinin, tatar, ərəb və fars şrifflərilə təchiz olunmuş mətbəənin [120] mövcudluğu da elm və tədris sahələrində əldə olunmuş nailiyyətləri dəstəkləyirdi.

Keçən əsrin 30-40-cı illərinin ortalarında bütövlükdə Kazan universiteti, o cümlədən də onun Fəlsəfə fakültəsinin 1-ci şöbəsinin Şərq bölməsi yaxşı təşkilatlanmış tədris müəssisəsinə çevrildi.

40-cı illərin ortalarında məşhur dilçi və folklorşünas, türkoloq və fin-uqor, samodi və tunqus dillərinin bilicisi M.A.Kastren /1813-1852/ Kazan universitetində şərqşünaslığın vəziyyəti barədə belə demişdi: "Çətin ki, yer üzündə Şərq ədəbiyyatının Kazan universitetindəki kimi səylə tədqiq olunduğu ikinci universitet tapılsın. Burada Şərq dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox kafedralar var: ərəb, erməni, fars, sanskrit, monqol, türk, mancur... Şərq dillərinin araşdırılması burada bir də ona görə xüsusilə müvəffəqiyyətlə gedir ki, gəncləri vaxtaşırı Asiya ölkələrinə ezam edirlər. Hazırda bu universitetin iki magistri Ərəbistan səyahətə yollandı, bir nəfər isə Çin, monqol və mancur dillərini öyrənmək üçün 10 illik Çinə göndərilib...[121]. Kazan universiteti Avropa miqyasında məşhur olan şərqşünasları cəlb edib və mənə tamamilə əminəm ki, Şərqə dair ən mühüm elmi problemlər ən yaxın gələcəkdə məhz burada həll olunacaq" [122].

1854-1855-ci illərdə şərqşünaslıq üzrə təhsilin islahatı keçirildi və nəticədə bütün Rusiya üçün vahid tədris müəssisəsi - S.-Peterburq universitetinin Şərq fakültəsi yaradıldı. Bununla əlaqədar Kazan universitetinin tarix-filologiya fakültəsinin Şərq bölməsinin fəaliyyətinə xitam verilsə də, tatar dilinin tədrisi

davam etdirilirdi /M.-Q.Mahmudov aparırdı/ [123].

8 aprel 1861-ci ildə "arzu edənlər üçün" türk və ərəb dillərinin [124] tədrisi təşkil olunmuşdu ki, burada məşğələləri M.A.Kazım bəy və M.-Q. Mahmudovun tələbəsi, ona qədər Kazan ilahiyat akademiyasının tatar dili müəllimi olmuş, elə həmin akademiyanın yetirməsi /1864-cü il buraxılışı/, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü /1870-ci ildən/ [125], ordinar /ştatda olan/ professor Nikolay İvanoviç İlminski /1822-1891/ aparırdı. /118/ 1863-cü ildən etibarən fars dilinin tədrisi bərpa olundu. Ərəb və fars dillərinin tədrisinə "yerli mənafeələrə çox yaxın münasibətdə olduqları üzündən" yenidən başlanmışdı.

1872-ci ildə N.İ.İlminski Kazan müəllimlər seminariyasının direktoru təyin olunduğu üçün universiteti tərk etdi və bununla da kafedranın fəaliyyəti dayandırıldı.

1888-ci ildə Kazan universitetində Şərq dilləri kafedrası yenidən fəaliyyət göstərməyə başladı. Kafedrada iki müəllim - türk və fin dilləri üzrə - çalışırdı [126].

1894-cü ilin yanvarından etibarən kürsüdə Ş.-Peterburq universitetinin Şərq fakültəsinin yetişdirməsi /1888-ci il buraxılışı/, V.V.Radlov, İ.N.Berezin, V.D.Smırnovun şagirdi, professor və Kazan universitetinin fəal xadimi /1894-1922/ Nikolay Fyodoroviç Katanov /1862-1922/ [127] dərs deməyə başladı.

N.F. Katanov rus türkologiyası tarixinə etnoqrafiya və folklor üzrə çoxsaylı əsərlərdən başqa, "Üryanhay dilinin tədqiqi təcrübəsindən" adlı möhtəşəm tədqiqatın [128] müəllifi kimi də daxil olub. Bu əsər onun az və ya tamamilə tədqiq olunmamış bir sıra türk dillərinə dair linqvistik materialların toplanması üzrə çoxillik "səhra" fəaliyyətinin bəhrəsi idi. Katanovun bu əsərində o dövrdə məlum olan bütün türk dilləri haqqında müqayisəli şəkildə məlumatlar verilir [129]. Əsər mütəxəssislər tərəfindən ziddiyyətli şəkildə qiymətləndirilmişdi: əcnəbilər /M.Hartman B.Munkaçi/ [130] onu bəyənilir, həmvətənləri isə kəskin tənqid edirdilər [131].

Əsərin tam mətninin ilk dəfə işıq üzü görməsindən yetmiş il keçdiyi indiki dövrdə onu artıq dövrümüzün türkologiyasının əldə etdiyi nailiyyətlərlə tutuşdurmaq və N.F.Katanovun həqiqətən də möhtəşəm əməyinə qiymət vermək mümkündür: "Üryanhay dilinin tədqiqi təcrübəsindən" üryanhay /tuva/ dilinin fonetik və qrammatik quruluşunun təsviri və türk dillərinin fonetika və morfologiyası üzrə məlumatlandırıcı, ümumiləşdirən vəsait kimi daim öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və türkoloqlar indi də minnətdarlıqla ondan faydalanırlar [132].

N.F.Katanovun Kazan universitetində tədris etdiyi bir sıra fənlər arasında aşağıdakılar da vardı: 1) Türk-tatar dili /türk-tatar dilinin qrammatikası və yüngül mətnlərin oxunması/; 2) Türk-tatar tayfalarının icmalı /türklərin yaratdıqları qədim və müasir dövlətlər, türklərin məişəti və əcnəbilərin türklər

bərəsində söylədikləri/; 3) Türk-tatar ədəbiyyatı tarixi /osmanlı, cağatay və ümumtürk ədəbiyyatı/; 4) Türk ləhcələrinin müqayisəli qrammatikası və mətnlərin oxunması" [133].

Q.Y.Malov privat-dosent kimi pedaqoji fəaliyyətini 1916-cı ildə burada başladı (bax: III bölmə, 72; V bölmə, 168) [134].

Kürsü 1917-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

•••

Moskva universiteti /12 yanvar 1755-ci ildə təsis olunub/ Şərq filologiyası kafedrasında rus şərqşünası Aleksey Vasilyeviç Boldırevin /1780-1842/ çalışdığı ilk universitet idi.

1811/1812-ci tədris ilində Boldırev qədim yəhudi və ərəb dillərinin tədrisinə başladı [135].

Sonralar Boldırevin iki yardımçısı oldu: gələcəkdə rus dili və filologiyası üzrə akademik olmuş Mixail Andreyeviç Korkunov /1806-1859/ və Nikolay Qavrıloviç Konoplyov /təx. 1800-1955/. Sonuncu "1822-ci ildə MU-ya azad dinləyici kimi daxil olub. 1825-ci ildə həqiqi tələbə dərəcəsi alıb... 1828-ci ildə Şərq dillərini öyrənmək üçün üç illik S.-Peterburqa göndərilib... Ərəb, fars və türk dillərinin tam kursunu başa vurduqdan sonra, S.-Peterburq universitetinin professorlarından təkmilləşmək məqsədilə Şərqə göndərilmək üçün təqdimat alıb. 1832-ci ildə Moskvaya qayıdıb və... 1833/34-cü tədris ilindən etibarən Moskva universitetində ərəb dilini tədris etməyə başlayıb... 1836-cı ilin iyun ayına qədər davam edib [136] və "islahatla əlaqədar vəzifəsindən azad olunub" [137].

S.-Peterburqda olduğu zaman /Fren və Senkovskinin yanında məşğul olurdu/ Konoplyovun elmi maraq dairəsinə türk dili də daxil olmuşdu. İ.Y.Kraçkovski yazır ki: "Onu ilk, həm də folklorla müəyyən maraq göstərən rus türkoloq-osmanlışünası adlandırmaq olar" [138]. Bu müddəə ona əsaslanır ki, Konoplyov bir sıra türk atalar sözlərini toplamış, rus dilinə tərcümə edərək, çap etdirmişdi [139].

1837-ci ildə A.V.Boldırev "vəzifə səhlənkarlığına görə" işdən çıxarıldı. "Səhlənkarlığı" isə ondan ibarət idi ki, sensor "eyni zamanda Moskva universitetinin rektoru" olduğu halda, "Teleskop" jurnalında /1836, t.36, №15/ P.Y.Çadayevin məşhur "Fəlsəfi məktub"unun çapına icazə vermişdi [140]. Moskva universitetində ərəb, fars, qədim yəhudi dillərinin tədrisi yalnız 1852-ci ildə A.V.Boldırevin tələbəsi P.Y.Petrovun /1814-1875/ çalışdığı /1875-ci ilədək/ sanskrit kafedrasına bərpa olunub. Bir sıra türkoloqların iddia etmələrinə baxmayaraq, oktyabraqədərki dövrdə Moskva universitetində türk dilləri tədris olunmurdu [141]. Onların tədrisinə yalnız 1925-ci ildə başlandı /Etnologiya fakültəsinin Etnoqrafiya bölməsində/. Bu bölmənin ilk professoru N.K.Dmitriyev olmuşdur.

S.-Peterburq /Petroqrad/ universiteti /8 fevral 1819-cu ildə təsis olunub/ [142] ərəb və fars dilləri kafedralarını öz sələfi - Baş pedaqoji institutundan miras kimi qəbul etmişdi. Hər iki kürsü 1817-ci ildə /məşğələlər 1818-ci ilin martında başlanmışdı/ məşhur fransız şərqşünası Silvestr de Sasinin /1758-1838/ şagirdləri tərəfindən tutulmuşdu: ərəb dili - J.F. Demanj /1789-1839/, fars dili - F.B.Şarmua /1793-1868/. "Şərq dilləri üzrə əməli məşğələlərdə onlara yardımçı olmaq üçün 1819-cu ilin yanvarından İnstitutda /Pedaqoji institutda, - A.K./ 28 yaşlı, işini yaxşı bilən və kifayət qədər zəhmətkeş müəllim... Mirzə Cəfər Topçubaşov" [143] çalışırdı /1824-cü ildə A.S.Qriboyedov fars dilində təkmiilləşmək üçün onun yanına gəlirdi/ [144].

1820-ci ilin martında S.-Peterburq universitetinin II şöbəsi /tarix-filologiya elmləri/ dörd bölməyə ayrıldı: 1) klassik filologiya; 2) Şərq filologiyası; 3) tarix elmləri; 4) rus filologiyası [145].

Şərq filologiyası bölməsində aşağıdakılar öyrənilirdi: 1) Şərq dilləri (ərəb və fars); 2) latın dili; 3) tarix; 4) fransız dili; 5) rus filologiyası; 6) ilahiyat [146].

"1821-ci ildə S.-Peterburq universitetinin işlə" [147] əlaqədar bir çox professor işdən çıxarılmışdı. 1822-ci ilin iyulunda Şarmua və Demanj "3 noyabr 1821-ci il tarixli iclasda Şarmuanın bu işin istintaqını aparan qəyyum [148] (D.P.Rudiç - A.K.) tərəfindən kobud şəkildə təhqir olunmasına qarşı etiraz əlaməti olaraq" istefaya çıxdılar. Hər ikisi Xarici işlər nazirliyinin Asiya departamentinə qulluğa girdilər [149]. Ərəb filologiyası kafedrasında boş qalmış yerə Vilen universitetinin yetişdirməsi, Yaxın Şərqə səyahətdən yenidən qayıdan Osip İvanoviç Senkovski (1800-1858) dəvət olundu.

Yaxın Şərqdə olduğu iki il ərzində (Konstantinopol, Suriya, Misir) Senkovski "ərəb və türk dillərinə dair avropalılar arasında az-az rast olunan biliklərə yiyələnmişdi: bu dillərdə sərbəst danışır, öz dilindəki kimi nəsr və nəzmlə gözəl xətlə yazırdı; fars, sir, yeni yunan və italyan dillərinə yiyələnmişdi, müsəlman Şərqini əlyazmaları və canlı məişət əsasında öyrənmişdi..." [150].

18 avqust 1822-ci ildən etibarən Senkovski S.-Peterburq universitetində ərəb və türk dillərinin [151] tədrisinə başladı, halbuki türk dili universitetdə tədris olunan fənlər siyahısına yalnız 1835-ci il nizamnaməsinə görə salınmışdı. Senkovski türk dilini "bir növ şəxsi təşəbbüsünə əsasən və yalnız III kurs tələbələrinə (o zaman axırıncı kurs idi) həftədə iki dəfə tədris edirdi. Buna baxmayaraq, onun tələbələri bu dildə sonralar digər müəllimlərin tələbələrinin 4 illik kurs ərzində əldə etdiklərindən daha artıq müvəffəqiyyətlər əldə edirdilər" [152].

Senkovskinin tələbəsi olmuş P.S.Savelyevin xatirələrindən müəlliminin tədris metodikası haqqında müəyyən təsvirlər əldə etmək mümkündür.

Senkovski düzgün tələffüzün əldə olunmasına çalışır, Şərqdə işlənən xətt növlərini öyrədirdi, çünki bunları bilmədən əlyazmalarını oxumaq qeyri-mümkün idi. O, ərəb və türklərin həyatı, məişəti, mədəniyyətinə dair bilavasitə müşahidələrini cəlbəddi formada dinləyicilərinə çatdırmağa çalışırdı [153]. Senkovski Şərq dillərinə fəal yiyələnməyə xüsusi əhəmiyyət verir və bu məqsədlə rus dilindən türk dilinə tərcümələrə böyük diqqət yetirirdi. Qrammatikadan çox qısa danışılırdı: mürəkkəb türk qrammatikasına yiyələnmə mətnlərin oxunuşu zamanı baş verirdi. Xüsusi diqqət "osmanlı dilinin etimoloji formalarının yaranmasında əsas rol oynayan sinharmonizmə yönəldilirdi. Bu zaman dərslik kimi onun 1828-ci ildə çapdan çıxmış "Cib kitabçası" xidmət edirdi... Bundan sonra tələbələrə tərcümə üçün təqdim olunan ilk mətnlər ya "Cahannüma", ya da "Tarixi-Səyyah"dan olurdu. Daha sonra tarixçilər Naimə və Vasifdən parçalar gəlirdi, professor xüsusi həzzlə dinləyicilərə Rəsmi Əhməd əfəndinin "Xülaseyi-Etibar" satirasını izah edirdi. Bununla da nəzmkarlardan əl çəkir və birbaşa rus dilindən türk dilinə tərcümələrə keçərək, dinləyicilərini sözləri, ifadələri tərcümə ilə kifayətlənməyə deyil, orijinalın mənasını osmanlıların dünyagörüşünə və onların dillərinin ruhuna müvafiq ifadələrlə çatdırmağa alışdırırdı" [154]. Rus dilindən türk dilinə tərcümələr üçün mətn kimi bəzən Senkovskinin gələcək ədəbi təxəllüsü olmuş məşhur kral Brambeusun da iştirak etdiyi "Frantsil Venitsian haqqında nağıl"dan istifadə edilirdi [155].

Ərəb və türk dilləri və ədəbiyyatı professoru kimi Senkovski o dövrün bir çox professorlarından fərqli olaraq, tələbələrinə dərin biliklər aşılayırdı. "Kütləşdirən sxolastik metodlardan ayrılmayan" digər professorlardan fərqli olaraq, Senkovski "...dinləyicisindən aydın, canlı və mənbələrə əsaslanan biliklər tələb edirdi..." [156]. Jurnalistika ilə məşğul olmağa başlayana qədər Senkovski möhüz belə bir adam idi. Jurnalist və redaktor kimi fəaliyyətə aludə olmuş Senkovski 1834-cü ildə "Qiraət kitabxanası" təsis olunduqdan sonra universitetə, demək olar ki, gəlmirdi.

40-cı illərin əvvəllərində Senkovski jurnalistikadan uzaqlaşaraq, "orkestrion" - simli (skripka tipli), toxmaqcıqlı (piano tipli) və nəfəsli alətlərin kombinə edilməsindən ibarət olan mürəkkəb musiqi aləti yaratmaq ideyasına qapıldı. Bu ideya onu yeddi il (1842-1849) məşğul edərək, çox böyük məsrəflərə və demək olar ki, tam müflisləşməsinə səbəb oldu. 1848-ci ildə "Qiraət kitabxanası"nın redaktorluğu Starçevskiyə keçdi. Ömrünün axırına yaxın Senkovski artıq "Brambeus-Redivivus" kimi jurnalistliyə qayıtmağa cəhd göstərsə də, bir nəticə əldə edə bilmədi - axı, yenidən həyata qayıtmaq heç kimə nəsis olmayıb!.. [157].

"Vaxtilə Avropada [158] ən gözəl şərqşünaslardan biri olmuş" Senkovski türk dilçiliyinə "Cib kitabçası"ndan savayı heç nə bəxş etmədi.

Senkovskinin yüksək istedad sahibi olduğunu qeyd etməmək olmaz. Lakin Çernişevski soruşur: "Bununla belə, o, ədəbiyyatımız, maarifimiz, yaxud elmimiz üçün nə edib?" və özü də cavab verir: "...baron Brambeus... heç nə, tamamilə heç nə etməyib və hazırda yetişməkdə olan məhsulda onun əlilə səpilmiş toxumlardan cücərmiş birçə dənə də olsun sünbül yoxdur..." [159].

N.Q.Çernişevskinin bu qəti dəyərləndirməsi Senkovskinin yalnız ədəbi (daha dəqiq desək, jurnalist və redaktor kimi) fəaliyyətinə aid edilə bilər. Onun S.-Peterburq universitetində professor kimi fəaliyyətinə gəldikdə isə (1822-1847), üç görkəmli rus şərqşünası, rus şərqşünası tarixi sahəsində ən görkəmli üç mütəxəssis son nəticəyə əsaslanaraq, onu tam müsbət qiymətləndirmişdir.

İ.Y.Kraçkovski yazır: "Senkovski ərəbşünaslıqda böyük əsərlər qoyub getməyə də, onun irsi indi də diqqətə layiqdir və ərəbşünas tərəfindən xüsusi tədqiq olunmalıdır. Onun fəaliyyətinin əsas nəticələri, daha çox rus ədəbiyyatında "şərqşünaslığın" güclənməsində özünü göstərmişdir ki, bu sahədə o, Boldirev məktəbindən daha istedadlı və daha geniş əhatəli olmuşdur" [160].

Senkovskinin pədaqoji fəaliyyətindən danışan İ.Y.Kraçkovski daha sonra qeyd edir: "Universitetdə Senkovskinin ərəbşünaslıq üzrə şagirdləri çox olub, lakin belə bir cəhət əlamətdardır - onlardan yalnız Frenin təsir dairəsinə düşənləri elmdə iz qoymuş, bəzən isə hətta onun davamçıları olmuşlar". Burada V.V.Qriqoryev, M.Q.Volkov, P.S.Savelyev, V.Q.Tizenhauzenin adları çəkilir və İ.Y.Kraçkovski daha sonra yazır: "...Senkovskinin elmlə təmasa girən ən yaxşı şagirdləri Frenin sanballı məktəbilə müəllimlərinin qeyri-ciddi ədalarını tarazlaşdırırdılar" [161].

Beləliklə, İ.Y.Kraçkovski Senkovskinin şərqşünaslar hazırlamaq işinə verdiyi töhfəni inkar etməyə də, haqlı olaraq qeyd edir ki, X.D.Frenin iştirakı olmadan onun yetişdirmələri elmi nailiyyətlər əldə edə bilməyəcəkdilər.

N.İ.Veselovskinin fikrincə, Rusiyada Şərqin tədqiqi sahəsindəki nailiyyətlərə görə "ilk növbədə, Peterburqda Senkovskiyə, Kazanda Kazım bəyə minnətdar olmalıyıq" [162].

Rus şərqşünaslığının XIX əsrdə əldə etdiyi nailiyyətlərdən danışan V.V.Bartold qeyd edir: "Öz mühazirələri ilə Senkovski və Kazım bəy rus şərqşünaslığını yaratdılar. Rus şərqşünaslığının sonrakı nəsillərinin demək olar ki, bütün nümayəndələri ya bu iki alimdən birinin, ya da onların yetişdirmələrinin şagirdləri olmuşlar" [163].

O.İ.Senkovskinin şərqşünaslar hazırlamaq sahəsindəki xidmətlərini yadda saxlamaqla yanaşı (halbuki öz imkanlarına görə o bu sahədə də daha çox şey edə bilərdi), onun o dövrdə rus ədəbiyyatının ən yaxşı nümayəndələrinə qarşı qərəzli münasibətini, heç də mütərəqqi olmayan baxışlarını da unutmaq

gərəkdir. Bunlar nəzərə alındığı halda, N.Q.Çernişevskinin yuxarıda misal gətirdiyimiz sözlərini anlamaq çox asandır.

1835-ci il nizamnaməsinə görə təsis olunmuş türk dili kafedrasını ilk üç ildə, əvəzləmə yolu ilə, ərəb dili kafedrasında da çalışan O.İ.Senkovski tuturdu.

1839-cu ildə türk dili kursunu tədris etmək və kafedraya rəhbərlik Vilen və S.-Peterburq universitetlərinin və xarici işlər nazirliyi Asiya departamenti nəzdindəki Şərq dilləri üzrə tədris bölməsinin yetişdirməsi Anton Osipoviç Muxlinskiyə (1803-1877) həvalə olundu [164].

"Professorluğunun ilk dörd ilində Muxlinski osmanlı etimologiyasının qaydalarını bəyan etdikdən sonra dinləyiciləri "Tarixi-Bosna"nın tərcüməsilə məşğul edirdi. Daha sonra dilin sintaksisi haqqında məlumat verib, dinləyicilərlə birlikdə "Tarixi-Səyyah", "Üssi-zəfər", "Tarixi-Vasif əfəndi" və Fəzlinin "Gülü Bülbül" poemasının tərcüməsinə keçir, həmçinin onları fars dilindən osmanlı dilinə tərcümələr üzərində çalışdırırdı. 1843-45-ci illərdə osmanlı dilini yalnız yuxarı kurslarda tədris edir [165], dinləyicilərə nəsrdən - "Tarixi fəthi-Qəndiyə", "Üssi-zəfər" və ya Məhəmməd əfəndinin onun Fransaya səfərinə həsr olunmuş "Risalə"sini, nəzərdən isə - "Gülü, bülbülü" tərcümə etdirirdi. Həmçinin Sədinin "Gülüstən"ını da fars dilindən osmanlı dilinə çevirmək tapşırılırdı. Bundan əlavə, 1843-1844-cü tədris ilində o, "Osmanlı ədəbiyyatının icmalı", 1844-1845-ci tədris ilində isə "Türk dili və tatar ləhcələri tarixi" kurslarından mühazirələr oxumuşdur [166].

29 oktyabr 1842-ci ildən 1 mart 1844-cü ilə qədər [167] Muxlinskiyənin yardımçısı olmuş İqnatı Baltazaroviç (Valtazaroviç) Petraşevski (1796-1869) onun dostu olmaqla yanaşı, həm də onun kimi Asiya departamenti nəzdində Şərq dilləri üzrə tədris bölməsi, Vilen və S.-Peterburq universitetinin yetişdirməsi idi. 1833-1840-cı illərdə Petraşevski Xarici işlər nazirliyində İstanbul səfirliyinin əvvəlcə draqomanı, sonra katibi, daha sonra Smirna, Yəffə, İsgəndəriyyə və Salonikidə konsul vəzifələrində işləmişdi. 1845-ci ildə o Halle şəhərinə yollanaraq, buradakı universitetdə doktor dərəcəsi aldı. 5 fevral 1847-ci ildən 16 noyabr 1869-cu ilə qədər Berlin universitetinin fəlsəfə fakültəsində Şərq dilləri mühazirəçisi oldu [168].

19 iyun 1845-ci ildə Muxlinski "səhhətinə və ailə vəziyyətinə görə" istefaya buraxılması haqqında müraciət etdi [169].

1845-1846-cı tədris ilində türk dilinin tədrisi M.C.Topçubaşova həvalə olundu. 19 mart 1846-cı ildən 22 iyul 1848-ci ildə baş vermiş (vəbadan) vəfatına qədər türk dilini Kazan universitetinin yetişdirməsi, M.Kazım bəyin şagirdi, ekstraordinar professor vəzifəsini icra edən Vilyam Franseviç Dittel (1816-1848) [170] tədris edirdi. Dittel türk dilinin qrammatikasını Kazım bəyə əsaslanaraq öyrədir, daha sonra dinləyicilərlə "Tutinamə"ni, "Min bir

gecə"nin türk dilində nəşrini tərcümə edir, onlarla "Tarixi-Naimə", "Cahannüma", "Gülü, bülbül"ü, "Cərideyi həvadis" qəzetini oxuyur, rus dilindən osmanlı dilinə tərcümələr üzərində çalışdırırdı" [171].

1848-1849-cu tədris ilində türk dilini sonuncu dəfə M.C.Topçubaşov tədris etmişdi. O, "Dittelin qəbul etdiyi plandan kənara çıxmadan dərslər deyirdi" [172].

23 iyun 1849-cu ildə Muxlinski yenidən türk dili kafedrasına qayıtdı (8 oktyabr 1853-cü ildə ordinar professor [173] təsdiq edilib) və istefaya çıxana qədər (4 mart 1866-cı il) ona rəhbərlik etdi [174].

"O, türk dilinin qrammatikasını əvvəlki kimi, yenə də iki kursda tədris edir, etimologiyadan birbaşa yüngül tərcüməyə keçirdi. Sintaksis öyrətdikdən və idiomatikliyi aydınlaşdırdıqdan sonra isə dinləyiciləri "Humayunnamə", "Tarixə-Vasif əfəndi", "Müntəxabatı-Övliya Çələbi", "Cərideyi-həvadis" qəzetinin tərcüməsi üzərində çalışdırır, fars dilindən osmanlı dilinə tərcümələr tapşırırdı"[175]. 1856-cı ildə o, Mirzə Kazım bəyin dərslər vəsaitindən, 1858-1859-cu tədris ilindən etibarən isə özünün iki vəsaitindən istifadə etmişdir. "Osmanlı ədəbiyyatı tarixini də daim öz qeydləri əsasında tədris edirdi" [176].

Tatar dili (osmanlı dilindən başqa, qalan bütün türk dilləri bura aid idi; yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin dil ayrıca kafedrada tədris edilirdi) kafedrasının yaradılması 1835-ci il nizamnaməsində nəzərdə tutulsa da, yalnız 1845-ci ilin əvvəlində fəaliyyətə başlamışdı. 28 dekabr 1844-cü ildə Kazan universitetinin yetirməsi (1840-cı il buraxılışı) Lazar Zaxaroviç Budaqov (1812-1878) [177] Azərbaycan dilini tədris etmək üçün müəllim qəbul olundu. 24 mart 1849-cu ildən adyunkt, 25 aprel 1864-cü ildən isə dosent olan Budaqov təqaüd hüququ əldə etdikdən sonra, 1870-ci ilin fevralında universiteti tərk etdi [178].

22 oktyabr 1854-cü ildə I Nikolay Qatçınada Senata ünvanlanmış Fərman imzaladı: "1. Hazırda S.-Peterburq universiteti nəzdində mövcud olan Şərq dilləri bölməsi aşağıdakı dillər üzrə kafedraları olan fakültəyə çevrilsin: 1) ərəb; 2) fars; 3) türk-tatar; 4) monqol və kalmık; 5) çin; 6) yəhudi; 7) erməni; 8) gürcü; 9) mancur" [179].

Fərmanın IV bəndində buyurulurdu: "Kazan universitetində, Rişelye litseyində və onun nəzdindəki gimnaziyada və 1-ci Kazan gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisi dayandırılmalı, yalnız sonuncuda yerli adətlərə hörmət edərək, tatar dilinin tədrisi saxlanaraq, 2 yanvar 1836-cı il nizamnaməsinə müvafiq qəbul edilmiş şagirdlər sırasından seçilmiş dörd nəfərə öyrədilsin; həmin müəssisələrə Şərq dillərinin tədrisi üçün ayrılan məbləğlər yaradılan fakültənin ştatlarının təminatına yönəldilsin, həmçinin Kazan universiteti və gimnaziyası, Rişelye gimnaziyası və onun nəzdindəki gimnaziyanın Şərq dilləri üzrə vəsaitləri də bura təqdim olunsun; Kazan gimnaziyasındakı vəsaitlər istisna şəklinə tatar dilinin tədrisi üçün özündə saxlansın" [180].

1855-ci ilin avqustunda Şərq dilləri fakültəsini "5 əsas şöbəyə bölmək qərarı alındı: 1) ərəb-fars-türk-tatar; 2) monqol-kalmık-tatar; 3) Çin-mancur; 4) yəhudi-ərəb; 5) erməni-gürcü-tatar" [181]. Beləliklə, ikili bölgü aparıldı: linqvistik əlamətə görə (kafedralar) və mədəni-tarixi əlamətə görə (şöbələr).

Fakültənin təntənəli açılışı 27 avqust 1855-ci ildə oldu [182], məşğələlər isə həmin il sentyabrın 1-dən etibarən başladı.

Şərq dilləri fakültəsinin təsis olunması ilə türk dillərinin tədrisi türk-tatar dilləri kafedrasında cəmləşdi ki, bu kafedraya da A.O.Muxlinski rəhbərlik edirdi. O, tələbələrə türk dilinin etimologiyasını, söz birləşmələrini və Osmanlı imperiyasının [183] tarixini, coğrafiyasını öyrədir, tələbələrə rus və fars dillərindən türk dilinə tərcümələr üzərində çalışdırırdı [184].

Kafedra osmanlı türkcəsindən əlavə, ümumtürkoloji hazırlıq da verirdi ki, bu işi "türk ləhcələri" ordinar professorunun vəzifəsini icra edən İ.N.Berezin (bax: IV bölmə, 108) [185] yerinə yetirirdi. Ona aşağıdakılar həvalə olunmuşdu: 1) türk (=cağatay, - A.K.) dilində oxumaq, öyrətmək və etimologiyanı tədris etmək; 2) Əbülqazinin tarixini və Mir Əlişirin (Nəvai - A.K.) əsərlərini etimoloji və filoloji izahlarla tərcümə etmək və 3) cağatay-tatar ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumaq" [186]. O, həmçinin, türk xalqları tarixindən də mühazirələr oxuyurdu [187]. İ.N.Berezin türk dillərinin tədqiqi tarixində nəzərə çarpan iz qoyub getmişdir və onun türk dilçiliyinə dair əsərləri haqqında irəlidə danışılacaq. 1857-ci ilin noyabrından etibarən, Muxlinski və Berezinin türk və tatar dilləri üzrə əməli məşğələlərdə yardımçısı Simbirsk tatarı Hüseyn Feyzخانov (1828-1866) idi [188].

Bütün tələbə-şərqşünaslara "Şərq yazısını" hüsnxətt müəllimi İbn Yamin Əminov (təxminən 1832-1861) öyrədirdi [189].

1866-cı ilin fevralında A.O.Muxlinskiyə istefa ərizəsi verməsilə əlaqədar, fakültə ona əvəz axtarmalı oldu. Yeganə mümkün namizəd elə həmin fakültənin yetirməsi, əvvəllər İran filologiyası üzrə ixtisaslaşmış Viktor Aleksandroviç Maksimov idi. Yaxın Şərqdə olduğu üç il (1863-1866) ərzində o, türk dilini öyrənməklə məşğul olmuşdu. 1866-cı ilin martında Maksimov S.-Peterburqa qayıtmış və elə həmin ilin aprelində magistr dərəcəsi almaq üçün dissertasiyasının əlyazmasını təqdim etmişdi. Dissertasiyanın çapı "Berezin və Qriqoryevin o qədər də müsbət olmayan rəyləri üzündən" təxirə salınsa da, bu, Maksimovun yekdilliklə Feyzخانovun vəfatından (28 avqust 1866-cı il) sonra boş qalmış lektor vəzifəsinə seçilməsinə (7 oktyabr 1866-cı il) maneçilik törətmədi [190]. Həmin ilin sonunda o, Asiya departamentində işləmək imkanı da əldə etdi.

Zəruri dəyişikliklər edildikdən sonra Maksimovun "Xudavəndgər və Qəhrəmaniyyədə türk dialektlərinin araşdırılması təcrübəsindən" adlı dissertasiyası 1867-ci ildə çapdan çıxdı və müəllif onu Şərq dilləri fakültəsinin

şurasında müvəffəqiyyətlə müdafiə etdi (12 mart 1867-ci il).

1867-ci ilin martından etibarən Maksimov privat-dosent kimi mühazirə oxumaq hüququ aldı, lakin "artıq elə həmin il avqustun 3-də..." Xarici işlər nazirliyinin çinovniki kimi "Konstantinopola yola düşməsilə əlaqədar [191] mühazirə oxumağı dayandırması haqqında raport təqdim etdi". Dissertasiyasından da göründüyü kimi, çox istedadlı alim, Kiçik Asiyanın türk dialektlərinin ilk tədqiqatçısı elmdən beləcə uzaqlaşdı.

1867-ci ilin payızında İ.N.Berezinin təqdimatına əsasən, türk dilinin tədrisi "Əlahəzrətin şəxsi müsəlman mühafizə dəstəsinin mollası" Məhəmməd Alim Əbdüllahova [192] həvalə olundu və o bu vəzifəni 1869-cu ilin aprelinə qədər yerinə yetirdi.

31 dekabr 1866-cı ildə tatar dili müəllimi vəzifəsinə (11 aprel 1869-cu ildən - lektor) kumık şairi və alimi Maqomet Osmanov (1840-1904) [193] qəbul edildi. 1872-ci ilin dekabrından etibarən ərəb-fars-türk-tatar şöbəsinin tələbələri üçün məcburi olan müsəlman qanunvericiliyi kursu da [194] ona tapşırıldı. Səhhətilə əlaqədar 1881-ci ilin oktyabrında istefaya çıxıb doğma Xasavyurda (Dağıstan) köçəndən M.Osmanov bu iki fənni tədris etmişdir (fasilələrlə: 1875-1876 və 1878-1879-cu illər). N.İ.Veselovski qeyd edir ki: "Fənnini dərindən və əsaslı bildiyindən Osmanov görkəmli lektor idi və fakültədə özü haqqında ən xoş xatirələr qoyub getmişdi" [195].

1868-ci ilin dekabrından 1869-cu ilin noyabrına qədər türk dilini dosent L.Z.Budaqov, 6 noyabr 1869-cu ildən 1873-cü ilin ortalarına qədər isə professor İ.N.Berezinin tədris edirdi.

1873-cü ilin payızından etibarən mühazirələri (türk dili, Türkiyə tarixi və ədəbiyyatı) Şərq dilləri fakültəsinin yetirməsi (1870-ci il buraxılışı) [196], V.V.Qriqoryev və İ.N.Berezinin şagirdi, yeni (məlum olduğu kimi, A.O.Muxlinskidən sonra fasilə olmuşdu) osmanlışünaslıq məktəbinin banisi, magistr və dosent (1873), ekstraordinar (1884), ordinar (1888), əməkdar (1898) professor Vasili Dmitriyeviç Smirnov (1846-1922) oxuyurdu. O, fakültə ləğv olunanadək (1919-cu ilin sentyabrı), demək olar ki, yarım əsr ərzində türk-tatar filologiyası kafedrasına rəhbərlik etmişdir [197].

Şərqşünaslıq fənlərinin proqramı və tədris həcmi keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində artıq tam formalaşmışdı və Şərq dilləri fakültəsi mövcud olduğu bütün sonrakı illər ərzində onlara riayət edirdi [198].

"Şərq dilləri komissiyasında son sınaqlar üçün imtahan tələbləri" fakültədə xüsusi fənlərin tədrisinin həcmi və səciyyəsi haqqında dəqiq təsəvvür vardır. 1885-ci ilin aprelinə işlənib hazırlanmış həmin "Tələblər"i bir o qədər önəmli olmayan ixtisarlara diqqətinizə çatdırırıq.

"Türk-tatar filologiyası üzrə:

1. Türk ləhcələrinin bölgüsü (Klaprot, prof.Berezinin və Reriqə görə); cağatay və tatar qollarının fərqləri;

2. Cağatay dilindən nəsr parçalarının tərcüməsi: a) Monqolların tarixi, Əbülqazi Bahadır xanın əsəri (20 səhifədən az olmamaqla); b) özbəklərin diplomatik və digər sənədləri (Berezinin türk müntəxabatı);

3. Tatar dilində nəsr parçalarının tərcüməsi: a) bolqar salnaməsindən (Berezinin müntəxabatı); b) başqırd və v) qırğız mətnləri (Berezinin müntəxabatı).;

4. Cağatay dilində şerlər: a) imperator Baburun nəsihətləri (Berezinin müntəxabatı); Mir Əlişirin beşliyindən (Berezinin müntəxabatı);

5. Tatar dilində şerlər (Berezinin müntəxabatı);

6. Səciyyəvi türk-tatar tayfaları: burutlar və ya qara qırğızlar, qırğız-qaysağlar.

7. Sibirin tatar tayfaları: Minusinsk tatarları.

8. Türkləşmiş tayfalar: çuvaşlar, başqırdlar.

9. Qədim Rusiyada türk tayfaları: peçeneqlər, polovetslər və b.

Osmanlı ləhcəsi üzrə:

1. Müxtəlif türk mətnlərinin müvafiq osmanlı tələffüzü ilə oxunuşu.

2. "Qırx vəzirin hekayətləri" kitabından, yaxud "Sirəti Seyid Bəttəlqazi" poeməsindən sadə türk nitqinə dair nümunələrin tərcüməsi; rast olunan arxaizmləri göstərmək və qırıq-qırıq cümlələri müasir türk qrammatikasının qaydalarına müvafiq şəkildə nisbətən əlaqəli parçalara çevirməyi bacarmaqla.

3. Orta üslublu tarixi mətnlərin, məsələn, Tarixi-Naimə, Fəzləkə-i Kətib-Çələbi və Tarix-i Rəşid (imtahan verənin istəyinə müvafiq) kifayət qədər anlaşılması; həm tərcümə edilən yerlərin faktiki məzmununa, həm də dilin qrammatik qaydalarına dair izahlarla.

4. Yeni üslublu mətnlərin, məsələn, Xülase-i Etibar, Girid-i Rəsmi Əhməd əfəndinin əsərləri və Tarix-i Cövdət, anlaşılması (imtahan götürənin istəyinə müvafiq).

5. Türk-osmanlı nəsr dilinin ən incə üslubu və ən mürəkkəb konstruksiyalarına nümunə olan mətnlərlə işləmək bacarığı; məsələn, a) tarixə dair - Məhəsinü-l-Əsər, Vasif əfəndi və Üss-i-Zəfərin əsərləri, Əsəd əfəndinin əsərləri; b) macərə ədəbiyyatından: Tərcümə-i-Tələmək, Kamilin əsərləri və Kamal bəyin əsəri Sərgüzəşti-Əli bəy; həmçinin, c) osmanlı şairlərinin şerlərinin tərcüməsi.

6. "Divani və rükə" xətlərilə yazılmış rəsmi səciyyəli türk əlyazmalarını ümumi məzmununu kifayət qədər başa düşmək şərti ilə tərcümə etmək bacarığı.

7. "Osmanlı ədəbiyyatı haqqında, onun ən görkəmli nümayəndələrini göstərməklə, oçerk" [199].

İmtahan tələblərindən göründüyü kimi, türk-tatar filologiyası kafedrasında oxunan kurslar iki yerə bölünürdü: 1) ümumi türkologiya fənləri; 2) osmanlı filologiyası fənləri.

1873-cü ildən 1919-cu ilədək osmanlı dili, ədəbiyyatı və tarixi üzrə kursları V.D.Smirnov aparırdı. Elə həmin dövrdə ümumi türkologiya kursundan İ.N.Berezin (1896-cı ilədək), P.M.Melioranski (1894-1906-cı illər), A.N.Samoyloviç (1907-1919-cu illər) dərs demişlər (bax: III bölmə,70) [200].

1886-1897-ci illərdə V.D.Smirnovun yardımçısı türk dili lektoru vəzifəsini yerinə yetirən osmanlı türkü, faydalı dərs vəsaitinin müəllifi Əbdürrəhman Şövkət (29 sentyabr 1854-cü ildə Salonikidə anadan olub) idi [201].

1898-1908-ci illərdə türk danışığı dili və hüsnxətt dərslərini İstanbulda orta təhsil almış lektor vəzifəsini icra edən İlyas Murza Barağanski (Boraqanski) aparmışdır.

1894-1906-cı illərdə görkəmli alim Platon Mixayloviç Melioranski (1868-1906) türk-tatar filologiyası kafedrasında "cağatay", qazax, Kazan-tatar dillərindən dərs demiş, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası kursu aparmış, həmçinin ümumi dilçilikdən [202] mühazirələr oxumuşdur. Öz qısa ömrü ərzində P.M.Melioranski (1868-1906) [203] bir sıra yüksək səviyyəli linqvistik tədqiqatlar aparmışdır ki, bunlar da ona rus türkologiyasında linqvistik istiqamətin banisi adlanmaq hüququ vermişdir.

P.M.Melioranskinin bir alim kimi ən yaxşı səciyyəsinə onun dostu və Şərq dilləri fakültəsi üzrə həmkarı V.V.Bartold vermişdir.

"P.M.Melioranski həmişə özünü tarixçi və filoloq deyil (xalqın ədəbi abidələrinin tədqiqatçısı anlamında), özü-özlüyündə dili vasitə yox, tədqiqatın məqsədi kimi qəbul edən linqvist kimi dərk etmişdir. Qarşıya qoyulan məsələnin çətinliyi və heç bir şərəf gətirməməsi P.M.Melioranski fikrindən döndərmədi. Tədris etdiyi ixtisasın öyrədilməsinə linqvistik baxımı aşılamaqla (tələbələr üçün tamamilə qeyri-adi olsa da) kifayətlənməyərək, o, 1990-cı ildən fakültədə ümumi dilçilik üzrə tələbələr üçün məcburi olmayan məşğələlər də daxil etdi və bu cəhd gözlənilməz müvəffəqiyyət qazandı. Qeyri-məcburi kurs hər il öz dinləyicilərini tapırdı. Buna baxmayaraq, P.M.Melioranski məktəbindən sözün həqiqi mənasında linqvistlər çıxmamışdır... P.M.Melioranskinin göstərişi ilə türk-tatar mətnlərini yazıya alan tələbələr bu işlə az tədqiq olunmuş ləhcələrin araşdırılması üçün materiallar kimi yox, xalq yaradıcılığı abidələri və xalq məişətinin tədqiqi mənbəyi kimi məşğul olurdular. Bu cəhətdən P.M.Melioranskinin yaratdığı məktəb parlaq nəticələr əldə etdi və Rusiyada türkologiyanın inkişafı üçün onun on bir illik müəllimlik fəaliyyəti sələfinin qırx illik fəaliyyətindən müqayisə edilməz dərəcədə məhsuldar olmuşdur" [204].

P.M.Melioranskinin türkologiya üzrə əsas tədqiqat fonduna daxil olmuş əsərlərini sadalayaq: "Gültəkin abidəsi" - magistr adı almaq üçün dissertasiya (1899-cu ildə çap olunub); ən maraqlı runa yazılı abidələrindən birinin parlaq linqvistik təhlili; "Ərəb filoloq türk dili haqqında" - doktorluq dissertasiyası; "Ərəb-filoloq monqol dili haqqında" - tərcümə və linqvistik öçerklə birgə ərəb mətninin nümunəvi nəşri (1903-cü ildə çap olunub). Onun 1894-1897-ci illərdə çap olunmuş və iki hissədən ibarət "Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası" da əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Rus dilində və onun ən qədim abidələrindən biri olan "İqor polku haqqında dastan"da oriyentalizmlərin (əsasən, türkiizmlərin) aşkarlanmasına və təfsirinə həsr olunmuş tədqiqatlar P.M.Melioranskinin elmi yaradıcılığında xüsusi yer tutur (bax: V bölmə, 205).

P.M.Melioranskinin türkoloji kurslarına onun tələbəsi, Şərq dilləri fakültəsinin yetişdirməsi (1903-cü il buraxılışı), privat-dosent (1907), sonralar isə professor (1917), akademik (1929) Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938) varis oldu [205].

A.N.Samoyloviç elmi fəaliyyətə türkmənşünas kimi başlamışdı. Tədricən, onun maraq dairəsi türk, Krım-tatar, özbək dillərini, bu dillərdəki folklor, etnoqrafiya, ədəbiyyatı əhatə etmək hesabına genişləndi. Beləcə, tədricən, A.N.Samoyloviç türkoloq-ensiklopediyaçıya çevrildi. Onun elmi, tədris, təşkilatı və ictimai fəaliyyəti oktyabrdan sonrakı dövrdə daha dolğun və tam olmuşdur. Həmin dövrə qədərki ən əhəmiyyətli əsəri: "Əbdülsəttar Qazı. "Tekinlilərin döyüşləri haqqında hekayətlər kitabı. XIX əsr türkmən tarixi poeması" 1916-cı ildə Petroqradda nəşr olunub.

A.N.Samoyloviç P.M.Melioranskinin proqramına bəzi əlavələr etməklə aşağıdakı kursları tədris edirdi: "Türk tayfa və ləhcələrinə giriş"; "Müqayisəli osmanlı-cağatay qrammatikası: fonetika və morfologiya. Qrammatik çalışmaları"[206].

1912-1913 - 1916-1917-ci tədris illərində A.N.Samoyloviç 3-4-cü semestrlərdə "Osmanlı dilinin qrammatikası: fonetika, morfologiya və sintaksisin əsasları" kursunu tədris etmişdir [207].

1909-1918-ci illərdə türk dili üzrə lektor Şərq dilləri fakültəsinin yetişdirməsi (1898-ci il buraxılışı) Sergey (Seray) Markoviç Şapşal (1873-1961) olmuşdur.

1915-ci ilin iyulunda türk dili üzrə mühazirələr oxumaq üçün həmin fakültənin yetişdirməsi (1912-ci il buraxılışı), privat-dosent, sonralar professor (1919-cu ildən) Pavel Aleksandroviç Falevə (1898-1922) icazə verildi. Ömrünün son iki ilini P.A.Falev Türkünstan Şərq institutunun professoru olmuşdu [208].

1917-ci ildə kafedraya fakültənin daha bir yetişdirməsi - privat-dosent Nikolay Nikolayeviç Martinoviç (1883-1939) qəbul olundu.

4 aprel 1913-cü ildə yeni "Şərq dilləri sınaq komissiyasının qayda, proqram və imtahan tələbləri" (elə həmin ildə çap olunub) təsdiq olundu. Türk filologiyası hissəsinə görə onlar "1885-ci il imtahan tələbləri"ndən fərqlənirdi: xüsusi şəbə əlavə olunmuşdu ki, burada osmanlı ədəbiyyatı üzrə tələblər, Orxon və Yenisey abidələrinin dili, yakut dili və bir sıra başqa dillər üzrə sorğular, həmçinin "Türkiyə tarixinin xüsusi kursu"ndan tələblər vardı.

Fakültənin mövcud olduğu sonuncu - 1918-1919-cu tədris ilində türk-tatar filologiyası kafedrasında aşağıdakı fənlər tədris olunurdu.

Əməkdar ordinar professor V.D.Smirnov. 7-8-ci semestrlər. Osmanlı yazıçılarında mətnlərin şərhilərlə oxunması... 5-8-ci semestrlər. Osmanlı ədəbiyyatı tarixinə dair очерк...

Ekstraordinar professor vəzifəsini icra edən A.N.Samoyloviç. 3-4-cü semestrlər [209] - Türk tayfa və ləhcələrinin öyrənilməsinə giriş... 5-6-cı semestrlər. Krım-tatar ləhcələrinə aid nümunələrin... XVII əsr sənədlərinin oxunması... 7-8-ci semestrlər. Manihi-uyğur mətnlərinin oxunması... 7-8-ci semestrlər. Müqayisəli türk morfologiyası. Fel haqqında təlim...

Privat-dosent P.A.Falev. 3-4-cü semestrlər. Osmanlı dilinin qrammatikası... 5-ci semestr. Abidələrin oxunması... prof.V.D.Smirnovun müntəxabatı üzrə... 6-cı semestr. Tarixçi Nəimədən nümunələr oxunması (V.D.Smirnovun müntəxabatından)...

Privat-dosent N.N.Martinoviç. 7-8-ci semestrlər (məcburi deyil). Osmanlı poeziyası tarixi və poetik mətnlərin oxunması...

Lektor S.M.Şapşal: 4-cü semestr. Osmanlı frazeologiyası... 5-6-cı semestrlər. Dialoq məşğələləri... 7-8-ci semestrlər. Rus dilindən türk dilinə tərcümələr və osmanlı əlyazmalarının oxunması. Divani və cəli-divani xətlərilə yazılmış sənədlərin araşdırılması [210].

1919-cu ilin sentyabrında Şərq dilləri fakültəsi (universitetin tarix-filologiya və hüquq fakültələri, Arxeologiya və Tarix-filologiya institutları və Ali Bestujev qadın kurslarının müvafiq fakültələrilə bərabər) 1-ci Petroqrada universitetinin yeni yaradılan ictimai elmlər fakültəsinin tərkibinə daxil oldu [211].

5. Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutu (1815-1918)

1815-ci ildə Moskvada erməni Lazarevlərin vəsaiti hesabına şəxsi "Erməni Lazarevlər tədris müəssisəsi" yaradıldı. Məqsəd erməni uşaqlarına ibtidai təhsil vermək idi. 1828-ci ilin martında bu müəssisə "Lazarevlərin erməni Şərq dilləri institutuna" çevrildi. Təşkilatçılarının fikrincə, o, üç məqsədə xidmət etməli idi: "Ermənilərin maarifləndirilməsinin aparıcı qüvvəsi olmaq, Rusiyada Şərq dilçiliyinin yayılması mərkəzi kimi xidmət etmək,

milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq, hamı üçün ümumtəhsil məktəbi olmaq" [212]. Beləliklə, əslində gimnaziya olan bu institut, demək olar ki, həlli qeyri-mümkün olan bir məsələni həll etməli idi: gimnaziya təhsili ilə xüsusi, şərqşünas təhsilini uzlaşdırmaq. Fəaliyyətinin ilk dövrlərində Lazarev institutunun fəaliyyətində ümumtəhsil, gimnaziya hazırlığı şərqşünas hazırlığını üstələyirdi, halbuki Şərq dillərinin tədrisi Qaydalarında (1830) deyilirdi: "Erməni dili bütün ərəzələrdə, daha çox etnik ermənilərə öyrədilməlidir. Digər üç Şərq dilinin: ərəb, fars və türk dillərinin tədrisi isə nəzəriyyə öyrədilməklə, əməli şəkildə olmalıdır və digər ikisi üçün əsas olduğundan, ərəb dilindən başlanmalıdır. Ərəb dilindən iki il sonra fars dilinin öyrənilməsinə başlanmalı, daha sonra isə türk dili ilə məşğul olmağa başlanmalı, qrammatikanı öyrəndikdən sonra, ən yaxşı yazıçıların əsərlərinin oxunmasını, söhbətlərlə və inşa yazmaqla davam etdirməli. Mühazirələr erməni, ərəb, fars və türklərin, həmçinin digər Şərq xalqlarının tarixi [213], coğrafiyası və ədəbiyyatlarına ümumi baxışdan ibarətdir".

Şərq dillərinin öyrənilməsi könüllü mahiyyət daşıyırdı [214].

1835-ci ildə institut ikinci dərəcəli tədris müəssisələrinə aid edildi. Onun vəzifəsi də elə o vaxt müəyyənləşdirildi: "Birincisi, Şərq dillərini nəzəri və əməli cəhətdən öyrənmiş təcrübəli tərcüməçilər yetişdirmək; ikincisi, erməni xalqının tərbiyə müəssisələri üçün müəllimlər və qreqorian məzhəbinə mənsub xristianlar üçün savadlı ruhanilər hazırlamaq. Təhsil müddəti 5 il təyin olunur" [215].

1848-ci il nizamnaməsinə görə institut litsey hüququ aldı ki, bununla əlaqədar tədris kursu 8 sinfə bölünürdü: 6 gimnaziya və 2 litsey sinfi. Həmin nizamnaməyə əsasən, "Lazarev institutu Şərq dilləri və ədəbiyyatlarının öyrənilməsinə xidmət edir. Tədris olunan fənlər arasında erməni, ərəb, fars, türk, gürcü və tatar dillərinin öyrədilməsi ön planda olmalıdır. Şərq dillərinin tədrisi bütün altı gimnaziya sinfində davam etdirilərək, ali, yaxud xüsusi siniflərdə başa çatdırılır" [216].

Dinləyicilərin hər biri üçün Şərq dillərindən biri: fars və ya türk dili məcburi idi (ərəb dili əlavə olunmaq şərtilə); bundan əlavə, ermənilər üçün - erməni, gürcülər üçün - gürcü, tatarlar üçün - tatar dili məcburi idi [217]. Qərb dillərindən latın, fransız, alman dilləri tədris olunurdu [218].

Bu illərdə Şərq dilləri (türk, ərəb, fars, erməni) müəllimi arximandrit, sonralar isə yepiskop Mixail Salatyan idi [219].

30-cu illərin əvvəllərində türk və ərəb dillərini türk təbəəsi, kommertiya agentləri erməni Arakel Şahumov tədris edirdi [220].

Şərq dillərinin tədrisi (1848-ci il nizamnaməsinə əsasən) haqqında 1848-1949-cü tədris ili üçün proqramdan müəyyən təsəvvür əldə etmək olar: "Şərq dilləri. Türk, fars və ərəb. 1-ci bölmə. Dinləyicilər əlifbanı, hecaları, tələffüz

üçün sözləri, yazmağı öyrənir, onları əzbərləyirlər. Oxu ilə tanış olduqdan sonra rus dilinə, ən yaxın tərcüməsi verilməklə, qısa lətifələri öyrənməyə başlayır və qrammatik formalara alışırlar. 2-ci bölmə. Qrammatik formalar sistemində öyrənmə, həmin formaların yaranması və törəmələri; hallandırma formaları və bunlara aid şagirdlərin özlərinin nümunələr tərtib etmələri. Şərq dillərinə məxsus ibarələr olan hekayələrin tərcüməsi. Rus dilindən türk, fars, ərəb və tatar dillərinə yüngül tərcümələr. 3-cü bölmə. Sintaksis. Daha çətin nəsr və şeir parçalarının tərcüməsi. Danışiq təcrübəsi" [221].

1848-ci il nizamnaməsinə 1849-cu ildə təsdiq olunmuş əlavəyə görə, "ruhanilərdən başqa, bütün dinləyicilər ərəb dili ilə yanaşı, öz istəkləri əsasında türk, fars, yaxud tatar dillərindən birini də mütləq öyrənməlidirlər. Ermənilər, gürcülər, tatarlar öz ana dillərini öyrənməlidirlər; Qafqaz xalqlarının nümayəndələri yerli dillərə yiyələnəlidirlər..." [222].

S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin yetişdirmələri kimi, Lazarev institutunun xüsusi siniflərinin yetişdirmələri də təhsillərini başa vurduqdan sonra, işə girməkdə xeyli maneələrlə qarşılaşdılar. Bundan əlavə, gimnaziya və litsey şöbələrinin proqramları bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Dinləyicilər instituta daxil olmağa can atır və əksəriyyəti Şərq dillərlə məşğul olmağı üzücü bir mükəlləfiyyət kimi qiymətləndirirdi. Bu, institutun yenidən qurulmasını zəruri etdi [223]. 1864-cü ildə institutun rektoru, professor-iqtisadçı İ.K.Babstın (1824-1881) başçılığı altındakı komissiya qərar verdi: "gimnaziya kursu xüsusi kursdan təcrid olunmalıdır ki, müxtəlif mahiyyətli fənlər ümumi tədrisdə öz aralarında toqquşmasın və paraleləşməsin" [224]. 1864-cü ilin noyabrında yeni gimnaziya nizamnaməsi qüvvəyə mindi.

Artıq növbəti, 1864-1865-ci tədris ilində gimnaziya siniflərinin proqramlarında Şərq dillərinin hesabına qədim dillərin tədrisi gücləndirildi. Şərq dillərinin tədrisi yalnız xüsusi siniflərdə saxlandı və onlarda təhsil müddəti iki ildən üç ilə qədər artırıldı. 1868-ci ildən etibarən institutda klassik gimnaziyaların tam kursu tətbiq edilərək, Şərq dillərinin tədrisi ləğv olundu [225]. Lakin artıq 1870-ci ildə bu qərarın ləğvinə nail olundu.

16 iyun 1871-ci il əsasnaməsilə institut yeni nizamnamə aldı ki, bu nizamnaməyə görə, o, "bir hazırlıq, üç gimnaziya və üç xüsusi sinifdən ibarət olurdu", həmin tərkibdə institut 1 sentyabr 1871-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərməyə başladı [226].

16 dekabr 1872-ci ildə xüsusi siniflər yeni nizamnamə aldılar və bu nizamnaməyə görə "Lazarev institutu iki tədris müəssisəsindən ibarət olacaq: gimnaziya və gimnaziya kursundan tamamilə ayrı olan Xüsusi siniflər və ya eyni şey demək olan universitet fakültəsi" [227].

Xüsusi siniflərdə üçillik təhsil müddəti təyin olunurdu. Aşağıdakı kafedralar yaradıldı: 1) erməni filologiyası; 2) ərəb filologiyası; 3) fars filologiyası; 4) türk-tatar dili; 5) şərq tarixi; 6) rus filologiyası; 7) gürcü dili.

Xüsusi siniflərin tələbələri yalnız gürcülər və Qafqaz stipendiatları üçün məcburi olan erməni filologiyasından başqa, bütün adları çəkilən fənləri öyrəndilər. Erməni filologiyası hər kursda həftədə üç saat, fars filologiyası - 4 saat, türk-tatar filologiyası - 4 saat, gürcü filologiyası - 2 saat, türk və tatar dilləri üzrə əməli məşğələlər - hər gün keçilirdi. Hər üç kursda həftədə bir saat Şərq hüsnxəttinə məşğul olurdular [228].

Bu proqram bir sıra əlavə və dəyişikliklərlə Oktyabr inqilabına qədər gəlib çatmışdı.

1886-cı ildə institutda "kənar dinləyicilər" [229] üçün axşam kursları təşkil olundu. Lazarev institutunun xüsusi kursları, tədrisən tərkibində Şərq dilləri üzrə yüksək səviyyəli mütəxəssislər olan və zəngin kitabxanaya malik (1913-cü ildə bu kitabxanada şərqşünaslığa dair 19876 cild kitab var idi) yaxşı təşkilatlanmış tədris müəssisəsinə çevrildi.

1850-ci ildən etibarən, xüsusi siniflərdə türk və Azərbaycan dillərini Lazar Emmanuiloviç (Mayuyloviç) Lazarev (1822-1884) tədris edirdi. Sonralar o, ömrünün axırına qədər türk-tatar dili kafedrasına başçılıq etmiş, qrammatika və müntəxabat yazmışdı (bax: V bölmə, 68) [230].

L.M.Lazarevın vəfatından sonra türk-tatar dili kafedrasına Stavr Yevteriyeviç Sakov (1846-1921) [231] rəhbərlik etdi. Uniya şəhərindən (Qara dəniz sahilini) olan bu Kiçik Asiyalı yunan ixtisasca həkim, elə Lazarev institutunun özünün yetirməsi (1869-cu il buraxılışı) idi. Arada iki il fasilə verməklə, 1871-1908-ci illərdə (həmin il təqaüdə çıxmışdı) türk dilini tədris etmişdi. 1877-1878-ci illərin rus-türk müharibəsi zamanı həkim kimi döyüşən orduda olmuşdu [232]. S.Y.Sakov türk dili üzrə üç vəsait tərtib etmişdi [233]. Öz vəsaitləri və L.E.Lazarev, V.D.Smirmov [234] və Fr.Diteritsin [235] müntəxabatları əsasında tədris etdiyi türk dili kursundan əlavə, o, Azərbaycan və cağatay dillərindən də dərs deyir, sonuncunu tədris edərkən Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk"ündən, "Baburnamə"dən, Yasəvidən parçalardan və Vamberinin [236] "cağatay" dili üzrə vəsaitindən yararlanırdı. O həmçinin L.N.Tolstoyun "Oxu kitabı"ndan parçaları türk dilinə tərcümə edirdi [237].

1884-cü ilin sonunda Sakovun təklifi ilə "türk dili kursunun tədrisində Azərbaycan ləhcəsinə nisbətən cağatay ləhcəsinə üstünlük verilməsi, lakin Qafqaz diyarı üçün zəruri bir dil kimi, Azərbaycan ləhcəsinin tədrisinə də müəyyən qədər saat ayrılması" qərara alındı. 1901-ci ildən üç türk dilinin: Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və özbək dillərinin tədrisi daxil edildi. Həmin ildən özbək və Azərbaycan dillərini, həmçinin Şərq xəttatlığını Mirzə Abdulla Qaffarov [238] tədris etməyə başladı.

1885-ci ildən etibarən türk dili üzrə əməli məşğələləri Semyon Qriqoryeviç Tserunian (və ya Semyon Kirkoviç Dzerunian; 1860-cı ildə İstanbulda anadan olub, 25 dekabr 1931-ci ildə Moskvada vəfat edib) [239] aparmağa başladı. S.Q.Tserunian türk danışq dili üzrə maraqlı düşünülmüş və yaxşı hazırlanmış vəsaitin müəllifidir [240].

S.Q.Tserunianın şagirdləri N.K.Dmitriyev və M.S.Mixaylovun verdikləri məlumatlara görə, o bütün müəllimlik fəaliyyəti ərzində Türk-rus və Rus-türk sözlüklərinin tərtibi ilə də məşğul olmuşdu. Təəssüf ki, həmin sözlüklər kağız üzərində qalmışdı və sonrakı taleləri də məlum deyil.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri Lazarev institutunda şərqşünaslıq fənlərinin tədrisinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması ilə əlamətdardır. İnstitut əvvəlki kimi öz təbiiq istiqamətini saxlasa da, artıq bu istiqamət elmi şərqşünaslığın sanballı bünövrəsi üzərində qurulmuşdu. İnstitutun pedaqoji və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin bu yüksəlişi onun müəllimləri sırasına görkəmli şərqşünaslardan Vs.F.Miller, F.Y.Korş, A.Y.Krımski, V.A.Qordlevskinin daxil olması ilə təmin edilmişdi.

Vsevolod Fyodoroviç Miller (1848-1813) [241]- slavyanşünas və iranşünas, Moskva universitetinin professoru, daha sonra Lazarev institutunun professoru və direktoru (1897-1911), akademik (1911) tədris prosesinə "tələbələrin Şərqdə işləyəcəklərini nəzərdə tutan əvvəlki əməli hazırlığına xələl yetirmədən, akademik-elmi meyl də gətirdi" [242].

Fyodor Yevgenyeviç Korş (1843-1915) [243] - "bütün Moskva elmində ən parlaq simalardan, mədəniyyətimizin [244] ən gözəl nümayəndələrindən biri", Moskva universitetinin professoru, Rus dilçiliyi və filologiyası bölməsi üzrə akademik (1900). A.A.Şahmatovun təbirincə, Elmlər Akademiyasının [245] tarix-filologiya bölməsinin klassik və Şərq şöbələri də eyni hüquqla onu öz sıralarına qəbul edə bilərdi. O, heyrətamiz dərəcədə dərin və əhatəli biliklər sahibi idi, onun simasında slavyanşünas, İran və ərəbşünas, türkoloq, sanskrit, fin-üqor, erməni və monqollar, fonetika, mətnşünaslıq üzrə mütəxəssis, puşkinşünas, vəzn (o cümlədən, ərəb, fars və türk) nəzəriyyəsi bilicisi, şair və yazıçı birləşmişdi. 1892-ci ildə Korş institutda sadə fars dili üzrə privat (yardımcı) müəllim vəzifəsində çalışmağa başladı və elə ilk gündən kafedranın və ümumilikdə institutun pedaqoji fəaliyyətinə dövrün qabaqcıl elminin ideya və prinsiplərini gətirdi.

Rus türkologiyasında F.Y.Korş xüsusi yer tutur. O, run abidələrini tədqiq etmiş, o zamankı türkologiyanın bütün mühüm məsələləri - türk dillərinin təsnifatı, "İqor polku haqqında dastan"da türk elementləri, qərbi türk dillərində indiki zaman formasının mənşəyi, saitlərin uzunluğu və s. üzrə öz sözünü demişdir. F.Y.Korş həm də elm sahəsində görkəmli təşkilatçı idi: Slavyan mədəniyyəti cəmiyyətinin sədri, Moskva arxeologiya cəmiyyətinin Şərq

komissiyasının sədri, Moskva dialektografiya komissiyasının sədri və s.

Aqafangel Yefimoviç Krımski (1871-1942) [246]- Lazarev institutunun xüsusi siniflərinin yetişdirməsi (1892-1895) və Moskva universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin məzunu (1896-1898), sonralar Ukrayna SSR Elmlər Akademiyasının akademiki, iyirmi il ərzində (1898-1918) institutunun aparıcı professorlarından biri olmuşdur. A.Y.Krımskinin simasında ərəbşünas, iranşünas, türkoloq, slavyanşünas, tarixçi, ədəbiyyatşünas və İslamşünas harmonik şəkildə birləşmişdi. Onun portretinin eskizinin tamamlanması üçün yaxşı şair və nasir də olduğunu əlavə etmək zəruridir.

A.Y.Krımski rus türkologiyası tarixinə "История Турции и ее литературы" ("Türkiyə və onun ədəbiyyatı tarixi" - 1910 və 1916-cı illərdə rus dilində iki, 1924-1927-ci illərdə isə Ukrayna dilində bir nəşri) kitabı və çox faydalı "Тюрки, их мови, та литературы. 1. Тюркские мови" ("Türklər, onların dili və ədəbiyyatı. 1. Türk dili". 1930-cu ildə Kiyevdə ukrain dilində çap olunub) adlı çox faydalı və artıq çoxdan nadir bibliografik kitaba çevrilmiş arayış kitabı ilə daxil olmuşdur.

Vladimir Aleksandroviç Qordlevski (1876-1956) [247] də institutun Xüsusi Siniflərinin (1900-cü il buraxılış) və Moskva universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin (1904-cü il buraxılış) yetişdirməsidir. Üç illik ezamiyyətdən sonra (Kiçik Asiya, Suriya, Paris), 1907-ci ildən etibarən Xüsusi Siniflərdə türk dilini tədris etməyə başlamışdır.

Əsas elmi və pedaqoji fəaliyyəti oktyabrdan sonrakı dövrə aid olan V.A.Qordlevski elmdə elmi maraqları Kiçik Asiya türklərinin etnoqrafiya, folklor, ədəbiyyat və dilini əhatə edən Osmanlışünas kimi böyük iz qoyub getmişdir.

V.A.Qordlevskinin yarım əsrlik pedaqoji fəaliyyəti, əsasən, Lazarev institutunun Xüsusi Sinifləri və onun varisi - Moskva şərqşünaslıq institutunun divarları arasında (1921-1954) cərəyan etmişdir.

"1916-1917-ci tədris ilində Lazarev Şərq dilləri institutunun Xüsusi siniflərində tədrisin icmalı" (M., 1916, s.6-8) tələbə-türkoloqlar tərəfindən öyrənilən fənlər haqqında təsəvvür yaradır.

"Eks.ord.prof. vəzifəsini yerinə yetirən V.A.Qordlevski: 1 kurs: 1.Türk xalqları və dillərinin öyrənilməsinə dair müxtəsər giriş; 2.Osmanlı qrammatikasının elementar kursu; 3. Türk nağıllarının oxunması (Kunoşdan); 4. Osmanlı xalq nəğmələrinin oxunması. 2 kurs: 1.Osmanlı xalq ədəbiyyatına dair qısa oçerk; 2. Ə.Midhətin "Dolabdan tamaşa" povestinin oxunması; 3. Müasir şairlərin əsərlərinin oxunması. 3 kurs: 1. Osmanlı ədəbiyyatının qısa oçerki; 2. Tarixi mətnlərin oxunması; 3. Poetik mətnlər oxunuşu ("Qəribnamə").

Müəllim S.G.Tserunian 1,2,3 kurslarda osmanlı dilindən məşğələ dərslərini aparırdı.

Müəllim M.A.Qafarov 2 kursda Azərbaycan, 3 kursda isə sət dilini tədris edirdi.

Şərq xəttatlığını M.O.Attaya, S.G.Tserunian, M.A.Qafarova öyrədirdilər.

Lazarev institutunun Xüsusi Sınıfları rus şərqşünaslığının Moskva mərkəzi idi. Bu tədris müəssisəsində görkəmli türkoloqlardan A.Y.Krımiski, V.F.Minorski, A.A.Semyonov, N.İ.Aşmarin, V.A.Qordlevski, A.P.Potseluyevski, M.S.Mixaylov, V.M.Nasilov və bir çox başqaları hazırlıq keçmişlər. Burada "Şərqşünaslıq üzrə əsərlər" (1899-1918) adlı əsərlər və tədris vəsaitləri silsiləsini hazırlayıb çap edən elmi kollegiya formalaşmışdı.

İnstitutun professor və müəllimləri Moskva Arxeoloji cəmiyyətinin Şərq komissiyasının işində əməli şəkildə iştirak edirdilər [248].

1918-ci ildə Lazarev Şərq dilləri institutu Ön Asiya institutuna, onun Xüsusi Sınıfları isə - adı çəkilən institutun Etnologiya-tarix-filologiya fakültəsinə çevrildi [249]. Növbəti ildə Ön Asiya institutu erməni institutuna çevrildi ki, həmin institut da 1920-ci ilə qədər mövcud oldu.

7 sentyabr 1920-ci ildə Xalq Komissarları Şurası qərara aldı: "1. Canlı Şərq dillərini və əməli şərqşünaslıq fənlərini tədris etmək məqsədilə hazırda Moskvada mövcud olan sabiq Lazarev (indi - erməni) institutundan Mərkəzi canlı Şərq dilləri institutu yaratmalı. Qeyd: erməni institutunun yenidən qurulması başa çatdırılanadək, texniki səbəblər üzündən İnstitut müvəqqəti olaraq, Petroqradda açılır".

Bu qərarın yerinə yetirilməsi üçün 1921-ci ildə Moskvada Moskva şərqşünaslıq institutu yaradıldı ki, həmin institut da 1954-cü ilədək mövcud oldu.

6. Xarici işlər nazirliyinin Asiya departamenti nəzdindəki Şərq dilləri üzrə tədris bölməsi (1823-1918)

20 may 1823-cü ildə 1 Aleksandr S.-Peterburqda, Kamennı adasında Dövlət xarici işlər kollegiyasının Şərq dilləri üzrə tədris bölməsinin açılması haqqında Fərmanı imzaladı [250]. Fərmanda əmr edilirdi: "1) altı tələbə ayrılan həmin bölmənin rəisi və hazırda aldığı maaşı saxlanılmaqla nazirliyin stats-məşvərətçisi Vlanqali [251] təyin olunsun; 2) professorlardan Şarmua və Demanj [252] da bu bölməyə təhkim edərək, onlara tələbələrə ərəb, fars və türk dilləri öyrətmələri tapşırılsın". Tədris bölməsi qarşısında konkret əməli məqsəd qoyulurdu - "rus təbəələrindən Türkiyə və İrandakı [254] nümayəndəliklərimiz üçün iş bilən draqomanlar" hazırlamaq. Kursun ikiillik olacağı nəzərdə tutulmuşdu.

Öyrənilən dil və fənlərin dairəsi tədricən genişləndirilirdi; üç Şərq və iki Qərbi Avropa (fransız və ingilis) dillərindən əlavə, 1835-ci ildə italyan; 1851-ci ildə - yeni yunan dillərinin; 1873-cü ildə - müsəlman hüququnun; 1888-ci ildə isə tatar dilinin öyrənilməsi də daxil edildi [255].

İlk dövrlər tədris bölməsinə yalnız S.-Peterburq universitetinin Şərq bölməsinə bitirənlər qəbul edilsələr də, sonralar belələrinin çatışmaması üzündən, arzu edənlərin hamısına (hətta orta təhsilli, Şərq dillərindən ilkin hazırlığa malik olmayanlara da) izn verildi və bu səbəbdən də Tədris bölməsində təhsil üçillik oldu. Lakin sonralar əvvəlki vəziyyətə qayıtdılar: 1882-ci il qaydalarına görə, "Tədris bölməsinə yalnız S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə və Lazarev institutunun Xüsusi sınıflarını bitirmiş gənclər qəbul edilirdilər" [256].

1883-cü ildə hərbi nazirliyin təklifi və Xarici işlər nazirliyinin razılığı ilə Tədris bölməsi nəzdində "Zabitlər üçün Şərq dilləri sınaq kursu" təşkil olundu (məşğələlər noyabrın 19-da başlandı). Bu kurslar haqqında əsasnamə 11 fevral 1885-ci ildə təsdiq edildi; təhsil ildə beş dinləyici qəbul edilməsi şərt ilə, üç illik olmalı idi [257].

Qəbul imtahanlarına hərbi məktəb və ali təhsil müəssisələrini bitirən zabitlər buraxılırdılar; kurslarda ərəb, türk, fars və "tatar" [258] dilləri, fransız ədəbiyyatı, beynəlxalq müsəlman hüququ öyrənilirdi [259]. Bu kursları bitirmiş bir neçə zabit rus türkologiyası tarixində müəyyən iz qoymuşdur: A.Q.Tumanski (1861-1920) - məşhur türkoloq, ərəb və farsşünas, babilinin [260] tədqiqatçısı; P.P.Tsvetkov - türk-rus və rus-türk lüğətlərini (hər ikisi 1902-ci ildə S.Peterburqda çapdan çıxıb) və 1912-1913-cü illərdə [261] Asqabatda (Aşqabad - tərc.) çap olunmuş dördcildlik "İslamizm" əsərinin müəllifi; İ.Şimkeviç - 1899-cu ildə yenə də Asqabatda nəşr olunan "Практическое руководство для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области" ("Zakaspi vilayəti türkmənlərinin ləhcəsilə tanışlıq üçün əməli vəsait") vəsaitinin tərtibçisi.

Kurslar 1911-ci ilədək fəaliyyət göstərdilər. Həmin ildən onların yerinə "Şərq dillərini öyrənərək, qoşunlarda tərcüməçi kimi qulluq edə bilən zabitlər hazırlanması üçün" dairə məktəbləri yaradıldı. Bu məktəblər Amurətrafi, Türküstan və Qafqaz hərbi dairələri qərargahları nəzdində idi [262].

Şərq dilləri tədris bölməsinin seçmə kitabxanası, Şərq əlyazmaları (bunlar 1918-ci ildə Asiya muzeyinə verildi) və Şərq sikkələri kolleksiyaları vardı [263].

Tədris bölməsinin, demək olar ki, yüzillik fəaliyyəti dövrü ərzində bir çox görkəmli şərqşünaslar buranın tələbəsi və professoru olmuşdur. Birincilər sırasında V.V.Qriqoryev, P.S.Savelyev, A.O.Muxlinski, İ.B.Petraşevski, ikincilər isə F.B.Şarmua, J.F.Demanj, P.İ.Demizonun adlarını çəkmək lazımdır. Tədris bölməsinin rəisi (direktorları) G.M.Vlanqali (1823-1825),

F.P.Adelunq (1825-1842), P.İ.Demezov (1843-1872), A.M.Qamazov (1872-1893), V.A.Jukovski (1911-1918) olmuşlar.

1823-1835-ci illərdə Tədris bölməsində türk və fars dillərini F.B.Şarmua [264] tədris edirdi. 1836-cı ildə onu əvəz edən Pyotr İvanoviç Demezov (1807-1873) burada professor və direktor kimi istefaya çıxanaqədək (1872) qulluq etdi.

P.İ.Demezov (Desmaisons) 1807-ci ildə Şamperi şəhərində (Pyemont; o zamanlar Sardiniya krallığının tərkibinə daxil idi, hazırda İtaliyanın bir vilayəti) həkim ailəsində anadan olub. Rusiyaya necə və nə üçün gəldiyi məlum deyil. Rusiya təbəəliyini 1 dekabr 1843-cü ildə qəbul edib. Onun "Formulyar (xidməti) siyahısı"ndan xidməti yolunun əsas mərhələlərini təyin etmək mümkündür [265].

"Xalq Təhsili Naziri cənablarının sərəncamı ilə Rusiyada, S.-Peterburq universitetində şərqşünas, Mülki müşavir Vlanqalinin yanında Şərq dillərini öyrənməsi şərtilə Rusiyada saxlanılıb, Kazan universitetinin dövlət hesabına oxuyan tələbələrə sırasına daxil edilib; S.-Peterburq universitetində digər elmlərdən mühazirələrə qulaq asıb. 1 aprel 1829-cu ildə Kazan İmperator universitetinə daxil olub. Xalq Təhsili Naziri cənablarının 6 avqust 1830-cu il tarixli sərəncamı ilə 27 iyun 1829-cu ildən etibarən Şərq filologiyası üzrə namizəd dərəcəsinə təsdiq edilib.

Bu rütbədə 26 fevral 1831-ci ilədək olub. Həmin gündən etibarən Xalq Təhsili Naziri cənablarının izni ilə dövlət himayəsində böyüyənlər üçün nəzərdə tutulduğu kimi, 6 illik xidmət keçmək üçün Orenburq Hərbi Qubernatorunun idarəsinə qulluğa göndərilib.

Orenburq hərbi Qubernatorunun sərəncamı ilə Nepluyev hərbi Məktəbinə ərəb və fars dilləri müəllimi təyin olunub (1 aprel 1831-ci il).

Bundan əlavə, Orenburq Sərhəd Komissiyasına tərcüməçi təyin olunub (2 fevral 1835-ci il).

1833-cü ilin oktyabrında xidməti işlərlə əlaqədar Buxaraya [266] ezam olunub. Oradan qayıtdıqdan sonra tapşırığı əla yerinə yetirdiyinə görə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunub (2 fevral 1836).

Orenburqdan qayıtdıqdan sonra Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində təsis edilmiş Tədris bölməsinə buranın yetişdirmələrinə türk və fars dillərini tədris etmək üçün işə girib (18 aprel 1841).

Vitse-kansler cənablarının göstərişilə Şərq dilləri Tədris Bölməsinin rəisi təyin olunub (30 yanvar 1843-cü il).

Asiya Departamenti nəzdində V dərəcəli Draqoman təyin olunub (26 aprel 1850) [267].

1833-cü ilin yayında Orenburq hərbi qubernatoru V.A.Perovskinin təklifi ilə "əldə edilən məlumatlardan onunla ticarəti inkişaf etdirməkdə yararlanmaq üçün Orta Asiyada vəziyyəti araşdırmaq məqsədilə Buxaraya agent göndərmək" qərarı alınmışdı [268].

Bu vəzifə P.İ.Demezovla həvalə olundu. 30 oktyabr 1833-cü ildə [269] Orenburqdan Orska yollanan P.İ.Demezov elə həmin il oktyabrın 11-də buradan molla Cəfər adı altında karvanla Buxaraya yola düşdü və 45 günə ora yetişdi. Demezovun geriə səfəri 1834-cü il mayın 23-də başlandı [270].

Demezovdan son dərəcə yüksək dəyanət və iradə tələb edən bu təhlükəli səyahət (hər hansı bir kiçik səhv yalançı müsəlmanın ifşasına və qətlə yetirilməsinə gətirib çıxara bilərdi) yalnız ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilmək, həmçinin müsəlmanların dini ehkəm, mərasim və davranış qaydalarına dərinlə bələd olmaq şərtilə baş tuta bilərdi.

Xatırladaq ki, Demezov Buxaraya cəsəətli səfərini o zamanlar avropalılar üçün qadağan olunmuş Orta Asiyaya səfərlərilə məşhurlaşmış Vamberidən (1832-1913) 30 il əvvəl etmişdi.

Tədris bölməsində yuxarıda adları sadalanan professorlara danışiq dilinin tədrisini təmin edən mühazirəçilər kömək edirdilər.

1823-cü ildə türk dilinin əməli tədrisi xarici işlər nazirliyində qulluqda olan Konstantinopollu yunan Çorbaçioqluna həvalə olunmuşdu. 1844-cü ildə onu Konstantinopol ermənisi Ohanes Amidi əvəz edərək, 1849-cu ilə qədər bu vəzifədə çalışdı. 1852-1856-cı illərdə türk dili üzrə əməli dərş müəllimi Konstantinopollu türk Vəhbi əfəndi oldu; 1852-1859-cu illərdə bu vəzifəni onun həmyerlisi türk Akif əfəndi; 1862-1877-ci illərdə isə yenə də Konstantinopoldan olan və xristianlığı qəbul etdikdən sonra Aleksandr adını daşıyan türk Osman Nuri (1877-ci ildə vəfat edib) yerinə yetirirdi. 1878-ci ildən türk dilini yunan Fardis [271] tədris edirdi. 1888-ci ildən tatar dilindən Ataulla Bəyazitov (1846-1911) dərş deyirdi. Türk dilinin tədris bölməsində sonuncu, Petroqrada-Leninqrada canlı Şərq dilləri institutunda isə birinci müəllim (1920-ci ildə yaradılıb) Konstantinopollu yunan K.Q.Vambaki (1852-1925) oldu.

7. Odessada Rişelye litseyi nəzdindəki Şərq institutu (1828-1856)

1828-ci ildə Odessada "bölgəyə savadlı tərcüməçilər bəxş etmək" məqsədilə "altı nəfər gənc üçün Şərq institutu açıldı" [272]. İlk dövrlər (1837-ci ilədək) Şərq institutu Rişelye litseyinin (1817-ci ildə yaradılıb) gimnaziyası (əsas 1831-ci ildə qoyulub) nəzdində idi. Daha sonra isə, 1 yanvar 1838-ci il nizamnaməsinə görə, "işin daha müvəffəqiyyətli gedişini təmin etmək məqsədilə" institut Rişelye litseyinə təhkim olundu ki, burada ərəb, fars və türk dilləri tədris olunurdu [273]. Litseyin gimnaziya siniflərində (4-cü sinifdən başlayaraq) də həmin dillərin tədrisi qalmaqda idi. Tədris kursu üç illik idi.

Şərq institutunda ilk türk dili müəllimi "Vocabulaire trancaisture" müəllifi (1828-ci ildə S.-Peterburqda nəşr olunub) Georq Razi (Rassi) oldu [274]. Razi rus səfirliyinin draqomanı kimi Konstantinopola yollandıqdan sonra, 30 sentyabr 1838-ci ildən etibarən "Şərq dilləri professoru vəzifəsini icra edən" Vasili Vasilyeviç Qriqoryev (1816-1881) təyin edildi [275].

1842-ci ilin dekabrında magistr dərəcəsi alan V.V.Qriqoryev Rişelye litseyinin [276] professoru təsdiq olundu, 1843-cü ildə isə Xarici işlər nazirliyində qulluğa keçərək, Odessanı tərk etdi [277]. Ondan sonra bu vəzifəni - 1845-1852-ci illərdə S.-Peterburq universitetinin Şərq filologiyası bölməsinin yetişdirməsi (1823-cü il buraxılış) Vasili Nestoroviç Kuzmin (10 yanvar 1852-ci ildə Odessada vəfat edib) [278]; 1852-1855-ci illərdə [279] isə İvan Nikolayeviç Xolmoqorov (1818-1891) tutmuşlar [280].

Litseyin gimnaziya siniflərində Şərq dillərinin tədrisini 1838-ci ildə - professor vəzifəsini icra edən V.V.Qriqoryev [281]; 1839-cü ildə - kiçik müəllim Merkuri Dmitriyeviç Qrammatikov; 1840-1856-cı illərdə - Kazan universitetinin yetişdirməsi müəllim İvan İvanoviç Şutov; 1842-1845-ci illərdə - Pyotr Osipoviç Komper həyata keçirmişlər. Burada sonuncu Şərq dilləri müəllimi Aleksey Afanasyeviç Əliyev olmuşdur [282].

S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin yaradılması ilə əlaqədar Rişelye litseyi nəzdindəki Şərq institutu 1856-cı ildə bağlandı [283].

8. Şərq dilləri kursu (1901-1906)

Şərqşünaslıq kursları (1906-1909).

Təcrübi Şərq akademiyası (1910-1918).

1900-cü ildə rus klassiklərinin türk dilinə məşhur tərcüməçisi Olqa Sergeyevna Lebedevanın (1854-?) təşəbbüsü və Maliyyə Nazirliyinin yardımı ilə mərkəzi idarəsi S.-Peterburqda olmaqla, Şərqşünaslıq cəmiyyəti yaradıldı [284].

Rusiya kapitalistlərinin uzaq siyasi və iqtisadi mənafeələrini nəzərə alan Şərqşünaslıq cəmiyyəti ilk növbədə əməli məqsədlər güdürdü - Rusiya imperiyasının müstəmləkə ucqarlarının və onunla həmsərhəd olan Şərq ölkələrinin ələ keçirilməsi. Lakin cəmiyyət özünün həqiqi məqsədlərini gizli saxlayaraq, ön plana humanitar məqsədləri çəkməyə çalışırdı - "Şərq xalqları arasında Rusiya haqqında dəqiq və həqiqi məlumatların yayılması, həmçinin rus cəmiyyətinin Şərqin maddi ehtiyacları və mənəvi həyatı ilə tanış edilməsi vasitəsilə Rusiyanın Şərq ölkələrilə yaxınlaşmasına yardımçı olmaq və həm Rusiya hüdudlarında, həm də onlardan xaricdə Şərq xalqları arasında rus mədəniyyəti və istehsalının təbliğatçısı olmaq" (Nizamnamə, §1) [285].

Şərqşünaslıq cəmiyyətinin geniş əhatəyə malik şöbələri vardı: Aşqabad, Błaqoveşensk, Buxara, Odessa, Daşkənd [286], Tiflis, Xabarovsk, Xarbin.

12 yanvar 1910-cu ildə S.-Peterburqda qarşısına "şərqşünasların pərakəndə qüvvələrini [287] vahid ailədə birləşdirmək" məqsədini qoymuş "rus şərqşünasları cəmiyyəti yaradıldı. Onun proqramı aşağıdakılardan ibarət idi: a) Müasir Şərqin linqvistik, filoloji, tarixi, ictimai-siyasi, iqtisadi və sair cəhətdən araşdırılması; b) rus cəmiyyətinin Şərq ölkə və xalqları ilə tanış edilməsi, sonuncular arasında Rusiya haqqında həqiqi və düzgün məlumatların verilməsi; v) Rusiya ilə Şərq xalqlarının qarşılıqlı mədəni təmasları zəminində onların yaxınlaşmasına dəstək olmaq [288].

Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli rus şərqşünasları - akademiklər, S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin professor və müəllimləri - nə Şərqşünaslıq cəmiyyətinə, nə də Rus şərqşünasları cəmiyyətinə üzv deyildilər. Odur ki, bu cəmiyyətlər elmdə bir o qədər də önəmli iz qoyub getməmişlər. Şərqşünas alimlər Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin Şərq bölməsi və onun "Qeydləri" ətrafında birləşdilər [289].

1901-ci ildə Şərqşünaslıq cəmiyyəti "Şərq dilləri kursları" təsis etdi ki, 1906-cı ildə həmin kurslar "Şərqşünaslıq kursları"na çevrildi (türk dilini K.Q.Vamvaki tədris edirdi). Öz növbəsində, onlar da üçillik təhsil müddətinə malik Əməli Şərq akademiyasının əsasını təşkil etdilər (burada məşğələlər 12 yanvar 1910-cu ildə başlandı) [290].

Əməli Şərq akademiyası dərəcə və şöbələrə bölünürdü: yapon, çin, monqol, fars və Balkan dərəcələri; hərbi, kommersion, konsul və əyalət-inzibati şöbələr. Xüsusi türk şöbəsi olmasa da, türk dili Balkan dərəcəsinə tədris olunurdu [291].

İlk "türk dili müəllimi və mühazirəçisi" S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə bitirmiş Makedoniya türkü Aleksandr Spiridonoviç Colevski [292] oldu. Növbəti tədris ilində onu A.N.Samoyloviç əvəz etdi (1911-1917-ci illərdə arada iki il fasilə ilə dərs demişdir) [293]. A.N.Samoyloviçin mühazirəçisi Koniyalı türk Həsən Nuri Qadızadə idi. 1912-1914-cü illərdə A.N.Samoyloviçin müvəqqəti olmaması ilə əlaqədar, türk dilini Aleksandr Aleksandroviç Zavadski tədris edirdi [294].

A.N.Samoyloviç və H.N.Qadızadə öz dinləyiciləri üçün litoqrafiya üsulu ilə nəşr olunmuş "Osmanlı-türk dilinin əməli şəkildə öyrənilməsi üçün vəsait" tərtib etmişdilər [295].

1910-cu ildə Cəmiyyətin nəzdində "Gürcü, erməni və tatar dillərinin inzibati (ədliyyə nazirliyə məxsus) kursları" (rəhbər - akademik N.Y.Marr) təşkil olundu. Tatar dilini S.M.Şapşal tədris edirdi [296].

1918-ci ildə Şərqşünaslıq Cəmiyyəti və Əməli Şərq Akademiyası ləğv olundu, onların bütün əmlakı isə yeni təsis edilmiş Xalq təsərrüfatı institutuna verildi [297].

9. Türk dillərinin tədris olunduğu məktəblər, gimnaziyalar və peşə məktəbləri

Sibir xəttinin sərhəd idarəsi üçün tərcüməçilər hazırlayan Omsk Asiya məktəbi (1789-1836) tatar, monqol, mancur dillərindən tərcüməçilər hazırlayırdı - "bunlardan birincisi üçün 20 nəfər şagird və bir müəllim nəzərdə tutulmuşdu"[298]. 20 dekabr 1836-cı ildə məktəb bağlandı, şagirdləri isə Sibir nizami kazak qoşununun Omsk məktəbinə keçirildilər ki, burada yuxarıda adları çəkilən Şərqi dillərinin tədrisi davam etdirilirdi. Sonralar Omsk məktəbi hərbi progimnaziyasına çevrildi ki, burada da tatar və monqol dilləri tədris olunurdu[299].

Tobolsk Baş xalq məktəbi XVIII əsrin sonunda tatar dili sinfi açdı ki, həmin sinifdə ilk tatar dili qrammatikasının müəllifi, Sofiya məbədinin keşişi İosif (Osip) İvanoviç Gikanov dərs deyirdi.

1824-cü ildə Orenburqda təsis olunmuş Nepliyev hərbi məktəbi [300] XVIII əsrin ortalarında Orenburqu idarə etmiş və həmin məktəbin təsis olunmasına xeyli vəsait xərcləmiş İ.İ. Nepliyevin şərəfinə belə adlandırılmışdı. İlk dövrlərdə 40 şagird qəbul olunurdu. Altı illik təhsil kursu təyin olunmuşdu: üç sinif vardı: aşağı, orta və ali.

Məktəbin məqsəd və vəzifələri aşağıdakı kimi təyin olunmuşdu: "Bu məktəb öz sahəsində birincidir. Şərqi dillərinin tədrisi təlimin əsas vəzifələrindən biridir. Əsas məqsəd buradakı qoşunların nizami dəstələri üçün tərcüməçilər, zabitlər hazırlamaq və Asiya xalqları arasında maarifi yaymaqdır" [301]. "Ümumi və hərbi fənlər sırasına Şərqi: ərəb, tatar və fars dilləri də daxil edilmişdi. Aşağı sinifdə ərəb, tatar və fars dillərinin qrammatikaları, orta sinifdə - onların sintaksisi və qrammatika qaydaları əsasında yazılar tədris olunur; ali sinifdə - ərəb, tatar və fars dillərində yazan müəlliflərin əsərləri oxunur" [302].

Burada ərəb və fars dilləri üzrə ilk müəllimlərdən biri P.İ. Demezov olmuşdu. 1837-ci ildən etibarən tatar dilini Kazan universitetinin yetişdirməsi Səlimcan Kuklyaşov, daha sonra isə Martinian İvanov tədris edirdilər [303] (bax: V bölmə, 55).

1844-cü ildə Nepliyev hərbi məktəbi Nepliyev kadet korpusuna, o isə öz növbəsində, 1866-cı ildə Orenburq hərbi gimnaziyasına çevrildi. Burada tatar və fars dilləri 1875-ci ilədək tədris olunurdu.

Hərbi gimnaziya və progimnaziyalar [304]

1866-cı ildə Sibir kadet korpusundan yaradılan Sibir hərbi gimnaziyasında və Orenburq progimnaziyasında 1869-1875-ci illərdə tatar dili tədris olunurdu.

1869-cu ildə Omsk qazax məktəbi əsasında yaradılan Omsk progimnaziyasında da "Qərbi Sibir hərbi dairəsində qulluq etmək üçün Şərqi dilləri üzrə tərcüməçilər hazırlanması məqsədilə, 30 nəfərdən ibarət tərcüməçilər şöbəsi təsis edilmişdi. Lakin 1871-ci ildə bu şöbə ləğv olundu..." [305].

1810-cu ildə Tobolsk baş xalq məktəbi Tobolsk gimnaziyasına çevrildi və burada tatar dilinin tədrisi davam etdirildi - tədris müəssisələrinin 21 mart 1849-cu il tarixli əlavə qaydalarına əsasən, adı çəkilən gimnaziyada arzu edənlərə yunan dili yerinə tatar dili keçilməsinə izn verilirdi. İlk tatar dili müəllimi (1810-cu ildən) Seyfullin olmuşdu.

Tomsk gimnaziyasında 1851-ci ildən yunan dili əvəzinə tatar dili keçilirdi.

Orenburq gimnaziyasında 1853-cü ilin avqustundan etibarən tatar dili bütün şagirdlər üçün məcburi fənn sayılırdı. "Tatar dili üzrə baş müəllim vəzifəsini Koropoçinski yerinə yetirirdi" [306].

1850-ci ilin sentyabrında Novoçerkassk gimnaziyasında "Əlahiddə Qafqaz korpusu üçün hərbi tərcüməçilər hazırlamaqdan ötrü Şərqi dilləri şöbəsi" açılmasına izn verildi. Məşğələlər 1853-cü ildən başladı. Ərəb, tatar, avar dilləri ikiillik kurs kimi tədris olunurdu. 1851-ci ildə türk dili üzrə baş müəllim Kazan universiteti namizədi İosif Adamov təyin olundu. Keçən əsrin 60-cı illərində tatar dilini Əbdülhəsən Vəzirov tədris edirdi.

Tiflis gimnaziyasında (1829-cu ildə təsis olunub) 1853-cü il nizamnaməsinə görə, gürcü və tatar dilləri "ilk iki sinfin bütün şagirdləri üçün məcburi idi". Burada tatar dilini Yusif Şahnəzərov, L.Z. Budaqov (1840-1844), məşhur müntəxabatın müəllifi T. Makarov, Kazan universitetinin yetişdirməsi İvan Qriqoryev və əslən Dərbənddən olan Mirzə Cəfər İsrailov (1858-ci ildən) tədris edirdilər.

Kutaisi gimnaziyasında, "Tiflis gimnaziyasında olduğu kimi, gürcü və türk dillərinin tədrisi daxil edilmişdi. 1853-cü il Nizamnaməsinə görə, gürcü dili bütün, türk dili isə yalnız dövlət hesabına oxuyan şagirdlər üçün məcburi idi" [307].

Stavropol gimnaziyasında (1 iyul 1837-ci ildə [308] təsis olunub) tatar və erməni dilləri tədris olunurdu (sonuncu yalnız ermənilər üçün məcburi idi). 1848-ci ildən etibarən çerkəz dilinin tədrisinə başlanmışdı. 30-cu illərin sonu və 40-cı illərdə Saratov gimnaziyasında tatar dili müəllimi Q.S. Sablukov olmuşdu.

Həştərxan gimnaziyasında tatar dili 1837-ci ildən tədris olunurdu. Burada "1843-cü ildən etibarən Kazan universitetinin yetirməsi Viktor İlyin müəllimlik edirdi".

Simferopol gimnaziyasında 1827-ci ildə "şəhər və kənd məktəbləri üçün müəllimlər hazırlamaq məqsədi güdən tatar məktəb şöbəsi" açıldı. Şöbədə

dövlət hesabına, əsasən, ruhani ailələrində olan 20 nəfər tatar uşağı tərbiyə olunur"[309]; XIX əsrin 50-ci illərində Kazanda çap olunmuş "Tatar-rus söhbətləri, atalar sözləri, təmsillər, tatar sözlərini hallandırmaq və təsriyləmək üçün misallarla birlikdə" adlı tədris vəsaitinin müəllifi, titulyar müşavir Əbdülrəhman Çələbi Krım-Hovaci şöbədə həm müdirlik, həm də müəllimlik edirdi [310].

Daşkənd müəllimlər gimnaziyasına (30 avqust 1879-cu ildə təsis olunub; direktoru N.P.Ostroumov idi) ruslarla yanaşı, özbək uşaqları da qəbul olunurdular. Seminariya kursuna özbək, qırğız (qazax) və fars dilləri daxil edilmişdi; ilk Şərq dilləri müəllimi Y.Y.Lyutş olmuşdu [311].

Burada Şərq dillərini M.S.Andreyev (1894-1896) [312], V.P.Nalivkin, V.S.Yakovlev, A.A.Lomakin, Ə.Əbdülqafarov, H.İbrahimov, S.Xocayev, S.M.Sıçov olmuşlar [313].

Görkəmli şərqşünaslardan V.L.Vyatkin, P.Y.Kuznetsov, K.K.Yudaxin Daşkənd müəllimlər seminariyasında təhsil almışlar [314].

Daşkənd realnı məktəbinin (20 dekabr 1893-cü ildə yaradılıb) tədris proqramına özbək dilinin tədrisi daxil olunmuşdu (Tahirbəy Qiyasbəyov dərş deyirdi) [315]. Məktəbin müəllimi M.S.Andreyev "Daşkənd realnı məktəbində sət dilinin ilkin tədrisi üçün əsasnamə" tərtib etdi (1899).

1907-ci ildə V.N.Dunin-Barkovski Daşkənddə Kommersiya məktəbi - Şərq dillərinin tədris olunduğu şəxsi tədris müəssisəsi açdı [316].

Türküstan diyarındakı rus-yerli məktəbləri yerli əhali arasında rus dilinin yayılmasında önəmli rol oynadılar.

Türküstan hərbi dairəsi [317] qərargahı nəzdindəki Daşkənd zabitlər məktəbi üçün Şərq dilləri məktəbi demək olar ki, eyni vaxtda Daşkənddə (1 oktyabr 1897-ci il) və Aşqabatda (16 dekabr 1897-ci il) açılmış "zabitlərə urdu dili öyrədilməsi kursları"nın birləşdirilməsi əsasında yaradıldı. Kursların məktəbə çevrilməsi 11 sentyabr 1900-cü ildə baş verdi. Burada urdu dilindən əlavə, ingilis (1904-cü ildən), fars, sət (1905-ci ildən) dilləri, müsəlman hüququ (1906-cı ildən), Orta Asiya və həmsərhəd ölkələrin tarixi və hərbi statistikası (1910-cu ildən), həmçinin, əfqan və Çin dilləri (1911-ci ildən) də öyrənilirdi. Fars və urdu dillərini İ.D.Yagello, özbək dilini - Səid Rəsul Xoca, Səid Əziz Xocayev və Tahirbəy Qiyasbəyov, müsəlman hüququnu - N.P.Ostroumov, Orta Asiya və həmsərhəd ölkələrin tarixini - A.A.Semyonov tədris edirdilər. Məktəb "Xəbərələr" (1911-1913-cü illərdə dörd buraxılış) və "Xəbərlərə əlavə" (1911-ci ildə iki buraxılış) nəşr edirdi. Məktəb, güman ki, birinci dünya müharibəsi ərəfəsində fəaliyyətini dayandırmışdı.

"Arzu edən ruslar üçün sət və fars dillərinin ödənişli axşam kursları" Şərqşünaslıq cəmiyyətinin Daşkənd şöbəsi tərəfindən 1902-ci ildə açılmışdı.

Özbək dilinin ilk müəllimi P.Y.Kuznetsov olmuşdu.

1911-ci ildə sət dilinin axşam kursları təsis olundu ki, burada "nəzəriyyəni zabit Atayev, əməli məşğələləri isə Seyid Rəsul Seyidəzizov tədris edirdi"; əsas dərş vəsaiti V.P.Nalivkinin 1899-cu ildə Daşkənddə çapdan çıxan "Sət dilini əməli şəkildə öyrənmək üçün dərşlik"i idi.

Aşağı dərəcəli tədris müəssisələri [318]

Ağməscid (Simferopol) məktəbi 1809-cu ildən etibarən türk dilinin tədris olunmağa başladığı ilk aşağı dərəcəli tədris müəssisəsi idi.

Noqay şəhərciyindəki məktəbin (1816-cı ildə yaradılıb) iki sinfi vardı: 1) rus dili və hesab; 2) "yazılı tatar dili".

Simferopol uyezd məktəbində 1810-cu ilin iyununda açılmış "tatar şöbəsinde türk-tatar və ərəb dilləri tədris olunmalı idi".

Feodosiya uyezd məktəbində (1812-ci ildə yaradılıb) tatar dili sinfi 1814-cü ilin iyun ayından 1857-ci ilin aprelinə kimi mövcud olmuş, tatar dilini Şeyx Çələbi tədris etmişdi [319].

Perekop uyezd məktəbində tatar dili 1835-1850-ci illərdə tədris olunurdu.

Baxçasaray və Qarasubazar kilsə məktəblərində 1837-ci ildən tatar dili tədris olunurdu (ikincidə müəllim Arifmetov idi) [320].

10. Türk dillərinin ruhani tədris müəssisələrində tədrisi

Altay və Yakut ruhani missiyaları.

Şərqşünas alimlərin missionerlərin elmi fəaliyyətinə münasibətləri.

Rusiyanın Şərq ucqarlarının siyasi-iqtisadi istismarı üçün onların əvvəlcə "ideoloji cəhətdən mənimsənilməsi" lazım idi ki, bu da həmin yerlərdə yaşayan xalqların pravoslav kilsəsinə cəlb olunması ilə əldə edilirdi. Bu məsələni öz gələcək yetişdirmələrinin dilinə yiyələndikləri, məişət və ənənələrilə tanış olduqları xüsusi tədris müəssisələrində hazırlıq kursları keçmiş missionerlər öz üzərlərinə götürdülər.

Çuvaş dili qrammatikasının müəlliflərindən biri olan arxiyepiskop Veniamin, həm də ilk missionerlərdən biri olmuşdu (bax: V bölmə, 1) [321].

Kazan ruhani akademiyası

1797-ci ildə Kazan ruhani seminariyası ruhani akademiyasına çevrildi. 1818-ci ildə Kazan ruhani akademiyası yenidən seminariyaya, 8 noyabr 1842-ci ildə isə təkrar akademiyaya çevrildi [322].

Kazan ruhani akademiyasının ilk tatar dili müəllimi (1800-cü ildən) Aleksandr Alekseyeviç Troyanski (1779-1824) "əslən Kazan uyezdinin xaç suyuna çəkilmiş Anizova kəndindən idi; deməli, tatarlar arasında böyümüşdü

və tatar dilini ana dili kimi təmiz bilirdi" [323].

1822-ci ildə tərtib olunmuş xidməti siyahısından onun barəsində aşağıdakılar məlumdur: "Tatar dili müəllimi, keşiş Aleksandr Troyanski, velikoross, 43 yaşlı, dyakon oğlu. Kazan akademiyasında təhsil alıb... 1799-cu ildə təhsilini başa vurduqdan sonra Kazan quberniyası, Tsarevokokşay dairəsi Sotnuru kəndinin keşişi təyin olunub və 1800-cü ilədək orada qalıb. Həmin il Kazan akademiyasına tatar dili müəllimi təyin olunub, üstəlik, 1803-cü ildən etibarən rus sinfinin müəllimi, 1808-ci ildən isə katixizator təyin olunub... Seminariya və məktəb açıldıqda (1818)...seminariya rəhbərliyi tərəfindən Kazan uyezd məktəbində tatar dili müəllimi təyin olunub, keçən 1821-ci ildən etibarən isə Kazan seminariyasında həmin dil üzrə müəllim təsdiq edilib" [324]. Qeyd edək ki, Kazan seminariyasında 1820-ci ildən tatar, çuvaş və çeremis dilləri keçildi [325]. A.Troyanski tatar dilinin qrammatikasını və sözlüyünü tərtib etmişdi (bax: IV bölmə, 18).

Seminariya və məktəbdə tatar dili məcburi fənn deyildi. Onu "nahardan sonra tələbələr və bütün siniflərin şagirdləri öz arzuları ilə öyrənirdilər. Bu dili öyrənənlərin sayı 20 nəfərdən 100 nəfərə qədər olurdu" [326]. Bəzi hallarda ruhani rəhbərliyi Kazan gimnaziyasındakı tatar dili sinfinə bu dil üzrə gələcək müəllimləri göndərirdi. Məsələn, Vyatka ruhani seminariyasının tatar dili sinfi açmağı nəzərdə tutan rəhbərliyi 1815-ci ildə "Vyatka yeparxiyasının ilahiyyat öyrənən tələbəsi Qavriil Speranskini tatar dili öyrənmək üçün..." Kazana yolladı [327].

A.A.Troyanski vəfatından sonra (2 oktyabr 1824-cü il) tatar dilini onun şagirdi Aleksey Onisiforov öyrətməyə başladı. "Mamadiş uyezdinin xaçpərəst tatarlar yaşayan Yükcəx kəndində doğulub, müəllimi Troyanski kimi, o da tatarlar arasında böyüyüb və tatar dilinə mükəmməl yiyələnib. Akademiyada tatar sinfində, demək olar ki, ən yaxşı, birinci şagird idi..." [328]. "Seminariya kursunu üçüncü dərəcə üzrə" 1820-ci ildə [329] başa vuran A.Onisiforov hələ tələbəlik illərindən (1817) [330] Troyanskiyə tatar dilinin tədrisində yardımçı olurdu. Sonralar 1-ci Kazan gimnaziyasında dərs demişdi (bax: III bölmə, 43).

1870-ci ildə seminariyada tatar dilinə ayrılan saatların miqdarı yenidən artırıldı və elə o zaman "yerli konsistoriya (ruhani idarəsi - tərc.) qərara aldı ki, əhalisi tatar olan yerlər yalnız tatar dilini kifayət qədər öyrənən keşişlər göndərsin və bu məqsədlə xüsusi sınaqçı da təyin edildi" [331].

Bu tədbirlər tatar, çuvaş və çeremis dillərini öyrənən dinləyicilərin sayının artmasına təsir göstərməyə bilməzdi; 25 il ərzində (1850-1874) seminariyada tatar dilini 1310, çuvaş dilini (1860-1871) 361, çeremis dilini (1859-1871) 235 nəfər öyrənmişdi [332].

Kazan ruhani akademiyası bərpa edildikdən sonra (1842) burada 1845-ci ilin yanvarında iki kafedra yaradıldı - 1) monqol-kalmık və 2) türk-tatar. İkincidə tatar, türk və ərəb dilləri tədris olunurdu (M.Kazım bəy) [333]. 1846-cı ilin oktyabrında türk-tatar kafedrasına M.Kazım bəyin şagirdi, Kazan ruhani akademiyasının yetirməsi (1846-cı il buraxılışı), Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (1870), bir sıra türk dillərinin bilicisi, "Baburnamə" (1857) və "Qisas-ül Rəbquzi"-nin (1859) nəşiri Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) təyin olundu.

1854-1855-ci tədris ilində Şərq dilləri kafedralarının yerinə üç missioner şöbəsi yaradıldı. Onlar tatarlar, monqollar, buryatlar, çuvaşlar və çeremislər arasında xristianlığı təbliğ etmək, müsəlman dini təlimi, buddizim və bütperəsliklə mübarizə etmək məqsədini güdürdülər. 1858-1859-cu tədris ilindən İslam və buddizmin öyrənilməsi bütün tələbələr üçün məcburi idi [334].

İlminski akademiya 1858-ci ilədək dərs dedi. Həmin il tədrisin üsul və prinsiplərinə akademiya rəhbərlərindən fərqli baxışlara malik olduğu üçün buranı tərk edərək, Orenburq sərhəd komissiyasında kiçik tərcüməçi vəzifəsinə keçməli oldu [335].

Kazan məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, parlaq türkoloq və ərəbşünas, digər xalqlar arasında missionerlik və "maarifçilik" fəaliyyəti ideyalarına aludə olan N.İ.İlminski nə türkologiyaya, nə də ərəbşünaslığa imkanı olan qədər xidmət edə bilmədi [336].

İlminskinin yerini 1849-cu ildən akademiya yunan dili bakalavri vəzifəsində çalışan, Moskva ruhani akademiyasının yetirməsi (1826-1830), üç dili mükəmməl bilən, Saratov seminariyasında N.Q.Çernişevskinin müəllimi olmuş, Əbülqazinin "Şəcərəyi-türk"-ünün və Quranın rus dilinə tərcüməçisi Qordı Semyonoviç Sablukov (1804-1880) tutdu. Q.S.Sablukov Kazan akademiyası və seminariyasında tatar dilini istefaya çıxanadək (1862) tədris etdi [337].

Q.S.Sablukovun istefasından sonra boş qalmış tatar və ərəb dilləri müəllimi yerinə yenidən N.İ.İlminski dəvət olundu (iyul 1863-cü il) və 1869-cu ilədək burada dərs dedi.

Kazan akademiyasının yetirməsi, Q.S.Sablukovun şagirdi, 1862-ci il buraxılışı magistri, müsəlmanlığın qatı düşməni, bütün gücünü antimüsəlman təbliğatına yönəldən "tatar və ərəb dillərinin mükəmməl bilicisi" Yevfimi Aleksandroviç Malov (1835-1918; görkəmli sovet türkoloqu S.Y.Malovun atası) da elə bu dövrdə Kazan akademiyasına təyinat aldı [338]. Keçən əsrin 60-cı illərində seminariyada tatar dilindən Y.İ.Fortunatov dərs deyirdi [339].

Tatar danışq dilinin tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə 1863-cü ilin sentyabrında tatar dili üzrə xüsusi əməli sinif yaradılaraq, Kazan qube-

rniyasının dövlət kəndlilərindən olan xaçpərəst tatar, keşiş Vasili Timofeyeviç Timofeyevə tapşırıldı [340].

1870-ci ildə antimüsəlman fənləri kafedrasına Kazan akademiyasının yetirməsi (1870-ci il buraxılışı), Q.S.Sablukov və N.İ.İlminskinin tələbəsi Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) təyin olunlu. 1877-ci ildə N.P.Ostroumov Daşkənddə xalq məktəbləri müfəttişi vəzifəsinə qəbul olundu və həmin şəhərə köçdü. Ostroumov ərəb, fars və bir sıra türk dillərinin görkəmli bilicisi, etnoqraf, folklorşünas, İslamın bilicisi və bunlarla yanaşı, "qatı mütləqiyyət tərəfdarı" idi[341].

Ruhani seminariyaları [342]

Rusiyada seminariyalar 1 Pyotr dövründən yaradılmağa başlamışdı. XVIII əsrin sonuncu rübündən etibarən Şərq ucqarlarda yerləşən seminariyalarda tatar və digər "yabançı" dillər sinifləri meydana çıxmağa başladı ki, bunların yaradılmasında məqsəd həyatını "yabançılar" arasında xristian dininin təbliğinə həsr etmiş şəxslərin hazırlanması idi.

Nijniy Novqorod seminariyasında tatar, çuvaş, mordva, çeremis dilləri 1783-cü ildən tədris olunurdu; Həştərxan seminariyasında 1777-ci ildən tatar dili keçilirdi; Tobolsk seminariyasında 1783-cü ildən tədris olunan tatar dilini, ara verdikdən sonra, 1846-cı ildən yenidən öyrətməyə başlamışdılar; Vyatka seminariyasında 1846-cı ildən tatar, 1855-ci ildən isə onun əvəzinə çeremis dili keçilirdi; 1858-ci ildən Simbirsk seminariyasında tatar və çuvaş dilləri tədris olunurdu; 1856-cı ildən Saratov seminariyasında tatar dili keçməyə başlamışdılar; Ufa seminariyasında tatar və çuvaş dilləri 1859-cu ildən keçilirdi. Bundan əlavə, Tambov seminariyasında tatar (XIX əsrin ortalarından), Orenburqda tatar və çuvaş (XIX əsrin ortalarından), Tomskda-tatar (XIX əsrin ortalarından), Yakutiyada-yakut (XIX əsrin ortalarından), Xersonda Krım-tatar (XIX əsrin ortalarından), Tiflisdə - gürcü, tatar (1868-ci ildən), osetin (1868-ci ildən), Qafqaz (Stavropol) seminariyasında (1846-cı ildə təsis edilib) - kalmık, tatar, osetin (1847-ci ildən) dilləri tədris olunurdu.

Missionerlik məqsədlərlə şərq dillərinin tədrisi Həştərxan, Vyatka, Don, İrkutsk, Perm, Samara seminariyalarında da həyata keçirilirdi [343].

Ruhani məktəbləri [344]

XIX əsrin birinci yarısında ruhani məktəblərində qədim yəhudi dili əvəzinə tatar, çuvaş, çeremis, moñqol, yakut, mancur, osetin, gürcü, çərkəz, kalmık dillərinin tədrisinə başlandı.

Tatar dili Nijniy Novqorod, Penza, Dalmat, Çistopol, Orenburq, Perm, Yekaterinburq, Tobolsk ruhani məktəblərində; tatar, çuvaş, çeremis dilləri tatar mədəniyyətinin görkəmli xadimi və alim Qabdu (Abdul) Qəyum Nasırovun

(Nəsiri)[345] tatar dilindən dərs dediyi Kazan məktəbində; çuvaş və çeremis dilləri - Çeboksar məktəbində; tatar və kalmık dilləri - Həştərxan və Stavropol məktəblərində; yakut dili - yakut məktəbində; tatar, çərkəz, gürcü, osetin dilləri - Tiflis, Kutaisi, Telavi məktəblərində tədris olunurdu.

1830-cu illərdə Qori uyezd məktəbində tatar dili müntəxabatının müəllifi Saracev müəllimlik edirdi [346].

Ruhani məktəblərinin 1869-cu il nizamnaməsinə görə şərq dilləri tədris proqramlarından çıxarıldı.

Altay və yakut ruhani missiyaları

"Tatarları və şaman mistikasına mənsub büt-pərəst kalmıqları xaçpərəstliyə dəvət etmək üçün" [347] 15 dekabr 1828-ci ildə Altay ruhani missiyası təsis olundu. Missiyanın ilk rəisi "qabiliyyətli, əsaslı təhsil görmüş, qədim və yeni dillərin bilicisi" arximandrit Makari (rahibliyə qədər - Mixail Yakovleviç Qluxarev; 1792-1847) [348] olmuşdu. İlk zamanlar missiyanın fəaliyyət dairəsi kimi Biysk və Kuznetsk tatarlarının məskunlaşdıqları Biysk dairəsi nəzərdə tutulmuşdu.

Tezliklə aydın oldu ki, "missionerlərin özlərinin yerli dilləri bilməsi qaçılmaz zərurətdir" [349]. Sözlük, tərtibinə və ilahi kitabların Altay dilinə tərcüməsinə başlandı. Makarinin (Qluxaryev) Biysk və Kuznetsk tatarları arasında keçirdiyi 13 il (1830-1843) ərzində topladığı linqvistik materialdan 1869-cu ildə Kazanda çapdan çıxmış məşhur "Altay dili qrammatikası"nın tərtibi zamanı istifadə olundu (bax: V bölmə, 74).

Altay xalqlarının dilləri və etnoqrafiyalarının ən görkəmli bilicisi Vasili İvanoviç Verbitski (1828-1890) [350] olmuşdur. Nijniy Novqorod yeparxiyasının dyakinin oğlu, Nijniy Novqorod seminariyasının yetişdirməsi olan V.İ.Verbitski 12 yanvar 1853-cü ildən Altay ruhani missiyasında qulluq etməyə başladı. 37 il ərzində missioner fəaliyyəti ilə məşğul olmuş V.İ.Verbitski, bir sıra əsərlərlə rus türkologiyası tarixində iz qoyub [351] getmişdir ki, bunların arasında linqvistik əsərlər daha önəmlidir. Altayların etnoqrafiyasına dair bir sıra məqalələr də onun qələminin məhsuludur.

Artıq XIX əsrin əvvəllərində yakut missionerləri xristianlığın əsas dini kitablarını yakut dilinə tərcümə edərək, çap etməyə başladılar. Folklor və digər qeydlərlə birlikdə bunlar yakut dilinin ilkin araşdırılması üçün material təşkil edirdi[352].

Missionerlik məqsədləri üçün yakut dilinin öyrənilməsinə xidmət edən ilk əməli vəsait "Yakut dilinin qısa qrammatikası" oldu. Protoiyerey D.Xitrovun tərtib etdiyi və 1858-ci ildə Moskvada nəşr olunan bu vəsaitə O.N.Bötling [353] rəy vermişdi. Vaxtilə keşiş-missionerlərdən Vasili Popov və Dmitriyan Popov E.K.Pekarskiyə məsləhətlər vermiş və leksik materiala yardımçı

olmuşlar [354].

Missioner cəmiyyəti (16 iyul 1865-ci ildə təsis olunub) öz pulu ilə türk dillərinin öyrənilməsi üçün bir sıra vəsaitləri çap etdirmişdi [355].

Peterburq akademik və universitet şərqşünaslarının missionerlərin özünəməxsus elmi və əməli fəaliyyəti Peterburq şərqşünaslarının hamı tərəfindən tanınmış başçısı akademik V.R.Rozen (1849-1908) tərəfindən tam aydınlığı ilə açıqlanmışdı. O, bir missioner işini araşdırarkən, onun təmsalında göstərmişdir ki, missioner şərqşünaslığının səciyyəvi inkişaf meyilləri elm üçün böyük təhlükədir [356] və onlarla "elmin və elmi tənqidin elementar tələblərinə cavab verməmələrini açıqlamaqla" ardıcıl mübarizə aparmaq lazımdır [357].

V.R.Rozenin Kazan ruhani akademiyasının şərqşünaslarının elmi fəaliyyətinə bildirdiyi münasibət Peterburq və Moskvada akademik və universitet şərqşünaslığının əsaslanaraq inkişaf etdikləri ciddi elmi, antiklerikal və antimüstəmləkəçi bünövrəyə daha bir sübutdur.

V. RUSİYADA TÜRK DİLÇİLİYİ TARİXİNDƏN

Rusiyada türk dilləri üzrə vəsaitlərin bilavasitə tərtibindən əvvəl rus dilinə keçmiş "yabancı sözlərin" uzunmüddətli toplama və açıqlama prosesi gəlmişdi. "Azbukovnik" və "Xarici dil əlifbaları"nda bir çox qeyri-rus, o cümlədən türk sözləri qeydə alınmış və açıqlanmışdı.

XVIII əsrin 60-cı illərində Rusiyada türk dillərinin elmi şəkildə araşdırılmasının ilk təməl daşı qoyuldu. Məhz bu illəri rus türkologiyası tarixində elmi mərhələnin başlanğıcı saymaq lazımdır ki, bundan əvvəl rusların türk dillərilə çoxəsrlik əməli tanışlıq mərhələsi gəlir.

Mövcud olduğu iki əsr ərzində türk dilçiliyi üzrə araşdırmaların siyahısı son dərəcə çoxsaylı nəşrlərlə tamamlanmışdır.

Ölkəmizdə oktyabraqədərkı türkologiyaya dair dolğun ümumiləşdirilmiş bibliografiyanın olmaması mənim qarşımada burada türkoloji araşdırmaların annotasiyalarla təhciz olunmuş mümkün qədər tam siyahısını vermək tələbi qoyur. Bu fəslin məlumat aparatının tərtibatının xüsusiyyətləri də elə bununla izah olunur (bütün zəruri məlumatlar məndə verilir).

Bu fəslin birinci hissəsi XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısında nəşr olunan və ümumtürkoloji əhəmiyyətə malik əsas vəsaitlərin icmalına həsr olunub.

İkinci hissə XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlində nəşr olunmuş əsərlərə həsr edilib və icmalın rahatlığı üçün onlar təsvir edilən türk dilləri üzrə paylaşdırılıb.

1. Əsas türk qrammatika, sözlük və dərs vəsaitlərinin icmalı

Türk dillərindən birinin, daha dəqiq desək, çuvaş dilinin ilk nəşr olunmuş qrammatikası indi artıq dəqiq təyin olunduğu kimi, 1769-cu ildə S.-Peterburqda çapdan çıxmışdır. Bir qədər gözlənilməz - "Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка" (68 сящ.50) ("Çuvaş dilinin qrammatikasına aid əsərlər") - Kazan ruhani seminariyasında Kazan və Sviyaj arxiyepiskopu Veniaminin (Vasili Qriqoryeviç Putsek-Qriqoroviç, 1706-1782) rəhbərliyi altında tərtib olunmuşdu. Çuvaş dilini missionerlik fəaliyyəti məqsədilə öyrənən Veniamin, güman ki, seminariyanın çuvaş tələbələrini köməyindən yararlanmışdı [1].

Doqquz il sonra ruslar üçün Kazan-tatar dili üzrə ilk vəsait meydana çıxdı - *Азбука татарского языка, с обстоятельным описанием букв и складов, сочиненная Казанских гимназий учителем и Адмиралтейской конторы переводчиком Сагитом Хальфиным и татарских в Казани слобод муллами, в оных гимназиях рассмотренная и одобренная. Печатана при*

Имп.Московском университете, 1778 год" (s.52, 8) [2] "Tatar dilinin, hərf və hecaların ətraflı təsviri ilə əlifbası. Kazan gimnaziyalarının müəllimi və admirallıq idarəsinin tərcüməçisi Sagit Halfin və Kazan sobodalarının tatar mollaları tərəfindən tərtib olunub, həmin gimnaziyalarda baxılıb və bəyənilib. Moskva İmp. universiteti nəzdində çap edilib, 1778-ci il").

Tərtibi 1785-ci ildə başa çatmış əlyazma şəklində olan "Rus-tatar sözlüyü" də Sagit Halfinə məxsusdur.

Kiçik Qaynarcada Türkiyə ilə sülh imzalanandan (21 iyun 1774-cü il) bir qədər sonra, həmin ölkəyə qarşı artmaqda olan hərbi və siyasi marağın təsiri altında, həmçinin, Moskva universiteti nəzdindəki Akademik gimnaziya tələbələrinə türk dili üzrə vəsait təqdim etmək zərurətindən çıxış edərək (hərçənd ki, bildiyimizə görə, XVIII əsrin 60-cı illərində burada yalnız tatar dili tədris olunurdu), bu dilin demək olar ki, eyni vaxtda iki nəşrlə rus dilində ilk qrammatikası meydana çıxdı - "Турецкая грамматика, или краткий и легчайший способ к изучению турецкого языка, с собранием имен, глаголов, нужнейших к познанию речей, и многих дружеских разговоров. Переведено с французского в СПб., 1776. При Арт. и инженерном шляхетском кадетском корпусе" (Türk qrammatikası, yaxud türk dilini öyrənmək üçün ən qısa və asan üsul. Dili öyrənmək üçün ən lazımlı adlar, fellər və bir çox dostyana söhbətlərlə. S.-Peterburqda 1776-cı ildə fransız dilindən tərcümə olunub. Şlyaxta artilleriya və mühəndis kadet korpusu nəzdində").

Bir il sonra Moskvada elə həmin qrammatikanın yeni nəşri çapdan çıxır və burada artıq tərcüməçinin adı göstərilir - Reynhold Qablitsl.

Hər iki tərcümə üçün orijinal "Grammaireturque ou methode courte et facile pour appredre la lanquu turque aves neccessaires des recuiel des noms, dev verbes et des manieres de parler les plus neccessaires a scavoir aves plusieurs dialogues familiers. A.Constantinople. 1730" əsəri oldu. Hazırda aydınlaşdırıldığı kimi, onun müəllifi Jan-Batist-Daniel Holderman (Jean Baptiste Daniel Holdermann; 1694-1730) [3] əsərin çapdan çıxmasından üç ay sonra vəfat etmişdi.

Hazırda əslən Strasburqlu olub, uzun müddət İstanbulda yaşamış missioner-icuzit Holdermanın qrammatikasının Fr.Meninskinin (1623-1698) [4] 1680-ci ildə Vyanada nəşr olunmuş (ikinci nəşri də elə orada 1756-cı ildə nəşr edilib) məlum qrammatikası ilə birbaşa bağlılığı təsdiqini tapıb [5].

Holdermanın qrammatikası İstanbulda İbrahim Mütefferiyin mətbəəsində çap olunmuşdur (1674-1746) [6]. Nəşrdə latın və ərəb literlərindən istifadə olunmuşdur.

Holdermanın türk qrammatikasının Peterburq nəşri "artilleriya və mühəndis şlyaxta kadet korpusu dəftərxanasının sərəncamı ilə... bu korpus nəzdində əcnəbi dindaşlarımız üçün təsis olunmuş gimnaziyanın sifarişilə dördüdə bir

vərəq həcmində min iki yüz nüsxə... göstərilən dəftərxanadan göndərilən fransız dilində türk qrammatikasından tərcümə edilərək" çap olunub [7].

Bu qrammatikanın nəşrinin məqsədi haqqında onun tərcüməçisi Reynhold Qablitsl giriş sözündə yazırdı: "...Türkiyə ilə Rusiya üçün şərəfli olan sülhün bağlanmasından istifadə edən Moskva universiteti, Vətənə xidmət göstərmək məqsədilə, Qara dənizdə azad ticarətə imkan yarandığını nəzərə alaraq, gənclərin türk dilini öyrənməsi üçün faydalı olan türk kitabları əldə etdi.

Lakin hər hansı bir dilin qrammatika qaydalarına dərinlən yiyələnmədən heç kəs onu öyrənə bilmədiyindən, adı çəkilən Universitet fransız dilində yazılmış bu Türk qrammatikasını rus dilinə tərcümə etməyi özünə borc bildi və həmin işi mənə, öz yetişdirməsinə həvalə etdi".

Göründüyü kimi, bir qayda olaraq, əməli məqsədlər elmi niyyət və məqsədləri qabaqlayırdı.

Bu kitab (hər iki nəşrdə) üç əsas hissədən ibarətdir: 1) qrammatika; 2) "ad və fellər toplusu"; 3) "Danışiq haqqında" ("Ən zəruri danışiq üsulları haqqında" - 1777-ci il nəşri).

Holdermanın türk qrammatikasının rus dilinə tərcüməsinin bir-birinin ardınca iki nəşri istisna haldır. Odur ki, İ.Y.Kraçkovskinin ona fikir verməsi və aşağıdakı şəkildə açıqlaması təbiidir: "...fərqlər yalnız titul vərəqində və girişdə nəzərə çarpır; ola bilər ki, Peterburq nəşri yalnız yeni cildə buraxılmışdır" [8].

Peterburq nəşrində (1776) 3+288+7, Moskva nəşrində isə 3+585 səhifə var. Kitab iki dildə çap olunub - texte en regard: solda fransızca orijinal, sağda - rus dilinə tərcümə. Hər iki nəşrin tutuşdurulması qarşımızda bir-birindən xeyli fərqlənən iki tərcümə olduğuna heç bir şübhə oyatmır. Bir nümunə göstərək. Peterburq nəşri, səhifə 3: "Türk dilinə giriş. Kim hər hansı dili düzgün öyrənmək istəyirsə, o, ilk növbədə qrammatik qaydaları əzbərləməlidir". Moskva nəşri, səhifə 7: "Türk dilinə giriş. Dili düzgün öyrənmək üçün, qrammatik terminləri öyrənməyə başlamaq gərəkdir". Deməli, qarşımızda iki müxtəlif mətn var. Lakin bu faktın aşkarlanması birinci nəşrdən cəmi bir il keçməsinə, üstəlik də onun o dövr üçün çox böyük bir tirajla - 1200 nüsxə çıxmasına baxmayaraq, ikinci nəşrin hansı zərurətdən doğduğunu izah etmir.

Qarışıq özbək-tacik dialektinin ən qədim yazılı nümunələrindən biri "Российского унтер-офицера Ефремова, ныне колжского асессора, девятилетнес странствование в Бухарии, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию. Писанная им самим. В С.-Петербурге печатано с дозволения Указного у Гека 1786 г" (223 стр; глоссарий, стр.194-224) [9] (Hazırda kollej assessoru olan Rusiya unter-zabiti Yefremovun Buxara, Xivə, İran və Hindsitana doqquzillik səyahəti və macəraları, İngiltərədən keçərək Rusiyaya qayıtması. Onun özü tərəfindən qələmə alınıb. S.-Peterburqda sensorun izni ilə 1786-cı ildə nəşr olunub) (224 səh. Qlossari, səh.194-224).

Türk dillərinin qrammatik şəkilə araşdırılması üçün İosif (Osip) İvanoviç Giqanovun (1800-cü ildə vəfat edib) elmi və pedaqoji fəaliyyətinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. O, ruslar üçün çap olunmuş ilk tatar qrammatikasının müəllifi idi: "Грамматика татарского языка, сочиненная в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованная. В Санкт-Петербурге, при имп. Академии Наук, 1801 года" (188 str.) ("Tatar dilinin Tobolsk baş məktəbinin tatar dili müəllimi, Sofiya kilsəsinin keşişi İosif Giqanov tərəfindən tərtib edilən və yud mollalarının təsdiqlədikləri qrammatikası. Sankt-Peterburqda, imperator Elmlər Akademiyası nəzdində (nəşr olunub), 1801-ci il" (188 səh.) [10].

"Qrammatika"ya tatar-rus sözlüyü (qrammatika ilə bir cildə olsa da, səhifələrinin sırası müstəqildir - 75 səh.) də əlavə olunub - "Tatar dilini öyrənərkən zəruri olan kök sözlər...".

Qrammatikanın əsas müddəalarını açıqlayarkən, fərqləri göstərmək məqsədilə, İ.Giqanov tez-tez türk və qırğız dillərində müvafiq materiallardan yararlanır: "Sibirdə birgəlik (halı - A.K.) blən, birlən, türklərdə - ilə, qırğızlar - mnən qoşmaları ilə bildirilir". Kazan və Sibir tatarlarının ləhcələri arasındakı bir sıra fonetik fərqlər də diqqətdən yayınmır: "baskıç-pilləkən, Sibirdə isə basqıts deyirlər".

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Giqanovun qrammatikası yuxarıda adları çəkilən türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına dair təcrübədir.

Tatar dili qrammatikasının açıqlanmasının dərinliyi və ətraflılığı İ.Giqanovu istedadlı tədqiqatçı, yaxşı hazırlığa malik türkoloq kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Həmin qrammatikaya rəydə V.V.Qriqoryev yazırdı: "Müqəddəs ata Giqanovun müsbət cəhəti ondan ibarət idi ki, Avropada artıq nəşr edilmiş osmanlı (yəni türk - A.K.) ləhcəsinə dair vəsaitlərdən bixəbər və rus dilinə, həmçinin qədim klassik dillərə ruhuna görə tamamilə müvafiq gəlməyən dilin qrammatik qaydalarını ilk dəfə açıqlamağa girişərkən, o, işin nə yerdə olduğunu dərhal başa düşərək, onu olduğu kimi təsvir etdi və bu zaman Şərq dillərinin ilk qrammatikalarını yazan Qərb alimlərindən fərqli olaraq, türk etimologiyası qaydalarını zorla latın normalarına şamil etməyə cəhd göstərmədi" (СПб, Ведомости (Xəbərlər), 1847, №84).

Tatar linqvitsi M.Z.Zəkiyevin fikrincə, İ.Giqanovun əsəri "o dövr üçün tatar dilinin qrammatikasının ən dolğun təsviri idi. Onun üçün nümunə isə, rus qrammatikaları, xüsusən də rus gimnaziya və tədris müəssisələrində vəsait kimi istifadə edilən M.V.Lomonosovun rus qrammatikası olmuşdu" [11].

İ.Giqanovun son əsəri - "Rus-tatar sözlüyü" (680 səh.) də yalnız müəllifin ölümündən sonra - 1804-cü ildə nəşr edilmişdi.

İ.Giqanovun tədris vəsaitlərinin yalnız müəllifi yox, həm də redaktoru idi: "Букварь [12] татарского и арабского письма, с приложением слов со знаками, показывающими их выговор, сочиненный в Тобольском Главном народном училище бухарцем Ният Бакою Атнометевым [13], под руководством татарского языка учителя, соборного священника Иосифа Гиганова. В Санкт-Петербурге, при Имп.Академии наук. 1802 года" (Tatar və ərəb yazısı əlifbası, sözlərin, onların tələffüzünü göstərən işarələrlə birgə əlavə olunması ilə. Tobolsk Baş Xalq məktəbində buxaralı Niyat Baka Atnometev tərəfindən tatar dili müəllimi, kilsə keşişi İosif Giqanovun rəhbərliyi altında tərtib edilib. Sankt-Peterburqda, imp.Elmlər Akademiyası nəzdində. 1802-ci ildə") (66 səh.).

"Əlifba"-nın axıncı səhifəsində yazılıb: "Əlifbanın tərcüməsi və tərtibinin düzgünlüyünü tatar dili müəllimi və keşiş İosif Giqanov təsdiqləyib".

"Rusiya bibliografiyası təcrübəsindən" əsərində ("Опыт Российской библиографии" (2-ci hissə, SPb., 1904) V.S.Sopikov 2997-ci nömrədə "Tobolsk baş məktəbinin müəllimi, keşiş İosif Giqanov tərəfindən tərtib olunmuş türk və ərəb dillərinin lüğətlə birgə qrammatikası. СПб., 1801, 4") "Грамматика турецкого и арабского языка, с словарем, сочиненная Тобольской главной школы учителем, священником Иосифом Гигановым") əsərinin adını çəkir.

SSRİ-nin məlum kitabxanalarının heç birində bu kitaba rast gəlmirik.

Şorh və Adelnuq öz icmallarında İ.Giqanovun adı çəkilən türk və ərəb dilləri qrammatikası haqqında heç nə demirlər; Sopikov isə həmin müəllifin "Tatar dilinin qrammatikası" əsərinin adını çəkmir.

Bununla bağlı, təcrübəli bibliograf V.B.Portuqal belə bir mühakimə yürüdü: bəlkə, Sopikov İ.Giqanovun "Tatar dilinin qrammatikası" və N.B.Atnometevin "Tatar və ərəb yazısı əlifbası"-nı yuxarıda göstərilən ad altında birləşdirib?

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində missionerlərin diqqətini çuvas dili güclü şəkildə cəlb etməyə başladı. 1804-cü ildə Moskvada "Rus və çuvas dillərində qısa katexizisli əlifba" çap olundu.

Azərbaycan və türk dillərinin tarixi üçün XVII-XVIII əsrlər gürcü yazıçısı, leksikoqraf və siyasi xadimi Sülhan-Səba Orbelianinin "Leksikonim kartuli - Gürcü sözlüyü" müəyyən maraq doğurur. Bu izahlı sözlükdə gürcü sözlərinin xeyli hissəsinin italyan, erməni, Azərbaycan və türk dillərinə tərcüməsi də (gürcü əlifbası ilə) verilib [14].

Azərbaycan dilinin leksika və qrammatikasına müəyyən qədər xidmət etmiş digər gürcü alimi Teymuraz Georgiyeviç Baqrationidir (1782-1846). O, güman

ki, İranda olduğu yeddi il ərzində (1803-1810) "İtalyan-fars-türk (Azərbaycan) sözlüyü" tərtib etmişdi: "Vocabulario Italiano, Persico et Turco, composto Da Sua Altezza Serenissima Timart Mirza, Principe di Georgia. Dedicato A.M.deGardane, fratello dela Sua Eccellenza l'Ambasciatore di Fransa apresso l'Imperatore di Persa". Sözlük "Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808" (Paris-Marseille, 1809) [15]. Azərbaycan sözləri latın transkripsiyasında verilib. Sözlük (təxminən, 380 söz, səh.4-22) qrammatikaya dair məlumatlarla müşayiət olunur: "Adların hallanması" (səh.22-28) və "Fəllərin təsriflənməsi" (səh.29-52).

Bütün ömrü boyu Kazan gimnaziyası və universitetində tatar dilini tədris etmiş İbrahim Halfin dinləyicilərini zəruri vəsaitlərlə təmin etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə o, iki kitab tərtib və nəşr etdirmişdi: 1) "Kazan imp. Gimnaziyasında tədris olunan tatar dili və onun qrammatikası. Ərəb əlifbası ilə oxu qaydaları əsasında. Kazan universitetinin mətbəəsi, 1809-cu il" (106 səh., müəllifin adı göstərilmədən) ("Azbuca i qrammatika tatarskoqo əzika s pravilami arabskoqo çtenia, prepodavaemie v imp. Kazanskoy qimnazii. V tipografii Kazanskoqo universiteta, 1809 qoda") [16]; 2) "Kazan universitetinin yetirmələri üçün həmin universitetin lektoru İbrahim Halfin tərəfindən tərtib olunmuş Çingiz xan və Teymurləngin həyatları, tarixi parçalar və sözlərin əlifbası sırası ilə düzülüşü ilə. Kazan, Universitet mətbəəsi, 1822-ci il" (Жизнь Джингиз-хана и Аксак Тимура с присовокуплением разных отрывков до истории касающихся, коих все слова для обучающихся расположены по алфавиту, в пользу воспитанников имп. Казанского университета составленная лектором онаго Университета Ибрагимом Хальфиним. Казань, в Университетской типографии, 1822). Rusca titul vəraqından əvvəl ərəb əlifbası ilə yığılmış tatarca titul vəraqı gəlir - "Əhvali Çingizxan və Axsaq Teymur...". Buradakı tarix - 1819-1234 hicri - rusca titul vəraqındakından fərqlidir. Lakin bu uyğunsuzluğun nədən irəli gəldiyini söyləməkdə çətinlik çəkirik.

Kitab giriş sözü ilə (rus və tatar dillərində) başlayır. Burada deyilir ki, tərtibçi "imkan daxilində, bütün çətin ifadələri və arxaik sözləri açıqlamağa, mətni təhrif etmədən onu anlaşılıqly etməyə, ikibaşlılıq və anlaşılmazlıqdan xilas etməyə çalışmış, digər əlyazmalarla tutuşdurmuş və ən etibarlılarını seçmişdir".

Daha sonra ərəb hərflərilə yazılmış tatar mətni, ayrı-ayrı söz və söz birləşmələrinin sətri tərcüməsi və mətn üzrə tatarca-rusca sözlük verilir [17].

"Tatar dilini öz doğma dili kimi bilən və onu uşaq yaşlarından tatar kəndlilərindən [18] öyrənən" A.A.Troyanski tatar dilinin tədqiqi tarixində iki əsərilə iz qoyub getmişdir. Onlardan birincisi - "Təhsil alan gənclər üçün Kazan (ruhani - A.K.) akademiyasının tatar dili müəllimi keşiş Aleksandr

Troyanski tərəfindən yazılmış tatar dilinin qısa qrammatikası. Ruhani məktəblərinin komissiyası tərəfindən nəşr olunub. 1814" (12+199 səhifə). İkinci nəşr 1824-cü ildə Kazanda, düzəlişlər və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr də elə burada 1860-cı ildə çapdan çıxmışdı. Bəs Troyanskinin qrammatikasını üçüncü nəşrə kim hazırlamışdı? Bu sual hələlik cavabsız qalır. Bəlkə bu adam İlimski olmuşdur? İkinci əsər - "Tatar dili və onda işlənən bəzi ərəb və fars ifadələri sözlüyü. Kazan seminariyasında tatar dili müəllimi və keşiş Aleksandr Troyanskinin səyi və zəhmətilə tərtib olunub. Kazan. 1833" (1 cild - 629+4 səh.; 2 cild - 340 səh.) ("Slovarğ tatarskoqo əzika i nekotorix upotrebiteľnix v nem reçeniy arabskix i persidskix, sobranniy trudami i thaniem uçitelə tatarskoqo əzika v Kazanskoy seminarii i svəhennika Aleksandra Troənskoqo. Kazanğ. 1833").

1836-cı ildə Kazanda "Çuvaş dili qaydalarının təsviri və sözlük. Kazan iyerarxiyası ruhani məktəbləri üçün tərtib olunub" ("Начертание правил чувашского языка и словарь, составленные для духовных училищ Казанской епархии") kitabı çapdan çıxdı. Onun müəllifi Petropavlov kilsəsinin (Kazanda) protoiyereyi, Kazan seminariyasının müfəttişi, ilahiyyat elmləri magistri Viktor Petroviç Vişnevski idi [19].

Qrammatika (səh.3-67) və çuvaş-rus sözlüyündən (69-216) sonra gələn 3-cü bölmədə "Millerin "Sammlung Russische Geschichte" əsərində tərtib etdiyi Harmonicum Vocabularium"un nümunəsində "çuvaş, tatar və çeremis dillərində oxşar sözlər toplanmış" (səh.69-216), "keşiş Giqanovun tatar dili sözlüyündə olan bu cür sözlərin hamısı seçilmişdir" (səh.2-3). Bir çox hallarda çuvaş sözlərinin tatarca, daha çox isə çeremis dilində qarşılıqları verilməmişdir.

Məqalənin əvvəlində (səh.136-144) Q.S. [20] (güman ki, Qordi Semyonoviç Sablukov) bu kitabın çuvaş dilinin ilk qrammatikası ilə müqayisədə hərtərəfli təhlilini vermiş, çuvaş xalqının tarixi taleyinə öz münasibətini bildirmişdir.

20-ci illərin sonunda Yaxın Şərqdəki siyasi durum türk dilinin tədqiqi üçün əməli vəsait yaradılmasına sövq edən amil oldu. Bu cür vəsait yaratmaq işini öhdəsinə götürən O.İ.Senkovski 1828-1829-cu illər ərzində iki kitabça çap etdirdi. Bunlar bir əsərin "Türkiyə yürüşlərində rus əsgərləri üçün cib kitabçası"nın iki tərkib hissəsi idi ("Карманная книга для русских воинов в турецких походах"). Birinci hissədə (SPb., 1828, 106 səh) iki bölmə var: "Rus-türk söhbətləri" (səh.1-50) və "Ən işlək sözlərdən ibarət rus-türk sözlüyü" (səh.51-106). Sözlük, təxminən 400 sözü əhatə edir. İkinci hissə (SPb., 1829, 76 səh.) qrammatikaya həsr olunub və "Türk danışığı dilinin əsas qaydaları adlanır".

Bu, Rusiyada yazılan ilk türk dili qrammatikası idi. İlk növbədə, rus hərflərilə son dərəcə dəqiq transkripsiyanı qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan Senkovskinin "Cib kitabçası" (hər iki nəşri) Kazım bəyin qrammatikasıdan qat-qat yüksəkdə durur. Sonuncu çox vaxt öz doğma Azərbaycan dilinə aid olanları türk dilinə şamil edirdi.*

Senkovski birinci olaraq (fransız rahibi Viqyedən iqtibas [21]), rus dilində sinharmonizm qanununun, yəni sait və samit ahənginin dürüst və aydın ifadəsini vermişdir.

"Söz birləşmələrinə", yəni sintaksisə cəmi 8 səhifə (səh.68-76) ayrılmışdır. Bu bölmədə cümlədə söz sırası haqqında bəzi məlumatlar verilir, türk və fars izafətindən danışılır və mürəkkəb cümlə haqqında bir neçə fikir bildirilir.

Senkovskinin "Cib kitabçası"nı [22] tənqid rəğbətlə qarşıladı. 1847-ci ildə, yəni işıq üzü gördüyündən, demək olar ki, 20 il sonra Senkovskinin şagirdi V.V.Qriqoryev yazırdı: "Osmanlı dili idiomlarının gözəl bilicisi olan "Cib kitabçası"nın müəllifi bu biliyini nümayiş etdirir. Təəssüf ki, rus hərbi tədarükçüləri və komandirləri bu kitaba əsaslanaraq, elə gözəl, mükəmməl danışacaqlar ki, keçmiş müharibə meydanında məskunlaşmış heç bir bolqar kəndlisi, Osmanlı qoşununun əsas hissəsini təşkil edən heç bir Kiçik Asiyalı əsgər onları başa düşə bilməyəcək. Sözlüyə gəldikdə isə... o həddən artıq gözəl tərtib olunub. Türk dilinin əsas qaydaları da özünəməxsus mükəmməliyə malikdir" [23]. Belə müsbət rəyinə baxmayaraq, V.V.Qriqoryev haqlı olaraq hesab edir ki, "Cib kitabçası" orijinal əsər deyil: "Buradakı əsas qaydalar zəngin məzmunlu, lakin həddən artıq uzun-uzadı Viqye qrammatikasının [24] nümunəvi şəkildə qısa ifadəsidir". 1854-cü ildə Kırım müharibəsi dövründə "Cib kitabçası" yenidən çap olunmuşdu.

"Cib kitabçası" ilə eyni vaxtda S.-Peterburqda Elmlər Akademiyasının mətbəəsində Georgi Razinin ikicildlik fransız-türk sözlüyü nəşr olundu (Georges Rhasis. Vocabulaire francais-turc, P.1, st.-Pb., 1826, R.P. St.-Pb., 1829). Razi Odessadakı Şərq institutunda ilk türk dili müəllimi, Novorossiysk general-qubernatorunun yanında tərcüməçi olmuşdur.

Sözlüyün tərtibinin əsas məqsəd və prinsiplərini Razi "Fransız-türk sözlüyünün nəşri haqqında" məqaləsində bildirmişdir ("Азиатский вестник", 1825, 2-ci kitab, səh.153-157). Razinin "dövrü üçün kifayət qədər sanballı əsər olan" sözlüyü [25], əsasən, diplomatlar üçün tərtib edildiyindən, zəmanənin tələblərinə müvafiq olaraq, onun əsasını rus deyil, fransız dili təşkil etmişdi. Sözlükdə türk sözlərinin latın əlifbası ilə transkripsiyasıyla yanaşı, onların ərəb əlifbası ilə yazılışı da verilir.

*Bu fikir kifayət qədər mübahisəli və elmi baxımdan yanlışdır. (tərc.)

Razinin sözlüyünün ardınca Moskvada 1840-1841-ci illərdə keçmiş Moldova mülkədarı, Türkiyədəki Rusiya səfirliyinin draqomanı Aleksandr Xancerinin (1760-1854) üçcildlik əsəri (Alexandre Handjeri. Dictionnaire francais-arabe-persan et turc, enrichi d'exemples en langue turque avec des variante set de beaucoup de mots d'arts et de science. 1-3, Moskou, 1840-1841) çapdan çıxıb [26]. V.V.Qriqoryev bu sözlüyün meydana çıxması ilə bağlı öz münasibətini bildirmişdi [27].

Fransız sözlüyünün əsasını Fransız akademiyasının 1798-ci ildə çapdan çıxmış sözlüyü təşkil etmişdi. Onun məqsədi diplomat və kommersantların ehtiyaclarını ödəmək idi. Hər bir fransız sözü ərəb, fars və türk dillərinə tərcümə edilir. Tərtibçinin fikrincə, fransız-türk sözlüyü məhz bu şəkildə olmalıdır (giriş, səh.1).

Kifayət qədər müfəssəl olan bu sözlüyü də tənqid müəyyən rəğbətlə qarşılamışdı [28]. Bıyanki öz sözlüyünün ikinci nəşrini tamamlamaq üçün ondan yararlanmışdı [29].

Bütövlükdə şərqşünaslığımızın, xüsusən də türkologiyamızın inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələ S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin ilk dekanı Mirzə Kazım bəyin (1802-1870) adı ilə bağlıdır. O, 23 il ərzində (1826-1849) Kazan universiteti və Kazan gimnaziyasında tatar, türk, fars və ərəb dillərini müvəffəqiyyətlə tədris etmişdir. 1849-cu ilin noyabrında M.Kazım bəy S.-Peterburq universitetinin fars dilçiliyi kafedrasına keçmişdir.

Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1+X1+523+2 səh.) əsərinin çapdan çıxması türkologiyamız tarixində əlamətdar hadisə oldu. Birinci nəşr 1839-cu, adı bir qədər dəyişdirilmiş ikinci nəşr - "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Demidov mükafatına layiq görülüb. Qismən düzəldilmiş və müəllifi bir çox yeni filoloji araşdırmaları ilə zənginləşdirilmiş ikinci nəşr" (2+XIII+457 səh) isə 1846-cı ildə çapdan çıxdı [30].

İkinci nəşr dərhal alman dilinə tərcümə edilmişdi [31].

Rusiyada tərtib edilmiş türk dili qrammatikaları arasında ikinci olan bu əsər ölkədə və ilk növbədə Kazan universiteti və Kazan gimnaziyasında türk və tatar dillərinin tədrisinin ən zəruri ehtiyaclarını ödəməli idi. Buna qədər isə həmin dillər Giqanov və Troyanskinin [32] qrammatikaları əsasında aparılırdı. Onlar "qənaətbəxş sayıla bilirdi. Lakin Şərq dillərinin tədrisinin yenidən qurulması zamanı...[33] bu nəci və yeni məqsədə nail olmaqda tədris vəsaitlərinin çatışmazlığı özünü kifayət qədər bürüzə verirdi. Bu çatışmazlığı xarici şərqşünasların əsərləri də tamamilə aradan qaldıra bilmirdi" [34].

Birinci nəşrdə Kazım bəy əsərinin əsası kimi A.Joberin (1779-1847) [35] qrammatikasıdan istifadə etmişdi. Həmin əsəri İ.N.Berezin çevirmişdi. Kazım bəy yazırdı ki, o zaman "universitetimizin (Kazan universiteti - A.K.) filologiya fakültəsinin tələbəsi idi... Gənc şərqşünasın söylərini şirnikləndirmək üçün,

onun əsərini öz əsərimlə birləşdirmək və bununla da türk-tatar dilinin qrammatikasını tərtib etmək qərarına gəldim. Lazımi düzəlişlər etdikdən sonra, Berezinin tərcüməsini türk qrammatikası şəklinə saldım" [36].

Kazım bəyin qrammatikasında ardıcıl olaraq, "türk ləhcələrinə dair müqayisəli qeydlər verilir" və bu zaman "onlar arasında mövcud olan ən əsas fərqlər göstərilir" [37].

Əsər (hər iki nəşrdə) üç hissədən ibarətdir: 1. Əlifba və hərflərin tələffüzü; adlar (isimlər, sifətlər, saylar); əvəzlilər. 2. Fel; qoşma; zərf; bağlayıcı; nida. 3. Söz yaradıcılığı (sintaksis).

Mirzə Kazım bəy nəinki rus dilində ilk dəfə olaraq türk dilinin "tatar" dillərilə (Kazan, Sibir, Orenburq tatarlarının dilləri, həmçinin, Azərbaycan dili nəzərdə tutulur) müqayisəli ətraflı qrammatikasını verir, o həm də əcnəbi türkoloqların (Jobber, Devids və b.) müşahidələrini dəqiqləşdirir və təshih edir. Bu əsər uzun illər türk dilinin universitetdə müqayisəli baxımdan tədrisi üçün vəsaitə çevrildi, bütün keçən əsr boyu və əsrimizin əvvəllərində universitetlərimizdə (xarici universitetlərdə də - Tsenkerin tərcüməsində) ondan istifadə olunurdu.

Fonetika və morfolojiyadan danışarkən Kazım bəy Jobberdən yararlanma bilmədisə, sintaksisə gəldikdə, o, az tədqiq olunmuş sahədə araşdırmalar aparmalı olmuşdu. "...İndoğlu [38] bir sıra qaydaların nizamsız sadalanmasını sintaksis adlandırır, Jobber isə yalnız ikinci nəşrdə (öz qrammatikasının - A.K.) türk dilində söz yaradıcılığına toxunmağa cəhd göstərmişdir; lakin onun qrammatikasının bu hissəsi o qədər qarışıq və kasaddır ki, sintaksisin hətta kölgəsi belə adlandırıla bilməz. Buna görə də Kazım bəyin qarşısında yeni, naməlum yol dururdu və boynumuza almalyıq ki, alim, "Yeddi planet" in [39] müəllifi bu ağır yolu şərəflə başa vuraraq, türk dilində söz birləşmələrinin [40] ən qaranlıq guşələrinə belə nüfuz etmişdi". V.V.Qriqoryev qeyd edir ki, sintaksisə həsr olunmuş bölmə "qənaətbəxş və dolğun olmasa da, yadda saxlamaq lazımdır ki, bu, ilk təcrübədir və işin ağırlığı üzündən indiyə qədər heç kim belə cəhdlər göstərmirdi" [41].

Bu, qrammatika müəllifinə geniş şöhrət qazandırdı. Hər iki nəşrə xeyli rəy və resenziya verilmişdi. Bunlardan ilk növbədə ordinar professor Mirzə Aleksandr Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsərinə akademik Dorn [42] tərəfindən verilən təhlil qeyd olunmalıdır. Bu ətraflı rəyde Giqanov, Halfin, Troyanski, Jobber, Devids [43], Meninski və Kazım bəy qrammatikalarının müqayisəli təhlili verilir. B.A.Dorn Kazım bəy qrammatikasını çox yüksək qiymətləndirir və onu Demidov mükafatına layiq bilir.

İ.N.Berezin "Türk qrammatikasına əlavə" məqaləsində bu qrammatikanın birinci nəşrinin ətraflı (əlavələr və təshihlərlə) təhlili verilmiş, adını

bildirməyən bir müəllif (güman ki, V.V.Qriqoryev) isə buna cavab olaraq, qısa bir məqalə ilə çıxış etmişdi: "Bu əsər hər hansı bir alman aliminə mənsub olsaydı, artıq çoxdan müəllifinə "Avropa şöhrəti" və avropalı şərqşünaslar arasında ad-san qazandırmışdı. Bir rus kimi, Berezin əsərlərini rus dilində çap etdirir və bu səbəbdən də onun türk ləhcələri haqqında qeydləri nə "Jornal des Savants", nə də Avropa və Hindistanın Asiya cəmiyyətlərinin jurnallarında araşdırılmayacaq"[44].

Əslində, həqiqət olan həmin qeyd bu dəfə özünü doğrultmadı. Berezinin layiqincə qiymətləndirilən "Əlavə"si də Tsenker tərəfindən alman dilinə tərcümə edilərək, Kazım bəy qrammatikasının almanca nəşrində verilmişdi (səh.13-22).

Birinci nəşrə məşhur alman altayşünası V.Şott [45] rəy vermişdi; İ.N.Berezin[46] ikinci nəşrin təhlilinə ayrıca məqalə həsr etmişdi.

Kazım bəy qrammatikasının ikinci nəşri və Berezinin "Əlavə"si, tatar dili qrammatikalarının və Senkovskinin "Cib kitabçası"nın qısa icmalı verilmiş qısa biblioqrafik məqalə V.V.Qriqoryev [47] tərəfindən yazılmışdı.

Akademik O.N.Bötlinq [48] qrammatikanın ikinci nəşrinə və Tsenkerin tərcüməsinə məqalə həsr etmişdi.

Bötlinqin "Tənqidi qeydlər" məqaləsinə V.Şott [49], onun məqaləsinə isə yenidən Bötlinq cavab yazdı [50].

Bu əsərin zamanca son araşdırması müasir (o zaman üçün - tərc.) Azərbaycan alimi Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur [51].

Morfolojiya və xüsusən də sintaksis hissələrinə görə Kazım bəy qrammatikası türk dilinin tədqiqi sahəsində, şübhəsiz, irəliyə doğru böyük bir addımdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fonetika bölməsi kifayət qədər dolğun şəkildə verilməmişdir: bircə onu demək kifayətdir ki, bu bölmədə sinharmonizm haqqında bircə kəlmə belə söylənməyib.

Mirzə Kazım bəyin türk dilinə həsr olunmuş ikinci əsəri "Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün tədris vəsaiti" adlanır (СПб., 1854, литография). Giriş sözündən sonrakı sərlövhədə onun adı bir qədər başqa şəkildə verilib: "Tədris vəsaitləri, yaxud Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün materiallar". Akademik B.A.Dornun bu əsərə verdiyi rəy məlumdur [52].

Kitab üç hissədən ibarətdir: 1-grammatika, 2-müntəxabat, 3-rus-türk sözlüyü.

Grammatika çox qısa şəkildə verilib və artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu dəfə də ən zəif yer fonetikadır. Müntəxabat həm oxu üçün seçilmiş məqalələrin çeşidinə, həm də o dövrdə Türkiyədə ən geniş yayılmış xətt növlərinin orijinallarında verilməsinə görə böyük maraq doğurur. 2 hissə. Qısa rus-türk sözlüyü, aşağıdakılar əlavə olunmaqla: a) sözlüyün sonunda ərəb əlifbası ilə, sözlükdə nömrəsi göstərilməklə Şərq sözlərinin tam siyahısı; b) "Tədris

vəsaitləri"nin əvvəlki iki hissəsində adı çəkilən xüsusi, şəxs, şəhər və yer adlarının ayrıca siyahısı: rus-türk sözlüyündə 6764 rus sözünün tərcüməsi verilir.

M.Kazım bəy keçən əsrin görkəmli türkoloqu olmuş, rus türkologiyasının dünya elminin ön sıralarına çıxmasına yardımcı (ilk növbədə, öz qrammatikası ilə) olmuşdur. O özündə Şərqə məxsus alimliklə o dövrlü rus elminin ən yaxşı ənənələrini birləşdirirdi. Gözəl pedaqoq olan Kazım bəy xeyli sayda türkoloq, iranşünas və ərəbşünas hazırlamışdır. Kazım bəy və onun sıralarında İ.N.Berezin, İ.N.Xolmoqorov (1818-1891), M.T.Navrotski (1823-1871), K.V.Qolstunski (1831-1899) kimi sonralar məşhurlaşmış şərqsünaslar olan yetişdirmələri keçən əsrin ikinci yarısında dünya şərqsünaslığında aparıcı mövqelərə yiyələnən yeni rus məktəbinin təşəkkülündə mühüm rol oynadılar [53].

Kazım bəyin qrammatikasının birinci və ikinci nəşrləri arasında Kazanda Martinian İvanoviç İvanovun (1812) tərtib etdiyi "Tatar qrammatikası" (8+IV+341səh) və "Tatar müntəxabatı" (194+174 səh.) meydana çıxdı. Neplyuyev hərbi məktəbini bitirən (1831) İvanov 1832-ci ildə Kazan universitetində tatar və fars dilləri müəllimi olmaq üçün imtahan vermiş və elə həmin il Neplyuyev hərbi məktəbində tatar dili üzrə kiçik müəllim yeri almışdır (bax: IV bölmə, 301).

V.V.Qriqoryevin [54] müsbət qiymətləndirdiyi İvanovun "Tatar qrammatikası", əslində, tatar qrammatikasının quruluşu başqırd və qazax dillərinin qrammatik quruluşu ilə tutuşdurulduğu müqayisəli qrammatikadan başqa bir şey deyil. Müntəxabat iki hissədən ibarətdir: 1) tatar, başqırd və qazaxların danışdığı dillərindən nümunələr; 2) kitab dilindən nümunələr.

İvanovun qrammatika və müntəxabatının eyni zamanda çapdan çıxmış nüsxələrinin, demək olar ki, hamısı Kazan universitetinin nəşriyyatında baş vermiş yanğın zamanı (24 avqust 1842-ci il) məhv olmuş, yalnız ayrı-ayrı nüsxələr salamat qalmışdır (məsələn, ЛОИВ kitabxanasında) [55].

M.B.Pervuxinin tərtib etdiyi türk-tatar-rus sözlüyü də tatar və türk dillərinin araşdırılması və tədrisi tarixi üçün müəyyən maraq doğurur.

"İmp.Kazan universiteti nəzdində Müstəsna Sensor tərəfindən 1840-cı ildə nəzərdən keçirilmiş əlyazmalar və çap olunmuş kitablar haqqında siyahı"dan (Tatar Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi) (ЦГА ТАССР, f.92, op.1, ed.xr.5144, l.11 ob.-12) məlumdur ki, 28 mart 1840-cı ildə sensor F.Erdman 1-ci Kazan gimnaziyasının müəllimi "Mixail Pervuxin tərəfindən tərtib olunmuş "Türk-tatar-rus sözlüyü, bu dillərdə işlənən ərəb və fars sözləri əlavə edilməklə" kitabının nəşri haqqında elan"ın çap olunması üçün bilet imzalamışdı.

İcazə adı çəkilən sözlüyün nəzərdə tutulan çapı ilə bağlı elana verilmişdi. Sözlük isə naməlum səbəblər üzündən çap olunmamışdı. M.Pervuxin "Ərəb dilinin qrammatika və sintaksisi"ni də tərtib etmişdi. M.Kazım bəyin fikrincə, bu əsərin ciddi təshihlərə ehtiyacı vardı və o, çap olunmamışdı (ЦГА ТАССР, f.92, op.1, ed.xr.4833, l.2).

Kazım bəyin tələbəsi, onun ilk bioqrafı [56] və Peterburq Kazan universitetlərinin [57] professoru, görkəmli türkoloq və iranşünas İ.N.Berezinin əsərləri arasında türk dillərinin araşdırılmasına aidiyyəti olan yalnız bir neçə əsər var - "Türk qrammatikasına əlavə", "Müsəlman dialektləri haqqında araşdırmalar... I hissə. Türk dialektləri sistemi" və "Türk müntəxabatı" Berezinin yuxarıda sadalanan əsərlərindən birincisi haqqında artıq əvvəldə danışdığımızı, digəri haqqında isə irəlidə məlumat verəcəyimizi nəzərə alaraq, üçüncü əsərə diqqət yetirək.

1857-1890-cı illər ərzində Berezin Kazan və S.-Peterburqda son dərəcə faydalı, ayrı-ayrı hissələri hələ də öz əhəmiyyətini itirməmiş üçcildlik "Türk müntəxabatı"nı (burada osmanlı ədəbiyyatı mənasındadır - tərc.) çap etdirdi. Onu da qeyd edək ki, bu müntəxabata osmanlı ədəbiyyatından materiallar daxil edilməmişdi, halbuki ilkin plana görə, o "bütün türk-tatar ləhcələrinə aid nümunələri əhatə etməli idi".

İ.N.Berezin Y.O.Yartsovdan sonra (bax: IV bölmə, 87) xüsusi tarixi-filoloji hazırlıq tələb edən rəsmi türk sənədlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuş ikinci rus türkoloqu idi [58].

İ.N.Berezin daha çox Rəşidəddinin "Salnamələr toplusu"nu rus dilinə tərcümə və çap etməsi, "Şərq tarixçiləri kitabxanası"nı nəşr etdirməsi, Şərqə üçillik səyahəti zamanı aldığı şəxsi təəssüratlarına əsaslanan elmi-kütləvi əsərləri və rus ensiklopedik sözlüyünü çap etdirməsi (1873-1879) ilə məşhurdur.

Rus türkologiyası tarixində məşhur sanskrit mütəxəssisi və görkəmli türkoloq, yakut dilinin klassik qrammatikasının tərtibçisi (O.Böhtlingk. Über die Sprache der Jakuten. St.-Pb., 1851) O.N.Bötlingk üçün xüsusi bir səhifə ayrılmalıdır. Bu əsərə giriş ayrıca çap olunub: "Yakutların dili haqqında. Ümumi dilçiliyin hazırkı vəziyyətilə əlaqədar şəkildə ayrıca görülmüş bir dilin tədqiqi təcrübəsindən" (УЗИАН, 1853, t.1, bur.4, səh.377-446) [59].

O həmçinin yakut dilçiliyinə dair üç məqalə [60] və türk dilinin qrammatikasına həsr edilmiş üç məqalə də yazmışdır [61].

Bötlingkin qrammatikası alman dilinə tərcümələrilə birlikdə verilmiş yakutca mətnlər və yakut-alman sözlüyü (4600-dən çox söz) ilə tamamlanır ki, həmin sözlük yakut dili materialı əsasında ilk leksikoqrafik təcrübədir.

Bötlingkin bütün türkoloji araşdırmaları elmi üfqlərin genişliyi, bütün türkoloji ədəbiyyatı incəliklərinə qədər bilməsi və o dövr üçün çox yüksək

səviyyəli metodika ilə fərqlənir. Onun bütün tədqiqatları - mütəxəssislərin fikrincə, indi də öz əhəmiyyətini itirməyən [62] yakut dilinin fundamental qrammatikasıdan başlamış, yakut orfoqrafiyasına dair kiçik məqaləsinə qədər - geniş ümumiləşdirmələri, incə və iti etimologiyaları, təfərrüatlarına qədər işlənib hazırlanmış morfoloji etüdlərilə qiymətlidir. Onların zəif cəhəti isə (bütövlükdə, o dövrün bu qəbildən olan bütün əsərlərinə xas olduğu üçün) sintaksisdir.

Rusiyada türk dilinin tədqiqi tarixi üçün yuxarıda adları çəkilən "Kazım bəyin qrammatikasının ikinci nəşrinə dair tənqidi qeydlər", "Şottun məqaləsinə etirazlar", həmçinin "Türk-tatar qrammatikası haqqında" (O.Bötlingk. Zur türkisch-tatarischen Grammatik. Mel. Asiat., 1852, t.1, səh.114-141) bilavasitə maraq doğurur. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Bötlingkin dünya türkologiyasında bir dövr təşkil etmiş yakut dili qrammatikasının türk dilinə də kifayət qədər yaxından aidiyyəti var, çünki burada türk dilinin dil materialları geniş istifadə olunmuş və bir sıra ümumtürk məsələləri yeni həllini tapmışdır.

Bötlingkin türkoloq, xüsusən də yakutşünas kimi böyüklüyü onun "Yakut dilinin qrammatikası"nı elə həmin mövzuda olan əvvəlki əsərlərilə tutuşdurarkən əyani şəkildə nəzərə çarpır. Yakut dilinin qrammatik quruluşunun təsvirinə həsr olunmuş ilk qələm təcrübəsi alman şərqsünası Vilhelm Şottun "Yakut dili haqqında" [63] məqaləsi idi. Bu məqalə Dmitri Pavloviç Davidovun "Arxiv" in elə həmin cildində çap olunmuş "Yakut sözlərinin siyahısı" adlı o qədər də mükəmməl olmayan qeydləri əsasında yazılmışdır. Y.Oqorodnikovun bir qədər sonra çap olunmuş "Yakut dili haqqında qeydlər" ("Заметки о якутском языке"; Отечественные записки, 1846, t.XVII) adlı məqaləsi kimi, V.Şottun məqaləsi də yalnız tarixi əhəmiyyətə malikdir, çünki bunlar yakut dilinin qrammatik quruluşunu təsvir etməyə yönəldilən ilk cəhdlər idi [64].

O.N.Bötlingkin yakut dili haqqında əsəri əsasında Sergey Vasilyeviç Yastremskinin yazdığı "Yakut dilinin qrammatikası" iki dəfə nəşr olunmuşdu (bax: V bölmə, 114) [65].

•••

İ.İ.Giqanov, A.A.Troyanski, İbr.Halfin, O.İ.Senkovski, M.İ.İvanov, M.Kazım bəy, İ.N.Berezin, O.N.Bötlingk keçən əsrin birinci yarısında çap olunmuş əsərlərilə türk dillərinin fonetik, qrammatik və leksikoqrafik cəhətdən araşdırılmasına əhəmiyyətli töhfə verdilər.

Şərqsünashığımız, xüsusən də türkologiyamız tarixində XIX əsrin ikinci yarısı fonetik, qrammatik və leksikoqrafik tədqiqatların daha da genişlənməsi və dərinləşməsi ilə əlamətdardır. Bura onu da əlavə etmək lazımdır ki, 50-ci illərin ortalarında şərqsünashığın mərkəzi Kazandan S.-Peterburqa keçərək,

burada Şərq dilləri fakültəsində, Asiya muzeyində, gözəl Şərq əlyazmalar toplusuna malik kütləvi kitabxanada və Asiya departamenti nəzdindəki tədris bölməsində cəmləşdi.

Keçən əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan və türk dillərinə maraq qüvvətlənməyə başladı ki, həmin dövrdə bu dillər üzrə bir sıra vəsaitlərin meydana çıxması da buna sübutdur. Onların böyük əksəriyyəti əməli məqsədlər güddüyündən, müstəqil elmi əhəmiyyətə malik deyildi. Bununla belə, həmin vəsaitlər Rusiyada türk dilləri haqqında biliklərin yayılmasına yardım edirdi.

Azərbaycan dili üzrə kifayət qədər çoxsaylı vəsaitlər arasında o dövrdə dəb olan Robertson üsulu əsasında tərtib edilmiş T.Makarovun [66] "Qafqaz ləhcəsinin tatar qrammatikası" ("Татарская грамматика кавказского наречия"; Тифлис, 1848"), həmçinin L.Budaqovun "Türk-tatar Azərbaycan ləhcəsi üzrə əməli vəsait"i ("Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия", М., 1857) əsərlərinin və başqalarının adlarını çəkmək olar (bax: V bölmə, 86).

S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsində osmanlı dilinin tədrisi prosesində A.O.Muxlinskinin iki əsəri mühüm rol oynamışdır. "Qrammatik təhlillə ilkin tərcümə üçün türk məqalələri toplusu, rəsmi sənədlərin oxunmasına bələd olmaq üçün tarixi sənədlər faksimile əlavə edilməklə" ("Выбор турецких статей для начального перевода с грамматическим разбором, с присовокуплением facsimile исторических документов для упражнения в чтении официальных бумаг", SPb., 1858) adlı vəsaiti ikincisi - "Universitetdə tədris olunmaq üçün osmanlı müntəxabatı" ("Османская хрестоматия для университетского преподавания" чч.1-2, SPb., 1858-1859") çox yaxşı tamamlayırdı.

Bu kitablar əsasında universitetlərdə türk dili keçən əsrin 90-cı illərinə, V.D.Smironovun müntəxabatı meydana çıxanadək tədris edilirdi. Muxlinskinin vəfatından sonra türk-rus sözlüyü, türk dili qrammatikası və bir sıra digər əsərləri əlyazma şəklində qaldı [67].

Lazarev Şərq dilləri institutunun türk-tatar dili professoru L.M.Lazarev (bax: IV bölmə, 230) tədrisin ehtiyaclarını nəzərdə tutaraq, "Osmanlı, Kırım və Qafqaz ləhcələrinin türk-tatar-rus sözlüyünü" ("Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского", М., 1854) tərtib etdi və bu zaman Biyankinin məşhur sözlüyündən və Kazım bəy (bax: V bölmə, 51; 52) tərəfindən tərtib edilərək, türk dilinin müvəqqəti kursu üçün vəsaitə əlavə olunan sözlükdən yararlandı. Lazarevin sözlüyünə "Türk-tatar dilinin qrammatik qaydalarına bələd olmaq üçün qısa təlimat" [68] da əlavə edilib. Sözlükdə və qrammatikada türk sözlərinin transkripsiyasının yazılışında müəllifə çox yaxın (demək olar ki, doğma) olan Azərbaycan dilinin təsiri aşkar

hiss olunur. İki il sonra (1886) L.M.Lazarev ikinci vəsaiti nəşr etdirdi - "Türk dilinin qısa müntəxabatı, Osmanlı və Azərbaycan ləhcələri. Əməli məşğələlər üçün rus dilinə tərcümə edilmiş türk danışq nümunələri və atalar sözləri əlavə olunmaqla" ("Сравнительная хрестоматия турецкого языка, наречий османлы и Азербиджана. С приложением тюркских разговоров и словиц и с переводом их на русский язык для практических упражнений"). Əsər üç hissədən ibarətdir: 1. Babumamə, Əbülqazinin "Şəcərəyi-türk"ündən parçalar, Nəvainin bir neçə qəzəli; 2. Azərbaycan ləhcəsindən nümunələr; 3. Osmanlı ləhcəsində yazılmış məqalələr.

Köhnə türk leksikasının araşdırılması tarixində 1886-cı ildə filoloq tarixçi, numizmat, akademik V.V.Velyaminov - Zernovun "Cağatay-türk sözlüyü"nin çapdan çıxması mühüm hadisə idi. Nəşir tərəfindən fransızca ön söz verilmiş nüsxələrin xüsusi titul vərəqi var: "Dictionnaire Djaghatai-Turc. St.-Pb., 1869"[69].

Bu sözlük XVI əsrin ortalarında Türkiyədə anonim müəllif tərəfindən, osasən, Əlişir Nəvainin (1441-1501) əsərləri üzrə tərtib edilmiş leksikonun (sözlüyün - tərc.) işlənmiş variantıdır. Xüsusi ədəbiyyatda bu sözlük müxtəlif adlar altında tanınsa da, daha çox "Əbuşka sözlüyü" (sözlüyün ilk sözünə görə: əbuşka - "qadın ərini belə adlandırır") kimi məşhurdur. Velyaminov-Zernov onu kütləvi kitabxanaya məxsus olan 1560-cı ilin əvvəllərinə aid nüsxə əsasında çap etmişdi [70].

"Abuşka sözlüyü" üçün əsas isə "Bəda əl-lüğət" adı altında tanınan və XV əsrin sonlarına aid olan anonim cağatay-fars sözlüyü olmuşdu [71].

V.V.Qriqoryevin sözlərilə desək, Velyaminov-Zernovun əsəri "işlənmə dəqiqliyinə görə nümunəvidir və çətin ki, şərqşünaslıq sahəsində ona tay olan bir əsər tapılsın"[72].

XIX əsrin ikinci yarısında Kazan-tatar dili üzrə vəsaitlərin sayı azalır, keyfiyyətləri isə aşağı düşür. Bu dövrdə çap olunan qrammatika və sözlüklər dar əməli yönümə malikdir [73]. Elə həmin dövrdən qazax dilinin ardıcıl şəkildə araşdırılmasına başlanılır (bax: V bölmə, 104).

Keçən əsrin ikinci yarısında "Altay dilinin qrammatikası" adlı əsərin çapdan çıxması rus türkologiyasında mühüm hadisə oldu. Əsərin tam adı belədir: "Altay dilinin qrammatikası. Altay missiyası üzvləri tərəfindən tərtib olunmuşdur" ("Грамматика алтайского языка. Составлена членами Алтайской миссии"). Əsər 1869-cu ildə Kazanda Altay-rus və rus-Altay sözlüklərilə birlikdə çapdan çıxmışdı. Müəllifləri isə N.İ.İlminski, V.İ.Verbitski və arximandrit Makari idi [74]. O, türk dillərinin qrammatik araşdırılmasında bütöv bir dövr təşkil etdi və həmin mövzularda sonrakı araşdırmalar üçün nümunə oldu. Müəyyən dərəcədə o, dövrümüze qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Tərtibçilərin həddən artıq incə müşahidələri dilin

inkişafının daxili qanunauyğunluqlarına bələd olmaq üçün indi də nümunə rolunu oynayıb.

Türkologiya tarixində xüsusi, şərafli yer tutan başqa bir əsər - "Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli sözlüyü. Ən işlək ərəb və fars sözləri daxil edilmək və rus dilinə tərcümə olunmaqla, S.-Peterburq universitetinin Şərq fakültəsinin dosenti və Asiya departamentində V dərəcəli draqoman L.Budaqov tərtib edib" ("Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Составил Л.Будагов, доцент Восточного факультета С.П. Университета и драгоман V-го класса при Азиатском департаменте", тт.1-2, СПб., 1869-1871) [75].

Bu sözlükdə Lazar Zaxaroviç Budaqov (1812-1878) [76] "Şərq fakültəsi tələbələri və Asiya ləhcələrini öyrənən şəxslərə həm ədəbi əsərləri oxumaq, həm də müsəlmanlarla danışmaq və yazışma üçün yardımçı olacaq bir vəsait vermək məqsədilə elmi və əməli materialları üzvi şəkildə birləşdirməyə" nail oldu (Ön söz, səh.4).

Sözlükdə verilmiş leksik materialların böyük əksəriyyətinin götürüldüyü mənbələr göstərilib. L.Z.Budaqovun etimologiyaları onun türk dillərinə dair dərin elmi biliklərə malik olduğuna dəlalət edir. Sözlük bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir və qədim türk, "cağatay" mətnlərinin oxunması üçün gözəl və əvəzolunmaz vəsaitdir [77].

Gördüyümüz kimi, keçən əsrin 60-cı illərinin sonu türkologiyanın qızıl fonduna daxil olmuş üç əsərin nəşri ilə əlamətdardır: V.V.Velyaminov - Zernovun çapa hazırladığı "Abuşka sözlüyü" (1868-1869), "Altay dilinin qrammatikası" (1869) və L.Budaqovun sözlüyü (1869-1871). Deyilənlərə 60-cı illərin ortalarında V.V.Radlovun elmi fəaliyyətə başladığını da əlavə etsək, Rusiyada türkologiyanın mənzərəsinin tam, inandırıcı, onun qüvvə və imkanlarından xəbər verən təsvirini əldə edirik.

70-ci illərdə müxtəlif türk dillərini öyrənmək üçün bir sıra vəsaitlər çap olundu. Bunların arasında bir o qədər də yüksək keyfiyyətə malik olmayan "hərbi tərcüməçilər", danışq vəsaitləri və s. çoxluq təşkil edirdi.

Mayor M.A.Terentyevin iki əsəri - "Türk, fars, qırğız və özbək qrammatikası" ("Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская", SPb., 1875) və "Türk, fars, qırğız və özbək" müntəxabatı xətt növləri və tarix hesabı cədvəlləri əlavə olunmaqla ("Хрестоматия турецкая, персидская, киргизская и узбекская с приложением почерков и таблицы летосчислений", СПб., 1876) müəyyən əhəmiyyətə malik oldu [78].

Türk leksikasının xüsusi sahələrinə dair biliklərin toplanması 1857-ci ildə ölkəmizdə Şərqlə bağlı ilk xüsusi sözlüyün - "Qısa rus-fransız-türk-fars hərbi-texniki sözlüyü" ("Краткий военно-технический русско-французско-турец-

ко-персидский словарь") - çap edilməsinə imkan verdi. Sözlüyü mühəndis qoşunları zabiti və draçoman, Asiya departamentinin Şərq dilləri tədris bölməsinin direktoru (1872-1893) Matvey Avelyeviç Qamazov (1812-1893) tərtib etmişdi. Onun ikinci nəşrinə (1888) V.Rozen kifayət qədər müsbət rəy vermişdi [79].

Xüsusi sözlüklərlə bağlı İzmirdəki keçmiş rus konsulu K.Mostrun onun vəfatından sonra Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr edilmiş "Dictionnaire géographique de l'Empire Ottoman" ("Osmanlı imperiyasının coğrafi sözlüyü", SPb., 1873) əsərinin adı da çəkilməlidir. Bu sözlükdə Türkiyədəki coğrafi adların orijinal (ərəb qrafikası ilə) yazılışı ilə yanaşı, latın əlifbası ilə yazılışı və fransız dilində izahlar verilib. Öz sahəsində yeganə olan bu sözlük tarixi araşdırmalar üçün böyük əhəmiyyətə malik olsa da, tarixçilərimiz ondan az yararlanırlar.

XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində türk dilinə, Türkiyənin tarix və ədəbiyyatına elmi marağın yeni yüksəlişi, osmanlışünaslığın türkologiyanın xüsusi sahəsi kimi fərqləndirilməsi V.D.Smirnovun adı ilə bağlıdır.

V.D.Smirnovun elmi əsərlərinin siyahısı bir o qədər böyük olmasa da, burada iri monoqrafiyalar üstünlük təşkil edir və onlardan bəziləri osmanlışünaslığa aid ədəbiyyatın əsas fonduna daxil olmuşdur. V.D.Smirnovun "Küçübəy Gümürçinski və XVII əsrin digər osmanlı yazarları Türkiyənin tənəzzülü haqqında" adlı magistrlik (1873 "Кочубей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции") və "XVIII əsrin əvvəlində Kırım xanlığı Osmanlı Portasının nüfuz dairəsində" ("Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века") adlı doktorluq dissertasiyası (1887), onun davamı olan "Kırım xanlığı XVIII əsrdə Osmanlı Portasının nüfuz dairəsində" ("Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии") əsəri indi də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Həmin sözləri onun "Türk ədəbiyyatı tarixinə dair oçerk" ("Oçerk istorii turekoy literaturı", 1892) əsəri haqqında da söyləmək olar.

1891-ci ildə S.-Peterburqda V.D.Smirnovun məşhur "Osmanlı ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən iqtibas və parçalar" ("Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках") müntəxabatının ilk, litoqrafiyalaşdırılmış nəşri çapdan çıxdı. 1903-cü ildə bu müntəxabatın müəllifin bəzi dəyişiklik və əlavələr etdiyi tipoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş ikinci nəşri işıq üzü gördü. Bütün türkoloqlarımızın dərs vəsaiti olmuş və indi də olan bu müntəxabatın N.K.Dmitriyevin təbirincə, "dolğunluq, orijinallıq və sanbalına görə Qərbi Avropada bənzəri yoxdur" [80].

V.D.Smirnovun digər əhəmiyyətli araşdırmalarını (məsələn, "Xarici işlər nazirliyinin Tədris bölməsinin [81] türk əlyazmalarının kataloqu" - "Каталог

турецких рукописей Учебного отделения Министерства иностранных дел") sadalamadan da qeyd etməliyik ki, türk dilinin qrammatik quruluşu ilə xüsusi məşğul olmadığına və bu sahədə yeganə əsəri kimi yalnız "Tarixi məlum olan XVI əsrə aid ən qədim türk əlyazması" ("Древнейшая датированная турецкая рукопись XVI в."; ЗВОРАО, 1913-1914, т. XXII) əsərini göstərmək məqbul olduğuna baxmayaraq, o həmin dilin qrammatikasının dərin bilicisi idi və mülahizələrinin dinləyiciləri tərəfindən qələmə alınaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatan konspektləri də buna dəlalət edir.

Bunlardan biri Leninqrad Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin kitabxanasında saxlanır. "Prof.Smirnovun 1899-1900-cu illər mühazirələri üzrə türk dilinin qrammatikası. Antoni Feoduloviç Xaşaba məxsusdur" [82] ("Грамматика турецкого языка по лекциям проф.Смирнова 1899-1900 года. Принадлежит Антонию Феодуловичу Хашабу, шифр: М., 1246, инв.№4236")*.

Xaşabın qeydləri qara mürəkkəblə qalın ağ vərəqlərdə yazılıb; dəftər karton cildədir. Qrammatik qaydaların dəqiq ifadəsi, materialın dolğunluğu və düzülüşünün ardıcılığı ilə V.D.Smirnovun mühazirələri sübut edir ki, o nəinki rus türkoloq-qrammatikaçıların (Kazım bəy, Bötling) nailiyyətlərini qoruyub saxlamış, hətta onları müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmişdir.

Elə həmin kitabxanada V.D.Smirnovun təkciizliq ağ, qalın vərəqlərdə qara mürəkkəblə qələmə alınmış mühazirələrinin icmalının daha bir nüsxəsi saxlanır (şifr: Tr, P, 153, inv.№8343; 112 nömrələnmiş səhifə). Karton cildli dəftərin üstündə basma ilə: "V.P.Breşenin Osmanlı qrammatikası", birinci səhifədə isə "Osmanlı qrammatikası" (2 kursda, yəni 3-4 semestrlərdə keçilir). Əməkdar ordinar professor V.D.Smirnov ("Osманская грамматика. Читается на 2 курсе, т.е. на 3-4 семм" Засл.орд.проф. В.Д.Смирнов") yazılıb.

V.P.Breşenin 10 sentyabr 1902-ci ildən etibarən başladığı qeydlər (deməli, 1902-1903-cü tədris ilinə düşür) bəzən bütün təfərrüatları ilə sözbə-söz A.F.Xaşabın qeydlərilə üst-üstə düşür.

Bu qeydlər əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, V.D.Smirnovun türk dili qrammatikası kursundan dediyi mühazirələr çap olunsaydı, müəllifinə şan-şöhrət qazandırardı.

Rus türkoloqlarının türk dilinin qrammatik cəhətdən araşdırılmasına verdikləri töhfənin böyüklüyünü aşkarlamaq üçün bu məsələyə aidiyyəti olan mümkün qədər çox və müxtəlif materiallar nəzərdən keçirilməlidir. İlk növbədə dövrümüzdə qədər gəlib çatan bütün mühazirə konspektləri toplanmalıdır. Bildiyimə görə, V.D.Smirnovun türk qrammatikasının əsas məsələləri üzrə görüşləri Xaşab və Breşenin yuxarıda artıq adları çəkilən

* Tripoldan olan ərəb-suriyalı A.F.Xaşab 1902-ci ildə S.-Peterburq univresitetinin iki - Şərq dilləri və hüquq fakültəsini bitirmişdi. 1904-1919-cu illərdə Şərq dilləri fakültəsində ərəb dili müəllimi olub. Bax: Veselovski. Siyahı, səh.33

qeydlərindən savayı, ən azı daha bir mənbədə də qalmışdır. Bu onun özünün qələmə aldığı qeydlərdir: "Osmanlı dili qrammatikası üzrə tədris proqramı və mühazirə materialları" ("Программа чтений по грамматике османского языка и материалы к лекциям"; АВЛОИВ, f.50, op.1, №129, 94 vər.). Burada geniş ümumlinqvisitik fonda türk dilləri ailəsi, osmanlı dilinin fonetikasi (1-35-ci vərəqlər) haqqında məlumat verilir, daha sonra isə morfoloqiyasının əsas müddəaları ayrı-ayrı nitq hissələri ilə əlaqəli şəkildə işıqlandırılır.

Mühazirələrdən qeydlər şəklində olan türk dili üzrə növbəti vəsait mənim hişf etdiyim ümumi dəftərdir: "Türk qrammatikası. S.-Peterburq. 1909-cu il. Q.Vasilyev") ("Турецкая грамматика. С.-Петербург. 1909 г. Г.Васильев"). Qrammatika yığcam xətlə yazılmış 99 səhifədən ibarətdir. Axıncı səhifədə "Son" sözündən sonra tarix - "1910-09" və "Q.İ.V." yazılıb. Bunun ardınca bir səhifə boş qalıb, sonra isə başqa xətlə "Müdrük kəlamlar" qələmə alınıb. Daha sonra qrammatikanın yazıldığı xətlə "Cağatay ləhcəsinin fel formalarının paradigmatları" yazılıb. Güman ki, dəftərdəkilər 1909-1910-cu tədris ilində "Osmanlı-cağatay müqayisəli qrammatikası: fonetika və morfoloqiya" kursunu tədris etmiş privat-dosent A.N.Samoyloviç mühazirələrinin konspektidir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, rus türkoloqlarının türk dilinin qrammatikasının əsas məsələlərinə dair özünəməxsus baxışları vardı.

Nikolay İvanoviç Aşmarin (1870-1933) [83] - Lazarev Şərq dilləri institutunun yetirməsi, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş bir sıra əsərlərin müəllifi olmuş, çuvaş dili, onun fonetika, qrammatika və leksikasının araşdırılmasına çox mühüm, heç vaxt dəyərdən düşməyən töhfə bəxş etmişdir. Belə əsərlərə "Çuvaş dilinin araşdırılması üçün materiallar" ("Материалы для исследования чувашского языка", Казань, 1898"), "Çuvaş sintaksisinin araşdırılması təcrübəsi" ("Опыт исследования чувашского синтаксиса", ч.1, Казань, 1903; ч. 2, Симбирск, 1923"). Onun üzərində otuz ildən artıq müddətdə işlədiyi "Çuvaş dili sözlüyü" ("Словарь чувашского языка", вып.1-ХVЫЫ, Казань-Чебоксары, 1928-1950) çuvaşşünaslıqda bütöv bir mərhələdir [84].

N.İ.Aşmarinin elmi yaradıcılığında çuvaş mimologiyası, yaxud təqlidi sözləri üzrə araşdırmalar xüsusi yer tutur. O, həmçinin mimemlərin genetik təsnifatını vermiş və mimoloji terminologiyanı yaratmışdır.

Ömrünün sonuna yaxın (1923) Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru olmuş N.İ.Aşmarin Azərbaycan dialektologiyası ilə yaxından məşğul olaraq, burada da "Nuxa şəhəri xalq şivələrinin ümumi icmalı" ("Общий обзор народных говоров гор.Нухи", Bakı, 1926) tədqiqatı ilə özü haqqında gözəl xətirə qoymuşdur [85].

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri türkologiyamızın bütün sahələrində (xüsusən, yeni sahələrdə - runa və uyğur yazılı abidələrinin araşdırılmasında) böyük kəşflərlə əlamətdardır. Təbii ki, bu, bütövlükdə rus şərqşünaslığındakı

yüksəliş və müvəffəqiyyətlərlə əlaqələndirilirdi və bunlar özünü keçən əsrin ikinci yarısında və əsrimizin əvvəllərində büruzə verirdi.

Keçən əsrin sonunda görkəmli türkoloqlarımızın böyük bir qrupu elmi və pedaqoji fəaliyyətə başlamışdı - V.V.Bartold, F.Y.Korş, P.M.Melioranski, A.Y.Krımski, N.F.Katanov, N.İ.Aşmarin, E.K.Pekarski. Eyni zamanda, yaşlı nəslin nümayəndələri - V.V.Radlov, İ.N.Berezin, V.D.Smirnov elmi araşdırmalarını davam etdirirdilər.

XX əsrin birinci onilliyində yeni türkoloqlar nəslə yetişməyə başladı ki, onların elmi fəaliyyətinin çiçəklənmə dövrü artıq oktyabrda sonrakı dövrə aid oldu. Həmin türkoloqlar arasında A.N.Samoyloviç, S.Y.Malov, P.A.Falev, V.A.Qordlevskinin adlarını çəkmək olar.

XIX əsrin sonuncu rübündən etibarən o dövrlük Rusiyanın hüdudlarında təmsil olunmuş bütün, yaxud demək olar ki, bütün türk dilləri araşdırılırdı. Həm yazısı olan, həm də olmayan türk dillərinin fonetika, qrammatika və leksikası öyrənilirdi. Elm aləminə məlum türk yazılı abidələrinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilməsinin başlanğıcı da elə bu dövrə aiddir.

Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında başlamış böyük leksik material yığımı və onun ilkin araşdırılması, fəal leksikoqrafik fəaliyyət XIX əsrin ikinci yarısında bəhrəsini verməyə başladı. Rusiyada türkologiyanın inkişafının yeni mərhələsi "türkologiyamızın nəhəngi" V.V.Radlovun fəaliyyətilə bağlıdır (bax: III bölmə, 36).

2. Türk dillərinin fonetik-qrammatik quruluşu və leksikası haqqında araşdırmaların icmalı

Rus türkologiyası tarixində Azərbaycan (Qafqaz tatarcası, Zaqafqaziya tatarcası, Azərbaycan) dili, onun fonetik, qrammatik quruluşu və leksikası rus türkologiyasında bir sıra tədqiqat işlərində kifayət qədər işıqlandırılmışdır [86].

Onlardan adları xüsusi çəkilməyə layiq olanları sadalayaq: M.A.Kazım bəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası (Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань. 1846; T.Makarov. Qafqaz ləhcəsinin tatar qrammatikası). Татарская грамматика кавказского наречия. Тифлис; 1848; L.Z.Budaqov. Türk-tatar Azərbaycan ləhcəsi üzrə əməli vəsait (Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия. М., 1857; Tatar-Azərbaycan ləhcəsi dərsliyi. Новочеркасск гимназiasının Şərq dilləri müəllimi Əbdülhəsən bəy tərtib edib). Учебник татарско-азербайджанского наречия. Составлен учителем Восточных языков при Новочеркасской гимназии Абдул Хасанбеком Везириным. Спб., 1861; L.Lazarev. 1) Türk-tatar-rus sözlüyü, qısa qrammatika əlavə olunmaqla (Турецко-татарско-русский словарь с приложением краткой грамматики. М., 1864); 2) Türk

dilinin osmanlı və Azərbaycan ləhcələrinin türk danışq və atalar sözlərinin əlavə edildiyi qısa müntəxabatı (Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Азербайджана с приложением тюркских разговоров и пословиц. М., 1866).

Keçən əsrin sonu və əsrimizin lap əvvəllərində Bakıda nəşr olunmuş bir sıra vəsait və danışq kitabları arasında (onların, demək olar ki, əksəriyyəti keyfiyyətsiz idi) Soltan Məcid Qəniyevin dörd hissədən ibarət "Qafqaz-Azərbaycan ləhcəsinin tatar dilinin müstəqil öyrənilməsi üçün mükəmməl vəsait" ("Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-адербеджанского наречия; 1890-1895") öz dolğunluğu ilə fərqlənirdi. Bu vəsait altı dəfə nəşr olunmuşdu (sonuncu 1922-ci ildə çapdan çıxmışdı). Qəniyevin vəsaitinin üçüncü hissəsi - "Rus-tatar sözlüyü" - nəşrdən nəşrə böyüyürdü: 3-cü nəşrdə (1902) sözlükdə 206, 5-ci nəşrdə isə (1909) artıq 416 səhifə var idi. Qəniyevin tərtib etdiyi "Tatar-rus sözlüyü" də altı dəfə çapdan çıxmışdı (sonuncu 1922-ci ildə). Nəriman Nərimanovun "Ruslar üçün tatar dili vəsaiti (Tiflis, 1900) nisbətən az yayılmışdı. Nərimanov həm də Azərbaycan dilində "Türk-Azərbaycan dilinin qısa qrammatikası"nın (Bakı, 1899) [87] müəllifi idi (Orbeliani və Baqrationinin sözlükləri də müəyyən maraq doğurur) (bax: V bölmə, 14).

Türk dillərinə tətbiqən ərəb əlifbasının islahı tarixində birincilik Azərbaycan alimi və yazıçısı Mirzə Fətəli Axundova (1812-1878) məxsusdur. O hələ 1857-ci ildə bu islahatın ilk layihəsini işləyib hazırlamışdı. Onun sonuncu yeni əlifba layihəsi, əsasən, rus qrafikasının tətbiqinə əsaslanırdı [88].

M.F.Axundovun əlifbanı təkmilləşdirmək sahəsindəki təşəbbüsünü Azərbaycan filoloqu Məhəmməd Şaxtaxtinski davam etdirdi. Onun bu barədə ideyaları "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası" (Tiflis, 1879) kitabında verilib.

Yuxarıda da gördüyümüz kimi, türk (osmanlı, yaxud osmanlı-türk) dili [89] diqqəti kifayət qədər tez cəlb etmişdi. Holdermanın türk qrammatikasının rus dilinə tərcüməsi iki dəfə - 1776 və 1777-ci illərdə nəşr olunmuşdu.

Türk dili materiallarını tatar və türk dillərinin qrammatikalarının müqayisəli-qarşılaşdırılmalı təhlilə cəlb etmək cəhdi ilk dəfə İ.İ.Gıqanov tərəfindən onun haqsız olaraq unudulmuş "Tatar dili qrammatikası" ("Грамматика татарского языка", СПб., 1801) əsərində edilmişdi.

Türk dilinin qrammatikasının əsas müddələrinin rus dilində verilməsinə dair ilk təşəbbüs Senkovskinin "Cib kitabçası"dır.

Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası"nın nəşri Rusiyada türk dilinin qrammatik baxımdan araşdırılmasında mühüm mərhələ oldu. Onun ikinci əsəri - "Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün tədris vəsaitləri" ("Учебные пособия для временного курса турецкого языка", СПб., 1854).

Kazan universitetində türk-tatar dili kafedrası (1828) [90] və S.-Peterburq universitetində türk dili kafedrasının (1835) təsisini, 20-ci illərdə ərəb və fars dillərilə yanaşı, türk dilinin də Lazarev institutunun [91] tədris proqramına daxil edilməsi türk dilinin tədrisinə qüvvətli təkan verdi. Bu özünü türkologiyanın xüsusi bölməsinin - osmanlışünaslığın formalaşmasında göstərdi. Onun ilk nümayəndəsi isə O.İ.Senkovski sayıla bilər. S.-Peterburqda onun davamçıları A.O.Muxlinski, İ.B.Petraşevski, V.F.Dittel, V.D.Smironov, M.S.Şapşal, Moskvada isə L.M.Lazarev, S.Y.Sakov, S.Q.Tserunian, V.A.Qordlevski olmuşlar (İ.N.Berezin S.-Peterburq universitetinin Şərqi dilləri fakültəsində türk dilini tədris etsə də, onu osmanlışünaslara aid etmək olmaz, çünki elmi maraqları ümumi türkologiyanın tarixi-filoloji sahəsinə yönəlmişdi). V.D.Smironovun da, V.A.Qordlevskinin də elmi maraqları Türkiyə tarixini, ədəbiyyat və filologiyasını əhatə edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxan çoxlu əməli tədris vəsaitləri, hərbi tərcümə kitabçaları və fərdi dil öyrənmə vəsaitləri sırasında ikisi fərqlənir: M.A.Terentyev. 1) Türk, fars, qırğız (qazax) və özbək qrammatikası (грамматика турецкая, персидская, киргизская (казахская) и узбекская. СПб., 1875); 2) türk, fars, qırğız (qazax) və özbək müntəxabatı (хрестоматия турецкая, персидская, киргизская (казахская) и узбекская, СПб., 1876).

Türk dili üzrə əsrimizin əvvəllərində çap olunmuş tədris vəsaitləri arasında aşağıdakılar qeyd oluna bilər: Q.Yeqliçka. "Türk dilinin öyrənilməsi üçün əməli vəsait. VI.Qordlevskinin tərtib etdiyi giriş əlavə olunmaqla" ("Практическое руководство для изучения турецкого языка с приложением введения, составленного Вл.Гордлевским. М., 1908, литография"). - Bu vəsait Lazarev Şərqi dilləri institutunun Xüsusi siniflərinin tələbələri Andreyev, Dostoyevski, Kaminski, Ovçarov və Olesnitski tərəfindən V.A.Qordlevskinin başçılığı altında hazırlanmış "Türkische Konversations-Grammatik von H.Jehlitschka" (Heidelberg, 1895) əsərinin tərcüməsidir. Vəsait mətbəə yolu ilə çap olunarkən belə adlandırılmışdı: "Osmanlı dilini öyrənmək üçün vəsait. Q.Yeqliçkanın materialları əsasında rusca V.A.Qordlevski işləmişdir" ("Руководство для изучения османского языка, с ключом. По материалам Г.Егличка переработал по-русски В.А.Гордлевский", М., 1916). Vəsaitin qrammatik materialları V.A.Qordlevskinin "Türk dilinin qrammatikası" ("Грамматика турецкого языка", М., 1928) əsərində geniş istifadə olunub.

Ruslar tərəfindən tərtib olunmuş türk sözlüklərinə gəldikdə isə, bura Razi və Xancerinin fransız-türk sözlükləri daxil olursa belə, sayları çox məhduddur.

Türk sözləri 88 nömrəsi altında "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlüyü"nə daxil olmuşdur.

İlk "Rus-türk sözlüyü" Senkovskinin "Cib kitabçası"na tərkib hissə kimi daxil olmuşdu. M.Kazım bəy "Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün tədris vəsaitləri"nə rus-türk və türk-rus sözlüklərini əlavə etmişdi.

İlk müqayisəli sözlük - "Osmanlı, Krım və Qafqaz ləhcələrinin türk-tatar-rus sözlüyü, qısa qrammatika əlavə olunmaqla" ("Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского, с приложением краткой грамматики", М., 1864) - Lazarev Şərq dilləri institutunun birinci türk dili professoru L.Lazarevə məxsusdur.

Asiya departamenti nəzdində Şərq dilləri tədris bölməsinin Zabitlər qrupunun dinləyicisi Pyotr Svetkov "Türk-rus sözlüyü" və "Rus-türk sözlüyü" (Sami bəy, Kiffer-Biyanka və b. sözlükləri əsasında) tərtib etmişdi (hər ikisi 1902-ci ildə S.-Peterburqda litoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdu). Rus türkoqlarının bir çox nəsilləri tədris məqsədlərilə bunlardan yararlanırdı (başqa müvafiq vəsaitlər olmadığından).

Bibliografiyanın tam olması üçün aşağıdakı əsərlərin də adlarını çəkmək lazımdır: K.Riyamov. "Beş dildə sözlük: türk, ərəb, fars, rus və fransız" ("Словарь на пяти языках: турецком, арабском, персидском, русском и французском. Казань, 1908, 167 səh.); Qarabəy Qarabəyov. "Tam türk-rus sözlüyü" ("Полный турецко-русский словарь" Баку, 1912-1914); M.A.Terentyev, Y.A.Zelyeny və A.A.Boqolyubov. "Qısa rus-türk sözlüyü. Qrammatika bölməsilə" ("Краткий русско-турецкий словарь. С отделом грамматики", Тифлис, 1912, IV+99).

Bir sıra rus-türk danışmaq kitabçalarında da kiçik sözlüklər var. Türk leksik materialı L.Z.Budaqov və V.V.Radlovun sözlüklərində geniş təmsil olunub.

Anadolu-türk dialektlərinin ilk monoqrafik səciyyəsi təcrübəsi V.A.Maksimovun qələminə məxsusdur. Uzun sürən fasilədən sonra V.Pisarevin Trapezund dialekti (1901) haqqında tədqiqatı meydana çıxdı, 1916-cı ildə isə V.A.Qordlevski "Osmanlı xalq yaradıcılığı nümunələri"ni çap etdirdi [92].

Türkmən dili [93] leksik-qrammatik cəhətdən digər oğuz dillərindən - Azərbaycan və türkcədən daha gec araşdırılmağa başlamışdır. Onun haqqında ötəri və pərakəndə məlumatlara yalnız ayrı-ayrı qədim Şərq filoloqlarında təsadüf olunurdu.

Türkmən (trühmən) dili haqqında ilk məlumatlar "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"ndə, həmçinin Krım və Qafqazın bir sıra dilləri, o cümlədən türkmən dili üzrə leksik material toplamış akademik səyyah İ.Gildenstedtin gündəliklərində əks olunub: J.A.Güldenstadt. Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten geographischen, statistischen und historischen Bücher und Sachen. Berlin, 1773.

Türkmən dilini öyrənən ilk rus şərqşünası İ.N.Berezin olmuşdu. O, Yaxın Şərqə üçillik səyahətləri zamanı İrəvanın Xəzəryanı bölgələrinin (Astrabad) türkmənlərinin ləhcəsini müşahidə etmişdi: İ.N.Berezin. "Şərqə səyahət edən Kazan imp. Universitetinin magistrinin birillik hesabatından çıxarışlar" ("Извлечения из годовичного отчета путешествующего по Востоку магистра Казанского имп. университета... - ЖМНП, 1845, ç.XIV, otd.IV;); E.Beresine. Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turks - UZKU, 1849, kn.2. Sonralar Berezin öz "Türk müntəxabatı"nın ikinci cildinə (səh.88) "Türkmən nəğmələri"ni daxil etdi: Məhtumqulunun bir şerini, XVIII əsr əmroli şairi Mərufinin bir şerini və Şeydainin üç şerini.

A.A.Şifnə məktubunda N.İ.İlminski türkmənlərin yomud və əsən-ili (çovdurlar) ləhcələri üzərində müşahidələrini bölüşmüşdür: Ueber die Sprache der Turkmenen. Aus einm des Herrn Ilminsky an A.Schiefner. Orenburq, 29 December, 1859, -Bull. de l'Acad., 1860, t.1, səh.563-571; eynilə: Mel.Asiat., t.IV, livz.

Əcnəbilərdən XIX əsrdə türkmən dili və ədəbiyyatına macar türkoqu N.Vamberi maraq göstərmişdi [94].

Türkmən dili haqqında məlumat verilən ilk tədris vəsaiti yüzbaşı Drapovski, poruçik Marqaniya və podporuçik Pliyevin birgə tərtib etdikləri və litoqrafiya üsulu ilə çap olunmuş "Türkmənlərə rus dili öyrətmək üçün vəsait" ("Руководство для обучения туркмен русскому языку", Ашхабад, 1893) mətbəə üsulu ilə yenidən nəşr olunub.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində aşağıdakı dərsliklər çap olunmuşdur: İ.Şimkeviç. "Zakaspi vilayəti türkmənlərinin ləhcəsilə tanışlıq üçün əməli vəsait" (Praktičeskoe rukovodstvo dlə oznakomleniə s nareçiem turkmen Zakaspiyskoy oblasti. Asxabad, 1899, 1899) (əsasən, yomud dialektinin materiallarına əsaslanır; kitaba qısa rus-türkmən və türkmən-rus sözlükləri, xristian və müsəlman təqvimlərinin sinxronistik cədvəlləri əlavə olunub); S.Ağabəyov. "Türkmən ləhcəsi (axaltəkin dialekti) dərsliyi, Zakaspi vilayəti türkmənlərinin atalar sözləri və məsəlləri əlavə olunmaqla" ("Учебник туркменского наречия" (ахал-текинский диалект) с приложением сборника пословиц и поговорок туркмен Закаспийской области. Ашхабад, 1904). Adları çəkilən hər iki kitaba A.N.Samoyloviçin verdiyi rəylər üçün bax: ЗВОРАО, 1907, t.XVII, səh.0184-0188; A.A.Semyonovun Ağabəyovun dərsliyinə verdiyi rəy üçün bax: Этнографическое обозрение, 1903, kn.63, səh.169-172.).

Türkmən dili üzrə elmi əsaslarla yazılmış ilk tədris vəsaitləri Şərq dilləri fakültəsinin yetirməsi, P.M.Meliorskinin tələbəsi İ.A.Belyayevə məxsusdur: İ.A.Belyayev. 1) Rus-türkmən sözlüyü (русско-туркменский словарь. Ашхабад, 1913); 2) Türkmən dili qrammatikası (Грамматика туркменского

языка. Ашхабад, 1915). O, həmçinin türkmən mətnlərini də çap etdirmişdi. Bax: Zakaspi Şərq arxeologiya və tarixini sevənlər dərənəyi iclaslarının və üzvlərinin məlumatlarının protokolları (протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, вып.2, Ашхабад, 1916).

Əsrimizin əvvəllərində Qafqaz türkmənlərinin (truhmənlər) folkloruna dair araşdırmalar meydana çıxdı: A.Volodin. 1) Türkmən xalq poeziyasından (из туркменской народной поэзии. - SMOMPK, t.38, Tiflis, 1908); 2) Türkmən çölü və türkmənlər (Туркменская степь и туркмены)- yenə orada).

Türkmən dilinin elmi şəkildə araşdırılmasının əsasını A.N.Samoyloviç qoydu. O, müəllimi P.A.Melioranskinin məsləhətilə hələ tələbəlik dövründə (1902-ci ilin yayı) türkmən dilini öyrənmək məqsədilə Türkmənistanə səfər etdi. Səfərin nəticəsi "Təkin dialektinin fonetik və qrammatik öçerki" adlı diplom işi oldu və bu diplom işinə görə Şərq dilləri fakültəsi onun müəllifini qızıl medalla mükafatlandırdı. A.N.Samoyloviçin rus arxeoloji cəmiyyətinin Şərq bölməsinin 29 aprel 1904-cü il tarixli iclasında etdiyi ilk məruzə də türkmən mövzusunda həsr olunmuşdu: "Türkmən poeması XIX yüzilliyin 60-cı illərində türkmənlərin farslarla toqquşmaları haqqında" ("Туркменская поэма о столкновениях туркмен с персами в 60-х годах XIX столетия"). Sonralar bu məruzə "Ədbülsəttar Qazi. Təkinlərin döyüşləri haqqında rəvayətlər kitabı" ("Абду-с-Саттар Казы. Книга рассказов о битвах текинцев" СПб., 1914) adlı dissertasiyanın əsası oldu [95]. "Rəvayətlər kitabı" "yeni çağatay" dilində yazıldığından, türkmən dilinin özü üçün bir o qədər də böyük əhəmiyyətə malik deyildi.

Türkmən dilinin problemlərinin geniş elmi araşdırmaları əsrimizin 20-ci illərindən başlamışdır.

Kırım-tatar dili [96] heç də hərtərəfli araşdırılmayıb. Əslində, iki dildən ibarət olan bu dil ərazicə Kırımın cənubunda və çöllük hissəsində yayılanları əhatə edir. Bəzən üçüncünü də fərqləndirirdilər: dağ və orta, orta yolak (folklor-dialektoloji qeydlərlə təmsil olunub).

Burada ilk növbədə aşağıdakı əsərlərin adları çəkilməlidir: V.V.Radlov. Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri. Kırım yarımadasının ləhcələri (Образцы народной литературы тюркских племен) "Наречия Крымского полуострова" СПб., 1896). Bu bölgənin dialektografik tədqiqinə dair ilk təcrübə V.A.Boqoroditskinin "Dialektoloji qeydlər. V.Kırım-tatar ləhcəsi haqqında" (Диалектологические заметки. V. О крымско-татарском языке. UZKU, 1903, t.70, kn.12, səh.1223). Material Sudakdan olan tatar müəllimdən toplanıb. Bundan sonra nəğmələr, atalar sözləri və məsəllər qələmə alındı: A.Olesnitski. 1) Kırım türklərinin nəğmələri. Mətn, tərcümə və musiqisi. V.A.Qordlevskinin redaktəsi altında (qeydlər cənub sahilində qələmə alınıb)

(Песни крымских турок. Текст, перевод и музыка. Под редакцией В.А.Гордлевского. М., 1910); 2) Kırım xalq poeziyasının araşdırılması üzrə materiallar (материалы по изучению крымской народной поэзии. - Восточный сборник Общества русских ориенталистов, т.1, СПб., 1913); A.N.Samoyloviç. 1. Port-Artur haqqında Kırım nəğməsi (Крымская песня про Порт-Артур. Живая старина, 1910, т.XIX); 2) Kırım tatarlarının İkinci Vətən müharibəsi haqqında nəğmələri (Песни крымских татар про Вторую Отечественную войну. - Живая старина, т.XXXIII, 1914, str.409-420); A.N.Samoyloviç və P.A.Falev. Kırım tatarlarının A.A.Bodaninski, Martino və O.Murasov tərəfindən toplanmış atalar sözləri, məsəllər və əlamətləri (Пословицы, поговорки и приметы крымских татар, собранные А.А.Боданинским, Мартино и О.Мурасовым. Изв.Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1915, вып.52, стр.1-67). V.A.Qordlevskinin bu əsər haqqında "Qeydlər"i üçün bax: ЗВОРАО, т.XXV, 1921, səh.89-132.

Kırım-tatar dilinin qrammatik quruluşunun ilk elmi təsviri A.N.Samoyloviçin "Kırım-tatar qrammatikasına dair qısa təcrübə" ("Опыт краткой крымско-татарской грамматики", Пгр., 1916) əsərində verilib. Bundan əvvəl isə V.X.Kondarakinin sırf əməli məqsədlərə xidmət edən "Türk-tatar və yunan dillərini müstəqil öyrənmək üçün vəsait" ("Самоучитель турко-татарского и новогреческого языков". Универсальное описание Крыма, ç.II, SPb., 1875") adlı dərs vəsaiti çapdan çıxmışdı.

Kırım-tatar dili üzrə yeganə leksikoqrafik təcrübə Osman Zaatovun tərtib etdiyi "Tam türk-tatar sözlüyü"dür ("Полный русско-татарский словарь", Симферополь, 1906) (bax: II bölmə, 261).

Tatar dili [97] XVIII əsrin ortalarından ruslar üçün məktəb proqramlarına daxil edilən (Moskva universitetinin nəzdindəki Akademik gimnaziya, Həştərxan məktəbi, 1-ci Kazan gimnaziyası) ilk türk dili olmuşdur. Tatar leksik materialları ilk dəfə çap olunmuş şəkildə tarixçi və arxeograf akademik H.F.Millerin "Kazan quberniyasında yaşayan bütərəst xalqların təsviri..." ("Описание живущих в Казанской губернии языческих народов", SPb., 1756) kitabında təmsil olunmuşdu. Tatar dili həm də leksik tərkibi hələ XVIII əsrin ikinci yarısında ən dolğun şəkildə əhatə olunmuş (Halfin və Damaskinin sözlükləri) ilk dil idi. Giqanovun "Tatar dili qrammatikası" ("Грамматика татарского языка", SPb., 1801) Rusiyada türk dillərindən birinin qrammatik sırasının ilk elmi təsviridir. Daha sonra Kazanda Aleksandr Troyanskinin "Qısa tatar qrammatikası" ("Краткая татарская грамматика"); 1814, 1824 və 1842-ci illərdə üç dəfə nəşr olunub), Martinian İvanovun "Tatar qrammatikası" və "Tatar müntəxabatı" ("Татарская грамматика", "Татарская хрестоматия", 1842) meydana çıxdı.

Rusların tatar dilini öyrənməsi üçün vəsaitlərin yaradılmasında tatarların özləri də fəal iştirak edirdi: Sagit Halfinin əlifba və sözlüyünü, İbrahim Halfinin tatar dili üzrə vəsaitini xatırlayaq. Bura "1-ci Kazan gimnaziyasının baş müəllimi Mahmudovun tərtib etdiyi tatar dilinin öyrənilməsi üçün əməli vəsait" ("Практическое руководство к изучению татарского языка, составленное старшим учителем 1-ой Казанской гимназии Махмудовым" Казань, 1857), məşhur tatar ədibi və alimi Qəyyam Nəsirinin "Misallarda verilmiş qısa tatar qrammatikası" ("Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах", Казань, 1860) əlavə olunmalıdır. 1862-ci ildə H.Feyzhanov Q.Mahmudovun yuxarıda adı çəkilən vəsaitini nümunə götürərək, "Tatar dilinin qısa tədris qrammatikası"nı tərtib etdi ("Краткая учебная грамматика татарского языка", литография: Qos.İstor... архив Lenigr. obl., f.14, op.3, ed.xr.15496, svəzka 1077, str.95) [98].

Daha sonra aşağıdakı kitablar nəşr olunub: M.Ş.Salihov. Tatar dilini müstəqil öyrənmək üçün yeni vəsait (Новый самоучитель татарского языка. Казань, 1885) (ikinci nəşr - 1893); Ş.Əhmərov. Kazan-tatar ləhcəsində felin sintaktik təhlili (Синтаксический разбор глагола в казанско-татарском наречии. Казань, 1895; A.A.Vahabov, Rusların tatar, tatarların rus dilini müstəqil öyrənməsi üçün vəsait (Самоучитель для русских по-татарски и для татар по-русски. Казань, 1846). Bu kitab səmi 15 dəfə nəşr olunub.

"Çistopol mədrəsəsində rus dili müəllimi" M.A.Yunusov "Rus-tatar dili. Müstəqil öyrənmək üçün" ("Русско-татарский язык. Для самостоятельного изучения" Казань, 1904) adlı vəsaiti nəşr etdirmişdi. İ.Kondratyev "Troianski, Mahmudov və Salihova əsaslanaraq", "Tatar dilini müstəqil öyrənmək üçün yeni əməli vəsait" ("Новый практический самоучитель татарского языка", Казань, 1893; 3-cü nəşr - Kazan, 1904) tərtib etmişdi. N.F.Katanovun iki hissədən ibarət "Kazan-tatar ləhcəsinin araşdırılmasına dair materiallar" ("Материалы к изучению казанско-татарского наречия", Казань, 1898") əsəri ayrıca qeyd olunmalıdır.

Keçən yüzilliyin birinci yarısında müqayisəli kimi qələmə verilən, əslində isə primitiv qarşılaşdırma səviyyəsində olmaqla, bir sıra türk dillərinin fonetik və qrammatik quruluşundan bəhs edən dərs vəsaitləri meydana çıxmağa başlamışdı. Bəzən bu çətin vəzifə eyni vaxtda ərəb və fars dillərinin qrammatikalarının əsas bölmələrinin verilməsilə daha da mürəkkəbləşdirilirdi.

Belə vəsaitlərə Mir-Salih Bikçurinin tərtib etdiyi "Ərəb, fars və tatar dillərinin öyrənilməsi üçün ilkin vəsait, Buxara, başqırd, qırğız və Türkünstan sakinlərinin ləhcələri əlavə olunmaqla" ("Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков, с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана", Оренбург, 1859; 2-й изд. - Казань, 1869) aid olunmalıdır.

Sagit Halfinin yuxarıda adı çəkilən sözlüyündən başlayaraq, tatar sözlükləri kifayət qədər çoxsaylı bir siyahı təşkil edir ki, bunların arasında aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır: "Kazan seminariyasının tatar dili müəllimi keşiş Aleksandr Troianskinin zəhməti və səylə toplanmış tatar dili və onda istifadə olunan bəzi ərəb və fars ifadələri sözlüyü" ("Словарь татарского языка и некоторых употребительных в нем речений арабских и персидских, собранный трудами и тщанием учителя татарского языка в казанской семинарии священника Александра Троянского. Казань, 1833, 1835); N.P.Ostroumov. 1) Kazan quberniyası xristian tatarlarının tələffüzü əsasında xalq-tatar dilinin sözlüyünə dair ilk təcrübə ("Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии. Казань, 1876); 2) "Tatar-rus sözlüyü" ("Татарско-русский словарь", Казань, 1892).

Tatar pedaqoq və alimləri yalnız qrammatikaların deyil, ruslar üçün tatar sözlüklərinin tərtibində də fəal iştirak edirdilər: A.K.Nəsiri. 1) Tatar-rus sözlüyü (Татарско-русский словарь. Казань, 1878); 2) tam rus-tatar sözlüyü, rus dilində elmi terminlər kimi istifadə olunan əcəbi sözlər əlavə olunmaqla (Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины. Казань, 1892 (2-ci nəşri - 1906); M.A.Yunusov. Ən çox işlənen söz və ifadələrin tatar-rus sözlüyü (Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений. Казань, 1906; N.F.Katanov. Tatar-rus sözlüyü (Татарско-русский словарь. Оренбург, 1912).

Tatar dili üzrə bir sıra dərs vəsaitlərinə həm sözlük, həm də qrammatika daxildir: L.Voskresenski, "Rus-tatar sözlüyü", tatar sözlərinin tələffüzü və etimoloji dəyişiklikləri haqqında giriş sözü ilə (Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов. Казань, 1894 (qrammatika, səh.1-110; sözlük -1-374) buna misaldır.

Mişarlar (meşeryaklar) haqqında oktyabraqədərkı dövrədə o qədər də çox şey məlum deyildi. İlk etnoqrafik məlumatlar Y.A.Malovun "Mişarlar haqqında məlumatlar. Etnoqrafik oçerklər" ("Сведения о мишарях. Этнографические очерки", Казань, 1885) əsərində, ilk linqvistik bilgilər isə A.Ahmərovun "Mişar dili və xalqı haqqında" ("О языке и народности мишарей", изв.общ.истории, археол. и этнограф. При КУ, 1903, т.ХІХ вып. стр.2, 91-160) əsərlərində verilir. Daha sonra S.Y.Malov Çistopol qəzası mişarlarının yanına səyahət etdi və həmin səyahətin nəticələri "Mişarların yanına səyahətdən. Çistopol qəzası mişarlarının ləhcəsi barədə" ("Из поездки к мишарям. О наречии мишарей Чистопольского уезда", УЗКУ, 1904, т.71, кн.4, Приложение, 1-24) adlı hesabatda əks olundu. Q.Filippovun məqaləsində (etnoqrafik səciyyə daşıyırdı) - "Kazan quberniyasının Tsivil və

Tetyuşin qəzalarındakı xristian meşeryaklar" ("Крещенные мещеряки в Цивильском и Тетюшинском уездах Казанской губернии", М., 1915) - mişarların dilləri haqqında bölmə var.

Başqırd dili [99] başqa materiallarla yanaşı, linqvistik materiallar da toplayan alim səyyahların diqqətini hələ XVIII əsrdə cəlb etmişdi [100]. Digər türk dillərilə yanaşı, başqırd dilinin də leksikası "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlüyü"ndə qeydə alınıb ("Başqırd tayfasının tatar dili").

Başqırd dilinin ilk və təəssüf ki, dövrümüzə qədər gəlib çıxmayan sözlüyünü ("Словарь башкирского языка") təbiətşünas, "Rusiya dövlətində məskunlaşmış bütün xalqların təsviri" ("Описание всех обитающих в Российском государстве народов", СПб., 1799) əsərinin müəllifi İohan Hotlib Georgi tərtib etmişdi. Bir çox müasirlərindən fərqli olaraq həmin "Təsvir"də müəllif "tatar dilləri" ailəsində başqırd dilinin yerini dürüst təyin edir: "Onların (yəni başqırdların) dili də tatar dilidir, lakin Kazan dilindən kifayət qədər fərqli ləhcədir".

Başqırd qrammatikası haqqında nisbətən sistemli şəkildə olan bilgiler ilk dəfə Mir-Salih Bikçurin tərəfindən "Ərəb, fars və tatar dillərinin öyrənilməsi üçün ilkin vəsait, Buxara, başqırd, qırğız və Türküstan sakinlərinin ləhcələri əlavə olunmaqla" kitabında verilib.

Martinian İvanovun "Tatar qrammatikası" və "Tatar müntəxabatı" kitablarında başqırd dili haqqında bəzi bilgiler verilir. İ.N.Berezin özünün "Türk müntəxabatı"nda ("Турецкая хрестоматия", т.III, Казань, 1876") "başqırd ləhcəsinə" ilk on səhifəni həsr etmiş, burada iki başqırd nağılı və yüz dörd nəğmə (yır) vermişdir.

Başqırd leksikoqrafiyasının pioneri iki sözlük tərtib etmiş V.V.Katarinski olmuşdur. "Qısa rus-başqırd sözlüyü"ndə ("Краткий русско-башкирский словарь", Оренбург, 1893; tərtibçinin adı göstərilmədən) "qismən semantik, qismən də qrammatik əlamətlərinə görə qruplara bölünmüş 2500-ə yaxın" söz var. Başqırdşünasların fikrincə, bu sözlük "Orenburq ləhcəsi"ni (keçmiş Katay nahiyəsi) əhatə edir. "Başqırd-rus sözlüyü" də ("Башкирско-русский словарь", Оренбург, 1899; üz qabığında - 1900) Orenburq ləhcəsini əks etdirir ki, mütəxəssislər bunu sözlüyün tərtibində Sermenov rus-başqırd məktəbinin müəllimi, əslən katay nəslindən olan Məhəmməd-Qəlim Kuvatovun iştirakı ilə əlaqələndirirlər.

Rus başqırdşünaslığı tarixində A.Q.Bessonov – müəllim, xalq məktəbləri müfəttişi, başqırd və tatar dillərinin görkəmli bilicisi, etnoqraf və folklorşünas, başqırd və tatar "xalq yaradıcılığının alovlu toplayıcısı" - xüsusi yer tutur.

"Kizyan tatar ləhcəsinin şivələri və onun ona ən yaxın ləhcə və dillərə münasibəti haqqında" ("О говорах кизянского татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам", ЖМНП, 1881, ч.CCLXV, отд.2, стр.200-242) məqaləsində A.Q.Bessonov tatar və başqırd

dillərinin və onların əsas şivələrinin səs tərkibi, qrammatik quruluşu və leksikasının kifayət qədər dürüst səciyyəsinə vermişdir. O, başqırd və tatar dialektologiyasının əsaslarını qoymuşdur [101]. Başqırd folklorunun araşdırılmasında onun xidmətləri, xüsusilə, böyükdür [102].

Tərtibçisi A.B. (Aleksandr Bessonov) hərflərilə işarə olunmuş "Başqırdlar üçün əlifba" ("Букварь для башкир", Казань, 1907) müəllifi məlum olmayan "Başqırdlar üçün əlifba"dan ("Букварь для башкир", Оренбург, 1892, 2-ci nəşri, 1898) sonra ikinci idi. Oktyabraqədərki əlifbalardan üçüncü və sonuncusu xaçpərəstliyi qəbul etmiş başqırd Mstislav A.Kulayevin "Başqırdlar üçün səs tələffüzü və əlifbanın əsasları" ("Основы звукопроизношения и азбуки для башкир", Казань, 1912) olmuşdur.

XIX əsrin sonunda başqırd dialektlərinin araşdırılması ilə N.F.Katanov məşğul olmuşdur. Buna onun "1 aprel 1897-ci ildən həmin ilin 20 avqustunadək Ufa quberniyasının Belebeyev və Menzeli" qəzalarına səfər haqqında hesabat"ı ("Отчет о поездке, совершенной с 20 мая по 20 августа 1898-го года в Белебеевский уезд Уфимской губернии", уенə orada, 1898) da dəlalət edir.

V.İ.Filonenkonun "Başqırdlar" əsərinin ("Башкиры", Вестник Оренбургского учебного округа. Уфа, 1913, №№2,5,6,7-8; 1914, №№2,3,8") "Başqırdların dili" adlanan beşinci bölməsində başqırd-tatar dil qarşılaşdırmaları barəsində məlumatlar verilir.

V.V.Radlovun "Nümunələr"ində, "Türk ləhcələri sözlüyü təcrübəsi"ndə başqırd sözlərinin yoxluğu, yaxud cüzi miqdarda olması, "Şimali türk dillərinin fonetikasi"nda başqırd dilinə çox az diqqət yetirməsi kimi ilk nəzərdə həddən artıq təəccüblü görünən fakt da elə oktyabraqədərki dövrdə başqırd dilinin zəif tədqiq olunması ilə bağlıdır. Bu fakt ona görə bir qədər də qəribə görünür ki, Kazanda olduğu zaman (1872-1884) V.V.Radlov başqırd dilinə aid materialları bilavasitə əldə etmək imkanına malik idi.

Rusiyada başqırd dilinin araşdırılmasına iki rus tarixçisi: V.V.Velyaminov-Zemov və D.N.Sokolovun da müəyyən aidiyyəti olmuşdur.

Bunlardan birincisi "Rus hökmdarları tərəfindən başqırdlara lütf olunmuş tərxanlıqın araşdırılması üçün qaynaqlar"da ("Источники для изучения тарханства, жалованного башкирам русскими государями", ZİAN, 1864, т.IV, №6. Приложение) başqırd tərxanlarının adlarının siyahısını vermiş və "Başqırdıstanda ərəb-tatar yazıları olan abidə" ("Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии", ТВОРАО, 1859, т.IV) əsərində paleoqrafik nümunələrdən birini araşdırmışdır.

İkincisi "Bir başqırd salnaməsinin araşdırılması təcrübəsindən" ("Опыт разбора одной башкирской летописи", Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, 1898, вып IV) məqalələrinin müəllifidir. Sonuncu məqalədə Orxon-Yenisey runa yazılarının mənşəcə türk tamğalarından

törəməsi müddəsinin əsaslandırılmasına cəhd göstərilir.

Qazax dili [104] - daşıyıcıları oktyabraqədərki dövrdə qırğız, qırğız-qaysaq, qaysaq-qırğız adlanan bu dil bir çox digər türk dilləri kimi, XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən araşdırılmağa başlamışdır. "Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"ndə "qırğız", yəni qazax dilinə mənsub sözlər var. Qazax dilinə dair XVIII əsrin sonlarında toplanmış əlyazma şəklində olan materiallar Adelunq kolleksiyasında saxlanılır.

Qazax leksikasının müqayisəli tədqiqinə dair ilk təcrübələrdən biri Q.Y.Klaprota məxsusdur. Burada qazaxlar haqqında kiçik tarixi arayışdan sonra (səh.321-331) türk, Kazan-tatar, Tobol-tatar və monqol sözlərilə qarşılaşdırılmada fransız-qazax sözlüyü (332-344) verilib: J.Klaprot. Sur la langue kirghiz. - JA, 1852, t.VII, səh.321-344.

Mendiyar Bekçurinin (Beşerin) tərtib etdiyi "Rus-ərəb-fars-meşeryak-qırğız-Xivə-Buxara qlossarisi"ndə də qazax leksik materialı var.

XIX əsrin ortalarında qazax dilinin əməli məqsədlər üçün sistemli şəkildə araşdırılmasına başlanılır. Həm qazax, həm də digər türk dilləri üzrə müxtəlif əməli vəsaitlərin tərtibi xoşbəxtlikdən bəzən dərin elmi məzmunla müşayiət olunurdu. Belələrinə, ilk növbədə, N.İ.İlminskinin "Qırğız (qazax) ləhcəsinin araşdırılmasına dair materiallar" ("Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия", УЗКУ, 1860, кн.III и IV; 1861, кн.1 и 2) adlı vəsaiti aiddir.

Qazax və özbək dillərinin araşdırılması tarixindən danışarkən, M.A.Terentyevin iki əsərinin adını çəkməmək mümkün deyil - "Türk, fars, qırğız və özbək qrammatikası" ("Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская", СПб., 1875) və "Türk, fars, qırğız və özbək müntəxabatı" ("Хрестоматия турецкая, персидская, киргизская и узбекская", СПб., 1876). Terentyevin qrammatikasının qırğız (qazax) və özbək dillərinə aid bölmələri Berlin Şərq dilləri seminariyası tərəfindən alman dilinə tərcümə olunmuşdu (MSOS, 1917, səh.150-223).

M.A.Terentyevin qrammatikasının qazax dilinə aid olan hissəsi N.İ.İlminskinin yuxarıda adı çəkilən materialları əsasında tərtib olunmuş və müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, onun özü tərəfindən şəxsən canlı qazax dili ilə tutuşdurulmuşdu.

P.M.Melioranskinin "Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası" ("Краткая грамматика казак-киргизского языка", ч.1, Фонетика и этимология. СПб., 1894; II. Синтаксис, СПб., 1897) [105] əsəri qazax dilinin araşdırılması tarixində bütöv bir dövr təşkil etdi. Öz növbəsində, Melioranskinin sonralar bu qəbildən araşdırmalar üçün nümunə olmuş həmin əsəri üçün xüsusən, "Синтаксис" bölməsində ("Altay dilinin qrammatikası") ("Грамматика алтайского языка", Казань, 1869) nümunə olmuşdu.

V.V.Katarinskinin P.M.Melioranski tərəfindən müsbət rəy verilmiş (ZVORAO, 1899, t.XI, səh.361-364) "Qırğız dilinin qrammatikası. Fonetika, этимология и синтаксис" ("Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис", Оренбург, 1897) Lazarev Şərq dilləri institutunun yetirməsi İ.Laptev "Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatik oçerki" (səh.83-106) və "Qırğız-rus sözlüyü"nün (səh.107-148) daxil olduğu "Qazax-qırğız dilinə dair materiallar" ("Материалы по казак-киргизскому языку", М., 1900) kimi əsərlər araşdırılan materiala dərinlən nüfuz etmələrilə fərqlənməsələr də, qazax dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqi tarixində mühüm rol oynamışlar.

V.V.Katarinski qazaxların rus dilini öyrənmələri işinə əhəmiyyətli dərəcədə yardımçı olmuşdur. O, "Qırğızlar üçün rus dilindən əməli dərslər" ("Практические уроки русского языка для киргизов", Оренбург, 1895; 2-ое изд. Казань, 1909) və "Qırğızlar üçün ilkin rus dili dərsliyi"nin ("Первоначальный учебник русского языка для киргизов", Казань, 1909) müəllifidir. Qazaxlar üçün birinci əlifba 1892-ci ildə Kazanda çap olunmuşdu.

Görkəmli qazax alimi İ.Altınсарinin "Qırğız müntəxabatı" ("Киргизская хрестоматия", Оренбург, 1879, 2-ci nəşri, 1906), A.Alektorovun "Qırğız müntəxabatı" ("Киргизская хрестоматия", Оренбург, 1898). N.N.Pantusovun "Qazax-qırğız dilini öyrənmək üçün materiallar"ı ("Материалы к изучению казак-киргизского языка", Казань, 1899-1904 (7-ci buraxılış), M.N.Bəktəmirovun "Qırğız dilini öyrənmək üçün vəsait"i ("Руководство к изучению киргизского языка" Ташкент, 1909) də xatırlanmalıdır.

Qazax dilinin ilk sözlükləri də sırf əməli məqsəd güdürdü. İş-Məhəmməd Bukin "Rus-qırğız və qırğız-rus sözlüyü" ("Русско-киргизский и киргизско-русский словарь", N.A.Voskresenskinin redaktəsi ilə, Daşkənd, 1883) tərtib etdi. "Rus-qırğız söhbətləri" ("Русско-киргизские разговоры", Ташкент, 1884) də ona məxsusdur. Qazax dili və etnoqrafiyasının dərin bilicisi V.V.Katarinski "Qısa rus-qırğız sözlüyü" ("Краткий русско-киргизский словарь", Оренбург, 1895; 2-ci nəşri - 1898) tərtib etdi. Sonralar o, əsərini yenidən işləyərək, elə həmin ad altında Оренбургda 1899-1900-cu illərdə yenidən çap etdirdi.

V.V.Katarinski N.İ.İlminskinin "Materialları" əsasında özünün çoxlu düzəlişlərilə "Qırğız-rus sözlüyü" ("Киргизско-русский словарь", Оренбург, 1897) tərtib və çap etdirdi. P.M.Melioranski bu sözlüyü çox yüksək qiymətləndirmişdi (ZVORAO, 1899, t.XI, səh.365-366).

V.V.Radlovun "Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri"nin ("Образцы народной литературы тюркских племен", СПб., 1870) III cildində xalq yaradıcılığına dair zəngin materiallar var.

V.V.Radlov qazaxların tarixi-etnoqrafik və qismən leksik cəhətdən tədqiqinə də öz töhfəsini vermişdir: W.Radloff. 1) L'observation sur les kirghis

- JA, 1863, t.II səh.309-328 (qazaxlar və qırğızlar haqqında tarixi-etnoqrafik arayış); 2) Beobachtungen über die Kirgisen.-Petermann's Mitteilungen, 1864, səh.163-168 (qazaxlar, onların tayfa bölgüsü və folklorları haqqında qısa məlumat); 3) Die Haustiere der Kirgisen. - Zeitschrift für Ethnologie, 1871, Bd., III, səh.285-313 (burada ev heyvanlarının - qoyun, keçi, inək, dəvə, at, onların cinsləri, qoşqu vasitələrinin, köçəri düşərgələrinin və s. qazax dilində adları verilir, həmçinin ev heyvanlarına necə qulluq edildiyi, onların müalicəsi təsvir olunur, heyvandarlıq məhsullarının adları çəkilir).

Özbək dili [106] Oktyabr inqilabına qədər "sart dili" adı altında məlum idi. Qədim ədəbi ənənələrinə baxmayaraq, bu dil rus türkologiyası tərəfindən yalnız keçən əsrin 80-ci illərindən etibarən araşdırılmağa başlanmışdır.*

Özbək dilinin qrammatik quruluşunun rus dilində ilk təsviri yuxarıda adı artıq çəkilmiş olan M.A.Terentyevə məxsusdur.

Bunun ardınca xeyli miqdarda müxtəlif əməli vəsaitə tərcümə kitabçaları, müstəqil öyrənmək üçün kitabça [107] və vəsaitlər meydana çıxdı ki, bunların da əksəriyyəti özbək dilinin araşdırılması tarixində heç bir iz qoymadı. Ər-arvad V. və M.Nalivkinlərin "Ümumişlək sözlərin rus-sartov və sartov-rus sözlüyü, Namanqan qəzasının şivələri əsasında qısa qrammatika əlavə olunmaqla" ("Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда", Казань, 1884; 2-ci nəşri - Ташкент, 1912) adlı əsəri diqqətəlayiqdir. K.K.Yudaxinin dediyinə görə, bu sözlük uzun müddət "özbək sözlükləri arasında ən yaxşısı" olmuşdur. M.Nalivkina tərəfindən tərtib edilərək, sözlüyə əlavə olunan "Sart dili Əndican ləhcəsinin qrammatikası" ("Грамматика сартовского языка Андиганского наречия") - özbək dilinin dialektlərindən birinə həsr olunmuş bu qrammatik oçerk "qeyri-dəqiq və qeyri-ardıcıl transkripsiyası üzündən öz əhəmiyyətini xeyli itirir" [108].

Özbək dialektlərinin araşdırılmasına dair ikinci əsər N.N.Pantusovun "Türk dilinin sart dialektinin tədqiqi materialları. Qoca və tacir qızı haqqında Mərgilan nağılı" ("Материалы к изучению сартовского наречия тюркского языка. Маргеланская сказка о старце и дочери купца", УЗКУ, 1899, kn.12).

Özbək dili üzrə əyani vəsaitlər arasında aşağıdakılar fərqlənir: V.Nalivkin. Sartov dilinin əməli şəkildə öyrənilməsi üçün vəsait (Руководство к практическому изучению сартовского языка. Самарканд, 1898); N.Ostroumov. 1) Rus Türküstanı sartlarının ləhcəsini öyrənmək üçün materiallar (Materialı k izučeniö naręię sartov russkoqo Turkeстана. İzv. Общ.археол.истории и этногр. при КУ, 1898, t.XVI, vır.6); 2) Sart dilinin etimologiyası (Этимология сартовского языка. Ташкент, 1910); Н.Б.Будзински: 1) Sart

*. Bu fikri qəbul etmək olmaz. Ə.Nəvaidən başlayan bu araşdırmalar var və bu gün də həmin tətqiqatlar əhəmiyyətlidir. (tərc.)

dilinin qısa qrammatikası və rus-sartov mükəllimələri (Краткая грамматика сартовского языка и русско-сартовский собеседник. Ташкент, 1910); 2) Sartov dili dərsliyi (Учебник сартовского языка. Ташкент, 1910).

Öz dövrü üçün kifayət qədər səmərəli olan "Sart-fars müntəxabatı, rus dilindən sartov və fars dilinə tərcümə etmək üçün nümunələr əlavə olunmaqla" ("Сартовско-персидская хрестоматия с приложением примеров для перевода с русского на сартовский и персидский языки. Ташкент, 1887). Bu müntəxabat V.Nalivkin tərəfindən tərtib olunmuşdu.

Yakut dili [109] qrammatik və leksikoqrafik cəhətdən bir çox türk dillərindən yaxşı tədqiq olunub. Buna aşağıdakı iki əmil də təsir göstərmişdir: birincisi, Yakutiya elmi ekspedisiyaların diqqət dairəsinə kifayət qədər tez düşmüşdü (yakut folkloru və dili üzrə materialların toplanmasında səyyahlar arasında A.F.Middendorf [110], xüsusilə, çox iş görmüşdü); ikincisi, çar hökuməti Yakutiyanı siyasi rəqiblərinin sürgün yerinə çevirmişdi. Sürgün olunanlar yakutların etnoqrafiyası, folkloru və dilinin ən qızgın toplayıcı və araşdırıcılarına çevrildilər [111].

Sibir dilləri, o cümlədən, yakut dili üzrə ilk leksik material toplayıcıları arasında həkim, Billinqsin Çukotka ekspedisiyasının iştirakçısı (1785-1793) isveçli Mixail Mixayloviç Robekin (1754-1818) adını çəkmək lazımdır. Onun əsərinin çox uzun və qarışıq adı var: "Sibirin şimal-şərqində və Aleut adalarında məskunlaşan müxtəlif xalqların on iki ləhcəsinin qısa sözlüyü. Ləhcələrin verildiyi dörd bölmədən ibarətdir: birincidə - yakut, lamut və yukagir; ikincidə - oturaq və köçəri çukçalar və maralı koryaklar; üçüncüdə - bolşeretsk, nijekamçatsk və Tagil kamçadalları; dördüncüdə - Andreyanov, Lisiy və Kadyak adalarındakı aleutlar. Kapitan Billinqsin ekspedisiyasında həkim, hazırda işə mülki müşavir Robek tərəfindən toplanıb ("Путешествие капитана Биллингса через Чукотскую землю от Берингова пролива до Нижнеколымского острога, и плавание капитана Галла на судне Черном Орле по Северовосточному Океану в 1791 году; с приложением словаря двенадцати наречий диких народов, наблюдения над стужею в Верхнеколымском остроге и наставления, данного капитану Биллингсу из Государственной Адмиралтейств Коллегии. Извлечено из разных журналов вицеадмиралом, неперменным членом Государственного Адмиралтейского Департамента и имп. Академии наук, Гидрографии и кавалером Гавриилом Сарычевым. СПб., 1811, str.91-129 kitabında).

Yakut dilinin leksik materialı ilk dəfə "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"ndə qeydə alınıb və burada "Yakut materialı son dərəcə dolğun və düzgün yazılışda verilib" [112]. Daha sonralar İ.Kojevinin sözlüyü, İ.Redovskinin qeydləri meydana çıxdı (bax: II bölmə, 277; 280; 281).

Yakut qrammatikasının təsvirinə dair qeydlər XIX əsrin 40-cı illərində meydana çıxmağa başladı. Yakut dilinin sırf fonetik və qrammatik quruluşunun, lüğət tərkibinin elmi cəhətdən araşdırılmasının banisi, onun ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı O.N.Bötlinq olub (bax: V bölmə, 59).

O.N.Bötlinqin parlaq monoqrafiyasından sonra missionerlər üçün vəsait kimi "Yakut dilinin protoiyerey D.Xitrov tərəfindən tərtib olunmuş qısa qrammatikası" ("Краткая грамматика якутского языка, составленная протоиереем Д.Хитровым", М., 1858) meydana çıxdı. O.N.Bötlinqin bu qrammatikaya verdiyi rəydə, əsasən, fonetika bəhsinə dair bir sıra qeydlər vardı [113].

Yakut qrammatikasının araşdırılmasında S.V.Yastremskinin xeyli xidməti olub. O, Rusiyada yakutşünaslıq tarixinə aşağıdakı iki əsərlə daxildir: "Yakut dilində hal şəkilçiləri" ("Падежные суффиксы в якутском языке", Иркутск, 1898) və "Yakut dilinin qrammatikası" ("Грамматика якутского языка", Иркутск, 1900, 2-ci nəşr - М., 1938) [114].

Verxoyanska sürgün edilmiş "çox təhlükəli dövlət canisi" İvan Aleksandroviç Xudyakov (1841-1876) yakut dilini öyrənmiş və "yakutlar üçün rus dilinin qrammatikasını və sözlük tərtib etmişdir". Təəssüf ki, bu əsərlər çoxdan itirilib.

İ.A.Xudyakovun qələmə aldığı yakut rəvayət, nağıl, nağmə, atalar sözü və məsəlləri onun "Verxoyansk toplusu"na ("Верхоянский сборник") [115] daxildir (bax: Образцы народной литературы якутов. Под редакцией Э.К.Пекарского. Т. II вып. 1, 2.SPb., 1913). Onlardan E.K.Pekarskinin "Yakut dili sözlüyü"ndə (Словарь якутского языка) da geniş istifadə olunmuşdur.

Yakut folkloru və etnoqrafiyasının görkəmli bilicisi, yuxarıda adı çəkilən möhtəşəm sözlüyün, həmçinin "Qısa rus-yakut sözlüyü"nün ("Краткий русско-якутский словарь", Якутск, 1905, 147 səh., 2-ci nəşri - tamamlanmış və təshih olunmuş, privat-dosent A.N.Samoyloviçin ön sözü ilə - SPb., 1916, 258 səh, müəllifi S.-Peterburqda çap olunan çox dəyərli bir nəşrin - "Yakutların xalq ədəbiyyatı nümunələri"nin ("Образцы народной литературы якутов" t.1., вып.1-5, 1907-1911; t.2, вып.1-2, 1913-1918; t.3, вып.1, 1916) təşəbbüsçüsü və redaktoru E.K.Pekarskinin fəaliyyəti yakut dili leksikasının araşdırılması tarixində bütöv bir dövr təşkil etmişdir.

Özünün "Şimal türk dillərinin müqayisəli qrammatikası"nda V.V.Radlov yakut dilindəki uzun saitlər və diftonqların təbiətindən danışır. Onun "Дие йакутисьше Спраъше ин ищрем Вершалтниссе зу ден Туркспраъшен" (SPb., 1908, səh.86) adlı maraqlı əsəri də əhəmiyyətini itirməmişdir. Burada yakutların və yakut dilinin mənşəyi probleminə dair yeni baxışlar ifadə olunmuşdur. O həm də oktyabraqədərk dövrə yakutşünaslıq üzrə son böyük tədqiqatdır.

P.V.Popovun "Yakut yazısının inkişafının qısa tarixi" ("Краткая история развития якутского письма") [116] adlı dəyərli məqaləsi yakutlarda yazının tarixi inkişafı və tətbiq olunmuş əlifba sistemlərinin icmalına həsr edilib.

Çuvaş dili [117] alimlərin diqqətini çox erkən cəlb etmişdir. Çuvaş leksik materialının toplanmasının əsasını akademik G.F.Miller qoymuşdur. O özünün "Kazan quberniyasında məskunlaşmış bütpərəst xalqların təsviri" ("Описание живущих в Казанской губернии языческих народов", СПб., 1756) əsərində çuvaş sözlərinin siyahısını və "Отче наш" duasının yakut dilinə tərcüməsini vermişdir.

Çuvaş dilinin leksikası 1875-ci ildə yepiskop Damaskinin rəhbərliyi altında tərtib olunmuş "Nijniy Novqorod quberniyasında yaşayan müxtəlif xalqlarının dillərində sözlük"də də öz əksini tapıb.

Güman ki, katexizisin (qısaldılmış şəkildə), bir sıra duaların və bəzi dünyəvi materialların (İyerey Yermey Rojanski və Nijniy Novqorod ruhani seminariyasının tələbələri Qriqori Rojanski və İvan Rusanovski tərcümə etmişlər) çuvaş dilinə tərcüməsi, həmçinin müəllifi məlum olmayan əlyazma şəklində "Çuvaş dili sözlüyü"nün ("Словарь языка чувашского", 1785) meydana çıxması da bu sözlük üzərindəki işlə bağlıdır. Sonralar həmin materiallar F.P.Adelunqun əlinə keçmiş, hazırda isə çuvaş dilinə dair o zaman toplanmış digər materiallarla yanaşı, Kütləvi kitabxanada saxlanır.

Bir fənn kimi çuvaş dilinin tədrisinə ilk dəfə Nijniy Novqorod ruhani seminariyasında XVIII əsrin 80-ci illərində başlanmışdır [118]. 1804-cü ildə çap olunmuş əlifbanın ardınca 1836-cı ildə Kazanda protoiyerey V.Vişnevskinin "Çuvaş dili qaydalarının təsviri və Kazan yeparxiyası ruhani məktəbləri üçün tərtib olunmuş sözlüyü" ("Начертание правил чувашского языка и словарь, составленные для духовных училищ Казанской епархии") nəşr olundu.

Çuvaşların folkloru və etnoqrafiyasına həsr olunmuş bir sıra məqalələrdə çuvaş dilinə dair bəzi ötəri qeydlərdən sonra xalq məktəbləri müfəttişi, görkəmli çuvaşşünas N.İ.Zolotnitskinin silsilə araşdırmaları meydana çıxdı: "Çuvaş dili ilə tanış olmaq üçün qeydlər" ("Заметки для ознакомления с чувашским наречием", вып.1, Отдел звуковой (səslər bölməsi), Kazanğ, 1871, səh.64), "Çuvaş-rus kök-sözlər sözlüyü, müxtəlif türk, fin və digər xalqların dilləri və ləhcələri ilə qarşılaşdırmada" ("Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других народов", Казань, 1875, str.279) və "Çuvaş dilinin boğaz samit səslərinin dəyişməsi və tələffüzündən asılı olan xüsusiyyətləri" ("Особенности чувашского языка, зависящие от изменения и выпуска гортанных согласных звуков", УЗКУ, 1877, №2, str.578-590).

Yetirməsi olmuş A.İ.Dobrolyubovun "Orijinal çuvaş məqalələrinin araşdırılması və tərcüməsi vasitəsilə çuvaş dilinin fonetikasi və formaları ilə tanışlıq" ("Ознакомление с фонетикой и формами чувашского языка посредством разбора и перевода оригинальных чувашских статей", Казань, 1879, str.60) adlı kitabı da Zolotnitskinin redaktəsi altında çıxmışdı. Bu silsiləni Kazan qadın müəllim seminariyasının çuvaş dili müəllimi N.Lebedevin "N.İ.Zolotnitskinin materialları əsasında çuvaş dilini öyrənmək üçün vəsait" ("Пособие по изучению чувашского языка по материалам Н.И.Золотницкого", Казань, 1894, str.74) kitabı tamamladı.

Çuvaş yazısının yaradılması və çuvaşların maarifləndirilməsi tarixində İ.Y.Yakovlevin uzunmüddətli fəaliyyəti mühüm yer tutur [119].

XIX əsrin sonunda çuvaş elmi dilçiliyinin banisi, onun fonetika, morfologiya, sintaksis və leksikoqrafiyası üzrə görkəmli araşdırmaların müəllifi N.İ.Aşmarin fəaliyyətə başlamışdır.

İnqilabaqədərki dövrdə çuvaş leksikası sahəsində sonuncu araşdırma N.Nikolskinin qısa çuvaş qrammatikası da daxil olan (səh.1-17) "Rus-çuvaş sözlüyü"dür ("Русско-чувашский словарь", Казань, 1910, str.635).

Qırğız dili [120] inqilabaqədərki dövrdə çox az araşdırılmışdı, onun nümayəndələri isə qara-qırğız, burutlar, ya da vəhşi-daş qırğızları adlandırılırdılar.

Terminoloji qarışıqlıq üzündən, güman ki, XVIII əsrdə qələmə alınmış leksik materialların dəqiq kimə - qırğız-qazaxlara, yoxsa qırğızlara, yəni qazax və ya qırğız dilinə mənsub olduğunu yalnız hərtərəfli araşdırmalar aşkarlaya bilər.

İlk "Rus-qırğız sözlüyü" ("Русско-киргизский словарь", 1774, əlyazma) general-mayor Skalon tərəfindən tərtib olunmuşdu.

Qırğızların tarixi-filoloji baxımdan ilk araşdırıcısı görkəmli qazax alimi Çokan Çingiz oğlu Vəlixanov (1835-1865) olmuşdu. 1856-cı ilin yayında İssıkgöl qırğızlarının yanında olmuş Vəlixanov qırğız qəhrəmanlıq eposu "Manas"dan bir parçanı - "Kukotay xanın ölümü və yas məclisi"ni - qələmə almış və rus dilinə tərcümə etmişdi [121]. Təəssüf ki, həmin hissənin qırğız mətni dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. "Qırğızlar haqqında qeydlər" adlı iri, lakin tamamlanmış əsər də onun qələminə məxsusdur. Bura qırğızların tarixi, tarixi rəvayətləri, onların dil və ədəbiyyatına dair materiallar daxildir ("Записки о киргизах", ЛОААН, f.23, №6, l.1-73) [122].

1862-1869-cu illərdə Qırğızıstana səyahətləri zamanı V.V.Radlov qırğız dili üzrə böyük faktik material toplamışdı (əsasən, "Manas" eposundan parçalar). Həmin materiallar "Nümunələr"də ("Образцы", ç.V, Наречие дикокаменных киргизов. СПб., 1885) çap edilmiş və uzun müddət qırğız dilini öyrənmək üçün yeganə mənbə olmuşdur. Qırğız leksikası "qara qırğız

ləhcəsi" V.V.Radlovun "Sözlük təcrübəsi"nə daxil edilib. Radlov qırğız dili materiallarından özünün "Fonetika"sında da yararlanmışdır. Elə buradaca qırğızların məskunlaşma yerləri və tərkibləri haqqında məlumat verilir, həmçinin etnonimin etimologiyası açıqlanır: kırqıs-kırk+yuş.

Oktyabraqədərki dövrdə qırğız dilinin qrammatik quruluşu və leksik tərkibi xüsusi araşdırmaların predmeti olmamışdır. Onun qrammatikası və leksikasına aid ayrı-ayrı qeydlərə Bötlinqk, İlminski, Radlov, Melioranski, Katanovun əsərlərində rast olunur [123].

Xakas dili [124] XIX əsrin ortalarından araşdırılmağa başlasa da, oktyabraqədərki dövrdə bu sahədə çox az iş görülmüşdü.

XIX-XX əsrlərin sərhəddində formalaşmış və rusların o dövrdə Minusinsk, yaxud Abakan tatarları adlandırdıqları xakas xalqının tərkibinə saqaylar, beltirlər, kaçınlar, kamasınların bir hissəsi, koyballar, kizillər və küeriklərin bir hissəsi və b. daxil olmuşdur [125].

Xakas dili leksikasının toplanması sahəsində ilk təşəbbüs Q.İ.Spaski tərəfindən edilmişdi.

Xakas ləhcələrinin fonetik və qrammatik quruluşlarının ilk araşdırıcısı məşhur uqrofinşunas və türkoloq M.A.Kastren olmuşdur. O, koybal və qaraqaş dillərinin qrammatikasını tərtib edərək, ona Minusinsk tatarlarının dilinə dair kiçik sözlük də qoşmuşdur.

Minusinskilərin folklorunun araşdırılmasında A.A.Şifnerin xidmətləri olmuşdur.

V.V.Radlov sayqak, koybal, qaraqaş, kaçın, kizil və beltir ləhcələrinin materiallarından "Nümunələr"də ("Образцы", ç.1, SPb., 1866; ç.II, SPb., 1868; hər iki hissə haqqında rəy üçün bax: В.Вербицкий. Алтайские инородцы. М., 1893), həmçinin "Türk ləhcələri sözlüyü təcrübəsi" və "Şimal türk dillərinin fonetikasi"ndan yararlanmışdır.

Missioner V.İ.Verbitski tərəfindən tərtib olunmuş "Türk dilinin Altay və aladağ ləhcələri sözlüyü" ("Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка", Казань, 1884; V.V.Radlovun bu əsərə rəyi üçün bax: ZVORAO, 1888, t.III) xakas leksikoqrafiyası sahəsində öz dövrü üçün kifayət qədər əhəmiyyətli bir hadisə idi.

Aladağ ləhcəsi dedikdə, çernyov tatarlarının, yaxud tubalarların (bəzən onları Abakan, yaxud Minusinsk tatarları da adlandırdılar) ləhcəsi nəzərdə tutulurdu. Abakan tatarları - saqaylar, kaçınlar, beltirlər, koyballar müasir xakasların tərkibinə daxil olmuşlar. Çernyov tatarlarının bir hissəsi isə şorlar və şimali altayların tərkibinə daxil olmuşlar.

Xakasların dil və etnoqrafiyasının araşdırılmasında birinci yeri xakas N.F.Katanov - "Uryanxay [126] dilinin araşdırılması təcrübəsi" adlı fundamental əsərin müəllifi tutur. Xakas dilinə dair bəzi materiallar Leninqrad

arxivlərində saxlanılır.

Şor dili [127] Altayın şimal ətəklərində, Kuznetsk Alatausunda, Tom çayı və onun Kondoma və Mrassa adlı qolları boyu, Xakas və Dağlıq Altay muxtar vilayətlərilə həmsərhəd ərazidə məskunlaşmış kiçik xalqın dilidir. Şorların bir hissəsi xakasların tərkibinə daxil olmuşdur.

Etnoqrafik ədəbiyyatda (daha çox inqilabaqədərki) şorlar müxtəlif adlarla adlandırılır: şorlar, çernyov tatarları, mrass və kondom tatarları, kondomlar, mrassar, kuznetsk tatarları, abinlər və s [128].

Bir çox digər Sibir türk dilləri kimi, şor dilinin də ilk araşdırıcısı şor dilində mətnləri "Nümunələr" in birinci cildinə daxil edən V.V.Radlov olmuşdur (səh.310-399).

1908-ci ildə Tomsk və Yenisey quberniyalarına ezamiyyətə getmiş S.Y.Malov hesabatına on bir şor mətnini və qısa qrammatik qeydləri daxil etmişdi (ИРКИСВА, 1909, №9).

Şor dili haqqında məlumatlara "Altay dilinin qrammatikası" və N.F.Katanovun "Uryanxay dilinin araşdırılması təcrübəsi" ndə də rast olunur.

Şor dilinin fonetika və qrammatikasının ilk hərtərəfli təsviri N.P.Direnkovaya məxsusdur.

Altay (oyrot) dili [129] Altay ölkəsinin əvvəllər Oyrot muxtar vilayəti adlanan Dağlıq Altay Muxtar Vilayətinin əsas əhalisinin dilidir. Bir neçə dialektdən ibarət olan Altay dili (bu dialektlər iki əsas qrupa bölünür - cənubi və şimali) Sibirin türk dilləri arasında artıq oktyabraqədərki dövrdə yazısı olan çox az dillərdən biri idi.

Sibirin türk dilləri, o cümlədən, Altay dili üzrə leksik materialların ilk dəfə yazıya alınması XVIII əsrə aiddir və Stralenbrq, Messersmidt, Fişer, Miller, Qmelin və b. adları ilə bağlıdır.

Altay dili və folklorunun ilk araşdırıcısı V.V.Radlov olmuşdur. Altayda yaşayan zaman (1859-1871) o, külli miqdarda material toplamış və sistemləşdirmiş, altayların dili və etnoqrafiyası haqqında araşdırmalar silsiləsi ilə çıxış etmişdir.

V.V.Radlov tərəfindən toplanan "Nümunələr" yeganə ciddi elmi qeydlər kimi Altay dilinin tarixi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Altay dilinin qrammatik quruluşu o dövr üçün görünməmiş dəqiqliklə "Altay dilinin qrammatikası" nda verilib ("Грамматика алтайского языка").

Altay dilinin materiallarına əsaslanan ilk leksikoqrafik təcrübə V.İ.Verbitskinin yuxarıda artıq adı çəkilən "Türk dilinin Altay və aladağ ləhcələrinin sözlüyü" dür ("Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка", Казань, 1884).

"Uryanxay dilinin araşdırılması təcrübəsi" ndə N.V.Katanov digər materiallarla yanaşı, Altay dili dialektlərinin materiallarından da yararlanmışdır

(Altay, teles, teleut).

Əsrimizin 30-cu illərindən etibarən Altay dilinin araşdırılması geniş vüsət aldı. Bu, rus alimləri ilə yanaşı, altayların özlərinin də tədqiqatlarda iştirak etməyə başlaması ilə əlaqədar idi (N.P.Direnkova).

Qaraqalpaq dili [130] iki əsas dialektə bölünür - şimal-şərqi və cənub-şərqi. Bunlardan birincisi ədəbi dilin əsasını təşkil edir. Oktyabr çevrilişinə qədər qaraqalpaq dili xüsusi araşdırmaların predmeti olmamışdı, onun haqqında yalnız qırıq-qırıq məlumatlar vardı.

Qaraqalpaq dili haqqında ilk linqvistik məlumatlar (doqquz söz və primitiv transkripsiyada verilmiş dörd sətirlik şer parçaları) Q.Vamberinin "Çağatay dili üzrə araşdırmalar" ("Исследования по чагатайскому языку") kitabında verilib [131].

Qaraqalpaq folklorunun araşdırılmasının pionerləri A.Divayev və İ.A.Belyayev olmuşlar. Onlar həmin folklor nümunələrini qələmə almış, bununla da linqvistləri zəruri materiallarla təmin etmişlər. A.Divayev qazax və özbək folklorunun məşhur toplayıcısıdır. O, bir sıra epik rəvayətlərin maraqlı variantlarını qələmə almışdır: "Alpamış-batır, qırğız (qazax) poeması, Amu-Dərya bölməsi Turtkul volostunun sakini qaraqalpaq Doniyamurad Bəkmühəmmədov tərəfindən qələmə alınıb" ("Алпамыс-батыр, киргизская (казахская) поэма, записанная каракалпаком Турткульской волости Аму-Дарьинского отдела Дониямурадом Бекмухамедовым) və "Şura, Narih batırın oğlu, Amu-Dərya bölməsinin qaraqalpaq rəvayəti", İ.A.Belyayev 1903-cü ildə Nukusda "Çingiz xan və kıyat və qanlı nəsilərinin mənşəyi haqqında rəvayət" i və Çimbizdə "Yedigey və Toxtamış haqqında rəvayət" i qələmə alıb.

A.Divayevin mətnləri ərəb transkripsiyasında verilib ki, bu da, şübhəsiz, onlardan linqvistik məqsədlərlə yararlanmanı çətinləşdirir. İ.A.Belyayevin mətnləri rus dilinə tərcümə olunmaqla, kifayət qədər anlaşıqlı rus transkripsiyasındadır.

Oktyabraqədərki dövrdə qaraqalpaq dili haqqında əldə olunmuş son dərəcə kəsad bilgiler bunlardır. Sovet dövründə qaraqalpaq dilinin fonetika və qrammatikası N.A.Baskakovun araşdırmalarında kifayət qədər əsaslı şəkildə işıqlandırılıb.

Qaqauz dili [132], həmçinin qaqauzların etnoqrafiya və folkloru ilə Rusiyada ilk dəfə V.A.Moşkov məşğul olmağa başlamışdır. O, qaqauzların etnoqrafiyası, dili və folkloru üzrə müfəssəl materiallar çap etdirmişdir: "Bəndər uyezdi qaqauzları" ("Гагаузы Бендерского уезда", Этногр. обозр., 1900, t.XLIV, №1; t.XLVIII; t.XLIX, №2; 1901, t.L1, №4; 1902, t.LIV, №3; t.LV, №4) "Bessarabiya qaqauzlarının ləhcələri" ("Наречия бессарабских гагаузов", Образцы..., ç.X, СПб., 1904) "Qaqauz mətnləri", "Гагаузские тексты", Изв. Общ.археол., истории и этногра. При КУ, 1895-1896, т.XIII,

vır.II), "Türk tayfaları Balkan yarımadasında" ("Турецкие племена на Балканском полуострове", изв.русс. геогр.общ., 1904, т.XL, str.426-436).

V.A.Moşkovun topladığı və sistemləşdirdiyi xeyli mətn materialını artıq sovet dövründə N.K.Dmitriyev və L.A.Pokrovskaya araşdırmışlar.

Qaraim dili [133] Litvada, əsasən Troki və Panevejis şəhərlərində, Vilnüs ətrafında, həmçinin Ukraynanın cənubunda - Lutsk, Qaliç və Yevpatoriya ətrafında məskunlaşmış qaraimlərin (özlərinin özlərinə verdikləri ad - qaraylar) dilidir [134].

Rusiyada qaraimlərin və onların dillərinin araşdırılması tarixi keçən əsrin 30-cu illərindən başlanır. İlk dövrlərdə əsas diqqət qaraimlərin etnik mənşəyi probleminin araşdırılmasına yönəldilmişdi [135].

Qaraim dilinin araşdırılmasının əsasını qaraimlərin məskunlaşdıqları bölgələrə (Kırım, Litva, Polşa) iki dəfə səfər edən və bu səfərlər haqqında hesabatlar yazan V.V.Radlov qoymuşdur: W.Radloff. 1) Vorbaufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in Jahre 1886. - Mel. Asiat., 187, t.IX, №3-2; 2) Bericht über eine Reise zu den Karaimen der Westlichen Gouvernements. - Yenə orada, IX, №4.

Burada V.V.Radlov "ilk dəfə olaraq, qərbi qaraimlərin dilini iki dialektə bölərək, qalitsk dialektini trokay dialektindən fərqləndirən səciyyəvi cəhətləri aşkarlamışdır".

V.V.Radlov Kırım qaraimlərinin dilində olan mətnləri "Nümunələr"də çap etdirmişdir ("Образцы", ч.VII. Наречие Крымского полуострова. СПб., 1896)[136].

Qaraimlər özləri də qaraim mətnlərini müxtəlif nəşrlərdə çap etdirmişlər [137].

Qaraim dilinin fonetika, qrammatika və leksikasının dərinədən araşdırılmasına artıq oktyabrdan sonrakı dövrdə başlanmış və bu işi SSRİ və Polşa alimləri həyata keçirmişlər.

Qaraçay-balkar dili [138] Şimali Qafqazda, qismən də Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistanda məskunlaşmış qaraçay-balkar etnik qruplarının dilidir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rus və macar alimləri (Y.Nemet, V.Pröle) tərəfindən araşdırılır.

Balkar dilinin qrammatik quruluşunun ilk təsviri Şərq dilləri fakültəsinin yetirməsi N.A.Karaulova məxsusdur: "Balkarların dağlı dilinin qrammatikasının qısa öçerki" ("Краткий очерк грамматики горского языка балкар", СМОМПФК, 1912, vır.XLII). Bura "Qrammatika" (səh.1-39), "Şifahi balkar dili nümunələri" (səh.39-40), rus-balkar (səh.41-50) və balkar-rus (51-60) sözlükləri daxildir. Bundan əvvəl isə elə həmin müəllifin "Balkarlar Qafqazda" ("Балкары на Кавказе", yenə orada, 1908, vır. XXXVIII, otd.1, str.131-150) adlı etnoqrafik təsviri meydana çıxmışdı.

Karaulovun "Qısa öçerk"inə A.N.Samoyloviç (ZVORAO, 1913, t.XXI, bur.4, səh.0152-0161) və Y.Nemet (ZPMG, 1913, Bd.67, səh.548) rəy yazmışlar.

Kumık dili [139] Dağıstan MSSR-dəki altı ədəbi dildən biridir. Oktyabr çevrilişinə qədər ardıcıl şəkildə araşdırılmayıb.

Kumık dilinə aid ilk qeydlər XVIII əsrin 70-ci illərinə aiddir.

Kumık leksikası bir sıra digər türk sözlərilə qarşılaşdırmada Q.Y.Klaprotun məşhur "Reise in den Kaukasus und nach Georgien (in den Jahren 1807 und 1808)" (Bd. 1-2.Halve-Berlin, 1814) əsərində verilir [140].

Elmi maraqları paleoasiya dillərindən başlamış, Qafqaz dillərinə qədər böyük bir sahəni əhatə edən A.A.Şifner rus-kumık sözlüyü tərtib etmişdi (bəlkə də kimdönsə hazır şəkildə almışdı). Həmin sözlük dövrümüzə qədər K.Q.Zalemanın[141] çıxardığı surət şəklində gəlib çatıb. Onun araşdırıcısı isə N.K.Dmitriyevdir [142].

Zalemanın lap əvvəldən kumık dili ilə maraqlandığını onun hələ tələbəlik illərində tərtib etdiyi "Rus-kumık sözlüyü" ("Русско-кумыкский словарь", əlyazma: ЛОААН, f.87, op.1, №316) də sübut edir.

Kumık folklorunun ilk toplayıcısı kumık şairi [143] və alimi, S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin müəllimi Maqomed (Məhəmməd) Osmanov olmuşdur. Onun topladığı kumık və noqay mətnləri 1883-cü ildə Elmlər Akademiyasının mətbəəsində çap olunmuşdu ("Şərq fakültəsinin qərarı ilə. S.-Peterburq, 18 dekabr, 1883-cü il, səh.174).

Xüsusi ədəbiyyatda "Noqay və kumık mətnləri" ("Ногайские и кумыкские тексты") adlandırılan bu əsərin mənim ixtiyarımda olan nüsxələrinin titul vərəqləri yoxdur (güman ki, heç olmayıb da). Birinci səhifədə "Naqay ləhcəsi. Dialecte de Nahai" yazılıb. Daha sonra ərəb əlifbası ilə aşağıdakılar yazılıb: 1. Məsəllər (səh.1-5); 2) Nəğmələr (səh.6-7); 3) Naqay kazaklarının nəğmələri (8-19); 4. Nariq və Çürə-Batır haqqında rəvayət (20-31); 5.Toxtamış xan haqqında rəvayət (32-49); 6.Mirzə Mamay haqqında rəvayət (50-70); 7.Kırmılı Adil soltan haqqında rəvayət (71-79); 8.Naqay kazaklarının nəğmələri (80-95); 9.Aysulu oğlu Əryü Əməd haqqında rəvayət (96-102); 10. Əsən Bulat haqqında rəvayət (103-105). 106-cı səhifədən başlayaraq, kumık dili üzrə materiallar verilir - "Kumık ləhcəsi. Dialecte de Koumiks": 1. Atalar sözləri və məsəllər (səh.106-122); 2. Kumıkların müasir nəğmələri (123-142); 3. Kumıkların tarixi nəğmələri (143-160); 4.Müasir kumık nəğmələrinə əlavələr (161-174).

XIX əsrin sonunda kumık dili üzrə bir sıra maraqlı material çap olundu (СМОМПК, 1893, bur.XVII, şöbə 3): "Kumık mətnləri. Şikəstələr. Aksay aulunda müəllim Sallaqov tərəfindən yazıya alınıb ("Кумыкские тексты. Шикестелер. Записаны в ауле Аксае учителем Цаллаговым"; səh.3-32 - rus transkripsiyası və tərcümə; səh.32-33 - izahedici qeydlər. Qeydlər L.L.-yəni

L.Q.Lopatin - imzası ilə verilib); "Kumık nəğmələri. Kostekov məktəbinin müdiri M.Afanasyev tərəfindən yazıya alınıb" ("Кумыкские песни. Записаны заведующим Костековским училищем М.Афанасьевым; səh.34-55 - rus transkripsiyası və tərcümə; səh.56-57 - yenə də L.L. imzası ilə verilmiş qeydlər); "Quen nəğməsinin qaynaqları. Y.Q.Veydenbaumun məlumatı" ("Начало гуэнской песни. Сообщено Е.Г.Вэйденаумом", səh.58-59); "Kumıklar və onların dili haqqında bəzi məlumatlar" L.L. ("Кое-что о кумыках и об их языке" Л.Л.; səh.60-63); əlavədə M.Q.Afanasyevin "Rus-kumık sözlüyü" ("Русско-кумыкский словарь М.Г.Афанасьева", səh.1-48) və "M.V.Mohirin kumık-rus sözlüyü" ("Кумыкско-русский словарь М.В.Мохира", səh. 49-95) verilir.

Kumık dilinin araşdırılması tarixində kumık maarifçisi Əbusüfyan Akayev mühüm yer tutur. Ə.Akayev ərəb əlifbasını kumık dilinin fonetikasına uyğunlaşdırmış, 1915-ci ildə özünün tərtib etdiyi dördüillik - ərəb-kumık-avar-rus sözlüyünü (ərəb əlifbası ilə) çap etdirmişdi. Sözlük "Süllam li lisan" ("Dillər pilləkəni") adlanırdı.

Noqay dili [144] daha çox Qaraçay-Çərkəz muxtar vilayətində məskunlaşmış noqayların ədəbi və danışq dilidir. Həştərxan vilayəti, Krasnodar ölkəsi və Dağıstanda da noqayların kiçik qrupları yaşayır.

Oktyabr çevrilişinə qədər noqay dili yalnız folklor mətnləri ilə tanınırdı. Onlardan ən erkən olanları XVIII əsrin ikinci yarısına aiddir [145]. Bir qədər sonra 1883-cü ildə M.Osmanovun topladığı mətnlər çap olundu.

XX əsrin əvvəllərində P.A.Falev noqay folklorunun toplanması və araşdırılmasında müvəffəqiyyət əldə etdi. Onun bu sahədəki əsas araşdırmaları aşağıdakılardır: "Ak-Köbək haqqında noqay nağılı" ("Ногайская сказка об Ак-Кобеке", Сб. Музея антроп. и этногр., 1918, т.V, вып.1, стр.189-196), "Ərəb novellası noqay eposunda" ("Арабская новелла в ногайском эпосе", Изв.Тавр.ученой археол.комиссии, Симферополь, 1915, №52) və "Əvvəllər çap edilmiş materiallarla ilgili Stavropol quberniyası noqaylarının xalq yaradıcılığı əsərlərindən qeydlər" ("Записки произведений народной словесности у ногайцев Ставропольской губ. в связи с ранее опубликованными материалами", ЗВОРАО, 1916, т.ХХІІІ, вып.3-4, стр.5-6) [146].

Krım noqaylarının mətn materialları V.V.Radlov tərəfindən "Nümunələr"ə daxil edilmişdir ("Образцы, ч.VII, Наречие Крымского полуострова. СПб., 1896, стр.194-230).

Tuva dili [147] Tuva Muxtar Respublikası vətəndaşlarının dilidir (özləri özlərini tuba, Tuva adlandırırlar; tarixdə onlar bir neçə ad altında tanınırlar - soyotlar, soyonlar, üryənhaylar, tannu-tuvalılar). Tuva dili hələ XX əsrin əvvəllərində N.F.Katanovun "Uryanxay dilinin araşdırılması təcrübəsi" adlı əsərində qrammatik quruluşu ətraflı təsvir olunmuş çox az türk dillərindən

biridir. Əslində, bu araşdırma N.F.Katanov tərəfindən toplanmış mətnlər ("Uryanxaylar, Abakan tatarları və qaraqaşların ləhcələri") və V.V.Radlov tərəfindən "Nümunələr"də ("Образцы...", ç.IX, СПб., стр.137) çap olunmuş materiallarla tamamlanır. V.V.Radlovun özünün topladığı materiallar da "Nümunələr"də çap olunmuşdur ("Образцы..." ç.II, СПб., 1868).

Tuvaşınaslıq sahəsində V.V.Radlov və N.F.Katanovun araşdırmalarından əvvəl bir sıra alimlərin, o cümlədən Q.Y.Klaprot və M.A.Kastrenin [148] toplayıcılıq fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. Oktyabrdan sonrakı dövrdə meydana çıxmış müasir Tuva ədəbi dilinin araşdırılmasına həm rus (A.A.Palmax, F.Q.İsxakov), həm də Tuva (Ş.Q.Sat, V.Ç.Oçur, Y.L.Arançın, A.K.Kalzan, M.D.Biçe-ool və b.) alimləri mühüm töhfələr vermişlər.

Uyğur (yeni uyğur) dili [149] daha çox Qazaxıstan, Qırğızstan, Özbək və Türkmən respublikaları və Çin Xalq Respublikasının Sintszyan-uyğur muxtar bölgəsində məskunlaşan müasir uyğurların dilidir. Qədim uyğur dilindən fərqli olaraq (V-IX əsrlər), yeni uyğur dilinin əsas xüsusiyyətləri X-XI əsrlərdə - Qaraxanlılar dövründə formalaşmışdır.

Uyğur etnonimi VII-VIII əsrlərə aid türk yazılı abidələrindən məlumdur. Lakin, təxminən, XV əsrdən sonra bu etnonim işləklidən düşür və uyğurlara məskunlaşdıqları yerlərə görə verilmiş adlar meydana çıxır: qaşqa(r)lı, türpanlı, aksulu və i.a. İli çayı hövzəsində yaşayan, həmçinin, 1881-1883-cü illərdə Semireçensk vilayətinə köçərək, burada məskunlaşan uyğurlar isə sosial-məişət əlamətinə görə adlandırılırdılar: tarançi (əkinçilər).

1921-ci ildə uyğur ziyalılarının nümayəndələrinin Almatıda keçirilən toplantısında S.Y.Malovun təşəbbüsü ilə Uyğur adı bütün xalqın adı kimi yenidən bərpa olundu [150].

Bir sıra əlamətlərinə görə qədim uyğur dilindən [151] əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni uyğur dilinin bəzi dialektlərinin yazıya alınması və bütövlükdə bu dillə bağlı ilk müşahidələr XIX əsrin əvvəllərinə aid olsa da (J.Klaproth. 1. Reise in den Kaukasus und nach Georgien..., Bd. 2) türfan dialektinin sözlüyü - səh.496-507; 2) Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. Paris, 1820), əsas araşdırmalar XIX əsrin ikinci yarısından başlamışdır.

Yeni uyğur dilinə aid mətnlərin ilk nəşiri V.V.Radlov olmuşdur ("Образцы...", ç.VI, Наречие таранчей. СПб., 1886).

Yeni uyğur dilinin dialektlərindən ən geniş araşdırılanı tarançi (uyğur dilinin müasir ili dialekti) dialekti olmuşdur. Buna S.-Peterburq universitetinin Şərqi dilləri fakültəsinin yetişdirməsi N.N.Pantusov (1871-ci il buraxılışı) və 1888-1892-ci illərdə Sibir və Şərqi Türküstanə səfər etmiş N.F.Katanovun toplayıcı və araşdırıcı fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yardımçı olmuşdur: N.N.Pantusov. 1) Müsəlmanların çinlilərə qarşı müharibəsi. Tarançi ləhcəsinin mətni (Войны мусульман против китайцев. Текст наречия таранчи, вып.1,

Казань, 1880; вып. II, Казань, 1881); 2) Tarançi poeması (Таранчинская поэма, вып. I, Казань, 1880; вып. II, Казань, 1881); 3) Tarançi nəğmələri (Таранчинские песни. Зап. Русск. геогр. общ. 1890, т. XVII, вып. I); 4) İli dairəsi tarançilərinin ləhcələrinin araşdırılması üçün materiallar (Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа, вып. II-III, Казань, 1897-1907); 5. İli diyarından köçüb gəlmiş usek tarançilərinin yeni nəğmələri. Tarançi mətni N.N.Pantusovun rus dilinə tərcüməsində və qeydlərlə, N.F.Katanovun ön sözü və transkripsiyasında ("Новые песни усекских таранчей, переселенцев из Илийского края. Таранчинский текст с русским переводом и примечаниями Н.Н.Пантусова и с предисловием и транскрипцией Н.Ф.Катанова. - ИОАИЭКУ, 1806, т. XXII, вып. 5, стр. 303-314); 6) Tarançi xalq ədəbiyyatından örnəklər (Образцы таранчинской народной литературы. Yenə orada, 1909, т. XXV, вып. 2-4, стр. 1-220); N.F.Katanov: 1) Türk tayfaları arasında (Среди тюркских племен. Изв. Русск. геогр. общ. 1893, т. XXIX, стр. 519-541); 2) N.F.Katanovun Sibir və Şərqi Türküstandan məktubları (Письма Н.Ф.Катанова из Сибири и Восточного Туркестана. - ЗИАН. Приложение к XXIII тому, 1893); 3) Uryanxay dilinin araşdırılması təcrübəsi (Опыт исследования урянхайского языка, Казань, 1903).

Qədim və yeni uyğur dillərinin araşdırılması tarixində S.Y.Malovun bir sıra əsərləri son dərəcə önəmli yer tutur. Həmin əsərlər üçün materiallar müəllifin Mərkəzi və Qərbi Asiyaya iki səyahəti (1909-1911; 1913-1915) zamanı toplanmışdı.

Oktyabraqədərkə dövrdə S.Y.Malov topladığı materialların yalnız cüzi bir hissəsini araşdırmış və çap etdirmişdi.

Yeni uyğur dili tarixi üçün B.Y.Vladimirtsev və A.N.Samoyloviçin "Kiçik türk xalqı "xotonlar" ("Турецкий народец "хотоны", ЗВОРАО, 1915, т. XXIII, вып. 3-4, стр. 265-290) adlı əsəri kifayət qədər maraqlı doğurur.

Sarı uyğurların [153] dili Qansu (ÇXR) əyalətində məskunlaşmış yuqu xalqının bir hissəsinin dilidir. Yuquqlar, əsasən, dil əlamətinə görə fərqlənən dörd hissədən ibarətdir: türk, moңqol, Çin və Tibet dillərində danışan yuquqlar.

Türkdilli yuquqlar özlərini sarıq yuğur, moңqoldillilər isə şira yuğur adlandırırlar. Bu adların hər ikisi, adətən, "sarı uyğur" kimi tərcümə olunur. Lakin bu etnonimin digər təfsiri də istisna olunmur. Həmin söz birləşmələrindəki eyni mənani verən türkcə sarıq və moңqolca şira sözləri rəng deyil, türk, moңqol, Çin və Tibet ənənələrinə müvafiq olaraq, səmt anlamında işlənə bilirlər - məsələn "qərbi".

Sarıq yuquqların və şira yuquqların dillərinə aid ilk nümunələr keçən əsrin 80-ci illərində məşhur rus səyyahı Q.N.Potanin (1835-1920) tərəfindən qələmə alınmış [154].

Yuğurların yanına səyahət etmiş fin alimi Q.Mannergeym onlara məqalə həsr etmişdir. Məqalədə sarıq və şira yuquqların etnoqrafiyası və dilləri haqqında qeydlər verilib [155].

Sarıq və şira yuquqların dili, etnoqrafiyası və folklorunun elmi şəkildə araşdırılması işinin pioneri onların yaşadığı bölgələrə 1910 (fevral-iyun, oktyabr-dekabr), 1911 (yanvar-mart) və 1913-cü (avqust-dekabr) illərdə səyahətlər etmiş S.Y.Malov olmuşdur. Bu iki səyahət zamanı toplanmış külli miqdarda lingvistik materiallar yalnız yaxın illərdə çap edilmişdir: S.Y.Malov. 1) Uyğur dili. Xami ləhcəsi. Mətnlər, tərcümələr, sözlük (Уйгурский язык. Хамийское наречие. Тексты, переводы, словарь. М.-Л., 1954, стр. 293); 2) Lobnor dili. Mətnlər, tərcümələr, sözlük (Лобнорский язык. Тексты, переводы, словарь. Фрунзе, 1956, стр. 197); 3) Sarı uyğurların dili. Sözlük və qrammatika (Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. Алма-Ата, 1957, стр. 197); 4) Sintszyanın uyğur ləhcələri. Mətnlər, tərcümələr, sözlük (Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961, стр. 183); 5) Sarı uyğurların dili. Mətnlər və tərcümələr (Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. М., 1967, стр. 219).

1956-1957-ci illərdə E.R.Tenişev S.Y.Malovun başladığı işi davam etdirərək, uyğurların, salarların və sarıq yuquqların dillərini araşdırmışdır.

Türk dilləri arasında xüsusi yer tutan salar dili [156] Tsinhay əyalətində Huanhe çayının cənub sahilindəki dağlıq ərazidə yayılıb. Salar xalqı indi də müasir türkmənlərin tərkibində qalmaqda olan salqur-salur-solor-salır tayfası ilə tarixən ilgilidir (Türkmənistanın Marı və Sərahs bölgələri).

Salarların etnoqrafiya və dilləri haqqında ilk pərakəndə məlumatları Q.N.Potanin, F.Poyarkov, V.Ladigin, V.Rokhil toplamışlar [157].

Salarların yanına səyahət edən ilk türkoq S.Y.Malov olmuşdur (1910). O, salarların atalar sözləri, məsəllər və nəğmələrini qələmə almışdı: "Uyğurlar və salarların yanına səyahət haqqında hesabat" ("Отчет о путешествии к уйгурам и саларам", ИРКИСВА, ser. II, 1912, № 11, стр. 94-98).

Çulım-türk dili [158] Ob çayının sağ qolu olan Çulım çayı hövzəsinin türkdilli əhalisinin dilidir. Çulım dilinin öz yazısı yoxdur. Ayır-ayrı etnonim, toponim və patronimləri XVII əsrə aid rus tarixi sənədlərində qeydə alınmış. Çulım-türk dilinin ayır-ayrı sözləri "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlüklərinə daxildir" ("Сравнительный словарь всех языков и наречий", ч. II, СПб., 1789, № 6).

Çulım dili üzrə materialları məşhur səyyah D.Q.Messersmidt də toplamışdır. Onun tərtib etdiyi söz siyahılarını Q.Y.Klaprot "Asia Poliglotta" (Paris, 1823, səh. 224-226) kitabında nəşr etmişdir.

Çulım-türk dili haqqında daha ətraflı məlumatlar "D" hərfi ilə imzalanmış məqalədə verilmişdir - "Çulım yabançılarının dili" ("Язык чулымских

инородцев"). "Tomsk quberniya xəbərləri" ("Томские губернские ведомости", 1858, №44) qəzetində çap olunmuş bu məqalədə Çulım dilindən təxminən, 150 söz və 60 ifadə verilib.

1863-cü ildə Çulım və Kiya (Çulımın qolu) çaylarına səyahət edən V.V.Radlov çulım dilində mətnləri yazıya almışdı. Sonralar o həmin qeydlərdən "Nümunələr"də ("Образцы", ç.II, СПб., 1868, str.689-705), "Lügət təcrübəsi"ndə və "Fonetika"da yararlanmışdı.

V.V.Radlovun küerik (çulım-türk) dilinə dair materiallarından N.F.Katanov özünün "Uryanxay dilinin araşdırılması təcrübəsi" əsərində geniş istifadə etmişdir.

1908-ci ilin yayında S.Y.Malov Tomsk quberniyasında yaşayan şor və çulımların yanına səyahət etdi. Səyahətin nəticələri "Şərq fakültəsinin tələbəsi S.Y.Malovun ezamiyyəti haqqında hesabat"da ("Отчет о командировке студента Восточного факультета S.E.Malova", İRKİSVA, 1909, №9, str.35-46) əksini tapmışdır.

Çulım-türk dilinin ətraflı araşdırılması oktyabrından sonrakı dövrə aiddir və A.P.Dulzonun adı ilə bağlıdır.

Barabin tatarlarının dili [159] Novosibirsk vilayətinin Barabinsk, Kuybişev, Çanov, Karqat, Kıştov və digər bölgələrinin sakinlərinin dilidir.

"Barabindəki tatarlar" - barabinlər haqqında ilk məlumatlar XVIII əsrin birinci yarısında meydana çıxmağa başladı. Bunlar İ.Q.Georginin "Rusiya dövlətində yaşayan bütün xalqların təsviri" və Q.F.Millerin "Sibir tarixi"dir. "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"nə "Baraba tatarcası" №99 kimi daxil olmuşdur. V.V.Radlov barabin tatarlarının mətnlərini toplamış və "Nümunələr"də ("Образцы", ç.IV, SPb., 1872) çap etdirmişdir.

Tomsk tatarları [160] XVII əsrin əvvəllərində Tom çayı boyu Kuznetskədək və Ob çayının onun mənsəbinə qovuşan sahilyanı bölgələrində məskunlaşmış türkdilli əhalidir.

Linqvistik-etnoqrafik baxımdan Tomsk tatarları aşağıdakı qruplara bölünürlər: 1) Yauştalılar; 2) çatlar; 3) Ob tatarları; 4) kalmaklar.

Yauştalılar haqqında ilk dəfə Avstriyanın diplomatik nümayəndəsi Sigizmund Herberşteyn söz açır. Rusiyada iki dəfə olmuş bu diplomatın son səfəri 1526-cı ildə olmuşdur. Daha sonralar Sibirin səyyah və tarixçiləri - Q.F.Miller, İ.E.Fişer, İ.Q.Georgi də onlar haqqında məlumat verir.

Yauştalıların dili haqqında çox cüzi məlumat var və bunların ən erkənləri XVIII əsrə aiddir. XIX əsrin ortalarında bu dilə sürgünə göndərilən Kazan tatarları çox böyük təsir göstərmişlər. Müasir dövrə aid qeydlər yoxdur.

Çatlar, yaxud çatsk tatarları haqqında artıq XVI əsrə aid rus tarixi sənədlərində danışılır. Onların dili türkoqlar tərəfindən xüsusi olaraq araşdırılmasa da, "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"ndə çat leksik

materialı qeydə alınıb. Mərkəzi dövlət qədim aktlar arxivində (Moskva) çat leksikasının da daxil olduğu əlyazmalar (sözlüklər) saxlanıb [161].

Kalmaklar - teleutların rusların tarixi sənədlərdə ağ kalmıklar adlandırıldığı xələfləri. Teleut dili üzər materialları V.V.Radlov "Örnəklər"də (I h. Altaylar, teleutlar, çernyov və lebedin tatarlarının, şorlar və sayanların yarımlehcələri. SPb., 1866).

Ob tatarları - Ob çayı boyu, Tom çayı mənsəbində məskunlaşan türklərdir. Hələ XIX əsrdə dillərini rus dili ilə dəyişib.

Hazırda Tomsk tatarlarının dilini A.P.Dulzon, G.X.Axatov və D.Q.Tumaşova tədqiq edir.

3. Run, qədim uyğur, ərəb yazılı abidələrinin araşdırılması

Run abidələri

Orxon-Yenisey türk yazılı abidələrinin filoloji baxımdan oktyabraqədərki dövrdə araşdırılması tarixinə ən gözəl səhifələri V.V.Radlov və P.M.Meliorski yazmışlar.

Türk run yazısı abidələrinin açılması və hərtərəfli araşdırılmasından əvvəl abidələrin uzun sürən toplanması və sistemləşdirilməsi dövrü olmuşdur ki, bu işin əsası XVII əsrin sonunda qoyulmuşdur.

Run yazıları barədə ilk pərakəndə məlumatlar XVII əsrin sonlarında meydana çıxır (N.Vitzen, S.Remezov). Onların ilk örnəklərini F.-İ.Stralenberq "Avropa və Asiyanın şimal və şərq hissələri" adlı əsərində (Stokholm, 1730; alman dilində, s. 49) çap etdirdi. Sibir səyahəti haqqında gündəliyində D.Messersimidt də onların adını çəkir (s. 47). 1793-cü ildə təbiətşünas və səyyah P.-S.Pallas bir neçə belə yazını çap etdirdi.

Run abidələrinin araşdırılmasının yeni mərhələsi Q.İ.Spaskinin adı ilə bağlıdır. O, çap etdirdiyi "Сибирский вестник" jurnalında "Sibirin qədim abidələri" adlı məqalə çap etdirdi (1818, I hissə, s. 67-85; II hissə, s. 147-177; III hissə, s. 39-94; IV hissə, 167-182; VII hissə, s. 1-28). Məqaləyə o zaman məlum olan runa yazılarının cədvəli əlavə edilmişdi.

Rusiya tarixinə maraq göstərən dövlət kansleri qraf N.P.Rumyantsevin xahişi ilə Q.İ.Spaski öz əsərindən çıxarış hazırladı. Çıxarış akademik İ.F.Kruq tərəfindən latın dilinə tərcümə olundu və "Inscriptiones Sibiriacae" adı altında ayrıca kitab şəklində çap edildi (Sankt-Peterburq, 1822).

Q.İ.Spaskinin əsərinin latın dilinə tərcüməsi elm aləminin diqqətini cəlb etdi. Məşhur fransız şərqşünası Abel-Remüza bu əsərə böyük bir məqalə ilə cavab verdi. Spaski bu məqalənin rus dilinə tərcüməsini öz qeydlərilə birlikdə nəşrinə başladığı yeni "Азиатский вестник" jurnalında çap etdi (aprel 1825, s. 283-303).

Keçən (XIX - *tərc.*) əsrin sonu türkologiyada möhtəşəm bir hadisə ilə əlamətdardır: 1889-cu ildə N.M.Yadrintsev Monqolustanda (Ulan-Batordan 400 km qərbdə, Kokşin Orxon çayı sahilində, Koşo Tsaydam vadisində) Gültəgin və Bilgə kağan (Mogilyan xan) şərəfinə qoyulmuş iki böyük run abidəsini kəşf etdi.

Yadrintsevin izi ilə iki - Q.Geykelin başçılıq etdiyi fin (1890) və V.V.Radlovun başçılığı altında Elmlər Akademiyasının göndərdiyi rus ekspedisiyası yollandı. Bu ekspedisiyaların fəaliyyətinin nəticələri iki atlasda öz əksini tapdı: "Inscription le J'Orkxon рeуеllиеs пар ехпeдитион финноисе 1890 ет публие пар ла Соьнете Финно-Оуэриенне" (Helsingfors, 1892) və "Monqolustanın qədim abidələrinin V.V.Radlov tərəfindən çap olunan atlası" (I-IV, SPb., 1892-1899). Atlasla əlavə kimi, ekspedisiya materiallarının altı toplusu da çap edilmişdi.

Run yazılarının atlasları çap olunduqdan sonra, ilk zamanlar qotlar, yunanlar, skiflər, slavyanlar və b. irsi kimi dəyərləndirilən naməlum yazıların açılmasına başlamaq üçün kifayət qədər material meydana çıxdı.

15 dekabr 1893-cü ildə əsas ixtisası Skandinaviya ölkələri üzrə mütəxəssis olan danimarkalı dilçi, filoloq və tarixçi Vilhelm Tomsen Danimarka Kral Akademiyasının toplantısında run yazılarının açılışına dair təcrübəsi barədə məruzə ilə çıxış etdi.

V.Tomsenlə eyni zamanda run yazısının sirtinin açılması yolunu axtaran V.V.Radlov 19 yanvar 1894-cü ildə Peterburq Elmlər Akademiyasının toplantısında Gültəkin abidəsinin tərcüməsini təqdim etdi.

Sonra V.V.Radlov "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei" seriyasında bir-birinin ardınca Koşo Tsaydam abidələrinin tərcüməsinin dörd variantını (onu tədrisən təkmilləşdirməklə), həmçinin "Ongin abidəsi"nin tərcüməsini və bir sıra kiçik runa yazılarını çap etdirdi (1894-1895).

Həm filoloji, həm də tarixi baxımdan çox böyük maraq doğuran Koşo-Tsaydam abidələri üzərində işi başa çatdıran V.V.Radlov "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge" (SRb., 1897) əsərini çap etdirdi. Bura qrammatik oçerk (fonetika, morfologiya, sintaksis - s. 1-129), abidələrin mətninin rus akademik transkripsiyası və tərcüməsi (s. 130-159), sözlük (159-181) daxildir, əlavə şəklində isə V.V.Bartoldun məqaləsi verilmişdi.

1897-ci ildə Yelizaveta Nikolayevna Klemens Ulan-Batordan 66 km cənub-qərbdəki Bain-Sokto vadisində Tonyukukun şərəfinə qoyulmuş böyük runa abidəsini kəşf etdi. Abidənin mətni, transkripsiya və alman dilinə ilk tərcüməsini V.V.Radlov çap etdirdi (Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. SRb., 1899).

V.V.Radlovun ömrünün sonuna qədər maraqlandığı Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı araşdırmalarının siyahısı heç də sadalanan əsərlərlə bitmir.

Run yazısı abidələrinin linqvistik araşdırılması tarixində V.V.Radlovun şagirdi P.M.Melioranski xüsusi yer tutur. Müəllimi ilə birlikdə "Koşo Tsaydamdakı qədim türk abidələri" (СПб., 1897) əsərini çap etdirən P.M.Melioranskinin "Gültəkin abidəsi" adlı magistr dissertasiyası (ЗВАРАО, 1899, 1899, bur. II, III, IV) abidənin mətninin çapı və tərcüməsinə həsr olunmuş, ona dərin və incə tarixi-linqvistik qeydlər əlavə edilmişdi. Elmi dövriyyəyə, tədrisən, yeni runa mətnləri daxil edilirdi. Şərqi Türküstandakı arxeoloji qazıntılar (Qrūnvel, Lekok, Steyn, Oldenburq) run abidələrini kağız üzərində mətnlərlə zənginləşdirdi ki, bunların araşdırılması ilə V.V.Radlov məşğul olurdu.

V.L.Kotviç run yazılarının kəşfi və araşdırılması tarixinə tərdüşt bəyi Kuliçurun şərəfinə böyük qəbir daşını tapması ilə daxil oldu.

Q.Ramstedtin ekspedisiyası (1909-cu il) 1913-cü ildə çap olunmuş iki run abidəsi aşkar etdi: Suci abidəsi və Selengin, Selnqa daşı.

XX əsrin I yarısı xeyli kiçik tapıntılarla yanaşı, Rusiyada bu abidələrə marağın sönməsi ilə əlamətdardır ki, bu da iki önəmli səbəblə izah olunur. Bir tərəfdən, bu dövrdə run abidələrinin araşdırılmasının birinci mərhələsi başa çatdı və hansısa önəmli kəşflərin olmaması onlara olan marağı kəskin şəkildə zəiflətdi. Digər tərəfdən, bu sahədə çalışan iki alimdən birini - P.M.Melioranski "elmin əlindən ölüm çox tez aldı" (1906); ikinci alim - V.V.Radlov Ramstedt və Kotviçin aşkarladıkları abidələr üzərində işi davam etdirsə də, artıq elmi dövriyyəyə daxil olan, yeni olduqları üçün böyük kəşflər vəd edən uyğur abidələrinin araşdırılmasına daha böyük diqqət yetirirdi.

Run abidələrinin təməli V.V.Radlov və P.M.Melioranskinin tədqiqatları ilə qoyulan araşdırılması ənənəsi oktyabrdan sonrakı dövrdə S.E.Malov və onun yetişdirmələrinin əsərlərilə davam etdirildi.

Qədim uyğur abidələri

Rusiyada qədim uyğurların tarixinin ilk araşdırıcısı Mirzə Kazım bəy olmuşdur. Onun "Uyğurlar haqqında araşdırma"sında (ЖМНП, 1841, XXXI hissə. №8, s. 37-122) Şərq mənbələrindən əldə olunan məlumatlar açıqlanmışdı. Uyğur yazısı abidələrinin Rusiyada araşdırılması və çap olunması tarixi isə V.V.Radlov və onun şagirdi S.Y.Malovun adları ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

XIX əsrin son rübü - XX əsrin əvvəlləri qədim uyğur əlyazmaları və ksilograflarının intensiv toplanması ilə əlamətdardır. Bunların sayının ardıcıl şəkildə artırılması alim-səyyahların (N.M.Prjevalski, M.V.Pevsov, V.I.Roborovski, P.K.Kozlov, Q.Y.Qrum-Qrjımaylo, D.A.Klemens, S.Y.Malov, S.F.Oldenburq) və rus konsullarının (N.F.Petrovski, N.N.Krotkov, A.A.Dyakov və b.) fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Tapıntılar Asiya muzeyinə ünvanlanırdı və tezliklə burada uyğur əlyazmaları və ksiloqraflarından ibarət sanballı kolleksiya yarandı. V.V.Radlov və K.Q.Zalemanın sistemləşdirdikləri bu kolleksiya Rusiyada uyğurşunaslığın inkişafı üçün önəmli təməl oldu.

1890-cı ildə S.-Peterburqda Vyana kitabxanasına məxsus "Kudatqu bilik" uyğur əlyazmasının faksimilesini çap etdirməklə, V.V.Radlov bu möhtəşəm abidənin araşdırılmasının rus ənənəsinin əsasını qoydu. 20 illik inadlı zəhmətin nəticəsi poemanın mətninin çapı (Vyana və Qahirə nüsxələri əsasında) və onun alman dilinə tərcüməsi oldu (W.Radloff. Das Kudatqu-Bilik, t. I-II. St.-Pb., 1891-1910; V.V.Radlov. "Uyğurlar məsələsinə dair. "Kudatqu bilik" in nəşrinə ön sözdən. - ЗИАН, 1893, əlavə №2, s. 1-130.

Qaraxanilər dövrünün möhtəşəm uyğur yazılı abidəsi olan "Kudatqu bilik" ("Xoşbəxtliyə aparan elm") əsərinin indi üç nüsxəsi məlumdur - Vyana, Qahirə və Namanqan (Daşkənddə, Özbəkistan Şərşünaslıq İnstitutunda saxlanılır). Əsər 1069-1070-ci illərdə Balasaqunlu Yusif tərəfindən yazılaraq tam adı Tabğac Boğra Qara xaqan Əbu Əli Həsən ibn Süleyman Arslan Qaraxaqan olan Qaşqar xanına töhfə edilib. Əvəzində, xan Yusif Balasaqunluya yüksək saray titulu - "xass hacib" titulu verib.

1899-cu ildə V.V.Radlov uyğur dilində D.A.Klemensin gətirdiyi iki hüquqi və iki buddist fraqmenti çap etdirdi. Daha sonra V.V.Radlov Türfana A.Qrūnveldin başçılığı altında səfər etmiş (1902-1903) alman ekspedisiyasının gətirdiyi uyğur yazılarının çapına başladı. Həmin yazılar V.V.Radlovun vəfatından sonra onun yetişdirməsi S.Y.Malov tərəfindən nəşr etdirilən "Uyğur yazılı abidələri" kitabında təkrar işiq üzü görüb.

1909-cu ildə V.V.Radlov "Huastuani[ft] - Maniheyələrin tövbə duası" nı - böyük linqvistik maraq doğuran uyğur əlyazmasını çap etdirdi. Növbəti ildə o, buddaçı "Tişastvustik" sutrasının uyğur versiyasını, ardınca isə çin "Xeyirxah qanun lotosu - Kuan-şi-in Pular" sutrasının 25-ci fəslinin uyğur dilinə tərcüməsini təqdim etdi (SPb., 1911).

Elə həmin dövrdə V.V.Radlov ümumi "Alttürkische Studien" (SPb., 1909-1912) adı altında birləşdirilmiş 6 məqalə çap etdirdi. Bu məqalələr uyğurşunaslıq və ümumi türkologiya üçün önəmini hələ də saxlamaqdadır.

Daha sonra məşhur "Qızıl sutra"nın V.V.Radlov və S.Y.Malov tərəfindən gerçəkləşdirilən nəşri baş tutdu (bu barədə daha sonra).

V.V.Radlovun uyğurşunaslığa dair bu (əsas) əsərlərinin sadalanması görkəmli alimin türkologiyanın bu bölməsində gördüyü möhtəşəm işin parlaq göstəricisidir.

Rusiyada uyğurşunaslıq və run abidələrinin araşdırılması tarixində Sergey Yefimoviç Malovun (1880-1957) əsərləri önəmli yer tutur. Şərqi dilləri fakültəsinin yetişdirməsi olan (1909-cu il buraxılışı) S.Y.Malov burada

V.D.Smirnov, V.V.Bartold, V.A.Jukovski və b. mühazirələrini dinləmişdi.

S.Y.Malovun dünyagörüşünün formalaşmasına və bütövlükdə elmi fəaliyyətinin istiqamətlənməsinə müəllimi V.V.Radlovun böyük təsiri olmuşdur.

V.V.Radlovun təqdimatı ilə "Orta və Şərqi Asiyanın öyrənilməsi üçün rus komitəsi" uyğurlar, Sarı uyğurlar, salarlar və b. dili və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün S.Y.Malovu iki dəfə (1909-1911-ci və 1913-1915-ci illərdə) Qərbi və Mərkəzi Çinə ezam etmişdi.

Birinci səyahət zamanı S.Y.Malova müstəsna uğur qismət olmuşdu: 3 may 1910-cu ildə o, Vunşiqu kəndində (Qann-su) qədim uyğur ədəbi dilinin təkrarsız nümunəsi olan "Altın yaruk" ("Qızıl parıltı, şüa") abidəsini tapmış, sonradan 1913-1917-ci illərdə bu abidəni V.V.Radlovla birlikdə çap etdirmişdir. V.V.Radlov bu sutranı alman dilinə tərcümə etmiş, tərcümənin bir hissəsini (üç buraxılış) S.Y.Malov çap etdirmişdir (L., 1930).

Bu iki səyahət S.Y.Malovun sonrakı bütün elmi fəaliyyətinin inkişafını şərtləndirdi. O, iki əsas istiqamətə yönəldi: biri - qədim uyğur və run abidələrinin araşdırılması və nəşri, digəri - hər iki səyahət zamanı toplanmış linqvistik materialların araşdırılması, sistemləşdirilməsi, işlənməsi və nəşri (bax: s. 232).

S.Y.Malovun ölkə türkologiyası qarşısında xidmətləri möhtəşəmdir. Xüsusilə belə bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, o, rus türkoloqlarının uyğur, xüsusən də run abidələrinin araşdırılması sahəsindəki ənənələrini qoruyub saxlamış və inkişaf etdirmiş, öz əsərlərilə onların sonrakı hərtərəfli tədqiqi üçün zəruri təməl yaratmışdır.

S.Y.Malovun bu əsas elmi əsərləri onun 1916-cı ildə Kazan şəhərində başlanan pedaqoji fəaliyyətilə üzvi şəkildə tamamlanır. Yaşlı nəsiləndən olan və hazırda fəaliyyət göstərən türkoloqların hamısı və ya demək olar ki, hamısı öz yetişdirmələrinə atalıq qayğısı göstərən S.Y.Malovun şagirdi olublar.

Orta əsrlər ərəb əlifbalı yazılı abidələr

Orta əsrlər türk ədəbiyyatının iri əsərlərindən biri sufi-didakik Əhməd Yasəvinin (1166-cı ildə vəfat edib) "Divani-hikmət" ("Müdrək kəlamlar toplusu") əsəridir. Bizə gəlib çatan nüsxələrə görə, burada qədim uyğur və xarəzm-türk ədəbi dilinin normaları öz əksini tapmışdır. Bu abidə ilə K.Q.Zaleman və P.M.Melioranski məşğul olmuşlar.

Əhməd (yaxud Ədib Əhməd b. Mahmud) Yuqnəkinin (XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəli) "Hiybət ül-həqaiq", ("İbət ül-həqaiq", "Əybət ül-həqaiq", "Ətəbət ül-həqaiq") əsəri türk ədəbi dilinin keçid formalarının - qaraxani ənənəsindən Xarəzm ənənəsinin - əksidir. (söhbət ədəbi dil ənənəsindən gedir. - tərc.) Bu əsərin Rusiyada ilk tədqiqatçısı V.V.Radlov olmuşdur. [172]

Nəsrəddin Rəbquzinin "Qissas ül-ənbiya" ("Peyğəmbərlər haqqında hekayətlər") (1310) əsəri çox tez bir zamanda diqqəti cəlb etmiş, onun tədqiqi ilə N.İ.İlinski, N.F.Katanov, N.P.Ostroumov, P.İ.Melioranski, S.Y.Malov məşğul olmuşlar. [173]

Qıpçaq (polovets) dilinin möhtəşəm abidəsi "Kodeks kumanikus" adı ilə məşhur olan latın-fars-qıpçaq sözlüyüdür (1303). Onu V.V.Radlov və S.Y.Malov tədqiq etmişlər. [174]...

İbn Mühənnanın - "Ərəb-filoloq"un (XIII əsrin sonu) "Kitabi - tərçümani - farsi və türki və moquli" əsərini P.İ.Melioranski və S.Y.Malov tədqiq etmişlər (П.И.Мелиоранский. Араб – филолог о турецком языкознании. СПб., 1900; С.Е.Малов. Ибн-Муханна о турецком языке. - ЗКВ, 1928, т. III, вып. 2, с. 221-248).

Qədim özbək dili abidələri - "Baburnamə" (XVI əsr), Mühəmməd Salihin "Şeybaninamə" tarixi xronikası (XVI əsr), Xivə xanı Əbülqazinin "Şəcəreyi-türk" və "Şəcəreyi-tərakimə" tarixi əsərləri (XVII əsr) N.İ.İlinski, P.İ.Melioranski, P.İ.Demezov, A.Q.Tumanski tərəfindən araşdırılıb: "Babernamə", или Записки Султана Бабера. Изданы в подлинном тексте Н.И.И [Минским]. Казань, 1857; Мухаммед Салих. Шейбани-наме. Джагатайский текст. Посмертное издание проф. П.И.Мелиоранского. Под наблюдением и с предисловием А.Н.Самойловича. СПб., 1908; Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghasi Behadour Khan publiee, traduite et annotee par le Baron Desmaisons. T. I. Texte. St.-Pb., 1871; t. II. Traduction, St.-Pb., 1874. Абуль-Гази-Бохадур-хан. Родословная туркмен. Перевод А.Туманского. Асхабад, 1897.

Köhnə osmanlı dili abidələri - "Səlcuq şerləri" (XIII-XIV əsrlər), "Sivaslı Qazi Bürhanəddin Divanı" (XIV əsr), "XIV əsrə aid ən qədim türk əlyazması", sivaslı "İbn Bibi xronikası" ilə V.V.Radlov, K.Q.Zaleman, N.N.Marinoviç, P.İ.Melioranski, V.D.Smironov, V.A.Qordlevski məşğul olmuşlar: W.Radloff. Ueber alttürkische Dialekte. I. Die seldschukischen Verse im Rebab-Nameh. - Bull. De l'Acad., Nouv. ser., 1890, t. I (XXXIII), s. 291-351; yenə orada: Mel. Asiat., 1894, t. X, s. 17-77; C.Salemann. Noch einmal die seldschukischen Verse. - Bull. de l'Acad., Nouv.ser., s. 173-245; Н.Н.Мартинович. Новый сборник стихов Джелал-эд-дина Руми и Султана Веледа. - ЗВОРАО, 1917, т. XXIV; П.М.Мелиоранский. Отрывки из дивана Ахмеда Бурхан-ед-дина Сивасского. - В сб.: Всточные заметки, СПб., 1895, с. 131-152; В.Д.Смирнов. Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV века. - ЗВАРАО, 1914, т. XXII, с. 107-125; В.А.Гордлевский. Из комментариев к староосманскому переводу хроники малоазиатских Селджукидов, т. н. хроники Ибн-Биби. - Древности восточные, 1913, т. IV, с. 1-15; шьямин шей: Избр. соч. т. II, М., 1961, с. 160-173.

"Kitabi-Dədə Qorqud" oğuz abidəsi uzun müddət V.V.Bartoldun diqqətini cəlb etmişdir. [175]

Keçən (XIX - tərç.) əsrin 80-ci illərinin ortalarında Pişpek (Bişkek) və Tokmak yaxınlığında N.A.Pantusov və F.B.Poyarkov tərəfindən kəşf olunmuş siro-türk qəbirüstü abidələrinin araşdırılması ilə D.A.Xvolson, V.V.Radlov, P.K.Kokovsov, F.Y.Korş və b. məşğul olmuşlar. [176]

Türk leksikoqrafiyası abidələri arasında Türkiyədə I Süleymanın hakimiyyəti dövründə, əsasən, Ə.Nəvainin əsərlərinin materialları əsasında tərtib olunan anonim "Cağatay-türk lüğəti" (XVI əsr) önəmli yer tutur. Onu V.V.Velyaminov-Zernov işləmiş və nəşr etdirmişdir. [69]

4. Türk dillərinin ölkə türköqlarının əsərlərindəki təsnifi [177]

Türk xalqlarının orta əsrlərdə (qismən, bundan sonra da) iri, lakin qısamüddətli tayfa ittifaqları (Şərq və Qərb kağanlıqları, Qaraxanilər dövləti, Qızıl Orda) şəklində olan mürəkkəb tarixi formalaşma şəraiti tayfaların çoxsaylı və mürəkkəb qarışıqlarına gətirib çıxardı ki, bu, həmin xalqların dillərinin taleyində də öz əksini tapdı.

Hətta bir-birinə yaxın türk dillərinin də mürəkkəb və yekcins olmaması, ən əsası, onların təsnifatının yaxşı işlənib hazırlanmış metodikasının olmaması bu problemin uğurlu həllini son dərəcə çətinləşdirir.

Türkölogiyamızın tarixinin oktyabraqədərk dövründə türk dillərinin bir sıra təsnifatı təqdim olunmuşdu ki, bunların müəllifləri İ.N.Berezin, V.V.Radlov, F.Y.Korş idi. [178]

"Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turcs" (UZKU, 1849, kn. 2, s. 1-25) [179] əsərinin I fəslində İ.N.Berezin türk dillərinin İ.Adelunq, A.Palmblad, A.Balbi, Q.Y.Klaprot, İ.Hammer, F.Adelunq tərəfindən təklif olunan təsnifatlarını nəzərdən keçirir.

II fəsil (s. 26-84) İ.N.Berezinin özünün təsnifatına həsr olunub: "Türk dialektlərinin möhtəşəm sistemi... üç əsas qola ayrılı bilər: cağatay - ən qədim, tatar və türk - ən cavan, başqa sözlə - şərq, cənub və qərb" (s. 26).

Bu üç qol aşağıdakı dilləri ehtiva edir:

"A. Cağatay, yaxud şərq (Türküstan) qolu dialektləri: a) uyğur, b) koman, c) cağatay, ç) özbək, d) türkmən (Türküstan), e) Kazan (tatar) yazılı. B. Tatar və ya cənub (qıpçaq) qolu dialektləri: a) qırğız, b) başqırd, c) noqay, ç) kumık, d) qaraçay, e) meşeryak, ə) Sibir (tatar, - A.K.). C. Türk və ya qərb qolu dialektləri: a) Dağıstan, b) Aderbidjan, c) Kırım, ç) Anadolu, Kiçik Asiya, d) Rumeli, Konstantinopol" (s. 26-27).

Tənqidçilər İ.N.Berezinin primitiv təsnifatını dəstəkləmədilər. [180] İ.N.Berezinin şagirdi V.D.Smironov tənqidin haqlı olduğunu qəbul etsə də,

aşağıdakı nəticəyə gəlinməsinə də mümkün sayırdı: "...İ.N.Berezinin araşdırmaları türk fonetikasi sahəsində elmilik xassəsinə malik ilk linqvistik araşdırmalardan biri olmaqla, özünəməxsus məziyyətlərə də malikdir". [181] İ.N.Berezin özü də etiraf etməklə özündə cəsarət tapdı ki, yazsın: "Bu araşdırma, sadəcə, dördüncü hissə üçün (təəssüf ki, yazılmadı,- A.K.) material toplusudur. Həmin hissədə onlar filologiya elminə müvafiq şəkildə təhlil olunacaq və tamamlanacaq". [182] V.V.Radlovun nəhəng faktiki material əsasında Türk dillərinin həqiqi təsnifat istiqamətində çətin yolda irəliyə atılan addım V.V.Radlovun nəhəng faktiki materiala əsaslanan "Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Erster Theil. Rhonetik der nördlichen Türksprachen" (Leipzig, 1882-1883, s. 280-291: Classification de Türk-Dialecte nach den rhonetischen Erscheinungen) əsəri oldu.

V.V.Radlovun əvvəlcə yalnız fonetik əlamətlərə əsaslanan təsnifatına görə, türk dilləri (V.V.Radlovda - dialektləri) dörd əsas qrupa bölünür:

I. "Şərqi qrupu" - dialektləri: 1) Altay, 2) barabin, 3) şimali Altay, 4) Abakan, 5) kyüeringin və çulım, 6) soyon, 7)qaraqas, 8) uyğur.

II. "Qərbi qrupu" - dialektləri: 1) qırğız, 2) İrtiş, 3) başqırd, 4) volqaboyu.

III. "Orta Asiya qrupu" - dialektləri: 1) tarançin, 2) hamiy, 3) aksu, 4) kaşqar, 5) yarkənd, 6) cağatay, 7) şimali sart, 8) Özbək Zərəfşan vadisi, 9) Buxara, 10) Xivə.

IV. "Cənub qrupu" - dialektləri: 1)türkmən, 2) Azərbaycan, 3) Qafqaz, 4) xudavəndigər və qaraman bölmələrilə birlikdə Anadolu, 5) Kırım (qaraim), 6) osmanlı.

A.N.Aristov V.V.Radlovun təsnifat təcrübəsinin ümumi cəhətlərinə görə, onun özünün də əldə etdiyi məlumatlardan o qədər də fərqlənmədiyini bəyan etsə də, [183] görünür, V.V.Radlov özü əldə olunan nəticələrdən razı qalmadığından, bu təsnifatı meyar qismində morfoloji əlamətləri cəlb etməklə təkmilləşdirmək yolunu tutdu. Güman ki, burada "Türk tayfalarının dillər üzrə təsnifatı" ("Классификация турецких племен по языкам", Этногр. Обзор., 1910, kn. 84-85, №1, s. 114-127) əsərində türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlər əsasında təsnifatı ideyası ilə çıxış edən F.Y.Korşun təsiri də özünü göstərmişdir. "Altürkische Studien" in (IAH, 1911, s. 305-326, 427-452) IV və V buraxılışlarında V.V.Radlov öz vəzifəsini qədim türk dialektlərinin, əsasən, run və uyğur yazılı abidələrində təmsil olunmuş Şərqi qrupunun təsnifatını təqdim etməyə cəhd göstərməklə məhdudlaşdırdı.

I. Qədim şimal dialekti (türk-sirlərin dili) - Kültigin, Bilge-kaqan, Tonyukuk, Ongin, Yenisey və bəzi digər abidələr.

II. Qədim cənub dialekti (uyğur dili).

III. Qarışıq dialekt manihey mətnləri, "Kutadqu bilik" in Qahirə nüsxəsi, budda mətnləri, "Qızıl parıltı", "Tişastvustik" sutraları ilə təmsil olunub.

"Qarışıq dil" iki tiplə təmsil olunub: 1) qərb dialekti - qərb türklərinin dili (qərb Tu-kiu); bu dialektin ən qədim abidələri - "Huastuanift" və "Kutadqu bilik"; 2) "bütün qədim ədəbi dialekti" ehtiva edən şərqi dialekti.

Qədim türk abidələrinin bu bölgüsü daha bir bölgü ilə (bu da türklərin məskunlaşmasının, yaxud abidələrinin yerləşməsinin coğrafi əlamət əsasında) tamamlanır: 1) qərb dialekti (qərb türk xalqlarının dili); onun ən qədim örnəyi dil baxımından, güman ki, Orxon kitabələrindən də daha qədim olan "Huastuanift"dir; "Kutadqu bilik" də bura aiddir; 2) şərqi dialekti - buddacı əsərlərin dili.

Sadələnən bütün bölgülər müvafiq fonetik və morfoloji xarakteristikalara əsaslanır.

Türk dillərinin abidələrinin materiallarına əsaslanan və indiyədək yeganə olan bu təsnifat müəyyən qüsurlara malik olsa da, səmərəli işçi sxemdir.

Bir qədər əvvəl deyildiyi kimi, F.Y.Korşun türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlər əsasında təsnifatını təklif etmiş, bu əlamətlərə uyğun olaraq, türk dillərinin 4 qrupu fərqləndirilmişdir:

I. Şimal qrupu: qırğızlar, Altaylar (yəni oyrotlar), Volqa tatarları, Şimali Qafqaz tatarları.

II. Qərbi qrupu: azərbaycanlılar, türklər, türkmənlər, qaqauzlar.

III. Şərqi qrupu: Orxon-Yenisey yazıları, dillər: qədim uyğur, cağatay, polovets, qaraqas, koybal, saqay.

IV. Qarışıq qrup (daha əvvələ bax) bir-birilə bağlı olmayan bir sıra dilləri ehtiva edir: yakut, çuvaş və bəzi başqaları.

V.V.Radlov və F.Y.Korşun "Türk xalqlarının Radlov-Korşun təsnifatı" adı altında birləşdirməyə əsasımız olan bu təsnifatları türk xalqlarının onların tarixi inkişafı nəzərə alınmaqla, müəyyən qruplar üzrə o dövr üçün kifayət qədər əsaslandırılmış şəkildə bölüşdürülməsi cəhdidir. Bununla belə, təklif olunan (hətta son dövrlər də) [184] bütün təsnifatlar çoxsaylı türk dillərinin bir neçə qrupda birləşdirilməsi yolu ilə onların fonetik və qrammatik quruluşunu kifayət qədər aydın təqdim edə bilmir.

Görünür, "dillərin morfoloji tiplər baxımından təsnifatına dair indiyədək meydana çıxan cəhdlər uğursuz və artıq vaxtı keçmiş sayılmalıdır" deyən məşhur linqvistikimiz İ.A.Boduen de Kurtene haqlı idi. Bu səbəbdən də, biz "dillərin təsnifatına deyil, yalnız onların müqayisəli səciyyəvləndirilməsinə can atmalıyıq". [185]

5. Türk əlyazmalarının ölkə türkolokları tərəfindən təsvir edilməsi

Şərqi əlyazmalarının məlum olan ilk kolleksiyası bu sahədə də özü barədə xoş xətirə qoymuş I Pyotrun adı ilə bağlıdır.[186]

I Pyotr dövründə toplanan, Kunstkamera və Museum Petropolitanum-da saxlanan Şərqlə əlyazmaları, nadir əşyalar və sikkələr toplusu sonradan Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyinə (1818-ci ildə təsis olunub) verilmişdir. Bu toplusunun təsvirini İohan-Follrat Bakmeyster (1788-ci ildə vəfat edib) təqdim etmişdir - "Essai sur de Bibliotheque e tie Cabinet de curiosites et d'histoire naturelle de l'Academie des Sciences de St. Petersburg par Jean Bacmeister, 1776. - Versuch über die Bibliothek und das Naturalien- und Kunst-Kabinet der Kaiserl. Akamie der Wissenschaften in St. Petersburg. Aus dem Französischen des Herrn Biblioth. Joh. Bacmeister. St.-Petersburg, 1777" (Rusca nəşri: Опыт о библиотеке и кабинете редкостей и истории натуральной Санктпетербургской имп. Академии наук, изданный на французском языке Иоганном Бакмейстером, подбиблиотекарем Академии наук, и на российский язык переведенный Василием Костыговым. СПб., 1779).

Hazırda РОЛОИВ-in sahib olduğu Yaxın Şərqlə üç dilindəki zəngin əlyazmalar toplusunun əsası 1818 və 1825-ci illərdə fransız bibliofili və diplomatı Jozef Russodan ərəb, fars və türk əlyazmalarından ibarət iki iri kolleksiyanın alınması ilə qoyulub. [187]

Şərqlə haqqında Avropa və Şərqlə dillərində əlyazma və kitablardan başqa, sanballı numizmatika kolleksiyasına da malik Asiya muzeyində bu iki kolleksiyanın mövcud olduğu ilk 25 il ərzindəki ətraflı təsviri də var (bax: Dorn).

1930-cu ildə SSRİ EA Şərqləşünaslıq İnstitutuna çevrilən Asiya muzeyi 112 ildə ardıcıl olaraq müxtəlif Şərqlə dillərində, o cümlədən də türk dillərində əlyazmalarla zənginləşirdi. Lakin son zamanlara qədər türk əlyazmalarının (həmçinin başqa dillərdə yazılanların da) tam təsviri yox idi. [188]

Ərəb əlifbası ilə yazılmış türk (türk, Azərbaycan, tatar, özbək, qazax, türkmən, Krım-tatar dillərində) əlyazmaları əsası J.Russodan alınan əlyazmalarla qoyulan bir sıra iri kolleksiyaların (ərəb, fars və tacik əlyazmalarının da daxil olduğu) tərkibindədir. [189]

Şərqləşünaslıq İnstitutunun Peterburqlə bölməsinin türk əlyazmaları mövzu baxımından aşağıdakı qruplara bölünür: tarix, tərcümeyi-hallar, qanunvericilik aktları, kosmoqrafik və coğrafi əsərlər, səyahətlərin təsviri sorğular, etika, dilçilik, riyaziyyat, təbabət, baytarlıq, mineralogiya, musiqi, vəznəölçü, bölgüyə, metrikaya dair əsərlər, sənətlərin təsviri, bədii nəsr, poeziya, folklor, din, ilahiyyat. [190]

Sankt-Peterburqdakı üç topludakı türk əlyazmalarının rus dilində ilk təsviri 60-cı illərin ikinci yarısında hazırlanmışdı: İ.Berezin. "Sankt-Peterburqlə kitabxanalarında saxlanan türk-tatar əlyazmalarının təsviri" (И.Березин. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С.-Петербурга. - ЖМНП, 1846, №5; 1847, №5; 1848, №7; 1850, №12).

M.Y.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kütləvi kitabxanası Yaxın Şərqlə, o cümlədən də türk əlyazmalarından ibarət böyük bir kolleksiyaya malikdir. Bu kitabxananın əlyazmaları və ksiloqraflarını ilk dəfə B.A.Dorn təsvir etmişdir: B.Dorn. 1) Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliotheque imperiale Publique de St.-Petersburg. St.-Pb., 1852; 2) Ueber die Dolgorukische, yetzt der kais. Öffentlichen Bibliothek zugehörige Sammlung von morgenlendischen Handschriften. - Bull. De l'Acad. 1860, t. 1, sütun 357-364; yenə həmin şey: Mel. Asiat., 1859, t. III, s. 725-734 (ərəb, fars və özbək dillərində əlyazmaların icmalı); 3) Die Sammlung von morgenlendischen Handschriften, welche die kais. Öffentliche Bibliothek zu St.-Petersburg im Jahre 1864 von H-m v. Chanykov erworben hat. St.-Pb., 1865, 93 s. (150 ərəb, fars və türk əlyazmasının qısa təsviri); həmçinin qısaldılmış variantı bax: Die vordem Chanykov'sche, jetzt der kais. Öffentliche Bibliothek zugehörige Sammlung von morgenlendischen Handschriften. Bull. De l'Acad., 1865, t. VIII, sütun 245-309; yenə həmin şey: Mel. Asiat., 1868, t. V, s. 221-313. - Dorn Asiya muzeyinin Q.R.Fontonun (1861-ci ildə vəfat edib) xələflərindən aldığı ərəb, fars və türk əlyazmalarından ibarət kiçik kolleksiyanın təsvirini verib: B.Dorn. Die Fonton'sche Handschriften-Sammlung. - Bull. de l'Acad., 1877, t. XXIII, sütun 279-283; yenə həmin şey: Mel. Asiat., 1881, t. VIII, s. 189-196.

Asiya muzeyinə (indi ЛОИВ) məxsus Konstantinopol, Misir və İranda çap olunmuş ərəb, fars və türk dillərində kitabların təsvirilə bağlı çox önəmli (təəsüf ki, heç kimin davam etdirmədiyi) işi də B.A.Dorn həyata keçirmişdir: Catalogue des ouvrages arabes, persans et turcs publies a Constantinople, en Egypte et en Perse, qui se trouvent au Musee Asiatique de l'Academie. - Bull. de l'Acad., 1866, t. X, sütun 168-213; yenə orada: Mel. Asiat., 1868, t. V, s. 465-528. - Kazanda ərəb, fars və türk dillərində çap olunan (1801-1866-cı illər arasında) kitabların xronoloji göstəricisini də B.A.Dorn tərtib etmişdir: Chronologisches Verzeichniss der seit dem Jahre 1800 bis 1866 in Kasan gedruckten arabischen, türkischen, tatarischen und persischen Werke, als Katalog der in dem Asiatischen Museum befindlichen Schriften der Art. - Bull. de l'Acad., 1867, t. XI, sütun 305-385; yenə həmin şey: Mel. Asiat., 1868, t. V, s. 533-649.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, Kazanda nəşr olunmuş kitabların bir neçə icmalını N.F.Katanov tərtib etmişdir. [191]

Kütləvi kitabxanadakı əlyazmaların təsvirilə bağlı B.A.Dornun başladığı işi V.D.Smirnov davam etdirdi.

1873-cü ildən etibarən, kitabxananın siyahısında "sərbəst işçi", yəni maaşsız işləyən kimi qeyd olunan V.D.Smirnovun əlindən ərəb, fars və türk dillərində daxil olan yeni-yeni kitablar gəlib keçirdi.

Türkiyəyə səfər zamanı V.D.Smirnov kitabxananın tapşırığı ilə Konstantinopol və Bursa bukinistlərindən aldığı əlyazmalar hesabına Yaxın Şərq kolleksiyasını daha da zənginləşdirirdi.

Yeni daxil olan əlyazmalar barədə məlumatlar və onların qısa təsviri kitabxananın illik hesabatlarında öz əksini tapırdı. [192]

Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya Departamenti nəzdində Şərq dilləri tədris bölməsi XIX əsr ərzində öz kitabxanasında ərəb, fars və türk dillərində o qədər də böyük olmasa da, çox yaxşı seçilmiş əlyazmalar kolleksiyası yaratmışdı (indi ЛОИВ-də saxlanılır).

Bu kolleksiyanın türk hissəsinin təsvirini V.D.Smirnov parlaq şəkildə yerinə yetirib: Manuscripts turcs de l'Institut des langues orientales decrits par W.D.Smirnov. Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministere des affaires etrangeres, VIII, St.-Pb., 1897. [193]

Şərq dilləri fakültəsinin (hazırda Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsi) kitabxanası ən qocaman şərqşünaslıq kitabxanalarından biridir. Onun təsis olunma tarixi S.-Peterburq universitetinin yaradılması tarixi (8 mart 1819-cu il) ilə üst-üstə düşür. Bu zaman universitetin açılması münasibətilə Kunstkamera və Asiya muzeyindən ərəb, fars və türk dillərində bir sıra əlyazmalar, həmçinin şərqşünaslıq üzrə bəzi kitablar Əsaslı kitabxanaya verilmişdi.

1855-ci ildə Şərq dilləri fakültəsinin təşkili münasibətilə S.-Peterburq universiteti kitabxanasının Şərq şöbəsi Kazan universiteti, 1-ci Kazan gimnaziyası və Odessa Rişelye litseyi kitabxanalarının şərq əlyazmaları və kitabları hesabına zənginləşdi. Sonrakı illər kitabxana aramsız olaraq yeni materiallar alırdı. Yaxın Şərq dillərində olan bu əlyazmalar toplusunun ilkin təsvirini vermək sahəsində birinci cəhdi Zaleman və Rozen etmişdilər. Bu akademiklərin əsəri "SPb.imp.universiteti kitabxanasının fars, türk-tatar və ərəb əlyazmalarının siyahıları" ("Списки персидским, турецко-татарским и арабским рукописям библиотеки имп. СПб. Университета", ЗВОРАО, 1887, т.II) adlandırdı. Bu işi artıq oktyabrdan sonrakı dövrdə A.A. Romaskeviç və A.T.Tahircanov davam etdirmişlər. [195]

Moskva universiteti də ərəb, fars və türk dillərində olan əlyazmalar toplusuna malik idi. O qədər də iri olmayan bu topluya P.Y.Petrovun "Moskva imp.universiteti kitabxanasındakı ərəb, fars və türk əlyazmalarının icmal" ("Обозрение арабских, персидских и турецких рукописей, находящихся в библиотеке имп. Московского университета", ЖМНП, 1837, ç.13, №13, str.549-555) həsr edilmişdi.

Kitab fondu V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət kitabxanasına daxil olmuş Moskva Rumyantsev muzeyi də Şərq əlyazmaları toplusuna malik idi. Bu toplu X.D.Fren tərəfindən "Ueber die wichtigsten orientalischen Handschriften des Rumianzow'schen Museums" (Bull. Scietifique, 1836, t.I, №20, səh.156-160) məqaləsində təsvir olunub.

Kazan universiteti şərqşünaslığa dair zövqlə seçilmiş kitablarla zəngin kitabxanaya və kifayət qədər əhəmiyyətli Şərq əlyazmaları toplusuna malikdir. Bunlar haqqında N.F.Katanovun İ.F.Qotvalda həsr olunmuş kitabından ümumi təsəvvür əldə etmək mümkündür. [196]

Ərəb, fars, tacik və türk dillərində olan Şərq əlyazmalarının toplanmasında və saxlanmasında Türküstan Kütləvi kitabxanası mühüm rol oynamışdır. Bu kitabxana 1870-ci ildə açılsa da, onun bünövrəsi 1867-ci ildə S.-Peterburqda "Asiya ədəbiyyatı üzrə kitabların" [197] alınması ilə qoyulmuşdu. Onun əlyazmalarının Türküstan Kütləvi kitabxanasının fars, ərəb və türk əlyazmaları" ("Persidskie, arabskie i törkskie rukopisi Turkestanskoy Publiçnoy biblioteki", Taşkent, 1889) [198] adlanan ilk təsvirini Şərq dilləri fakültəsinin yetişdirməsi, Y.F.Kal (1863-1891) [199] vermişdir. Hazırda sayına görə ən zəngin, keyfiyyətinə görə isə ən mühüm olan Yaxın Şərq əlyazmalarının Daşkənd toplusu Əbu Reyhan Biruni adına Şərqşünaslıq institutuna məxsusdur. [200] Ə.Nəvainin əsərlərinin əlyazmaları 1967-ci ildə Özbəkistan EA nəzdində Daşkənddə yaradılmış Ə.Nəvai adına Ədəbiyyat muzeyində araşdırılır".

Aşqabad Kütləvi kitabxanasında da ərəb, fars, tacik və türk dillərində əlyazmalardan ibarət kiçik toplu olmuşdur. Hazırda həmin toplu Türkmənistan Əlyazmalar fonduna daxil olmuşdur.

Rusiyanın qədimdən bəri türk milli mədəni mərkəzləri olmuş bir sıra şəhərlərində də (Bakı, Almatı, Mahaçqala, Ufa və s.) türk əlyazmaları topluları (daha çox ayrı-ayrı şəxslərə məxsus) olmuşdur. Oktyabrdan sonrakı dövrdə bunlar müasir əlyazmalar fondlarının tərkibinə daxil edilmişlər və hazırda müvəffəqiyyətli araşdırılırlar.

6. Rus dilində türkiizmlərin tədqiqi

Bu mövzu çoxdan bəri rus bilicilərinin diqqətini cəlb edirdi. Rusiyada çox erkən meydana çıxmış xarici, o cümlədən türk sözləri topluları da buna dəlalət edir. [201]

V.N.Tatişev öz "Leksikon"unda (СПб., 1793) mənşəcə türk sözlərinin hərtərəfli açıqlamasını verir. Vasili Tuzov "Podensina" jurnalında (1769) rus sözlərilə tutuşdurmaqla Şərq sözlərinin siyahılarını vermişdi. [202]

XIX əsrin əvvəllərində "İqor polku haqqında dastan"ın ilk nəşri (1800) rus dilində Şərq, o cümlədən türk sözlərinə diqqəti qüvvətləndirir.

Rus dilindəki alınma sözləri qeydə alan və açıqlayan xüsusi nəşrlər meydana çıxır. Məsələn, "Rus dilində işlənən slavyan, yunan, latın, alman, italyan, fransız, yəhudi, türk və b. sözlərinin yeni və tam açıqlaması" ("Новый и полный толкователь слов славянских, греческих, латинских, французских, жидовских, турецких и др., употребляемых в российском языке", Харьков, 1817).

Afanasi Nikitinin "Üç dəniz arxasına səyahət"indəki əcnəbi sözlər bir çox müəlliflər tərəfindən araşdırılmışdır. Şərqsünaslardan X.D.Fren və Y.O.Yartsov A.Nikitinin əsərindəki belə sözləri açıqlamışlar. [203]

XIX əsrdə "Rus dilində Şərq sözləri" mövzusu rus şərqsünaslarının elmi araşdırmaları dairəsinə daxil olmuşdur.

1816-cı ildə Y.O.Yartsov magistrlik dissertasiyası üçün aşağıdakı mövzunu seçmişdi: "De origine vocabularum rossiorum exlinguis orientalibus prolatis" ("Şərq mənşəli rus sözləri haqqında").

Kazan universitetinin professoru İ.F.Yakovkinin "Rus dilində işlənən ərəb, türk, fars və tatar sözlərinin toplanması təcrübəsi" ("Опыт собрания слов арабских, турецких, персидских и татарских, употребляемых в российском языке") mövzusunda 20 yanvar 1817-ci ildə Elmlər Akademiyasının toplantısında etdiyi məruzə də bu mövzuya geniş marağa dəlalət edir. [204]

Ən mürəkkəb və indiyədək öz qənaətbəxş həllini tapmamış vəzifə rus dilinin lüğət tərkibindəki Şərq sözlərinin araşdırılması metodikası məsələsidir. Şərqsünaslar hələ keçən əsrdən bəri bu məsələ üzərində düşünmüşlər. Kazan universitetinin şərqsünaslıq professoru F.İ.Erdman (1793-1863) Şərq sözlərinin araşdırılması haqqında fikirlərini iki məqalədə açıqlamışdır: "Rus dilinə Şərq dillərindən keçmiş bəzi sözlərin açıqlanması" ("Изъяснения некоторых слов, перешедших из восточных языков в российский", Kazanskiy vestnik, 1828, ç.24, kn.IX, сентябрь; Труды и летописи Общества истории и древностей российских, 1830, ç.V, kn.1). İ.N.Berezinin "Rus dilində əcnəbi sözlərin aşkar olunmasına dair bir neçə qeyd" ("Несколько замечаний об определении иностранных слов в русском языке", Москвитянин, 1852, №15) məqaləsi "Əyalət velikorus dilində Şərq sözlərinə dair qeydlər"ində ("Замечания о восточных словах в областном великорусском языке", Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики, I-III, SPb., 1854, stb.186-192, 323-332) həmin mövzuya həsr olunub. Elə həmin nəşrdə aşağıdakı məqalələr də verilmişdir: V.V.Qriqoryev - "Şərq mənşəli velikorus əyalət sözləri" ("Областные великорусские слова восточного происхождения", стб.14-21, 68-70), M.Kazım bəy - "Şərq dillərinin sözlərilə oxşar olan rus sözlərinin açıqlanması" ("Объяснение русских слов, сходных со словами восточных языков", стб. 22-37, 71-80, 385-391), P.Y.Petrov - "Şərq sözlərilə oxşar, yaxud eyni olan bəzi velikorus sözlərinin siyahısı" ("Список некоторых великорусских слов, сродных или сходных с восточными", стб. 81-103).

Məşhur tənqidçi, bədii ədəbiyyat üzrə fəxri akademik V.V.Stasov (1824-1906) "Rus binalarının mənşəyi" ("Происхождение русских былин", Собр. Соч., t.III, СПб., 1894, стб.948-1260) əsərində rus folklorunda şərq sözlərinə böyük diqqət yetirmişdir.

V.D.Smirnovun diplom işinin mövzusu aşağıdakı kimi seçilmişdi: "Rusiya üzərində monqol hökmlərliyinin təsirini onun rus dilində nə dərəcədə iz qoymasını nəzərdən keçirməklə araşdırmaq" ("Исследовать, в чем заключалось влияние монгольского владычества на Россию, рассмотрев, насколько оно оставило следы свои в языке русском" (205)). P.M.Melioranskinin "Monqollaraqədərki dövrə aid rus yazılı abidələrində alınma şərq sözləri" ("Заимствованные восточные слова в памятниках русских письменности до-монгольского времени", ИАН, ОРӘС, 1906, t.X, kn.4, стр.109-133) adlı məqaləsi də monqollaraqədərki dövrə aid Şərq sözlərinə həsr edilib. Bu mühüm məsələnin müzakirəsində fəal iştirak edən F.Y.Korş "Rus dilində alınma sözlərin açıqlanmasına dair təcrübələr" ("Опыты объяснения заимствованных слов в русском языке", ИАН, VI ser., 1907, t.1, №17, стр.755-768) adlı maraqlı bir araşdırma aparmışdır. "İqor polku haqqında dastan"da türkiizmlərin araşdırılması F.Y.Korş və P.M.Melioranskinin adları ilə bağlıdır: P.Melioranski. "İqor polku haqqında dastan"ın dilində türk elementləri" ("Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве", ИАН ОРӘС, 1902, t.VII, kn.2); F.Korş "İqor polku haqqında dastan"ın dilində türk elementləri ("Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве", yenə orada, 1903, t.VIII, kn.4); P.Melioranski. "İqor polku haqqında dastan"ın dilində türk elementləri haqqında" (F.Y.Korşa cavab) ("О турецких элементах в языке "Слова о полку Игореве" (Otvət F.E.Korşu), yenə orada, 1905, t.X, kn.2); F.Korş. "Prof. P.M.Melioranskinin ikinci məqaləsi haqqında" ("По поводу второй статьи проф. П.М.Мелиоранского" yenə orada, 1906, t.XI, kn.1).

Bu mövzunu ilk araşdıranlardan biri "İqor polku dastanı"nda Asiyaçılıq izləri" ("Следы азиатизма в Слове о полку Игореве", ЖМНП, 1842) məqaləsinin müəllifi, artıq adını çəkdiyimiz F.İ.Erdman olmuşdur.

"Qreben kazaklarının şivəsi. Türk-tatar ləhcələrindən alınma sözlər" ("Товор гребенских казаков. Слова, заимствованные из турецко-татарских наречий", СМОМПК, вып.XXXVII, otd.3, 1907, стр.103-109) məqaləsinin müəllifi türkoloq N.A.Karaulov əyalətlərdəki rus dili materialları əsasında türkiizmlərin araşdırılması ilə məşğul olurdu.

Oktyabrdan sonrakı dövrdə "Rus dilində türkiizmlər" mövzusu S.Y.Malov, V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev və b. diqqətini cəlb etmişdir. (Bu siyahıya Baskarovu, Dobrodomovu, Şipovan... da daxil etmək olar - tərç.).

NƏTİCƏ

Oktyabraqədərkı rus türkologiyası öz uzun və məşəqqətli yoluna türk dillərinin əməli cəhətdən öyrənilməsindən başlamışdır. Həmin dillər qədim əcdadlarımız tərəfindən türklərlə çoxəsrlik təmas nəticəsində mənimsənilmişdir.

Türk və digər Şərq dillərinin elmi şəkildə araşdırılmasından əvvəl onların primitiv toplanması və rus dilinin lüğət tərkibində qədim dövrlərdən bəri bərqərar olmuş yabançı dillərin sözlərinin açıqlanması cəhdləri (azbukovniklər, əcnəbi sözlərin siyahıları və i.a.) mövcud olmuşdur.

Rusiyada elmi şərqşünaslığın təşəkkül tapması Şərqə dərindən bələd olan mütəxəssislərin planlı şəkildə hazırlanmasının zəruriliyini başa düşən I Pyotrun fəaliyyətilə bağlıdır.

I Pyotr dövründən başlayaraq (xüsusən, 1725-ci ildə Elmlər Akademiyası yaradıldıqdan sonra) türk linqvistik, etnoqrafik və folklor materiallarının toplanması xüsusi səylə həyata keçirilirdi.

XVIII əsr ərzində o dövrdə məlum olan türk dillərinin, demək olar ki, hamısı üzrə külli miqdarda material toplanmışdı. Həmin materiallardan məşhur leksikoqrafik əsər olan "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"nin (birinci nəşri 1787-1789-cu illərdə S.-Peterburqda çıxmışdır) tərtibi zamanı qismən istifadə olunmuşdur.

XVIII əsrin 30-cu illərində S.-Peterburqda Q.Y.Kerin məktəbində türk dilinin tədrisinə başlanılır. XVIII əsrin ortalarından etibarən tatar dili orta təhsil müəssisələrində (Moskva, Həştərxan, Kazan) tədris edilir.

XVIII əsrin ikinci yarısında çuvaş, tatar və türk dilləri üzrə ilk çap olunmuş vəsaitlər meydana çıxır.

XIX əsrin əvvəli rus şərqşünaslığının inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətə malik iki tədbirlə əlamətdardır:

1) 1803-cü ildə Elmlər Akademiyasının yeni rəqlamenti təsdiqləndi və bu rəqlamentə görə, 1747-ci il rəqlamentinə əsasən onun tərkibindən xaric olunan humanitar elmlər yenidən bərpa edildi;

2) 1804-cü ildə təsdiq edilmiş yeni universitet nizamnaməsinə görə, Moskva, Xarkov, Kazan universitetlərində Şərq dilləri kafedraları təsis olunurdu.

Universitetlərdə şərqşünaslığın inkişafı bütün Rusiya üçün ümumi olan şərqşünasların vahid hazırlıq mərkəzinin - S.-Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin yaradılmasına gətirib çıxardı (1855).

Türk dillərinin qrammatik cəhətdən araşdırılması işində mühüm mərhələ Mirzə Kazım bəyin qrammatikaları (1839, 1846), "Altay dilinin qrammatikası" (1869), V.V.Velyaminov-Zernov (1868-1869) və L.Z.Budaqovun (1869-1871) sözlükləri olmuşdur.

Keçən əsrin 60-cı illərində rus türkologiyasının inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuş V.V.Radlov elmi fəaliyyətə başlamışdır.

XIX əsrin sonu üçün Rusiyada digər şərqşünaslıq elmləri kimi, türkologiya da primitiv toplama prosesindən elmi araşdırmalara qədər böyük bir məsafə qət edərək, dünya şərqşünaslığının ön cərgələrinə çıxdı.

Bu dövr Rusiya şərqşünaslığının səciyyələndirilməsi üçün öz dəyərləndirmələrinin ciddiliyi ilə fərqlənən V.V.Bartoldun sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: "XIX əsrdə Rusiyada Şərqin araşdırılması, bəlkə də Qərbi Avropadakından daha əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etdi" [1].

Rusiyada oktyabraqədərkı dövrdə elmi şərqşünaslığın tarixini anlamaq üçün Qərbi Avropa şərqşünaslığından fərqlənən rus şərqşünaslığının səciyyəvi ideoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. O heç vaxt nə rus kilsəsinin missioner məqsədlərinə, nə də çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətinə xidmət etməmişdir. Bu qəbildən olan ideoloji və siyasi məqsədləri həyata keçirmək üçün kilsənin və çarın müvafiq idarələri mövcud idi.

Lakin deyilənlər heç də bəzi hallarda meydana çıxan qənaətə - oktyabraqədərkı Rusiya şərqşünaslığının o dövrdə rus cəmiyyətinin qabaqcıl adamlarının dünyagörüşləri ilə ilgili xüsusi mütərəqqi ideyalarla fərqlənməsi qənaətinə də dəlalət etmir.

Oktyabraqədərkı şərqşünas alimlərin az bir hissəsi kadet-liberal baxışlara malik olsa da, bundan o yana keçmirdi. Əksəriyyət isə siyasətdən uzaq olmaq şərti ilə "qulluq edirdi". Lakin bu heç də onlara öz elmlərinə vicdanla, səmimiyyətlə xidmət etməyə mane olmurdu.

Qabaqcıl rus ziyalıların belə bir şəərəfli cəhətini də qeyd etməliyik ki, onlar Şərqə daim rəğbət bəsləmişlər. Bununla əlaqədar onu da qeyd etmək istərdim ki, XIX əsrin görkəmli rus yazıçı, alim və ictimai xadimlərinin əksər hissəsi bu və ya digər dərəcədə şərqşünaslıqla bağlı olmuşdur.

A.S.Qrıboyedov fars dilini yaxşı bilirdi [2]. V.K.Küxəlbek "Ağıldan bələ"nin müəllifi ilə birgə Azərbaycan maarifçisi A.Bakıxanovdan "Şərq dilləri və ədəbiyyatını öyrənirdi" [3]. A.A.Bestujev-Marlinski Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi, ərəb və fars dillərinə isə bələd idi [4]. A.S.Puşkinin türk dilinə marağını əks etdirən qeydləri mövcuddur [5]. M.Y.Lermontov "tatar dilini" öyrənirdi [6].

L.N.Tolstoy 1844-1845-ci illərdə Kazan universitetinin fəlsəfə fakültəsinin Şərq bölməsinin tələbəsi olmuş. Şimali Qafqazda olduğu dövrdə isə (1851-1853) kumık və noqay dillərini öyrənmişdir [7].

N.Q.Çeruşevski Q.S.Sablukovdan ərəb, fars, tatar və qədim yəhudi dillərini öyrənmişdir [8].

Məşhur leksikoqraf V.İ.Dal (1801-1872) gəncliyində tatar dilindən tərcümələrini çap etdirmiş və türk əlyazmalarını toplamışdır [9].

V.A.Jukovskinin "Şərq tərcümələri"ni də xatırlamaq lazımdır.

•••

Rusiyada elmi şərqşünaslıq, o cümlədən, türkologiya mövcud olduğu iki əsrdən də artıq bir müddət ərzində böyük və ağır yol qət edərək, Oktyabr inqilabı ərəfəsində hamının qəbul etdiyi nailiyyətlərə malik idi ki, məhz həmin nailiyyətlər oktyabrdan sonrakı dövrdə rus şərqşünaslığının müvəffəqiyyətlə inkişafı üçün etibarlı bünövrə oldu.

İXTİSARLAR

"RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ"

kitabı üzrə

Dövri nəşrlər, toplular, təşkilatların adları

- АВЛОИВ - SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq institutu Leninqrad şöbəsinin şərqşünaslıq arxivi
AM - Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyi (S.Peterburq, Petroqrad, Leninqrad)
АН - Elmlər Akademiyası
ВАН - SSRİ Elmlər Akademiyasının kitabxanası (Leninqrad)
БСЭ - Böyük Sovet Ensiklopediyası
БОРАО - Rus arxeoloji cəmiyyətinin Şərq bölməsi (S.Peterburq, Petroqrad)
ВРГО - Rus coğrafiya cəmiyyətinin xəbərləri (S.Peterburq)
ВЯ - Dilçilik məsələləri (Moskva)
ГПБ - M.Y.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət kütləvi kitabxanası (Leninqrad)
ЖМНП - Xalq maarifi nazirliyinin jurnalı (S.Peterburq)
ЗВОРАО - (imp.) Rus Arxeoloji cəmiyyətinin Şərq bölməsinin xəbərləri (S.Peterburq, Leninqrad)
ЗИАН - İmp. Elmlər Akademiyasının xəbərləri (S.Peterburq, Petroqrad)
ЗКВ - Rusiya Elmlər Akademiyası Asiya muzeyi nəzdində Şərqşünaslar kollegiyasının xəbərləri (Peterburq)
ЗКУ - Kazan Universitetinin xəbərləri
Изв. ВГО - Ümumittifaq Coğrafiya cəmiyyətinin xəbərləri (Leninqrad)
Изв. ОЛЯ - SSRİ EA xəbərləri, Ədəbiyyat və dil bölməsi (Moskva)
ИАН - Elmlər Akademiyasının xəbərləri (S.Peterburq, Peterburq)
ИИАИ - Имп. Elmər Akademiyasının xəbərləri (S.Peterburq)
ИОАИЭКУ - Kazan universitetinin nəzdində Arxeologiya, tarix və etnoqrafiya cəmiyyətinin xəbərləri
ИОРЯС - İmp. Elmlər Akademiyası rus dili və ədəbiyyatı bölməsinin xəbərləri (S.Peterburq)
ИРКИСВА - Orta və Şərqi Asiyanın öyrənilməsi üzrə rus Komitəsinin xəbərləri (S.Peterburq, Petroqrad)

КСИНА - SSRİ EA Asiya xalqları institutunun qısa xəbərləri (Moskva)
КГУ - Kazan Dövlət Universiteti
КУ - Kazan Universiteti
ЛИВЯ - Lazarev adına Şərq dilləri institutu (Moskva)
ЛОААН - SSRİ EA arxivinin Leningrad şöbəsi
ЛОИВ - SSRİ EA Şərqşünaslıq institutunun Leningrad şöbəsi
ЛОИНА - Asiya xalqları institutunun Leningrad şöbəsi
ЛГУ - Leningrad Dövlət Universiteti
МИД - Xarici işlər nazirliyi
МИФВЯ - Şərq dilləri fakültəsinin tarixi üçün materiallar. 1 c. 1851-1864-cü illər, SPb., 1905; 2 c. 1865-1901-ci illər, SPb., 1906; 4 c. Fakültənin 1855-1905-ci illərdəki fəaliyyətinin icmalı. Prof. V.V.Bartold tərəfindən tərtib edilib. Rusiyada 1855-ci ilədək şərqşünaslığın tarixinə dair icmalın əlavə edilməsilə. SP., 1909.
МНП - Xalq maarifi nazirliyi
МГУ - Moskva Dövlət Universiteti
МУ - Moskva universiteti
НАА - Asiya və Afrika xalqları (Moskva)
НИИЯЛИ - Dil, ədəbiyyat, tarix elmi-tədqiqat institutu
ОИРВ - Rus şərqşünaslığı tarixinə dair очерklər, topla 1, M., 1953; topla 2, M., 1956; Toplu 3, M., 1960; topla 4, M., 1959; topla 5, M., 1960; topla 5, M., 1963.
ОРЯС - İmp. Elmlər Akademiyasının rus dili və ədəbiyyatı şöbəsi (S.Peterburq)
ПСЗРИ - 1649-cu ildən etibarən Rusiya imperiyası qanunlarının tam toplusu (S.Peterburq)
ПСРЛ - Rus salnamələrinin tam toplusu
ПТКЛА - Türkünstan arxeologiyasevərlər dərnişinin protokol və xəbərləri (Daşkənd)
РБС - Rus bioqrafik sözlüyü (S.Peterburq)
РОБАН - SSRİ Elmlər Akademiyası Kitabxanasının Əlyazmalar şöbəsi (Leningrad)
РОГПБ - M.Y.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kütləvi kitabxanasının əlyazmalar şöbəsi (Leningrad)
РОЛОИВ - SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq institutunun Leningrad şöbəsinin əlyazmalar bölməsi
СВ - Sovet şərqşünaslığı
СИЭ - Sovet tarixi ensiklopediyası (Moskva)
СМОМПК - Qafqaz xalqları və ərəzilərinin təsviri üçün materiallar toplusu (Tiflis)

СТ - Sovet türkologiyası (Bakı)
ТЛАН - SSRİ EA arxivinin əsərləri (Moskva-Leningrad)
ТВОРАО - Rus arxeologiya cəmiyyəti Şərq bölməsinin əsərləri (S.Peterburq)
УЗИАН - İmp. Elmlər Akademiyasının birinci və üçüncü dərəcələr üzrə Elmi əsərləri (S.Peterburq)
УЗИВАН - SSRİ EA Şərqşünaslıq institutunun elmi əsərləri (Moskva)
УЗ Каз.ГПИ - Kazan dövlət pədaqoji institutunun elmi əsərləri
УЗКУ - Kazan universitetinin elmi əsərləri
ФВЯ - SPb. universitetinin Şərq dilləri fakültəsi
ЦГАДА - Qədim aktların Mərkəzi dövlət arxivi (Moskva)
Булл. de l'Acad. - Bulletin de l'Academie imperiale des science de Nouv. Ser. St.-Petersbourg. Nouvelle serie, t. (XXIII) - IV (XXXVI) St.-Ptg, 189-1894.
Булл.hist-phil. - Bulletin de ba Closse historico-philologique de l'Academie imperiale des science de St.-Petersbourg.
ЦАЖ - Central Asiatic Journal (The Hague - Wiesbadeu)
ЦГА ТАССР - Tatarıstan MSSR Mərkəzi Dövlət arxivi (Kazan)
ЖА - Journal Asiatique (Paris)
Mel. Asiat. - Melanges Asiaticques (S.-Peterburq).
MSOS - (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (Berlin).
РО - Rocznik Orientalistyerny (Lwow, Krakov, Warszawa).
ZPME - Zeitschrift der Deutschen Margunbandischen Gesellschaft (Leipzig).

BÖLMƏLƏR ÜZRƏ ELMİ ƏDƏBİYYAT VƏ QEYDLƏR

Ön söz

1. Bu kitabdan rus dilinə tərcümə olunmuş parçalar üçün bax: Соревнователь просвещения и благотворения (Труды Вольного общества любителей российской словесности), СПб., 1818, ç. 1, səh. 271-304. Burada və daha sonra istinadlar qısaltmalar siyahısına daxil olan əsərlərdən olacaq.
2. B.Dorn. Über die Wichtigkeit und die namhaften Fortschritte der asiatischen Studien in Russland. Rede gehalten am 29 Dec. 1839. - Recueil des Actes des seances de St.-Pt., 1840, səh.55-114. - Dornun nitqinin mətni üçün bax: Т.К.Шафранская. В.А.Дорн об изучении восточных языков в России. - В сб.: Страны и народы Востока, вып. 11, 1971, сяц. 295-301.
3. К.С.Веселовский. Исторические обозрения трудов имп. Академии наук на пользу России в прошлом и текущем столетии. - В сб.: Торжественное собрание имп. Академии наук 29 декабря 1864 г., СПб., 1865, səh. 27 və ardı EA-da şərqşünaslıq haqqında səh. 53-60-a bax).
4. В.В.Григорьев. Жизнь и труды П.С.Савельева преимущественно по воспоминаниям и переписке с ним. СПб., 1861.
5. П.С.Савельев. О жизни и трудах О.И.Сенковского. - Собрание сочинений Сенковского (Барона Брамбеуса), т. 1, СПб., səh.11 -СXXXVIII.
6. N.İ.Veselovskiy. В.В.Григорьев по его письмам и трудам. 1816-1881. СПб., 1887.
7. P.S.Savelyevin əsərlərinin siyahısı üçün bax: В.В.Григорьев. Жизнь и труды П.С.Савельева., səh. 175-201.
8. V.V.Qriqoryevin əsərlərinin siyahısı üçün bax: Н.И.Веселовский. В.В.Григорьев..., səh. 85-105.
9. V.V.Bartolgd. Н.И.Веселовский как исследователь Востока и историк русской науки. - ЗВОРАО, т. XXV, 1921, səh. 337-355.
10. Bu barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: И.Ю.Крачковский. С.Ф.Ольденбург как историк востоковедения. - Избр. соч., т. 5, М.-Л., 1958, səh. 361-371.

1. Rus türkologiyasının təşəkkülündən əvvəlki dövr

(XVIII əsrin əvvəlinə qədər)

Giriş

1. Вах: Н.И.Веселовский. Пережитки некоторых татарских обычаев у русских. - Живая старина, 1912, s.27-38.

2. N.İ.Veselovskiy. Татарское влияние на русский посольский церемониал в Московский период русской истории. СПб., 191, s.1.
3. PSRL, s. XV, s.426.
4. Müqayisə et: "Karaşevatsya - bir-birini qarşılıqlı salamlamaq... Qaranlıq (anlaşılmayan) sözdür" (M.Fasmer. Rus dilinin etimoloji lüğəti, II c. M., 1967, s.195).
5. Bu, həmçinin rus salnamələrindən götürülən bir sıra digər məlumatlara görə prof.A.İ.Popovun lütfkarlığına minnətdaram və ona ürəkdən təşəkkür etdiyimi bildirirəm.
- İndi də türk dillərində qaralamaq feli baxmaq, ifrat, nəzarət, xüsusi diqqət yetirmək mənalarında işlənir (tərc.).
6. В.В.Бартольд. История изучения, с.165. Л.П.Якубинский. История древнерусского языка, М., 1953, s. 346-348; M.İ.Artamonov. İstoriə xazar. L., 1962, s.366. - "Kağan" titulu mürəkkəb yollarla Uzaq Şərqdən gəlir: kağan<ka "böyük+kan" "xan" (G.J.Ramstedt. Studies in Korean Etymologie. Helsinki, 1949, s.102). О других этимологиях этого слова бax: Э.Дюерфер. Туркисше унд монэолиссьше Елемеңте им Неуперсиссьщен, Бд. ЫЫЫ, Wnesbaden, 1967, s.176-179.
7. В.Н.Татишев. Лесикон, СПб, 1793 ("kağan" sözü altında).
8. Б.Д.Грекова, А.Ю.Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.-Л.,1950, s.258.
9. V.V.Бартольд. История изучения Востока в Европе и России, Л., 1925, s.168.
10. Повесть временных лет, с.214.
11. А.Ю.Якубовский. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в 9-10 вв. - Изв. Ан ССР. Сер. Ист. и филос., 1946, N 5, səh. 464; daha ətraflı məlumat üçün bax: M.İ.Artamonov, göstərilən əsəri, s.365 və ardı.
12. В.В.Бартольд. Восток и русская наука. - Русская мысль, 1915, кн. 8, s.2.
13. M.İ.Artamonov, göstərilən əsəri, səh. 114.
14. Düşmən kimi ilk dəfə, çünki elə "Keçmiş illərin salnaməsi"ndən məlum olduğu kimi (s.228), peçeneqlər (qırçaqlar) ilk dəfə rus torpağına 915-ci ildə gəlmişlər (daha doğrusu, buradan keçib getmişlər).
15. Повесть временных лет, с.244-245.
16. Вах: А.М.Herbak. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи. (К вопросу о языке и письменности печенегов). - Материалы и исследования по археологии СССР, 1959, N 75, s. 370.
17. Д.А.Расовский. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. - Seminarijium Kondajovnanum, т. 6, Прага, 1933, s. 3.
18. В.Т.Пашуто. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, s. 108.
19. А.П.Смирнов. Волжские булгары. М., 1951, s.3.

20. A.Ö.Əkubovskiy, göstərilən əsəri, s.465: В.Ф.Минорский. Русь в Закавказье (новые данные). - Acta Orientalia Hungarica, 3, N 3, с.207; Б.Н.Заходер. Из истории волжско-каспийских связей древней Руси. - СВ, 1955, N 3, с.108-118.
21. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1949, s.344-347, 465.
22. Повесть временных лет, s.309 (1061-ci ilə dair).
23. Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, gös. əsər, s.204.
24. D.A.Rasovskiy, gös. əsəri, s.10.
25. Yənə orada, s.11.
26. Yənə orada, s.16.
27. Б.Д.Греков. Киевская Русь, s.466.
28. Yənə orada, s.440.
29. В.А.Пархоменко. Следы половецкого эпоса в летописях. Проблемы источниковедения, 1940, III, s.391.
30. Вах: S.A.Pletneva. Peçeneqi, törki i polovüi v öjnorusskix stepəx. - Materiali i issledovanïe po arxeoloqii SSSR, 1958, N 62, s.194, 205.
31. Изйаслав Давыдович - Çerñiqov knyazi. Sonralar böyük Kiyev knyazi.
32. Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, gös. əsər, s.202.
33. Б.Д.Греков. Культура Киевской Руси. М.-Л., 1944, s.21.
34. A.Zajancowski. Zwiatzki jezykowe polowiecko-slowianskie. Wroclaw, 1949, s.12-13.
35. М.И.Сухомлинов. О языкознании в древней России. Ауриса buraxılış.: Ученые записки Второго отделения АН, кн. 1, 1854, s.24.
36. Yənə orada.
37. Yənə orada, s.24-25.
38. Бартольд. История изучения, с.170-171.
39. А.С.Пушкин, Полн. собр. соч. в шести томах, т. 6, М., 1936, s.166.
40. P.Jyrkankallio. Zur Etymologie von russ. Tolmaç Dolmetscher, und seiner türkischen Quelle. - Studia Orientalia, Helsinki, 1952, XVII, 8, səh.3-11; J.Nemeth.Zur Geschichte des Wortes tolmacs Dolmetscher. - Acta Orientalia Hungarica, Budapest, 1958, VIII, 1, s.-8.
41. Иоанн де Плано Карпини. История монголов. Введение, переводы и примечания А.И.Малеина. СПб., 1911, s.58, 61.
42. Yənə orada, s.57-58.
43. Yənə orada, s.49.
44. Yənə orada, s.58.
45. PSRL, t, 6, s.124.
46. М.И.Сухомлинов, gös. əsəri, s.5; Buliç, s.161-164.

47. П.К.Симони. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям 15-17 столетий. - ИОРЯС, 1908, t, XIII, kn. 1, s.175-212.
48. O.Pritsak. "Ce татарский азык". Orbis Scriptus. kitabında.: D.Tschezewskiy zum 70 Geburtstag. München, 1966, s.643.
49. Adları çəkilən hər iki lüğətə haqqında bütün məlumatlar bu kitabda sərh edilir (s.18-28).
50. P.K.Simoni, göstərilən əsəri, s.183-185.
51. Л.С.Ковтун. Русская лексикография эпохи средневековья. М.-Л., 1963, с.322-323.
52. Послание патриарха Фотия в древнем славянском переводе. Половецкие слова. Письмо кн. М.А.Оболенского к М.П.Погодину. - Москвитянин. 1850, ç.II, №5, otd.III, s.7-8.
53. О половецких словах (Письмо к редактору) - Moskvitənin, 1850, ç.III, №10, otd.III, s.31. - М.А.Obolenskinin məktubunu ("İzahlar"ın mətni olmadan) və Z-in məqaləsini P.K.Simoni yenidən çap etdirmişdi (göst.əsəri, s.189-191).
54. П.В.Голубовский. Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар. - Университетские известия, Киев, 1883, №3, s.153-154.
55. K.Jirecek. Einige Bemerkungen über die Überreste der Petchenegen und Kumanen. - Sitzungsberichte d.Königliche Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Prag, 1889, s.9, qeydlər.
56. А.Крымский. Тюрки. с.159-160.
57. М.П.Алексеев, göstərilən əsəri, s.25.
58. W.Bang. Zu der Moskauer Pobowzischen Wörterliste - Academie Royale de Belguque, Bulletin de la Classe des lettres, Bruxelles, 1911, №4, s.91-103.
59. K.Grönbech. Kumanische Wörterbuch. Türkischer Wartindex zu Codex Cumanicus - Monumenta linguarum Asiae Majoris. Subsidia, vol.1, Kopenhagen, 1942.
60. П.Пеллиот. Танэрим>тарим. - T'oung Pao, Leiden, 1944, vol. XXXVII, s.173.
61. A.Zajanczkowski. gös.əsəri, s.25-30.
62. L.S.Kovtun, gös.əsəri, s.324-325.
63. Daha ətraflı məlumat üçün bax: M.P.Alekseyev, gös.əsəri, s.24-25.
64. Yənə orada, s.28.
65. "Толкование" ("şərh") yox (!).
66. P.K.Simoni, gös.əsəri, s.186; M.P.Alekseyev, gös.əsəri, s.25-26.
67. M.P.Alekseyev, gös.əsəri, s.22, 26-27.
68. Əlifbaların ilk başlanğıcı (XIII əsrdən məlum olan) "Əcnəbi dillər"ın siyahısıdır ki, onlara slavyan-rus kitablarında rast gəlinir və izahat tələb edir...

69. ... (burada 174-175 səhifələrdə tatar-türk sözlərinin izahını təqdim edən əlifbaçılar xatırlanır...) Крачковски, Очерклар, s.15-16.

70. Вах: А.Карпов, gös.əşəri, s.234, 236-237; Н.И.Баталин. Древнерусские азбуковники. - Филологические записки. Воронеж, 1873, вып. III, с.1-39; Об источниках сведения по разным наукам в древние времена России. - Православный собеседник, Казань, 1860, ç.1, s.181-236; Buliç s.160 və ardı.

71. Вах: İ.İ.Smirnov. Восточная политика Василия Ш. - Исторические записки, 1948, №27; С.А.Белокуров. О Посольском приказе. М., 1906, s.9.

72. S.A.Belokurov, gös.əşəri, s.34.

73. Н.А.Смирнов. Россия и Турция в XVI-XVII vv., t.1, М., 1946, s.87.

74. Бартолд. История изучения, с.172-173.

75. А.Д.Новичев, Турция. Краткая история. М., 1965, s.254.

76. Ситат: История СССР, т.1 (с древних времен до конца XVIII века). Под редакцией Б.Д.Грекова, С.Б.Бахрушина, В.И.Лебедева. Изд.2-е. М., 1947, s.289.

77. М.Н.Сперанский. Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI-XVII веков. М.-Л., 1954; А.И.Соболевский. Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков. СПб., 1903.

78. Bartold. История изучения, s.176.

79. Yenə orada, с.186; С.А.Токарев. История русской этнографии (Дооктябрьский период), М., 1966, s.44 və ardı.

80. Daha ətraflı вах: Б.М.Данциг. 1) Из истории русских путешествий и изучения Ближнего Востока в допетровской Руси. - OİRV, sb.1, s.184-231; 2) Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965, 271 str.

81. Хожение за три моря Афанасия Никитина. 1466-1472 qq. Изд. 2-е, доп. и перераб. М.-Л., 1958, 284 с.

82. Вах: yenə orada, s.251.

83. S.A.Belokurov. gös.əşəri, s.132, 138; həmçinin s.54-55-ə də вах.

84. "Almaz İvanoviç- Aleksey Mixayloviçin çarlığı dövründə səfərxana idarəsinin дума dyakı. 1640-cı ildə qulluğa qəbul olunmuş, 1669-cu ildə vəfat etmişdir. Əsl adı Yerofey idi. Möhkəmlilik simvolu olan Almaz ləqəbini xasiyyətindəki çox gözəl xüsusiyyətlərə görə aldığı güman edilir" (M.İ.Suxomlinski, göstərilən əşəri, s.57).

85. Daha ətraflı вах: Е.В.Чистякова. "Скифская история" А.И.Лызлова и вопросы востоковедения. - ОИРВ, сб. VII, с.3-88.

86. Noord and Oost Tartarye. Amsterdam, 1692; 2-ci nəşri - 1705; 3-cü - 1785.

87. Bartold, История изучения, səh.192; Buliç, s.201.

88. EA tarixi, t.1, s.25.

89. Bernştam. Sos.iqtisadi quruluş, s.11.

90. Л.А.Гольденберг. Семен Ульянович Ремезов. Сибирский картограф и географ, 1642 - после 1720 г. М., 1965, с.250.

91. Yenə orada, s.120-127... S.U.Remezov tərəfindən tərtib olunan iki coğrafi xəritədə Talas çayının yuxarı axınları coğrafi məntəqə kimi "Orxon daşı" kimi göstərilmişdir ki, bu da güman edildiyi kimi burada Orxon işarələri göstərilmişdir (Берништам Соисэкон строй, с. 11-12) Orxon çayı ətrafında runik abidələri bəlli olmuşdur fikrini "Orxon daşı" qeydi əsasında şərh etməyin həqiqiliyi şübhə altındadır.

2. Rusiyada elmi türkologiyanın təşəkkülü

(XVIII əsrin əvvəlləri)

1. ПСЗРИ, t.IV, №1800, həmçinin bax: Buliç, s.194.
2. Buliç, s.194.
3. Веселовски, сведения, s.84-96.
4. О.П.Петрова. Японский язык в России в первой половине XVIII века (ar arxivnim materialam). - NAA, 1965, №1, s.163-177.
5. Manifest haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Пекарский наука и литература t.2, s.255-257; Т.А.Ыкова і М.М.Қуревіç. Opisanie qrajdanskoj reçati. M.-L.,J 1955, s.178-180.
6. Ф.Е.Корш. Универсалы Петра Великого к буджацким и крымским татарам. - Отд. отт.: Древности восточные, 1893, t.1, vip.III, s.1-6.
7. Yenə orada, s.7 (7-14-cü səhifələrdə universalların dilinin ətraflı təhlili verilib).
8. Yenə orada, s.14.
9. A.Q.Karimullinin məlumatına görə (ərəb şriftli rus kitabmasının meydana çıxması - NAA, 1969, №3, s.95), SSRİ Dövlət tarix muzeyində (Moskva) universalların iki nüsxəsi qalmışdır.
10. İslam haqqında ilk yazılı məlumatlar Dmitri Kidonskinin yunan mətnindən tərcümə etdiyi (1516) "Latin Riklodun... Saratsin dini haqqında hekayəti"ni də aid etmək olar; Bax: A.İ.Sobolevski. XIV-XVII əsrlər Rus dövlətinin tərcümə ədəbiyyatı (A.И.Соболевский. Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вв), Sankt-Peterburq, 1903, s.325.
11. Краçkovski. Оçerklər, s.43.
12. Daha ətraflı bax: А.Х.Рафиков. Собрание русских изданий XVIII в. о Турци в Библиотеке Академии наук СССР. - Сборник статей и материалов Библиотеки Академи наук СССР по книговедению, Л., 1965, s.292-320.
13. ПСЗРИ, t.V, №2978.
14. V.İ.Lebedev. Посольство Артемия Волинского в Персию. - Изв.АН СССР. Сер.ист. и филос., 1948, №6, s.532.
15. Buliç, s.195.
16. Б.М.Данциг. Из истории изучения Ближнего Востока в России (вторая четверть XVIII в.). - ОИРВ, сб.IV, с.23.
17. П.Иванов. Дополнительные сведения о распоряжениях Петра Великого для обучения русских восточным языкам. - ВРГО, 1853, ç.8, s.170-171; həmçinin bax: ЖМНП, 1853, ç.80, otd.VII, октябрь, с.28-29.

18. М.И.Радовский. Антиох Кантемир и Петербургская Академия наук. М.-Л., 1959, с.3; мцг.ет: В.Ермуратский. Общественно-политические взгляды Дмитрия Кантемира. Кишинев, 1956, с.24.

19. Bax: "Collectania Orientalia": ЛОААН, f.784, op.1, №36, vərəq 47.
20. Ona qədər girov (əmanət) öz böyük qardaşı Antioх olmuşdur.
21. M.Guboglu. Dimitrie Cantemir - orientaliste. - Studia et Acta Orientalia, Bucharest, 1960-1961, III, s.130-131; M.İ.Radlovskiy, gös.əsəri, s.4-5.
22. M.Guboglu, gös.əsəri, s.130; M.İ.Radlovskiy, gös.əsəri, s.5.
23. M.Guboglu, gös.əsəri, s.130.
24. М.И.Радловский, gös.əsəri, s.8.
25. Yenə orada, s.6-7; M.Guboglu, gös.əsəri, s.131; SİG, t.6, s.695. - BCE (t.20, s.28) bildirir ki, "Qantəmir 11 min moldavanla Rusiyaya keçmişdi".
26. Incrementa atque decrementa aulae Othomanicae - Orijinal əlyazmadan yalnız kiçik bir hissə çap olunmuşdu: Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri, voivadae Moldaviae. Jassy, 1833 (bax: M.Guboglu, gös.əsəri, s.132, qeyd 2).
27. D.Qantəmirin oğlu Rusiyanın İngiltərədəki səfiri (1732-1738) Antioх Qantəmir atasının həmin əsərinin əlyazmasını kraliça Karolinaya hədiyyə etmişdi. D.Qantəmirin əsərini ingilis dilinə abbat Nikolay Tindal tərcümə etmişdir. bax: M.Guboglu, gös.əsər. s.132, qeyd.3.
28. Bu əsər haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: M.Guboglu, gös.əsəri, s.132-142.
29. Systema de religione et statu Imperii Turcicii. Həmçinin, yenə orada s.152 və qeyd 3-ə bax.
30. Pekarski. Elm və ədəbiyyat, t.1, s.237.
31. Материалы для истории имп. АН, t.VI, 1735-1743. SPb., 1890, s.101-102. EA tarixi (t.1, s.467) atasının adını başqa cür verir: Иван Иванович Илйински.
32. M.İ.Radovskiy. gös.əsəri, s.10-12. - Digər mənbələrə görə (M.Guboglu, gös.əsəri, s.152) İlyinski 1735-ci ildə vəfat edib.
33. Daha ətraflı bax: M.Guboglu, gös.əsəri, s.152 və ardı; N.A.Smironov. Оçerki izuçeniə islama v SSSR. M., 1954, s.27.
34. A.Q.Karimullinin (bax: göstərilən əsəri, s.96), Manifest tərcüməçi A.İ.Tevkelev tərəfindən tatarcaya tərcümə olunub (bax: II b, 89).
35. Pekarski, elm və ədəbiyyat. T.1, s.237.
36. Həmin dövrə onun aşağıdakı əsərləri də aiddir: "In proemium synopsis" (ərəb müəllifinin Dağıstan və Dərbənd haqqında əsərinin bir hissəsini əhatə edir), "Descriptio templi Muhammetani in Derbend" (şəkillərlə), sonralar "Collectania Orientalia" (1886) toplusunda toplanmış və onun əsərlərinin VII cildinə əlavə kimi nəşr olunmuş digər məqalələri (Bucharest, 1888), - Bax: M.Guboglu.

37. Daha ətraflı bax: Г.В.Юсупов. Введение в болгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л., 1960, с.7-8.
38. EA tarixi, t.1, s.33.
39. Очерки по истории Академии наук. Лингвистические и литературоведческие науки. М.-Л., 1945, s.30.
40. Bayer latin mənşəli Teofil (Theophilus) əvəzinə eyni mənalı alman mənşəli Qotlib (Gottlieb) sözünü işlədir.
41. Onun haqqında bax: EA tarixi, t.1, s.643; Пекарский. История АН, т.1, стр.180-196; История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М., 1965, №3092-3093; Крачковски, Очеркlər, s.45-46; Franz Babinger. Gottlieb Siegfried Bayer (1694-1738). Ein Beitrag zur Geschichte der morgenlandischen Studien in 18.Jahrhundert. München, 1918; В.П.Таранович. Академик Т.З.Байер и его труды по востоковедению (к 200-летию со дня смерти Байера), АВЛОИВ, ф.102, №2. - Bayerin əlyazma şəklində olan əsərləri haqqında bax: Dorn, s.119-120, №57-59; s.216-217.
42. Pekarski, EA tarixi, t.1, s.188.
43. EA tarixi, t.1, s.49.
44. Yenə orada, s.125, 141.
45. Yenə orada, s.126.
46. Pekarski, EA tarixi, t.1, s.186.
47. Yenə orada, s.186.
48. Buliç, s.219.
49. Вах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, XXIV.
50. Th.-S. Bayer. Vetus inscriptio prussica - Commentarii Academiae Scientiarum Imp. Petropolitanae, 1729, t.II, s.470-481, cədvəl 29.
51. Вах: Livotova, Portuqalğ. Vostokovedenie. S.12, №12. Bu təsvir rus dilinə İ.K.Taubert tərəfindən tərcümə olunmuş və "Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова, от создания сего города до возвращения одного под Российскую державу" (S.-Peterburq, 1738, s.284, 2-ci nəşr, 1768, 1782) ("Azov haqqında bütün məlumatların qısa təsviri - şəhərin əsası qoyulandan Rusiya dövlətinin himayəsi altına qaytarılana qədərki dövr ərzində" (Bayerin Qafqaz və Orta Asiya xalqları haqqında məlumatlar olan əsərləri ilə bağlı bax: Ливотова. Португаль, Востоковедение, с.12, №21).
52. V.Taranoviç, gös.əsəri, 38-ci vərəq.
53. Pekarski. EA tarixi, t.1, s.313-314; həmçinin bax: М.П.Шувалов. Очерк жизни и деятельности ориенталиста Кера. - Сб. Моск.Главного архива МИД. Вып.5, 1893; В.К.Трутовский. Г.Я.Кер (1692-1740). Биографический очерк - Труды Моск. нумизм.общ., 2-у полutom, 1898, s.201-212.
54. Veselovski də (bax: ön söz; 3), Buliç də (bax: II b, 318) göstərir ki, onlar beş tələbə olublar; görünür altıncı (Çernitsin kursu bitirdikdən sonra məchul

vəziyyətdə olub. Вах: S.Smironov. История Московской славяно-греко-латинской академии, М., 1855, s.242).

55. М.Р.Şuvalov, gös.əsəri, s.967.
56. Daha ətraflı bax: yenə orada, s.96-98.
57. Yenə orada, s.98.
58. Yenə orada.
59. Buliç, s.366.
60. Б.М.Данциг. Из истории изучения Ближнего Востока в России (вторая четверть XVIII в.), s.9.
61. Yenə orada, s.10.
62. S.Smironov, gös.əsəri, s.243.
63. Yenə orada, s.242.
64. Крачковски. Очеркlər, s.46; М.Р.Şuvalov, gös.əsəri, s.92.
65. Stanyukoviç, Kunstkamera, s.88; М.Р.Şuvalov, gös.əsəri, s.92, Müq.ət: Dorn, səh.16 ("8000 ərəb və tatar sikkəsi"); В.Г.Тизенгаузен. Обзор совершенных в России трудов по восточной нумизматике. СПб., 1878, с.4 ("6000 sikkə").
66. Sacrae Cascareae Majestatis Ruthenorum Thesaurus Orientalis plusquam sex millium antiquorum Numismatum Arabicorum, Tataricorum ac Mauro-Undicorum... a Professore Georgio Jacobo Kehr in ordinem digestus atque Commentario ex rarissimis Orientalibus libris compluribus illustratus. - Вах: V.Q.Tizenqauzen, gös.əsəri, s.3-4, 17; Труды 3-го Международного съезда ориенталистов в С.-Петербурге, 1876, т.1, СПб., 1879-1880, s.3-4, 17.
67. Daha ətraflı bax: V.Q.Tizenqauzen, gös.əsəri.
68. Вах: "Список действительных членов АН XVIII в." - EA тарихи, т.1, s.453-460; həmçinin bax: Pekarski, EA tarixi, t.1, s.313-314; М.Р.Şuvalov, gös.əsəri, s.92; Qulbin, t.1, s.288; МИФВЯ, t. IV, s.12.
69. Daha ətraflı bax: Материалы для истории имп. АН, t.VI, 1725-1743. СПб., 1890, s.494-495.
70. Вах: ЦГАДА. Путеводитель. М., 1946, s.149-150; М.Р.Şuvalov, gös.əsəri, s.91-92-93, 98-101; həmçinin bax: S.Belokurov. О библиотеке Московских государей в XVI столетии. М., 1899, s.91-93.
71. Dorn, s.121, №61,62,64,65,66.
72. Вах: L.V.Dmitrieva, A.M.Muqinov, S.N.Muratov. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. I.История. М., 1965, №76.
73. Dorn, s.121, №62 (tərcümənin başlığı dəqiq verilməyib).
74. ...qeyd. 1) bu adın düzgün oxunmasını müəyyənləşdirib - Babur. - Kerr (tərcümənin başlığına bax) bu adı düz oxuyub.
75. Вах: L.V.Dmitriyeva, A.M.Muqinov, S.N.Muratov, gös.əsər, №78.

76. Q.F.Blaqova. 1) К вопросу о подлинности текста "Babur-name" по керовскому списку. - КСИНА, 1961, t.XLIV, s.89-105; 2) К истории изучения Бабур-наме в России. - Тюркологический сборник к шестидесятилетию А.Н.Кононова, М., 1966, с.168-176.

77. "Бабур-наме. Записки Бабур". Перевод М.А.Салье. Ташкент, 1958.

78. Elmlər Akademiyası yanında Şərq dilləri institutunun professoru Ç.Y.Kerin əlifbası. Moskvada xarici İşlər Nazirliyinin kitabxanasındakı arxivindəki əsli (indi ЦГАДА, f.191 - А.К.). Birinci nəşr 45 nüsxə... fotolitoqrafiya üsulu ilə hazırlanıb. М., 1876. Bu nəşr 137 hərfi əhatə edir və "Bizim atamız"ın ("Отче наш") tərcüməsində nümayiş etdirilir.

79. Pekarski. EA tarixi, t.1, s.313.

80. Kerin layihəsinin X.D.Fren tərəfindən EA Arxivində tapılan latınca orijinalı "Das muhammedanische Münzkabinet des Asiatischen Museums der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St.Petersburg. Vorläufiger Bericht vom Director des Asiat. Museums Ch.M.Frahn. S.-Peterburg, 1821 adlanır. Layihənin əsli АВЛОИВ-də saxlanılır (f.26). Layihənin son variantının meydana çıxmasından əvvəlki böyük və hərtərəfli araşdırmalara ЦГАДА-da saxlanan materiallar da dəlalət edir (f.191, №11): "Societatis Litterariae, Academiae, Seminarii que Orientalium Linguarum atque Scientiarum Subsidiaria", layihənin çap olunmuş variantının qaralaması da burada saxlanır. Kerin layihəsi bir qədər qısaltdılmış şəkildə rus dilinə tərcümədə də nəşr olunub: Savelyev, Təxminlər; həmçinin bax: M.P.Şuvalov, göstərilən əsəri, səh.102-107. Aziatskaə Akademiə. Zametki professora Xaxanova o proekte Kerra i proekte qrafa Uvarova s kritičeskimmi zameçaniəmi De-Mestra. Kavkazskiy vestnik, 1902, №8-9, str.44-49. X.D.Frenin nəşri əsasında Kerin layihəsinin rus dilinə tam tərcüməsi İ.F.Fixman tərəfindən həyata keçirilib (LOİV-in böyük elmi işçisi). Onun izni ilə mən həmin tərcümənin əlyazmasından istifadə edirəm.

81. А.М.Куликова. Проекты востоковедного образования в России (XVIII-I-ə pol. XIX v.) - NAA, 1970, №4, s.133-139. yənə bax: По поводу мисси Лейбнина об учреждении университета в Астрахани. - ЖМНП, 1859, ç.102, otd.VII.

82. Bu bəndin məzmunundan aydın olur ki, şərqşünaslar arasında Ker birinci olaraq elmi şərqşünaslığın ən əsas vəzifələrindən birini göstərmişdir ki, həmin vəzifə indi də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır: Rusiya xalqlarının tarixinin işıqlandırılması üçün Şərq mənbələrinin tədqiqi, sonralar XIX-XX əsrlərdə rus şərqşünaslığının bu istiqamətini M.Kazım bəy, V.V.Qriqoryev, N.İ.Veselovski, V.R.Rozen, V.V.Bartold, V.Q.Tizenhauzen, İ.Y.Kraçkovski, A.Y.Yakubovski və digər görkəmli şərqşünaslar dəstəkləmişlər.

83. Kerin o zaman mövcud olan türk dili üzrə vəsaitlərə verdiyi qiymət mənə həddən artıq sərt gəlir; Megizerin (1662) və Dyu Riyönün (1630) osmanlı dili qrammatikaları, Meniskinin osmanlı dili (1660) və qrammatikası (1680) və bir sıra digər vəsaitlər artıq XVIII əsrin əvvəlləri üçün osmanlı dilinin tədrisi, onun qrammatikası və leksikasının elmi şəkildə tədqiqi üçün sanballı bünövrə yaratmışdı. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Krimski, Tyurki (Türklər), s.125. Babinqer. Die türkischen Studien, in Europa bis zum Aufsteigen Josef von Hammer - Purgstalls. Die Welt des Islams, 1919, Bd., 7, Heft 3-4, s.103-129.

84. Onun haqqında daha sonra bəhs olunacaq.

85. Xarici Kollegiyanın katibi de la Suda Artemi Pavloviç Volnskinin işlə əlaqədar məhkum olunaraq, şallaqla cəzalandırılmış (27.06.1740) və Kamçatkaya sürgün edilmişdi (bax: Д.А.Корсаков.Из жизни русских деятелей XVIII века, Казань, 1891, s.286) (XVIII əsr rus xadimlərinin həyatından). Lajeçnikovun "Ледяной дом" ("Buz ev"), M.1959) əsərində Zud adı altında təsvir olunub. 1741-ci ilin əvvəlində əfv olunaraq, S.-Peteburqa qayıdıb.

86. Onun haqqında bax: s.31.

87. Buxarte haqqında (Puxarte). Bax: Buliç, s.372.

88. Onun haqqında bax: Buliç, s.404.

89. A.İ.Tevkelovun rus təbəəliyinə daxil olması barədə bax: Veselovskiy. Məlumatlar, s.6;

90. Б.М.Данциг. Из истории изучения Ближнего Востока в России (вторая четверть XVIII в.), s.23.

91. Yənə orada, s.23.

92. Yənə orada, s.24.

93. Yənə orada.

94. Yənə orada, s.25.

95. 1) Военное состояние Оттоманской империи с ее приращением и упадком. Сочинено через графа де Марсильи..., ç.1-2, SPb., 1737; 2) Известие о двух возмущениях, случившихся в Константинополе 1730 и 1731 года при низложении Ахмета III и возведении на престол Магомета V. (Yanlışdır: III Əhmədin sələfi I Mahmud olmuşdur - A.K.). SPb., 1738; "Описание, присланное из Константинополя от бывшего там резидента Ивана Неплюева о бунте, случившемся в сентября месяце 1730-го года, которым салтан Агмет с престола свержен, а на место его племянник Магмут возведен нижеописанным порядком" (АВЛОИВ, R.1, op.7, №37, 34 vərəq) - bu mənbə də haqqında danışılan hadisə ilə birbaşa bağlıdır.

96. Daha ətraflı məlumat üçün bax: М.С.Михайлов. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии. - В сб.: Вопросы языка и литературы стран Востока, М., 1958, s.275-320; И.В.Боролина.

Из истории первых переводов турецкой художественной литературы в России (по материалам русской периодической печати XVIII в.). - V sb.: Вопросы тюркской филологии, изд. МГУ, 1966, s.180-213.

97. Крачковски. Очеркляр, с.47.
98. EA tarixi, t.1, s.408.
99. Крачковски. Очеркляр, с.49.
100. М.В.Ломоносов, Полное собрание сочинений, т.Х. М.-Л., 1957, s.11-25.
101. Yenə orada, s.10.
102. Yenə orada, s.67.
103. Yenə orada, s.150.
104. EA tarixi, t.1, s.408.
105. Материалы по истории АН, т.И, СПб., 1886, s.407.
106. Вах: Buliç, s.408-409, 413-416, 421-430.
107. Qnuçeva, s.23; Buliç, s.200-201, 424.
108. G.F.Müller. Sammlung Russischer Geschichte, Bd, VII, 1-2 Stück. St.-Pb, 1762, s.95.
109. Onun haqqında bax: М.Г.Новлянская. Даниил Готтлиб Мессершмидт и его работы по исследованию Сибири. Л., 1970, s.184.
110. Пекарски. Elm və ədəbiyyat, t.1, s.351; Qnuçeva, s.25-30; М.Г.Новлянская, Д.Г.Мессершмидт и его дневник путешествия по Сибири. - İzv. VQO, 1962, t.94, vıp.3, s.231-239.
111. Станюкович. Кунсткамера, səh.33.
112. Messerşmidtin gündəliklərinin bir hissəsinə akademik İ.Q.Georgi. Georgi. Nachricht von D.Daniel Gottlieb Messerschmidts siebenjähriger Reise in Sibirien. Neue Nordische Beytrage (серия, издававшаяся П.С.Палласом), Bd. III.St.-Pb.; 1782, s.97-158) və V.V.Radlov (Сибирские древности, т.1, vıp.1, SPb., 1888) çeşidləmiş və çar etdirmişlər. Messerşmidtin gündəliklərinin yeni nəşri SSRİ EA və Almaniya EA tərəfindən Berlində həyata keçirilir: D.G.Messerschmidt. Forschungsreise durch Sibirien, 1720-1727. Teil 1. Berlin, 1962; Teil 2, Berlin, 1964; Teil 3, Berlin, 1966; Teil 4. Berlin, 1968.
113. Novlyanskaya. F.İ.Stralenberq, s.26-27.
114. Yenə orada, s.49 və ardı.
115. Yenə orada, s.71-72.
116. Tarixi oçerk və РОБАН-ın icmalı, s.438, №33.
117. Yenə orada, 436, №14.
118. Titul vərəqində və kitabın IV bölməsində (s.55-72) bu hissə "Tabula Polyglotta" adlandırılıb.
119. Müasir bölgədə (təsnifatda): samodi dillər qrupu.

120. Müq.ət: Buliç, s.202.

121. Вах: Материалы по археологии России, №3, Сибирские древности, 1888, вып.1, приложение, s.9-19.

122. Bernştam. Sos.iqtisadi quruluş. s.12-13.

123. Novlyanskaya. F.İ.Stralenberq, s.86-87, 91. - Stralenberqin əsərinin fransız dilinə tərcüməsinə (Description historique de l'Empire Russien, traduite de l'ouvrage allemand par Barbeau de la Bruyere. Vol.1-2. A.Amsterdam, 1757) tərcüməçi tərəfindən (2-me vol., pp.364-368) "Grammare de la langue des Tatares Mungales ou Mungulls, connus autrefois sous le nom des Mogols, traduite d'un manuscrit arabe par Mr.Thevenot" əlavə edilmişdi. Burada monqol dili haqqında müəyyən məlumatlar verilir.

124. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Novlyanskaya. F.İ.Stralenberq, s.88-90.

125. Q.F.Millerin tərcümeyi-halı üçün bax: Г.Ф.Миллер. История Сибири, I. М.-Л., 1937, s.145-155.

126. Yenə orada, s.460-461.

127. Yenə orada, s.561-562.

128. G.F.Müller. Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Kasan wohnhaften Heidnischen Völkern den Tscheremischen, Tschuwasehen und Wotiacken. Sammlung Russischer Geschichte, Bd., III, 4.Stück, St.-Pb., 1759, s.305-412 (vokabulyari - s.382-409). Rus nəşri: Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков... с приложением многочисленных слов на семи разных языках, как то на казанско-татарском, черемисском, чувашском, вотяцком, мордовском, пермском и зырянском (rus dilinə tərcümə ilə - А.К.) и приобщенным переводом Господней молитвы "Отче наш" на черемисском и чувашском языках, сочиненное Г.Ф.Миллером, имп. АН профессором, по возвращении его в 1743 году из Камчатской экспедиции. СПб., 1791, s.401.

129. Вах: А.П.Феоктистов. Истоки мордовской письменности. М., 1968, s.86-88.

130. А.П.Феоктистова görə (gös.ələri, s.86)- 500 söz.

131. Nizamnamə və vokabulari (əlifba sırası ilə deyil, mövzu üzrə verilmiş rusca tərcüməsi ilə alman sözlərinin siyahısı): Вах: s.37-108.

132. Güman ki, bu lüğət "Fişerin özünün zəhmətinin məhsulu deyildi". Belə fərz edilir ki, Fişer onu V.N.Tatişevin göstərişi, leksik materiallarla yanaşı, Sibir xalqları ilə əlaqədar digər materialların da toplanması ilə məşğul olan yerli vəzifəli şəxslərdən birindən almışdır. Вах: Пекарский. История АН. т.1, s.631-632, МИФВЯ, т.4, s.19-20.

133. Əsas siyahıda 486 söz var.

134. Müq. et: Bartold. Araşdırma tarixi, s.215; Adelnıq, s.21; Pekarski. EA tarixi, t.1, s.631; МИФВЯ, t.IV, s.20.
135. Dörfer, s.11-12.
136. A.P.Feoktistov, gös.əsəri, s.88.
137. Bu vokabulyarının rus-çuvaş hissəsi araşdırılıb və çar olunub: Л.П.Сергеева. О памятниках чувашской письменности XVIII века- Записки НИЯЛИ. Чебоксары, 1970, vır.46, s.232-241.
138. J.E.Fischer. Sibirische Geschichte, Bd., 1, St.-Pb., 1768, s.167-168.
139. Bulıç, s.424.
140. Adelnıq, s.22.
141. Onun haqqında bax: В.Маракуев, П.С.Паллас, его жизнь, ученые труды и путешествия. М., 1877; Ф.П.Кеппен. Ученые труды П.-С.Палласа. СПб., 1895, с.54.) отд.отт.: ЖМНП, 1895, апрель).
142. Qnuçeva, s.97-100.
143. S.A.Tokarev. История русской этнографии (Дооктябрьский период). М., 1966, s.95-96.
144. Qnuçeva, s.101-102.
145. Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства 1768 і 1769 qq., ç.1, Вторым тиснением. СПб., 1795, s.272.
146. Qnuçeva, s.102-103.
147. Azərbaycan dilinin ilk lüğət örnəklərindən. biridir.
148. С.Г.Гмелин. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе, часть III, половина вторая. SPb., 1785, s.520-527.
149. Yenə orada, s.520.
150. Bulıç, s.425.
151. Гнучева, с.104-106.
152. J.A.Göldenstadt. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge, II. St.-Pb., 1791, s.545-552.
153. Вах: М.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.17.
154. Qnuçeva, s.106-108.
155. J.P.Falk. Beytrage zur Thierkenntniss und Völkerbeschreibung, Bd.III. St.-Pb., 1786, s.575-582.
156. Гнучева, с.108.
157. Вах: S.A.Tokarev, gös.əsəri, s.103-110.
158. Вах: (И.Г.Эорги) Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. Часть вторая. О народах татарского племени. Переведено с немецкого. СПб., 1776.
159. Yenə orada, s.64.

160. Bulıç, s.435: Т.М.Гарипов. Изучение башкирского языка в дореволюционный период. В сб.: Вопросы башкирской филологии, М., 1959, s.36-37.
161. Т.М.Қарипов, gös.əsəri, s.36-37.
162. Onun haqqında bax: Н.М.Раскин, И.И.Шафрановский. Эрих Густавович Лаксман, выдающийся путешественник и натуралист XVIII в. Л., 1971.
163. Bulıç, s.439.
164. Qnuçeva, s.126.
165. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793-1794 гг. - Записки имп. Одесского общества истории и древностей, 1881, т.ХЫЫ; Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на Тамань. - Йеня орада, 1883, т.ХЫЫЫ.
166. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.III; Asbeckowicz; D.Q.Messerschmidt məxsus kitab və əlyazmalar siyahısında (ЛОААН, f.98, op.1, №4, vər.133 və arxası): Asbackevits. -Bəlkə Azбакевич фамилиясы Özbək adının rusca tərcüməsidir?
167. Novlyanskaya, F.İ.Stralenberq, s.78.
168. Yenə orada, s.79.
169. Yenə orada, səh.79; həmçinin bax: A.Strindberg. Notice sur le manuscrit de la premiere traduction de la chronique d'Abulghasi - Bahader. Stockholm, 1889, s.5-8.
170. A.Strindberg, gös.əsəri, s.11.
171. М.Г.Новлянская. Даниил Готлиб Мессершмидт..., s.9, 18-19, 22.
172. Ərəbcə: "xaza-inn-kitab Şadjara(-i) türk" "bu bir təfsilatlı türk şəcərəsidir". Əsər digər əlyazmalarda "Şəcərəyi-türk", yaxud "Şəcərə-i türk və moqol" kimi məlumdur.
173. ЛОААН, f.98, op1, №22, vər.333 və arxası. Müq. et: Pekarski. Elm və ədəbiyyat, t.1, s.359.
174. ЛОААН, f.98, op.1, №4, vərəq 133, arxası, D.G.Messerschmidt, gös.əsəri, ç.4, s.111, №31; Novlyanskaya, F.İ.Stralenberq, s.33, qeyd 5.
175. D.G.Messerschmidt, gös.əsəri, ç.4, s.113, №18,19.
176. Naşir - Varen de Mondass, bax: Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.III.
177. Histoire genealoque des Tatars traduite du manuscrit tartare d'Abulgasi-Bayadur - Chau et enrichie dun groud nombre des remarques authentiques et tres curieuses sur le veritable estat present de l'Asie septentrionale oves les cartes geographiques necessaire. Par. D., A.Leyden, 1726.
178. Stralenberqin sözləri ilə müqayisə et. Bax: sonrakı hissəyə.
179. Sitat: Novlyanskaya, F.İ.Stralenberq, s.18.

180. Yenə orada.
181. Vorbericht eines zum Druck verfertigtes Werkes von der Grossen Tatarey und dem Königreiche Sibirien, mit einem Angang von Gros-Russland. Stockholm, Anno, 1726.
182. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.III; И.Березин. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С.-Петербурга. - ЖМНП, 1850, №12, s.17; A.Strindberg, gös.əsəri, s.13; Novlyanskaya, F.İ.Stralenberg, s.17-18, qeyd 4; müq.et: D.G.Messerschmidt, gös.əsəri, ç.1, 1., s.14. - Pekarskidə (EA tarixi, t.II, s.44, qeyd 3) Bentick. Güman ki, mətbəə qüsurudur. əslində Bentinck.
183. Nəşr tarixinin təyin olunduğu mənbə: Pekarski. EA tarixi, t.II, s.44-45, qeyd 1 və 219.
184. "Von des Abubəasi Bagadur-Chans Tatarisessen Schistorie und desselben Ueberinstimmunə mit denen buropaisessen Scribenten" (От татарской истории Абу-л-Гази Багадур-хана и ее соответствию с таковой европейских писателей).
185. И.Ф.Токмаков. Сборник и указатель документов и рукописей, относящихся к Казанской губернии и хранящихся в Московском Главном Архиве МИД и его библиотеке. - Труд IV Археологического съезда, т.II, otd. IX, Казань, 1891, s.292.
186. Novlyanskaya. F.İ.Stralenberg, s.77.
187. Novlyanskayada - "vitse-rektor... Y.L.Friş" (yenə orada).
188. В.Н.Татищев. История Российская, т.1, М.-Л., 1962, s.8.
189. Tarixi oçerk və РОБАН-ın icmalı, s.439, №40.
190. Abulğasi Bagadur Chan's Geschlechtbuch der Mumgalisch - Mogubischen oder Megorischen Chanen. Aus einer türkischen Handschrift in Deutsche Ubersetzt von D.Dan. Gottlieb Messerschmidt. Göttingen, 1780, s.340; bax: Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.IV.
191. S.-Peterburqa göndərdiyi (1720) əlyazmadan əlavə, Messersmidtə "tatar" orijinalının daha bir nüsxəsi (axund Azbekeviçə məxsus), həmçinin, əsərin tərcüməsi və Stralenberqin ona yazdığı qeydlər də vardı (bax: s.62).
192. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.4-5. Sitat İ.Ş.Şifmanın tərcüməsindədir.
193. Çap olunub: jurnal Nova Eruditorum, (Leipzig), 1732, t.1, s.356-366.
194. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.V.
195. Dorn, s.121, №61.
196. İ.İlminskinin fikrincə Ker "cağatay dilini tam bilmirdi" ("Baburnamə", s. IV).
197. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.V.
198. Pekarski. EA tarixi, t.1, s.617.

199. Murtaza Tевкеlev (bax: s.43).
200. АВЛОИВ, f.26; həmçinin bax: Dorn, s.121, №63.
201. V.N.Tatişev. Rusiya tarixi (göstərici üzrə bax: t.1, s.463; t.II, s.330).
202. Güman ki, söhbət 1726-cı ilə aid olan fransızcaya tərcümədən gedir
203. V.N.Tatişev. Rusiya tarixi, t.1, s.20.
204. Samarada, yoxsa Orenburqda?
205. V.N.Tatişev. Rusiya tarixi, t.1, s.20.
206. Güman ki, söhbət Stralenberqdən gedir
207. Материалы для истории имп. Академии наук, 1895, t.VIII, s.248.
208. Yenə orada, s.257-258.
209. Abulğasi Bahadür Chani. Historia Mongolorum et Tatarorum nunc primum tataricae edita auctoritate et munificentia J.C.N.de Romanzoff. Casanu, МРССХХV. - bu əsər haqqında rəylər və onun dəyərləndirilməsi barədə bax: İ.Berezin, gös.əsəri, s.17-34.
210. Bu əsərin mətninin Kazan universitetinin mətbəəsində nəşrə hazırlanması ilə əlaqədar İbrahim Halfinin H.D.Frenə məktubları (birinciisi - 22 dekabr 1819-cu il, sonuncusu isə 1 aprel 1825-ci il tarixli) ЛОААН-da (f.778, op.2, №339, 17 vərəq) saxlanılır.
211. В.С.Иконников. Опыт русской историографии, т.1, кн.1, Киев, 1891, с.159, прим.3.
212. S.-Peterburqa Y.O.Yartsev tərəfindən gətirilib.
213. ...hansı ki, Kerin öz əlilə 1733-cü ildə imperiya Elmlər Akademiyasının... SPb.-da (əlyazmanın özü isə Tobolsk manuskriptindən (Abü-l-Qazi (Frenin ön sözü ilə), s.8)" köçürülüb. Bu müddəə ("Kerin öz əli") həqiqətə uyğun deyil. Çünki buradakı xətt peşəkar-xəttat əlinin zəhmətidir.
214. 1720-ci ildə Tobolskdan Messersmidt göndərib.
215. İ.Berezin, gös.əsəri, s.17-18.
216. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.IX.
217. Yenə orada.
218. Güman ki, ikincisi Messersmidtə məxsus idi (bax: əvvələ).
219. Əbülqazi (ön söz Frenindir), s.VII.
220. Опыт о библиотеке и кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской имп. Академии наук, изданной на французском языке Иоанном Бакмайстером, подбиблиотекарем Академии наук, а на российский язык переведенный Василием Костыговым (СПб.), 1779, s.87.
221. Х.Френ. Предварительное донесение о важном обогащении в нынешнем году арабскими, персидскими и татарскими рукописями Азиатского музея СПб, имп.АН. - Прибавления к №93 "СПб.ведомостей", 1819, s.13.

222. Десмаисонс. Щистоире дес Моэолс ет дес Татарес пар Алоулэщаси Бещадоур Кщан рублие, традулте ет амнотее пар ле Барон Десмаисонс, Т.И.Техте. Ст.-Пб., 1871, Традуьтион, Ст.-Пб., 1874. bu əsərin dilinin qrammatik oçerki üçün (Demezounun mətni üzrə) bax: С.Н.Иванов. Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-хана. Имя и глагол. Грамматические категории. Ташкент, 1969.

223. М.Бессараб. Vladimir Dalğ. М., 1968, s.92-148, 258.

224. L.V.Dmitriyeva, A.M.Muqanov, S.N.Muratov, gös.əşər., №81, - Digər əlyazmalar barəsində bax: yenə orada, №№82-86.

225. Desmaisons, gös.əşəri, t.1, s.1.

226. Б.Дорн. Über die hohe Wichtigkeit und die namhaften Fortschritte der asiatischen Studien in Russland, Rede gehalten am 29 Dec.1839 - Recueil des seance publique de L'Academie des Seinces de St.-Pb., 1840.

227. Yenə orada, s.88, qeyd 43.

228. İslam Ansiklopedisi, 30 cüz, İstanbul, 1946, s.82.

229. Библиотека восточных историков, т.III. Изд. И.Н.Березина, СПб., 1854 (tam deyil, tam аугиса nəşri:) Казань, 1906.

230. 1)Отрывки из сочинения Абу-л-Гази. Перепечатано из издания барона Демезона под наблюдением П.М.Мелиоранского. Пособие для студентов факультета восточных языков. Казань, 1898; 2) Выписка из сочинения Абу-л-Гази Багадур-хана о завоевании сыном Чингиз-хана Джучи-ханом древних городов Саганака, Узгента, Аснаша и Дженда (оригинальный текст изд.барона Демезона, СПб., 1871, s.104-106) - РТКЛА, 1901, qod.VI. s.102-103.

231. Абуль-Гази-Бахадур-Хан. Родословная туркмен. Asxabad, 1897.

232. А.Н.Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абуль-Гази, хана хивинсково. М.-Л., 1958.

233. Buliç, s.423; Краçkovski, Oçerk, s.63.

234. Meninski (Francisci a Mesgnien Meninski: 1623-1698) - türk sözlüyü və qrammatikasının müəllifi: Thesaurus Linguarum Orientalium. Viennae 1660; 2-ci b. 1780; Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones, seu Grammatica Turcica. Viennae, 1680; 2-ci b., 1756.

235. П.Пекарский. Жизнь и литературная переписка Петра Ивановича Рычкова. - Сборник статей, читанных в ОРЯС АН, 1868, т:II, №1, СПб., s.15.

236. V.N.Tatişev. Razqovor o polğze nauk i uçilih. S predisloviem i ukazateləmi Nila Popova. М., 1887.

237. Yenə orada, s.13.

238. Yenə orada, s.104.

239. V.N.Tatişevin linqvistik baxışları haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: И.С.Вдовин. История изучения палеоазиатских языков. М.-Л., 1954,

c.17-39; А.П.Аверьянова. В.Н.Татищев как филолог (к 200-летию со дня его смерти). - Вестник ЛГУ, 1950, №7, s.45-57.

240. N.Popov, gös.əşəri, s.583-585, qeyd 144; həmçinin bax: İ.S.Vdovin, gös.əşəri, s.29-34. - "Leksikon"un əlyazması РОБАН-da saxlanır (32.13.14), bax: tarixi oçerk və РОБАН-ın icmalı, s.436, №15.

241. Müq.ət: Buliç, s.422.

242. Onun haqqında bax: П.П.Пекарский. Кондратович, русский прозаик и стихотворец, филолог и беллетрист XVIII столетия. - Современник, 1858, №VI; həmçinin bax: EA tarixi, t.1, s.271, 390-391, 394.

243. Buliç, s.422-423; Yeçorov. Çuvaş sözlükləri, s.135.

244. Buliç, s.405-407; Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.30-32.

245. Müq.ət: Buliç, s.406; Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.30.

246. Onun haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: EA tarixi, t.1, s.244-246; П.Пекарский. Жизнь и литературная переписка..., c.1-184.

247. U Nuqmanova (rus-tatar əlyazmalar lüğəti, s.30) - Габдарахманов, т.е. казанско-татарская форма арабского имени Абдаррахман.

248. П.Пекарский. Жизнь и литературная переписка..., s.12-13; Buliç, s.406.

249. П.Пекарский. Жизнь и литературная переписка..., c.11-12.

250. Тарихи очерк вя РОБАН-ын иьмалы, c.439, c.26-27.

251. Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.26-27.

252. Bax: İ.Berezin, gös.əşəri, s.15-16; Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.22 (burada başlıq düzgün oxunmayıb: "Книга обращений..." s.20-21.

253. Bu leksikonun rus-çuvaş hissəsi çar olunub: В.Д.Дмитриева. Два описания чувашей и чувашские словари второй четверти XVIII века. - Записки НЫИЯЛИ, 1960, вып.XIX, Чебоксары, c.286-298 - Elə buradaca leksikonun rus-çuvaş hissəsilə paralel olaraq, ЛОААН-da saxlanan (V.D.Dmitriyeva, gös.əşəri, s.275) "Rus-çuvaş-marı-mordva sözlüyü"ndən (Русско-чувашско-марийско-мордовский словарь) çuvaş sözləri də verilmişdir.

254. Yəni cağatay. Terminin yaranma vaxtı və tarix baxımından da maraқ doğurur.

255. Buliç, s.423, qeyd 5; həmçinin bax: Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.32-35.

256. Onun haqqında bax: РБС, т.1, Аарон - имп. Александр 1, 1896, c.71-73.

257. Buliç, s.424-439.

258. Soldakı rəqəmlər təsvirin №№-dir.

259. Kojevin haqqında bax: s.82.

260. Redovsk haqqında bax: s. 82.

261. Müq. et: Buliç, s.425.
 262. Yenə orada, s.429-430.
 263. Yenə orada, s.429.
 264. Yenə orada, s.435.
 265. Bu (və digər: əvvələ bax) qlossaridə 286 söz olması onun "Bütün dil və ləhcələrin müqayisəli lüğəti..." üçün material toplanması ilə əlaqədar meydana çıxması gümanına gəlməyə imkan verir (bax II bölmə, s.300).
 266. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Buliç, s.424.
 267. Soldan rəqəmlər təkliyin qorunması mənasını daşıyır.
 268. Onun soyadı rus dilində belə də yazılırdı: Bekçurin, Bıkçurin, Bekçerin.
 269. Bax: Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.37-38.
 270. Yenə orada, s.35 - yanlış olaraq, №106 göstərilib.
 271. 111,112,120,121,122 №-li sözlüklərin çuvaş dilinə aid hissələri L.P.Sergeyevin adı çəkilən əsərində təsvir və tədqiq olunub (s.236-238, 242-263). Yanlışlığı düzəltmək lazımdır: M.Bekdorin əvəzinə (s.236,237). M.Beşerin olmalıdır.
 272. Дорн, с.115-122; Азиатский музей Российской Академии наук. 1818-1918. Краткая памятка. Пгр., 1920, с.6-7; Н.П.Журавлев, А.М.Мугинов. Краткий обзор архивных материалов, хранящихся в Секторе восточных рукописей Института востоковедения АН СССР. - УЗИВАН, 1953, т.VII, с.34-53; Л.В.Дмитриева. Материалы по тюркскому языкознанию в собрании Института народов Азии АН СССР. - Тюркологический сборник к 60-летию А.Н.Кононова, М., 1966, с.44-53.
 273. Daha ətraflı məlumat üçün bax: А.Н.Кононов. Из истории отечественной тюркологии. - УЗИВАН, 1953, т.VI, s.273-274.
 274. Onun haqqında bax: s.162.
 275. İ.Berezin, gös.əsəri, s.14-15.
 276. С.А.Козин. Азиатский архив при Институте востоковедения Академии наук СССР. - Библиография Востока, 1934, №5-6, s.65.
 277. Buliç, s.410.
 278. Yenə orada, s.430. EA həqiqi üzvlərinin siyahısında İohan Xristian Hammelin adı yoxdur.
 279. О.Бётлингк. О языке якутов. - УЗИАИ, 1853, т.1, вып.4, s.429.
 280. Л.В.Дмитриева (Материалы по тюркскому языкознанию... с.52) yanlış olaraq R.P. op.4, №30 şifrini göstərib.
 281. EA tarixi, t.II, s.111.
 282. Adelunq, s.204.
 283. 1-ci səhifədə: Yer, Yerə məxsus.
 284. Adelunq, s.204.

285. С.Б.Радзиевская. Описание рукописей научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского. Вып. I, Фольклор. Казань, 1958, s.35.; Вып. II, Лингвистика. Казань, 1968, с.35.

286. "EA tarixi"ndə (с.1, s.467) və bir sıra digər mənbələrdə Dyümareskin ölüm tarixi yanlış olaraq 1805-ci il göstərilir. EA konfransının 3 oktyabr 1802-ci il tarixli iclasının protokolunda deyilir (fransız dilindən tərcümə): "Katib saray müşaviri Vakselin Londondan 20 avqust 1802-ci il tarixli məktubun oxudu. Orada deyilirdi ki, EA-nın fəxri üzvləri: Mrs.Dumaresque, Morton, Wilson... sont morts depuis qulque tems" 1725-1803-cü illərdə, İmp.EA konfransının iclas protokolları (с.4, 1786-1803, SPb., 1911, s.1023-1024). Bu məlumatlar üçün ЛОААН böyük elmi işçisi В.А.Малкевиçin lütfkarlığına minnətdaram.

287. Müq. et: Buliç, səh.222; МИФВЯ, т.IV, s.21.

288. Adelunq, s.22-23.

289. Bartold. Araşdırma tarixi, s.230. - Fr.Adelunqun akademik İ.F.Kruqa (1764-1844) məktubundan (26 avqust 1805-ci il) məlumdur ki, Adelunq Dyümareskin bu əsərinin EA-nın kitab dükənində olub-olmaması ilə maraqlanmağı xahiş edirdi (A.Lauch. Wissenschaft und kulturelle Beziehungen in der russischen Aufklärung zum Wirken H.L.Ch.Bacmeisterg. Berlin, 1969, s.355. - Bu kitaba istinad üçün D.Y.Bertelsin lütfkarlığına minnətdaram).

290. Протоколы заседаний конференции имп. АН, т.II, 1744-1770, СПб., 1899, s.357.

291. Adelunq, s.26-33.

292. Onun haqqında bax: yenə orada, s.23-36.

293. Daha ətraflı məlumat üçün bax: İ.S.Vdovin, gös.əsəri, s.55-56.

294. Daha ətraflı məlumat üçün bax (dillərin və yığılmış nümunələrin familiyası - s.26-33.

295. Adelunq, s.26-31.

296. Bax: Buliç, s.224.

297. Adelunq, s.42-43; Buliç, s.225. - Fr.Nikolainin əsərinə ön söz, bax: Adelunq, s.43-47.

298. Adelunq, s.40.

299. Bu müraciətin mətni üçün bax: Adelunq, s.48-51; Buliç, s.225-226.

300. Modele du vocabulaire, qui doit servir a la comparaison de toutes les langues (St.-Pb.), 1786; bax: Adelunq, s.52-55; Buliç, s.226.

301. Rusca titul vərəqində və P.S.Pallasın ön sözündən əvvəl latınca titul vərəqi və ön söz gəlir: Linguarum Totius Orbis Vocabularia umparativa... Petropoli, MDCCL XXX VI (yəni 1786!).

302. Bax: S.Stachowski. Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P.S.Pallas (1787-1789) - Folia Orientalia, 1968, т.IX, Krakow, s.53-68.

303. Buliç, s.439; Adelnıq, s.81.
304. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Adelnıq, s.93-102. "Daha yaxın tanışlıq zamanı məlum olur ki, sözlüyün ikinci nəşrinin redaktoru 272 dil, daha doğrusu, yalnız dil deyil, ləhcə və dialektləri də daxil etmişdir" (İ.S.Vdovin, göstərilən əsəri, s.64-65).
305. Johann Christoph Adelung. Mithidates oder allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fanthundert Sprachen und Mundarten. Erster Theil. Berlin, 1806. - Türk dilləri haqqında bölmə: Türkisch-tatarischen Sprach und Völkerstamm, s.453-497.
306. Xatırlayaq ki, "Müqayisəli sözlüklər"də (1787) 285 söz vardı.
307. Nijniy-Novqorod və Alator yepiskopu Damaskin (1737-1795), rahibliyi qəbul edəndə qədər Dmitrii Semyonov - Rudnev, Moskva ilahiyat akademiyasında təhsil alıb. Sonra "təhsillərini tamamlamaq üçün" Höttingen universitetinə göndərilən gənclərin müfəttişi təyin olunub, onlarla birlikdə 1766-1772-ci illərdə bu universitetdə mühazirələr dinləyib. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Elmlər Akademiyası nəzdində imtahanlar verərək filologiya elmləri və kilsə tarixi professoru adını aldı (1773).
308. M.İ.Zevakin və A.K.İmyarekov. Пятиязычный "иностранческий" словарь 1785 г. - Изв. ОЛЯ, 1949, №5, s.474.
309. Müq.ət: A.P.Feoktistov. gös.əsəri, s.77 - Güman ki, burada qaralama (Qorki) nüsxəsilə eyni şəkildə əlavə edilib: "...rus əlifbası ilə düzülmüş".
310. A.Mojarski tərəfindən "öncədən xəbərdarlıq" bu adda çap olunub: "Иностранцы Нижегородской епархии по сообщению о них преосвященного Дамаскина императрице Екатерине II" (Missioner, 1879, №37, s.317-318; №38, s.324-326).
311. Daha ətraflı məlumat üçün bax: A.P.Feoktistov, gös.əsəri, s.58-60, 74-77 (Damaskin sözlüyünün təxmin edilən mənbələri üçün bax: s.73). Sözlüyün Qorki (qaralama) nüsxəsi haqqında məlumatlar A.P.Feoktistovun göstərilən kitabı əsasında verilir.
312. Buliç, s.420-421, 426.
313. Yeqorov, Çuvaş sözlükləri, s.119-120.
314. M.İ.Zevakin və A.K.İmərekov., gös.əsər, s.474.
315. Макарий. История Нижегородской епархии (1672-1850). SPb., 1857, s.171-175; A.Можаровский. Рукописный пятиязычный словарь в Нижегородской семинарской библиотеке - Русская старина, 1878, декабрь, s.705-707, Buliç, s.420-421.
316. Bax: V.Q.Yeqorov, M.İ.Zevakin və A.K.İmyarekovun yuxarıda adları çəkilən məqalələri; həmçinin bax: Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.38-40.

317. Digər mənbələrə görə, 20.000-ə yaxın söz (Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.41). Bax: II bölmə, s.316.

318. Н.Булич. Из первых лет Казанского университета (1805-1819), ç.1, Изд., 2-е, СПб., 1904, s.153.

319. Bax: Buliç, s.426-427; Fəthiyev. Təsvir, səh.23; Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri, s.40-42.

320. Дорн, с.29, 115, №18; Булич, с.426-427; А.Н.Кононов. из истории отечественной тюркологии, с.269-272.

321. О.Бötlingk. 1) Über die Sprache der Yakuten. St.-Pb., 1851, s.LIV; 2) Zur türkisch-tatarischen Grammatike. Mel. Asiat, 1852, f.1, s.115-116.

322. Н.П.Загоскин. История имп.Казанского университета за первые сто лет его существования. 1804-1904. Том первый. Введение и часть первая (1804-1814). Казань, 1902, s.220; Н.Булич. Из первых лет Казанского университета (1805-1819), ç.1, s.152, qeyd 3. - Потёмкиннин Novorossiyskdə saxlanan kitabxanası, I Pavelin əmrilə (1797) 1-ci Kazan gimnaziyasına verilmiş (V.Vladimirov. Историческая записка о 1-й Казанской гимназии. XVIII столетие. Ч.1, Казань, 1867, s.13), buradan da Kazan universitetinin sərəncamına keçmişdi. - Bax: Ə.S.Romanov. Краткий очерк истории научной библиотеки Татарской республики при КГУ. 1804-1939, Казань, 1940, s.6.

323. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Fəthiyev. Təsvir, s.22-23.

324. Yenə orada, s.23. - Burada yol verilmiş kiçik bir səhvi düzəltmək lazımdır: s.22,23-də göstəriləni kimi, S.Halfinin "Əlifba"sı Moskvada 1785-ci ildə deyil, 1778-ci ildə nəşr olunub.

325. N.P.Zaqorskiy. gös.əsəri, s.221.

326. Buliç, s.432-433.

3. Elmlər Akademiyasında türk dilçiliyi

(XIX-XX əsrin əvvəlləri)

1. N.(I) Веселовский. Клапрот Генрих-Юлий (1783-1835). - РБС, том "Ибак-Ключарев", 1897, s.727-729, - elə burada (səh.729) Klaprotun əsas əsərlərinin siyahısı verilib.

2. EA tarixi, t.II, s.111, 224. Qnuçeva, s.155-157. - Klaprotun hesabatı üçün bax: ЛОААН, f.1, op.2, 1807, §8.

3. Qnuçeva, s.160. - Ekspedisiyanın materialları aşağıdakı kitablarda əks olunub: Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807 und 1808, tt.I-II. Halle-Berlin, 1812-1814; həmin şey fransız dilində: J.Klaproth. Voyage au mont Caucase et en Georgie. Paris, 1823; Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere, Berlin, 1814.

4. J.Klaproth. 1) Asia Polyglotta. Paris, 1823; 2-ci nəşr - 1831; 2) Sur quelques antiquites de la Sibirie. Paris, 1824; 3) Sur la langue des Kirghiz. - JA, 1825, t.7, s.321-344; 4) Sur les Boukhares. - JA, 1823, t.2.

5. Archivfür Asiatische Literatur, Geschichte und Sprachkunde, St.-Pb., 1810.

6. EA tarixi, t.II, s.249.

7. ЛОААН, f.1, op.2 (1813), №5, §69.

8. Yenə orada.

9. Yenə orada, op.2 (1817), №15.

10. А.Ф.Шидловский. Гр. İv.Спаский. -Изв.ВГО, 1939, t.71, vıp.8, s.1238-1241; Q.Q.Qulğbin. K statğe "Qr.İv.Spaskiy". - İzv. VQO, 1940, t.72, vıp.3, s.447-448.

11. Bu lüğətçələr bu kitabda çar olunub: Л.П.Потапов. Происхождение и формирование хакасской народности. Абакан, 1957, s.279-305. Onların QPB-də saxlanan (Adelunğ arxivı) əlyazmaları fotomexaniki üsulla çar edilib: L.P.Potapov. Zum Problem der Herkunft und Ethnogeness der Koibalen und Motoren. Helsinki, 1957, s.33-103.

12. Onlar haqqında bax: МИФВЯ, т.IV, с.34-35; Крачковски. Очеркляр, с.96-98; А.М.Куликова. Проекты востоковедного образования в России (XVIII-1-ə pol. XIX v.). - NAA, 1970, №4, s.133-139.

13. S.Ouvaroff. Project d'une Academie asiatique. St.-Pb., 1810; немецкий перевод: S.Ouvaroff. Ideen zu einer asiatischen Akademie. Traduction du francais par Haunschild. St.-Pb., 1811; yenə həmin kitabda: Etudes de philologie et de critique par M.Ouvaroff. St.-Pb., 1843, s.1-48 (Sardiniya krallığının Rusiyadakı səfiri qraf İosif de-Mestrin fransız dilindəki qeydlərinə

bax: yenə orada, səh.53-65); Uvarovun layihəsinin rus dilində tərcüməsi üçün bax: 1) Мысли о заведении в России Академии Азиатской (за подписью "Ж", т.е. В.А.Жуковский) - Вестник Европы, 1811, ч.55, №1, с.27-52; №2, с.96-120; 2) Азиатская Академия. Заметки профессора Хаханова о проекте Кера и проекте графа Уварова с критическими замечаниями Де-Местра. - Кавказский вестник, 1902, №8-9, с.49-89.

14. Vestnik Evropy, 1811, ç.55, №1 s.34.

15. Yenə orada, №2, s.97.

16. Крачковский, Очеркляр, s.97.

17. Yenə orada.

18. EA tarixi, t.II, s.221 - Bütöv şəkildə məktub çar edilib: Dorn, s.196-197.

19. Uvarovun məktubunda söhbət Şərç kabinetindən gedirdi. Məktubun almanca tərcüməsində "Morgenlandisches (Asiatisches) Kabinet" haqqında danışılır (Dorn, səh.198, "Asiya muzeyi" adı - "Das Asiatische Museum"- ilk dəfə Frenin EA İdarəetmə Komitəsinə 1818-ci ilin dekabrında ünvanladığı məktubda işlənib (Dorn, s.200)).

20. Yartsev Kazandan Peterburqa gedərkən Moskvada ləngiyib, akad.Fren və Kansler N.P.Rumyantsevin tapşırığı ilə Xarici İşlər Nazirliyinin kollegiyasının arxivində Şərç Əlyazmaları üzərində işləmişdir. O, 1819-cu ilin aprelindən gec olmayaraq Moskvadan ayrılmışdır (bax: Yartsev Xarici İşlər Nazirliyindən akademiya keçmiş, görünür. "Yartsevin çalışqanlığına və qabiliyyətinə inanan" N.P.Rumyantsevin təsiri ilə "onları fəth etməyə" qərar vermişdik (yenə orada, s.119).

21. П.С.Савельев. О жизни и ученых трудах Френа, s.46.

22. В.А.Modzalevskiy. Spisok deystvitelñnix çlenov AN SSSR. 1725-1925. L., s.15.

23. Kazandan Peterburqa gedən Yartsov Moskvada yubanaraq akademik Fren və kansler N.P.Rumyantsevin tapşırığı ilə Xarici işlər kollegiyasının arxivində şərç əlyazmalarının araşdırılması ilə məşğul oldu. Moskvadan 1819-cu il aprelin ikinci yarısından sonra çıxıb (bax: Переписка государственного канцлера графа Н.П.Румянцева с московскими учеными. Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Моск.унив., 1882, kn.1, s.112) Yartsov EA-dan XİN-ə Rumyantsevin təkidilə keçmişdi. Sonuncu, güman ki, "c.Yartsovun bacarıq və qabiliyyətinə əmin olduğdan sonra, onu cəlb etmək qərarına gəlmişdi", yenə orada, s.119.

24. EA tarixi, t.II, s.222.

25. Bax: ОИРВ, сб.2, с.494-495; Ливотова, Португаль. Востоковедение, №№701-821.

26. Bax: ОИРВ, сб.2, с.494-495; Ливотова, Португаль. Востоковедение, №№398-401; Убрятова. Очерк, с.12-15.

27. Вах: ОИРВ, сб.2, с.508; Ливотова, Португаль. Востоковедение, №№1664-1734.

28. С.Ф.Ольденбург. Предисловие. В сб.: Памяти М.А.Кастрена, Л., 1927, с.1. - Şifnerin paleozit dillərilə məşğul olması haqqında bax: İ.S.Vdovin, Н.М.Терещенко. Очерк истории изучения палеоазиатских и самодийских языков. Л., 1959, s.26.

29. Nordische Reisen und Forschungen. Im Auftrage der Kais Akademie der Wissenschaften hrsg. von A.Schiefner. Bd. I-XII. St.-Pb., 1853-1862.

30. Yenə orada. Bd.XI. Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises. St.-Pb., 1857. - Kastrenin koybal leksik materiallarını rus akademik əlifbası ilə N.F.Katanov yenidən transkripsiya etmişdir: Casfren's Koibalischen - Pentsches Wörterzeichnis und Sprachproben des Koibalischen Dialectes. Nene transscribiert von Ni Kafanoff. - Mel.Asiat. 1888, t.IX. s.97-205.

31. A.Schietner. 1) Ueber die Heldensagen der Minussinischen Tataren - Bull. Hist-phil, 1858, t.XV, №№:23-24, stb.353-390; həmin şey: Mil.-Asiat. 1859, t.III. səh.373-425; 2)Heldensagen der minussinschen Tataren, rhythmisch bearbeitet von Anton Schietnez. St.-Pb., 1859,XLVII, s.432.

32. Вах: Bull. Hist-phil., 1858, t.XV. №12, stb.189-192; həmçinin. Mel.Asiat, 1857-1859, t.III, s.281-285.

33. Onun haqqında bax: ОИРВ, səb.2, s.496; Б.В.Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, s.91-93, 80; Ливотова, Португаль. Востоковедение, №№604-619; Вельяминов - Zernovun şəxsi işi, bax: ЛОААН, f.4, op.4, №102.

34. Ф.С.Сафиуллина. Хусейн Фейзханов. - В сб.: Вопросы татарского языкознания, кн.2-я, Казань, 1965, s.407-423.

35. Материалы для истории Крымского ханства... СПб., 1864, s.941.

36. Н.А.Дулина. Хронологический перечень трудов В.В.Радлова и литературы о нем. - Тюркологический сборник. 1971, М., 1972, s.261-279 (toplu V.V.Radlovun xatirəsinə hərs edilib).

37. İlk nəşr - SPb., 1893-1911; iki dəfə fotomexaniki üsulla yenidən nəşr edilib: Изд.восточной литературы. М., 1963-1964; Изд.Мутон и Ко., Гаага, 1960. - Урал-Алтай (Гамбург, Германия) 1969-cu ildən Radlovun "Sözlük təcrübəsi"nə alman indeksinin nəşrinə başlayır: "Radloff Index der deutschen Bedeutungen. Wiesbaden".

38. Bütün 10 hissənin başlıqları üçün bax: Ливотова, Португаль. Востоковедение, №1341.

39. A.N.Samoyloviç. Radlov türkoloq kimi, s.708.

40. "Образцы..." "Nümunələr" (birinci nəşr - SPb., 1866-1907) fotomexaniki üsulla ADR-də (Leyptsiq, 1965) yenidən nəşr olunub: birinci yeddi hissə üçün tərcümələr, qalan üçü üçün isə mətnlərin transkripsiyaları yenidən çap olunub. 1967-ci ildə prof.D.Sinor (İndiana, ABŞ) "Nümunələr"in fotomexaniki üsulla yenidən çapına başlamışdır.

41. W.Radloff. Vergleichende Grammatik der nördlichen Türk Sprachen. Erster Theil. Phonetik der nördlichen Türk Sprachen. Leipzig. 1882-1883. - V.V.Radlovun "Fonetika"sı V.D.Smirnov tərəfindən əsassız olaraq çox kəskin tənqid edilmişdi (отд.отт.: ЖМНП, 1884, ноябрь, s.1-31), bu əsərin ikinci, yarımçıq qalmış hissəsi - "Morfologiya" müəllif tərəfindən A.N.Samoyloviçə verilmiş (1914-cü ildən gec olmayaraq) və güman ki, itirilmişdi. Вах: Ф.Д.Аишин, Александр Николаевич Самойлович (1880-1938). НАА, 1963, №2, s.247.

42. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Д.М.Насилов. Изучение памятников древнейтюрского языка в отечественном востоковедении - Тюркологический сборник. 1970. М., s.93-110.

43. Alttürkische Studien. St.-Pb, 1909-1912.

44. И.Бодуэн де Курпенэ. Заметки на полях сочинения В.В.Радлова "Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morfhologie der Türk Sprachen" - "Живая старина", 1909, t.II-III, s.191-205.

45. А.Н.Самойлович. Памяти великого тюрколога академика В.В.Радлова (К столетию со дня рождения: 1837-1937). - Революция и национальности, 1937, №2 (84), с.80; Г.Ф.Благова. В.В.Радлов и изучение топонимии Сибири. В сб.: Развитие методов топонимических исследований. М., 1970, s.88-90.

46. Onun haqqında bax: А.Г.Периханян. Карл Германович Залеман. - ОИРВ, сб., IV, с.79-115; həmçinin bax: ОИРВ, sb.2, s.489-499.

47. A.Q.Perixanyan, yenə orada, s.99.

48. Yenə orada - Matfeyin İncili Kazanda 1882 və 1890-cı illərdə iki dəfə, Markınki isə yenə də Kazanda 1886-cı ildə çap edilib.

49. Yenə orada - Matveyin İncili Kazanda iki dəfə çap olunub (1882 və 1890), Markın İncil parçaları yenə Kazanda 1886-cı ildə çap olunub.

50. Yenə orada, s.101.

51. İAN, V seriyə, 1898, t.IX, №2, s.105-150; həmçinin: Mel. Asiat., 1901, t.XI., s.65-110.

52. W.Radloff. Das Kudatku Bilik. I. St.-Pb., 1891 (Zalemanın əlavələri - s.XIV-XXVIII, XLIX-L).

53. C.Salemann. Zur Kritik des Codec Comanicus - VАН, VI серия, 1910, t.IV, №12, s.943-957; həmçinin: Mel.Asiat. 1910, t.XIV, s.341-355.

54. A.Q..Perixanən, gös.ələri, s.101.

55. C.Salemann. Grammatik der altaisehen Sprachen.- ЛОААН, f.87, op.1, №304, 18 vərəq (bu barədə bax: A.Q.Perixanən, gös.əsəri, s.101-102).
56. A.Q.Perixanən, gös.əsəri, s.100.
57. EA həqiq üzvlərinin bioqr. Sözlüyü üçün mat.-lar, ç.1, s.295-298.
58. Onun haqqında bax: E.И.Убрятова. Очерк истории изучения Якутского языка. Якутск, 1945, с.21-25. Сб.: Эдуард Карлович Пекарский. К столетию со дня рождения, Якутск, 1958.
59. Вах: E.K.Pekarskinin "Yakut dili lüğəti"nə ön sözü (I c, s.IV-V).
60. 1958-1959-cu illərdə fotomehaniki üsulla yenidən nəşr olunub.
61. Вах:Л.Н.Харитонов. Словарь якутского языка Э.К.Пекарского и его значение. - V sb.: Gduard Karloviç Pekarskiy, s.10, həmçinin bax: K.Г.Залеман. Отзыв о сочинении Э.К.Пекарского: "Словарь якутского языка", vür.1, СПб., 1907, - Сб.отчетов о премиях и наградах, присуждаемых имп. АН. Т. II, Отчет за 1907 г., СПб., 1909, s.205-208.
62. Вах:SB. Gduard Karloviç Pekarskiy. Əkutsk, 1958.
63. В.А.Миханкова. Н.Я.Март. Очерк его жизни и научной деятельности. М.-Л., 1948.
64. С.Джикьян. Н.Я.Март и турецкие языки. - Язык и мышление. VIII, Л., 1937, s.243-253.
65. Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандэтийского. Грузинский текст с дневником поездки в Шашию и Кларджию. Тескты и разыскания по армяно-грузинской филологии, 1911, кн.VII. - Daha ətraflı məlumat üçün bax: A.П.Векилов. Изучение турецких диалектов Малой Азии дореволюционными и советскими учеными. - УЗИВАН, 1960, 1960, t.XXV, s.297.
66. Onun haqqında bax: Н.М.Акрамов. Выдающийся русский востоковед В.В.Бартольд. Душанбе, 1963; И.П.Петрушевский. академик В.В.Бартольд (биографическая справка) - В. кн.: В.В.Бартольд. Соч., т.1, М., 1963, s.14-21. - onun haqqında ədəbiyyat üçün bax: OİRV, sb.2, s.493-494.
67. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод академика В.В.Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. М.-Л., 1962.
68. F.D.Aşnin, gös.əsəri, s.243-264 (əsərlərin siyahısı - s.253-263).
69. E.И.Убрятова. 1) О научной и общественной деятельности Сергея Ефимовича Малова. - Тюркологический сборник. И, М.-Л., 1951, с.5-22 (əsərlərin siyahısı - s.22-30); 2) С.Е.Малов. К 75-летию со дня рождения - Изв. ОЛЯ, 1955, №1, с.93-98; 3) С.Е.Малов. К восьмидесятилетию со дня рождения. - В сб.: Проблмы тюркологии и истории востоковедения. Казань, 1964, с.43-55.
70. A.N.Samoyloviçin şəxsi işinə bax: ЛОААН, f.4, op.4, №5650.

71. Азиатский музей Российской Академии наук. 1818-1918. Краткая памятка. Пгр., 1920, s.114. - A.N.Samoyloviçin türk əlyazmalar toplusu РОЛОИВ-də saxlanır.

72. S.Y.Malovun şəxsi işinə bax: ЛОААН, f.4, op.4, №№363, 1995.
73. Вах: EA tarixi, t.II, s.632.
74. Qnuçeva, s.187-188.
75. Yenə orada, s.202-203; N.İ.Leonov. Aleksandr Fedoroviç Middendorf. M., 1967 (yakut dili haqqında bax s.24-26).
76. Qnuçeva, s.205-206.
77. Yenə orada, s.209.
78. Yenə orada, s.251-252.
79. Yenə orada, s.259-260.

4. Rus təhsil müəssisələrində türk dillərinin tədrisi

(XVIII əsr - XX əsrin əvvəlləri)

1. Buliç, s.417.
2. Шт.Шевырев. История имп.Московского университета, написанная к столетию его юбилея. 1755-1855. М., 1855, s.43.
3. З. П.Страхов. Краткая история академической гимназии, бывшей при имп. Московском университете. М., 1855, s.4.
4. Şt.Şevirev, gös.əsəri, s.190.
5. "Moskovskie vedomosti"nin çərşənbə axşamı, 9 iyul 1773-cü il tarixli 55-ci sayına əlavə.
6. Russische Bibliothek, 1778, Bd.V, s.230.
7. Leybnitsin Həştərxanda universitet təsis edilməsi haqqında fikirləri üçün bax: ЖМНП, 1859, ç.102, otd.VII, s.208, başqa mənbədə (...) səhvən 1778-ci il göstərilib.
8. Veselovski. Məlumatlar, s.26, - Buliç, s.411, 417-418.
9. Т.Остроумов. Исторический очерк Астраханской 1-й мужской гимназии за время с 1806 по 1914 год. Астрахань (b.q.), s.1-3. Digər mənbə (Veselovski, Məlumatlar, s.26) yanlış olaraq, 1778-ci il göstərilmişdir.
10. Leybnitsin fikirləri haqqında bax: s.208.
11. Ostroumov, gös.əsəri, s.3, Краçkovski. Oçerklər, s.44.
12. Т.Оstroumov, gös.əsəri, s.3.
13. Краçkovski, Oçerklər, s.44; 1795-ci il.
14. Т.Оstroumov, gös.əsəri, s.4.
15. Yenə orada, s.6.
16. Onlar haqqında: yenə orada, s.40-43, 53.
17. Yenə orada, s.94.
18. Berdiyevin səciyyəvi xüsusiyyətləri və bəzi bioqrafik məlumatlar üçün bax: yenə orada, s.94-95, 191.
19. Yenə orada, s.116.
20. Onun haqqında bax: yenə orada, s.193.
21. Pervuxinin fəaliyyəti haqqında bax: onun barəsində yenə də həmin mənbəyə bax: s.128-131
22. Onlar haqqında bax: Т.Оstroumov, gös.əsəri, s.199-220.
23. Yenə orada, s.220.
24. Gimnaziyanın açılış günü kimi 21 yanvar 1759-cu il qeyd olunur. Həmin gün təntənəli ibadət keçirilmişdi. Bax: В.Владимиров. Историческая записка о 1-й Казанской гимназии. XVIII столетие. Ч.1, Казань, 1867, s.23.
25. Yenə orada, s.33.

26. 1798-ci ildən etibarən gimnaziyaya direktor başçılıq edirdi - Bax: yenə orada, ç.II, s.8.

27. О, Quranı (Dyu Riyönün fransızca nəşri). "Ərəb Məhəmmədin Əl-Quran kitabı" adlı nəşrdən tərcümə edib (SPB, 1790); onun başqa tərcümələri də var: (SPb., 1789-1790) onun tərcümələrinin tam siyahısı üçün bax: Москвитянин, 1842, kn.VI.

28. V.Vladimirov, gös.əsəri, ç.1, s.39; müq.ət: Veselovski, Məlumatlar, s.23.

29. V.Vladimirov, gös.əsəri, ç.1, s.45.

30. Yenə orada, s.45, s.39, 160-da başqa tarix göstərilir. 1770-ci il (ay göstərilmir).

31. Yenə orada, s.45-46.

32. Onun haqqında ədəbiyyat üçün bax: Fəthiyev, Təsvir, s.21-22; С.Латыпова. Семья Хальфиных. - Совет мектебе, Казань, 1968, №5, s.59-61 (tatarca).

33. Başqa məlumatlar var: "Hələ 1773-cü ildə S.Xalfin xəstəliyinə görə oğlu İshaqla qarışdırılıb. İshaq "Nəzakət nizamnaməsi qaydaları"nı tatar dilinə çevirmişdir (1792). S.Xalfinin lüğət üzərində işini bitirərkən (1785) gimnaziyanın müəllimi olduğu üçün onun əvəzlənməsi müvəqqəti olduğu üçün doğru sayıla bilməz.

34. ЦГА ТАССР, f. 977, оп. 1, ед. хр. 132, вєр. 1-4; Архив КУ, N 40, ед. хр. 4024, д. 65 / послужной список Ибр. Хальфина/; Фятшийев, с.26-29; М.Гали. Ибрагим Халфин и Шигап Марджани. - Совет ажабиете, Казань, 1952, N 8, s.100-103 (tatarca).

35. V.Vladimirov, gös. əsəri, ç.1, s.46-47; Buliç, s.419; Veselovski, Məlumatlar, s.97-98; М.З.Закиев. Влияние Казанского университета на развитие тюркологии в первой половине XIX века (до 1855 г.) - В сб.: Вопросы татарского языкознания, кн. 2, Казань, 1965, s. 363-364, 368-373.

36. ЦГА ТАССР, f. 92, оп. 1, арх. 1812, л. 2-3; А.Артемьев. Казанская гимназия в 18 столетии. - ЖМНП, 1874, май-июнь, с. 61.

37. (О.Ковалевский). Обозрение хода и успех преподавания восточных языков при Казанском университете. - ЖМНП, 1843, ç. 39, otd. III, s.51-52; Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.20.

38. V.Vladimirov, gös. əsəri, ст. II, s.3-6, 46.

39. ЦГА ТАССР, f.733, оп. 39, арх. 18, л. 1.

40. А.Рзәев, Mirzə Kazım бəу. Bakı, 1965, s.16.

41. V.Vladimirov, gös. əsəri, s.59.

42. МИФВЯ, t. I, s.1-2.

43. Н.А.Мазитова. Казанский период научно-педагогической деятельности проф. А.К. Казем-Бека. - В сб.: Вопросы историографии всеобщей

истории, вып. IV, Казань, 1970, s.119.

44. "Monqol dilinin tədrisi və tibet dillərinin tədrisinə başlanması" bunu prof. O.Kovalevski tərtib etmişdir (Казань, 1836).

45. Н.А.Мазитова. Казанский период..., s.119, прим. 3.

46. Yenə orada, s.120.

47. 1840-cı ildə Pervuxinin oğlu, I Kazan gimnaziyasının ərəb dili baş müəllimi Mixail Borisovun xidmət və ləyaqət haqqında formulyar siyahısı üçün bax: ЦГА ТАССР, ф. 92, оп. 1, ed. xr. 5064, vər. 560 və arxası - 561; həmçinin: ф. 87, оп. 1, ed. xr. 4158, vər. 31 və arxası - 32. - Bu məlumatlar üçün L.T.Mahmutova və D.B.Ramazanovaya minnətdaram.

48. ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 47, ed. xr. 77, vər. 4.

49. К.Фойгт. Обзорение хода и успехов преподавания азиатских языков в имп. Казанском университете за десятилетие с 1842 по 1852 год. - УЗКУ, 1852, кн. III, s. 30-31.

50. Веселовски. Мəlumatlar, s.98.

51. V.Vladimirov, gös. əsəri, ç, II, s.98.

52. Onun haqqında bax: yenə orada, s.59; Fəthiyev. Təsvir, s.72-73 (burada onun haqqında ədəbiyyatın siyahısı verilib); N.A.Mazitova. Muxammad-Qaley Maxmudov (1824-1891). - V sb.: Вопросы татарского языкознания, кн. 2, Казань, 1965, s.400-406. - Bəzi məlumatlara görə (Karçovski. Oçerklər, s.179; Fəthiyev. Təsvir, s.72) Mahmudov 1820-ci ildə anadan olub.

53. Veselovski. Məlumatlar, s.98.

54. Daha ətraflı məlumat üçün bax: МИФВЯ, т. I, s.10-26.

55. Yenə orada, s.17.

56. Yenə orada, s.22.

57 Yenə orada, s.25.

58. М.З.Закиев. Влияние Казанского университета..., s.384-385.

59. V.Vladimirov, gös. əsəri, s.64-65.

60. Yenə orada.

61. МИФВЯ, т. I, s.144; V.Vladimirov, gös. əsəri, ç, II, s.71-72.

62. V.M.Qoroqov. О преподавании восточных языков в Первой Казанской гимназии в дореформенный период. - UZ Kaz. QPI, 1940, вип. 3, s.122.

63. МИФВЯ, т. IV, s.23.

64. İoqan-Qotfrid (İvan Boqdanoviç) (Bgrendt). - Onun haqqında bax: A.Рославский-Петровский. Об ученой деятельности имп. Харьковского университета в первое десятилетие его существования. - ЖМНП, 1855, ç. 87, gazdel V, s.4,5,23; A.Ковалевский. Изучение Востока в Харьковском университете и в Харькове в XVIII-XX веках. - В сб.: Анталогия литератур Востока, Харьков, 1961, s.24 (Украина dilində) müq. et: Веселовски, s.18-19; МИФВЯ, т. IV, s.24; Крачковски. Очерк, s.73.

65. Barendt dərlələri latın dilində deyirdi (A.Kovalevski, gös. əsəri, s.24).

66. A.Roslavski-Petrovski, gös. əsəri, s.23.

67. Bartold. Araşdırma tarixi, s.271; A.Kovalevski, gös. əsəri, s.24-25.

68. De la civilisation des Tatars-Nogais dans le midi de la Russie europeenne. Par De Gourouff, Kharkoff, 1816.

69. A.Kovalevski, gös. əsəri, s.26.

70. Yenə orada.

71. Крачковски. Оçerklər, s.74-75; A.Kovalevski, gös. əsəri, s.26-27.

72. Крачковски. Оçerklər, s.75-76; Veselovski. Məlumatlar, s.18-19, 106 (s.19-da 1829-cu il əvəzinə 1830-cu il göstərib); MIFVƏ, т. IV, s.24. - Lakin A.P.Kovalevski (gös. əsəri, s.27-30) Dornun tədris etdiyi dillər sırasında türk dilinin adını çəkmir (!).

73. И.М.Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине. - НАА, 1966, N 4, s.270-278; Kovalevski, gös. əsəri. s.74 və ardı.

74. Ən son araşdırmalardan aşağıdakıların adını çəkmək lazımdır: A.C.Шофман, Г.Ф.Шамов. Восточный разряд Казанского университета. (Краткий очерк). - ОИРВ, сб. I, с.418-448; М.З.Закиев, Д.Г.Тумашева. Роль Казанского университета в развитии тюркологии. - В сб.: Проблемы тюркологии и истории востоковедения, Казань, 1964, с.9-20; М.З.Закиев, gös. əsəri, s.357-393.

75. Onun haqqında bax: Н.Булич. Из первых лет Казанского университета (1805-1819), ч. II, Изд. 2-е. СПб., 1904, с.150-192; Н.П.Загоскин. История имп. Казанского университета за первые сто лет существования. 1804-1904. Том первый. Введение и часть первая (1804-1814). Казань, 1902, s.218-227.

76. Frenin xidməti nailiyyətləri haqqında bax: Arxiv KU, ed. xr. 4024, N 5, vər. 26.

77. N.Buliç, gös. əsəri, səh. 164-165.

78. П.С.Савельев. О жизни и ученых трудах Френа. СПб., 1855, s. 8.

79. М.З.Закиев, gös. əsəri, s.369.

80. "Ədalət tələb edir ki, göstərək Frenin tədrisindəki uğurlar onun öz işinə olan qızgın məhəbbətlə uyğun gəlmir və professor özü bu kədərli faktı dərk edərək məktublarının birində bu hadisənin üç səbəbini göstərir: birinci - tələbələrin onun dərs dediyi latın dili ilə tanışlığının lazımı səviyyədə olmaması, hazırlıq səviyyəsi yüksək olan tələbələrin yetərsizliyi; üçüncüsü zəruri dərs vəsaitlərinin, hətta leksikonların olmaması" N.Buliç, gös.əsar., s.169-171).

81. Bax: EA tarixi, т. II, s.220-222.

82. МИФВЯ, т. IV, с. 25-26; Н.П.Загоскин. История имп. Казанского университета..., с.226-227; N.Buliç, gös. əsəri, s.166-169. - Ədəbiyyatlarda

belə bir müddəyə rast olunur ki, Yartsov 1812-ci il müharibəsində iştirak etmişdir. Həqiqətən, Yartsov Kazan universitetinin Şurasına hərbi xidmətə keçmək üçün icazə verilməsi barədə xahişlə müraciət etmişdi. Lakin onun bu xahişi yerinə yetirilməmişdi.

83. ЦГА ТАССР, f. 92, op. 1, arx. N 600, vər.105.

84. Архив КУ, ed. xp. 4624, vər. 69-70.

85. ЦГА ТАССР, f. 92, op. 1, ed. xr. 662, vər. 210; Н.П.Загорский. История имп. Казанского университета... Том второй. Часть вторая. Казань, 1902, s.215-217.

86. ЦГА ТАССР, f. 62, op. 1, arx. N 405, s. 4-5.

87. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая в литографированных снимках работы К.Я.Ярцова, с введением и примечаниями В.В.Григорьева. Одесса, 1844.

88. 26 iyun 1812-ci ildə tatar dilinin lektoru kimi təsdiq olunub (İbr.Xalfinin xidmət siyahısı: arxiv KU, ed.xr.4024, №40, v.65).

89. Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.19; Veselovski, Məlumatlar, s. 98.

90. Каталог преподавателей в имп. Казанском университете на 1823-1824 акад. год, с.9-12 (sitat: Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.19).

91. Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.19.

92. ЦГА ТАССР, f. 977, op. İst.-fil. fak., N 105. - Qısaldılmış şəkildə çap edilib: Korbut. KQU, c. İ, s.144-145; Həmçinin bax: Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.20; С.Б.Радзиевская. Описание рукописей научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского, вып. II. Казань, 1958, s.22-23 (N 4043; burada konspektin tutulma vaxtı yanlış göstərilib: 1829 deyil, 1826-cı il).

93. N.A.Mazitova. 1) Türk-tatar dili kafedrası, s.11-42; 2) Казанский период..., s.97-122; A.Rzayev, gös. əsəri, s.16-26.

94. Görünür, söyləməyə əsas var ki, Mirzə Kazım bəy L.N.Tolstoyu Kazan universitetinə türk və ərəb dillərindən imtahana hazırlamaq şərəfinə nəsib olub. (A.Şifman. Lev Tolstoy i Vostok. M.,1960, s.399; A.Rzayev. gös.əşər., s.23); Türk və ərəb dillərindən qəbul imtahanları o zaman Kazan universitetinə qəbul olunmaq üçün vacib sayılmışdır və Şərq dərəcəsi üzrə birinci şöbənin fəlsəfə fakültəsinə Tolstoy əla qiymətlə imtahan vermişdir (М.С.Михайлов. Л.Н.Толстой и языки тюркской семьи. Топлуда bax: Академику В.А.Гордлевскому к его семидесятипятилетию, М., 1953, s.196-208). L.N.Tolstoya Kazan universitetində verilmiş şəhadətnamədə yazılır: "...L.N.Tolstoy... fənnin bütöv gimnaziya kursu imtahanından imtahan vermiş, ərəb-türk ədəbiyyatı dərəcəsinə qəbul olunmuşdur, birinci kursu bu uğurla da təhsil almış, nədənsə illik imtahana gəlməmişdir və ona görə də həmin kursda saxlanmışdır. 13 sentyabr 1845-ci il 3919 №-li rəhbərliyin icazəsi əsasında hüquq fakültəsinin birinci kursuna keçirilmiş və orada müvəffəqiyyətlə təhsil

almışdır..." (ЦГА ТАССР, f.977, op. Правление, arx.№19863, vər.10).

95. S.-Peterburq universitetində üç şöbə vardı: 1) Hüquq və fəlsəfə elmləri; 2) Tarix və filologiya elmləri; 3) Riyaziyyat və fizika elmləri.

96. S.-Peterburq universitetində tibb fakültəsi yox idi.

97. Korbut. KQU, c. İ, s.116.

98. Kazan universitetinin 17 illik hesabatı (1827-ci ildən 1844-cü ilin 1 yanvarına kimi), Kazan, 1844, s.18.

99. Yenə orada, səh. 47.

100. Yenə orada.

101. ЦГА ТАССР, f. 92, op. 1, ed. xr. 5064, vər. 561; yenə orada: f. 87, op. İ, ed. xr. 4158, vər. 32.

102. Отчет имп. Казанского университета..., s.249-251; Корбут. KQU, t. İ, s. 51.

103. K.Foyqt, gös. əsəri, s.6-9; Korbut. KQU, c. İ, s.116-121, 123.

104. K.Foyqt, gös. əsəri, s.12; Veselovski. Məlumatlar, s.99; Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.19, 23-24.

105. Корбут. КГУ, c. I, s.124-125.

106. Fənlər "Əsas" (biz onu "A" kimi işarə etmişik) və "Yardımcı" ("B") kimi bölünürdü.

107. Korbut. KQU, c. İ, s.124-125; ЦГА ТАССР. f. 92, op. 1, ed. xr. 5272, vər. 18-19.

108. Onun haqqında bax: SPb. Univer. Bioqrafik sözlüyü, c. İ, s.46-47 (əsərlərinin əsas siyahısı da elə buradadır); Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.30.

109. K.Foyqt, gös. əsəri, s.12; Veselovski. Məlumatlar, s.99;

110. 4 noyabr 1839-cu ildə Kazan universiteti Şurası tədris dairəsi hamilərinin 18 oktyabr 1839-cu il tarixli təkliflərini dinlədi. Təklifdə deyilirdi: Sınaq məqsədilə Mirzə Əbusəttar Kazım bəyə həftədə iki dəfə 1-ci kurs tələbələrinə türk-tatar dilinin ilkin əsaslarından dərs deməyə icazə verilsin... maaşsız və xidməti hüquqlar vermədən... "(ЦГА ТАССР, f.977, op, ist.-fil. fak. arx. №172)". - "1 avqust 1845-ci ildən etibarən M.Kazım bəy ştatdan əlavə türk-tatar dili mühazirəçisi təyin olundu. Kazan gimnaziyasında müəllim kimi aldığı maaşdan əlavə, ona ildə 342 rubl 86 qəpik maaş ayrıldı" (ЦГА ТАССР, f.777, op. 47, ed. xr. 77, mər.2).

111. K.Foyqt, gös, əsəri, s.12-13.

112. Yenə orada, s.13.

113. ЦГА ТАССР, f. 977, op. ist.-fil. fak., arx. N 541, vər. 38.

114. Yenə orada, vər. 63.

115. Yenə orada, arx. N 625, vər. 14.

116. Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.20-21.

117. Yenə orada, s.21-22.
118. Yenə orada, s.22-23.
119. Yenə orada, s.25-30; A.K.Казем-Бек. План ученого путешествия по Востоку для молодых ориенталистов, окончивших курс в Казанском университете. Казань, 1841.
120. K.Foyqat, gös. əsəri, s.56-73; Korbut. KQU, c. I, s.121.
121. V.F.Dittel, İ.N.Berezin, çinşünas, sonralar Şərq diləri fakültəsinin professoru və Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olmüş V.P.Vasilyev nəzərdə tutulur.
122. K.V.Lavrovskiy i P.A.Ponomarev. K.Ф.Фукс и его время. - Казанский литературный сборник, 1878, s.451-452. (цитата: Н.П.Загоскин. Граф Л.Н.Толстой и его студенческие годы. - Исторический вестник, 1894, январь, с. 90-91).
123. Korbut. KQU, t. c, s.131-132.
124. Yenə orada, s.132-133.
125. Крачковски. Очерклар, s.179-181.
126. S.E.Malov. Об учреждении восточных (турецкого и финского) отделений на историко-филологическом факультете Казанского университета. - В сб.: Неотложные задачи земств Поволжья, Казань, 1917, s.14.
127. Onun haqqında bah: S.N.İvanov. Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922). Oчерк жизни и деятельности М.-Л., 1962, s.107.
128. N.F.Katanov. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань, 1908. XLII.+1539+8 + LX s.
129. Daha ətraflı məlumat üçün bah: S.N.İvanov, gös. əsəri, s.52-62.
130. Bah: Q.İ.İsxaqov. Тюркологическая деятельность профессора Казанского университета Николая Федоровича Катанова (1862-1922). - V sb.: Проблемы тюркологии и истории востоковедения, Казань, 1964, s. 77-78.
131. Söhbət P.M.Melioranskinin rəyindən gedir: ZBOPAO, t, XV, s.0150-0160.
132. Bah: S.N.İvanov. Nikolay Fedoroviç Katanov..., s.57-58.
133. Yenə orada, s.37; Korbut, KQU, c. I, s.137-138.
134. Korbut. KQU, c. I, s.139.
135. Daha ətraflı məlumat üçün bah: МИФВЯ, t. IV, s.31-33; Крачковски, с.79-86; А.А.Стариков. 1) Из истории восточной филологии. - СВ, 1955, N 6, s.81-86; 2) Восточная филология в Московском университете (А.В.Болдырев и П.Я.Петров) - ОИРВ, sb. III, s.147-165.
136. MU bioqrafik sözlüyü, c. I, s.423.
137. 1835-ci il nizamnaməsinə görə, ştat cədvəlində Şərq dilləri kafedrası üçün yalnız bir ordinar professor maası nəzərdə tutulmuşdu ki, həmin maası da

A.V.Boldıryev alırdı /МИФВЯ, t.IV, s.33/.

138. Крачковски. Очерклар, s. 84
139. Molva, 1832, N 78, s.310; 1834, N 48, s.259-262.
140. Daha ətraflı məlumat üçün bah: А.А.Стариков. Восточная филология..., с.152.
141. Veselovski. Məlumatlar, s.106.
142. МИФВЯ, t. IV, s. 36-203; həmçinin bah: Григорьев. СПб. университети; Сборник Востоковедение в Ленинградском университете. Ученые записки ЛГУ, 1960, N 296. Сер. востоковед. наук, vip. 13.
143. Григорьев. СПб. университети, s.22. - Onun haqqında daha ətraflı məlumat üçün bah: Н.А.Таирзаде. К деятельности профессора Мирзы Джафара Топчибашева в Петербургском университете. - Изв. Ан АзССР. Сер. общ. Наук, 1965, N 6, s.36-46; Р.Р.Орбели. Новые биографические данные о Мирзе Джафаре Топчибашеве. - Письменные памятники и проблема истории культуры народов Востока. Тезисы докладов IV годичной сессии ЛОИНА, май, 1968, s.34-40.
144. Н.А.Таирзаде, gös. əsəri, s.38, qeyd 17.
145. СПб. universiteti 1-ci yüzilliyində, s.36; müq. et: Григорьев. СПб. университети, с.31.
146. SPb. universiteti 1-ci yüzilliyində, s.37.
147. Yenə orada, s.206-217; Я.И.Давыдович. "Дело" Санкт-Петербургского университета 1821 г.-Вестник ЛГУ, 1947, N 3, s. 145-155.
148. MIFVƏ, t. IV, s.38, qeyd 3.
149. Qriqoryev SPb. universiteti (bölmə: "Ссылки, примечания и дополнения", с. 15).
150. П.С.Савельев. О жизни и трудах О.И.Сенковского. - Собрание сочинений О.И.Сенковского (Barona Brambeusa), t. I, СПб., 1858, s. XXXII.
151. Yenə orada, s.XL1; Qriqoryev. SPb. universiteti, s.40; SPb. universiteti 1-ci yüzilliyində, s.257-266.
152. Веселовски. Məlumatlar, s.102-103; həmçinin bah: Qriqoryev. SPb. universiteti, s.75.
153. П.С.Савельев. О жизни и трудах О.И.Сенковского, s.XLI-XLIII;
146. П.С.Савельев. О жизни и трудах О.И.Сенковского, s. XLIV.
154. Веселовский. Сведения, s.103, həmçinin bah: Григорьев. СПб. un-t, s.52.
155. П.С.Савельев. О жизни и трудах О.И.Сенковского, s.XLIII həmçinin bah: Осип Иванович Сенковский (Baron Brambues). Bioqrafıçeskie zapiski eqo jeni. SPb., 1858, s.61-62. - "Baron Brambeus" ləqəbinin mənşəyi haqqında bir neçə təxmin var. Onlar haqqında bah: В.Каверин. Барон Брамбеус. История Осипа Сенковского, журналиста, редактора "Библиотеки для

- чтения". (2-е издание). М., 1966, с. 140-141.
156. П.С.Савельев. О жизни и трудах О.И.Сенковского, с.XLIV.
157. Senkovskinin jurnalistlik və redaktorluq fəaliyyəti haqqında bax: В.Каверин. 1) Барон Брамбеус; 2) О.И.Сенковский (Барон Брамбеус). Жизнь и деятельность. Собр. соч., т. VI, М., 1966, с. 283-477.
158. Н.Г.Чернышевский. Сенковский (Барон Брамбеус). Полн. собр. соч., т. II, Рqr., 1918, с. 37.
159. Yenə orada, s.42. məşhur sanskritşünas P.Y.Petrovun Senkovski haqqında fikri üçün bax: И.Ю.Крачковский. Востоковедение в письмах П.Я.Петрова В.Г.Белинскому. - ОИРВ, сб. 2, s.12-14; həmçinin bax: А.Ю.Якубовский. Из истории изучения монголов периода XI-XIII vv. - Yenə orada, s.46-47; Adam Mickewicz. Pziela, t. XIV, Listy, czesc. I. Warszawa, 1955, s.481-484.
160. Крачковски. Очерклар, s.107.
161. Yenə orada, s.109.
162. Veselovski. Məlumatlar, s.14.
163. Bartold. Araşdırma tarixi, s.283.
164. Qriqoryev. SPb. universiteti, s.106, 251-252, 261-262; W.Kotwicz i M.Kotwiczowna. Orientalista Antoni Muchlinski. Zycie i dzele. Wilno. 1935, s.63+4.
165. Aşağı kurslarda məşğələləri İ.V.Petraşevski aparırdı (bax aşağıya).
166. Qriqoryev. Spb. universiteti, səh. 261.
167. Veselovski. Siyahı, s.18; W.Kotwicz i M.Kotwiczowna, gös. əsər, s.22; müq. et: Qriqoryev. SPb. universiteti, s.261; МИФВЯ, t. IV, s.53 (son iki mənbədə başqa tarix göstərilir: 1842-1845).
168. RBS, t. "Pavel-Petr", s.634; Veselovski. Siyahı, s.18; МИФВЯ, t. IV, s.53; W.Kotwicz i M.Kotwiczowna, gös. əsər, s.15,17,22; müq. et: Qriqoryev. SPb, universiteti, s.106, 261-262.
169. Григорьев. СПб. universiteti, s.262; W.Kotwicz i M.Kotwiczowna, gös. əsər, s.23.
170. П.С.Савельев. В.Ф.Диттель. (Nekroloq). - Географические известия, выдаваемые от РГО, 1848, s.117-120; Veselovski. Siyahı, s.8.
171. Qriqoryev. SPb. universiteti, s.262.
172. Yenə orada.
173. Yenə orada, s.263.
174. Veselovski. Siyahı, s.16.
175. Qriqoryev. SPb. universiteti, s.263.
176. Yenə orada.
177. Yenə orada, s.264; Веселовски. Siyahı, s.4; СПб. universiteti bioqrafik sözlüyü, t. I, s.95-96 (Budaqovun şagirdi V.D.Smironovun məqaləsi).

178. Веселовски. Məlumatlar, s.105; Veselovski. Siyahı, s.4; МИФВЯ, t. I, s.153; həmçinin bax: SPb. universiteti bioqrafik sözlüyü, c. I, s.96 (burada başqa tarix verilib: "1872-ci ildə universitetdəki qulluğunu tərk etdi..."; bu, doğru deyil, çünki iyirmi illik qulluq müddəti başa çatdıqdan sonra təqaüd almaq hüququnu Budaqov 28 dekabr 1869-cu ildə əldə etmişdi)
179. МИФВЯ, t. I, s.143. 22 oktyabr 1854-ü il fərmanına görə professor, adyunkt, mühazirəçilərin fakültə üzrə siyahısı üçün bax: yenə orada, s.162-164.
180. Yenə orada, s. 144.
181. Yenə orada, s.252, 254. - 1855/56-cı tədris ilində keçilmiş kurslar haqqında bax: yenə orada, s.254-256.
182. Yenə orada, t. IV, s.99.
183. A.O.Muxlinski tərəfindən 1859-cu ildə tərtib edilmiş "Türk tarixi proqramı" üçün bax: yenə orada, t. I, s.341-343.
184. Yenə orada, s.254.
185. SPb. universitetinin bioqrafik sözlüyü, t. I, s.47-48; Григорев. СПб. universiteti, s.264-267.
186. МИФВЯ, t. I, s. 254.
187. Bu kursun (1859) proqramı üçün bax: yenə orada, s.347-348; həmçinin bax: В.В.Бартольд. И.Н.Березин как историк. - ЗКВ, t. II, s. 51-72.
188. Onun haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Ф.С.Сафиуллина. Хусейн Фейзанов. - В сб. Вопросы татарского языкознания, кн. 2-я, Казань, 1965, s.107-423; МИФВЯ, t. I, s. 291-294, 295, 323-324; həmçinin bax: Веселовски. Siyahı, s.34 (burada tarixlər yanlış göstərilir: 1826-1863).
189. Onun haqqında bax: МИФВЯ, t. I, s.164-165, 193, 254-255; Veselovski. Siyahı, s.26.
190. МИФВЯ, t. IV, s.151.
191. Yenə orada, s.151-152.
192. Qriqoryev. SPb. universiteti, s.385; Veselovski. Məlumatlar, s.105 (burada Məhəmməd-Əmin deyilib. Həmin səhvi V.V.Bartold düzəldib, bax: МИФВЯ, t. IV, s.152; 2) müq. et: Веселовски. Siyahı, s.26.
193. Onun haqqında bax: SPb. universitetinin bioqrafik sözlüyü, c. I, s.80. - M.Osmanov haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Г.Мусаханова. Очерки кумыкской дореволюционной литературы. Махачкала, 1959, s.41-63; М.Абдуллаев. Мыслители народов Дагестана XIX-начала XX вв. Дагучпедгиз, 1963, s.150-156.
194. МИФВЯ, t. II, s.96-100. - Kursun M.Osmanov tərəfindən tərtib edilmiş proqramı üçün bax: yenə orada, s.100-101.
195. SPb. universitetinin bioqrafik sözlüyü, c. II, s.80.
196. Yenə orada, s.199 (yanlış olaraq - 1871-ci il).

197. Onun haqqında bax: yenə orada, s.199-200 (elə buradaca 1898-ci ilədək mövcud araşdırmalarının bibliografiyası verilib); Veselovski. Siyahı, s.22; Н.К.Дмитриева. Труды русских ученых в области тюркологии. - Ученые записки МГУ, 1946, вып. 107, т. III, кн. II, s.64-65; М.С.Михайлов. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии.-V sb.: Вопросы языка и литература стран Востока, М., 1958, s.283-284, 292-294; А.С.Тверитинова. В.Д.Смирнов-историк Турции.-СТ, 1971, N 4, s.115-123.- V.D.Smirnovun nekroloqları: А.Н.Самойлович. Памяти проф. В.Д.Смирнова.-Восток, 1923, N 3, с.207-209; В.А.Гордлевский. Памяти В.Д.Смирнова (1846-1922).-Избр. Соч., т. IV, М. 1968, s.408-414; N.K.Dmitriev. V.D.Smirnov, A Memoir. The Journal of the Royal Asiatic Society, 1928, s.408-410.
198. Ərəb-fars-türk-tatar dərəcəsi üzrə tədris olunan fənlərin semestrlər üzrə bölgüsü üçün bax: МИФВЯ, т. II, s.128-130.
199. Yenə orada, s.104-106.
200. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Обозрение преподавания наук по ФВЯ (hər il nəşr edilirdi).
201. Сборник статей для рукописных упражнений в чтении турецких текстов почерка ракъа. СПб., 1887, s.160, литография. - Onun haqqında bax: SPb. universitetinin bioqrafik sözlüyü, с. I, s.1; Веселовски. Siyahı, s.27.
202. Bax: Обозрение преподавания по ФВЯ, 1903, s.5-6.
203. Onun özü və əsərləri haqqında bax: А.Н.Самойлович. Памяти П.М.Мелиоранского. - ЗВОРАО, 1907, т. XVIII, s.01-024; А.Н.Кононов. П.М.Мелиоранский и отечественная тюркология.- СТ, 1970, N 1, s.16-23 (P.M.Meliorski haqqında ən son ədəbiyyat da burada verilib).
204. В.В.Бартольд. П.М.Мелиоранский. (Некролог).-Туркестанские ведомости, 1906, № 81.
205. Onun haqqında bax: F.D.Aşnin. Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç (1880-1938).- NAA, 1963, N 2, s.243-253 (onun əsərlərinin bibliografiyası üçün bax: s.253-264).
206. Обозрение преподавания наук по ФВЯ, 1909/1910, s.7.
207. Обозрение преподавания наук по ФВЯ, 1917, s. 6; 1918, s.6.
208. Onun haqqında bax: Б.В.Лунин. Жизнь и труды востоковеда-тюрколога П.А.Фалева. (К 45-летию со дня смерти). - Общественные науки в Узбекистане, 1967, N 9, с. 43-48.
209. Nəmin il I kursa (1-2-ci semestrələr) qəbul olunmamışdı.
210. Обозрение преподавания по ФВЯ, 1918, с. 5-7.
211. А.Н.Кононов. Восточный факультет Ленинградского университета.- Ученые записки ЛГУ, 1960, N 296. Сер. востоковедч. наук, вып. 13, s. 24.

212. А.Хаханов. Очерк 30-летия Специальных классов Лазаревского института восточных языков.-В сб.: Тридцатилетие Специальных классов Лазаревского института восточных языков. 1815-1890. М., 1891, s.3; А.П.Базиянц. Лазаревский институт восточных языков. М., 1959, с.16.
213. Собрание высочайших указов и актов, относящихся до Московского армянского Лазаревых Института восточных языков. СПб., 1839, с.142; 144 (Цитата: А.П.Базиянц. Создание института восточных языков в Москве (первая половина XIX в.).- ОИРВ, сб. VI, s.294); həmçinin bax: А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., s.19.
214. А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., s.19.
215. Veselovski. Məlumatlar, s.35-36.
216. А.Хаханов, gös. əsəri, s.2; А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., с.23.
217. Beselovski. Məlumatlar, s.36; А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., с.23; həmçinin bax: А.П.Базиянц. Из истории тюркологии в Лазаревском институте.- КСИНА, 1961, XXX, s.107.
218. А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., s.23.
219. А.П.Базиянц. Создание института..., s.295-296. - Elə buradaca (s.296) türk dili öyrənən tələbələr (9 nəfər) siyahısı verilib; fəmilialarından görüldüyü kimi, onların hamısı ermənidir.
220. Веселовски. Məlumatlar, s.108; А.П.Базиянц. Создание института..., с.297.
221. А.П.Базиянц. Лазаревский институт, s.24.
222. Yenə orada, s.25.
223. Yenə orada, s.26.
224. Yenə orada, s.31.
225. Yenə orada.
226. Веселовски. Məlumatlar, s.36-37; А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., s.34.
227. А.Хаханов, gös. əsəri. s.5.
228. Веселовски. Məlumatlar, s.36-37; А.П.Базиянц. Из истории тюркологии... с.108-109.
229. А.П.Базиянц. Лазаревский институт..., s.39.
230. Onun haqqında əlavə məlumat üçün bax: А.П.Базиянц. Из истории тюркологии... s.112-113. L.E.Lazarevin nekroloqu üçün bax: Московские ведомости, 26 января 1884 г.
231. В.А.Гордлевский. С.Е.Саков (1846-1921). Страничка из истории старого Московского востоковедения. Избр. соч., т. IV, М.,1968, s.402-406; А.П.Базиянц. Из истории тюркологии... с.110-111,113.- Sakovun tədris fəaliyyəti haqqında bax: Тридцатилетие Специальных классов Лазаревского института восточных языков. Памятная книжка. М., 1903, s.23.

232. А.П.Базиянц. Из истории тюркологии... с.113.
233. S.E.Sakov. 1) Руководство для изучения турецкого языка. Курс грамматических упражнений, ч. I, М., 1901, s.23 (литография); 2) Kurs турецкой грамматики. М., 1902, s.224 (литография); 3) Элементы турецкой грамматики. М., 1906, s.192 (литография).
234. В.Д.Смирнов. Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках с приложением факсимиле официальных документов разных почерков. СПб., 1903.
235. Fr. Dieterich. Chresthomathie ottomane. Berlin, 1854, s.159.
236. H.Vambery. Cagataische Sprachstudien. Leipzig. 1867.
237. А.П.Базиянц. Из истории тюркологии... с.110; В.А.Гордлевский. С.Е.Саков..., с.404-405.
238. А.П.Базиянц. 1) Из истории тюркологии... с.11; 2) Лазаревский институт..., с.49-50.
239. Tserunianın pedaqoji fəaliyyətə başlama tarixi və doğum tarixi haqqında verdiyi arayışa görə A.P.Baziyansa təşəkkür edirəm. Bax həmçinin: А.П.Базиянц. Из истории тюркологии..., с.110-111.
240. С.Г.Церуниан. Турецко-русские разговоры. С предисловием VI. Гордлевского. М., 1909, s.78 (литография). -Əsaslı şəkildə yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr aşağıdakı adla çap olunub: Курс османских разговоров, с. I. (N.K.Dmitriyevin qrammatik qeydlərilə), М., 1924, s.588.
241. В.В.Богданов. Вс. Ф.Миллер. Краткий очерк его жизни. М., 1914.
242. Хаханов А.С., gös. əsəri, s.21.
243. Н.К.Дмитриев. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962 (серия "Замечательные люди Московского университета"), s.56 (библиографию трудов Ф.Е.Корша бax: s.35-50, onun haqqında ədəbiyyata - s.50-56).
244. Крачковски. Очерклар, s.167.
245. (А.А.Şaxmatov). Федор Евгеньевич Корш. Некролог.-ИИАН, 1915, N 5, s.373.
246. Крачковски. Очерк, с.285; И.Ю.Крачковский. Юбилей академика А.Е.Крымского.-В сб.: Советское востоковедение, II, 1941, s.312-313; А.П.Базиянц. Из истории тюркологии..., s.114-115; Т.İ.Qrunin, А.Е.Крымский (к 100-летию со дня рождения).-СТ, 1971, N 1, s.70-75; И.М.Смилянская, А.Е.Крымский (к 100-летию со дня рождения).-НАА, 1971, N 4, s. 208-216.
247. Е.З.Бертельс. Владимир Александрович Гордлевский.-В сб.: Академику В.А.Гордлевскому к его 75-летию, М., 1953, с.5-9; Академик В.А.Гордлевский-филолог-историк. - Yenə orada, s.10-22; А.П.Базиянц. Из истории тюркологии..., с.116-118; Библиография печатных работ... профессора В.А.Гордлевского. (К 70-летию со дня рождения). М., 1946,

- s.52. V.A.Qordlevskinin araşdırmalarının ümumi səciyyəlandırilməsi üçün bax: В.А.Гордлевский. Избр. соч., т. I, М., 1960, s.3-8; т. IV, М., 1968, s.3-9.
248. В.А.Гордлевский. Тридцатипятилетие Восточной комиссии Московского Археологического общества.-Восток, 1924, кн. 4, с.169.
249. Н.Я.Март. Записка о преобразовании Специальных классов Лазаревского института восточных языков в Этнолого-историко-филологический факультет Лазаревского Переднеазиатского института. Пгр., 1918, с.3.
250. S.Peterburqda "d'un etabliss ement de Jeunes-de-langues" təsis olunmasının zəruriliyi barədə təqdimatı (fransız dilində) A.Fonton tərtib etmişdi; bax: В.А.Жуковский. Очерк постановки практического востоковедения в западноевропейских государствах и России, истории возникновения Учебного отделения и обзор его 84-летнего существования. - АВЛОИВ, ф. 17, оп. 1, N 183, s.47. (makina yazısı); Veselovski. Məlumatlar, s.108. - Çox vaxt (xüsusən də qeyri-rəsmi yazışmalarda) Şərq dilləri Tədris bölməsi Şərq dilləri institutu adlandırılırdı, fransızca - Institut Oriental, yaxud L'Institut des langues orientales du Ministère des affaires étrangères.
251. Georgi Mixayloviç Vlanqali (1781-1834) - İstanbulda doğulmuş yunan. Türk və fars dillərini yaxşı bilirdi. 29 may 1823, 26 avqust 1825-ci il arasında Şərq dilləri tədris bölməsində rəis və türk dili professoru olub. Bax: Veselovski. RAO tarixi, s.24.
252. Şarmua fars və türk, Demanj isə ərəb dilini tədris etmişlər.
253. МИФВЯ, т. I, s.533.
254. Yenə orada, s.535.
255. V.A.Jukovski. gös. əsəri, vər. 7.
256. Yenə orada, vər. 7 və arxası 8.
257. Yenə orada, vər. 9.
258. Özbək və qazax dilləri tədris edilirdi.
259. М.Г.Певцов. Офицерские курсы восточных языков при Азиатском департаменте Министерства иностранных дел и их воспитанники. (Краткий очерк). - Военный сборник, СПб., 1902, N 10, s.190; bax: А.А.Давлетшин. Записка о преобразовании курса восточных языков при МИД.- АВЛОИМ, ф. 70, оп. 1, ед. хр. 59.
260. Onun İ.Kraçkovski tərəfindən yazılmış nekroloqu üçün bax: Восток, 1920, к. I, с.112; həmçinin bax: Крачковски. Очерклар, с.192; БСЭ, 2-е изд., т. 43, с.388; Б.В.Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, с.138-140.
261. Rəy: V.V.Bartolgd. Соç., т. VI, М., 1966, s.403-412.
262. Положение об изучении офицерами восточных языков с приложением руководящих указаний и программ. СПб., 1912, с.3-5.
263. V.A.Jukovski; gös. əsəri. vər. 8 və arxası.

264. Onun haqqında bax: П.С.Савельев. О жизни и трудах Ф.Шармуа. СПб., 1845, s.1845; G.Dugat. Historie des arientalistes de l'Europe du XII-e an XIX-e siecle, t. I. Paris, 1868, s.38-42.

265. Архив внешней политики России Архивного управления МИД СССР. 1831-1849. Ф.ДЛСИХД (Департамент личного состава и хозяйственных дел - Şəxsi heyət və təsərrüfat işləri departamenti). Личные дела чиновников, оп. 463/2,3 delo 72, vər. 593. Demezounun formulyar siyahısından çıxarışı mənim xahişimlə D.Y.Bertels etmişdir.

266. Aşağı bax:

267. Вах: Веселовски. RAO tarixi, s.23-26; Б.В.Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении, с.181.

268. Veselovski. RAO tarixi, s.24.

269. Veselovskinin kitabında mətbəə xətası var (s.25) - 1833-cü il əvəzinə 1834-cü il gedib. Demezounun həmin səyahəti haqqında sonralar yazmış bəzi şəxsləri çaşıdıran da elə bu olub.

270. Yenə orada. - Demezounun hesabatı (fransız dilində) "1833-1835, N 1. Дело об отправлении в Бухарию переводчика Оренбургской пограничной комиссии 9 класса" XİN-in arxivində saxlanır. (Veselovski. RAO tarixi, s.25) -həmçinin bax: П.Савельев. Бухара в 1835 году. СПб., 1836 (burada Demezounun Buxaraya yollanması yanlış olaraq 1834-cü ilin sonu, qayıtması isə 1835-ci ilin iyulu kimi göstərilir); Г.Н.Чабров. Поездка в Бухару переводчика П.И.Демезона (1833-1834 гг.).-Труды Среднеаз. гос. Ун-та им. В.И.Ленина, Ташкент, 1957. вып. 94, кн. 14 (История стран Востока), s.109-115.

271. Veselovski. Məlumatlar, s.108.

272. Yenə orada, s.38-39, 106-108.

273. Л.Михневич. Исторический обзор Ришельевского лицея с 1817 г. По 1857 г. Odessa, 1857, s.48-49.

274. Veselovski. Məlumatlar, s.106: "Razis".

275. Onun haqqında bax: Н.И.Веселовский. В.В.Григорьев по его письмам и трудам. СПб., 1816-1881 (Odessadan məktublar üçün bax: s.35-91).

276. Yenə orada, s.84.

277. İ.Mixneviç, gös. əsəri, s.83-84; Veselovski. məlumatlar, s.107 (burada göstərilir ki, Qriqoryev Daxili İşlər Nazirliyinə 1844-cü ildə qulluğa keçib).

278. Onun N.Murzakeviç tərəfindən yazılmış nekroloqu üçün bax: Записки Одесского общества истории и древностей, т. III, 1852, s. 521-522.

279. İ.Mixneviçə görə (göstərilən əsəri, s.88): 1852-ci ildən 1856-ci ilədək.

280. Onun haqqında bax: Крачковски. Очерклар, s.164-167.

281. ...İlk vaxtlar, dinləyicilər olmadığından, o (Qriqoryev - A.K.) litsey gimnaziyasının şagirdlərinə ərəb, fars və türk dillərini öyrətməli oldu (4-cü

sinifdən başlayaraq) (N.İ.Veselovskiy, V.V.Qriqorğev... s.36).

282. Veselovski. məlumatlar, s.107-108.

283. Yenə orada, s.108; müq. et: yenə orada, s.39-40.

284. Обзор деятельности Общества с 1900 по 1907 годы. Справочные и руководящие сведения. Отчеты. Курсы востоковедения. СПб., 1907, s.7,13.-1901-ci ilin dekabrından Cəmiyyət knyaz Mixail Nikolayeviçin himayəsi altında idi. Onun vəfatından sonra (dekabr 1909-cu il) 1910-cu ilin fevralında Cəmiyyətə "İmperator cəmiyyəti" adı verildi. Sonralar Cəmiyyət imperatriça Aleksandra Fyodorovnanın "ali himayəsi"ndə idi.

285.Cəmiyyətin 1900-1907-ci illərdəki fəaliyyətinin icmalı s.7-dədir.

286. Şərqşünaslıq cəmiyyətinin Daşkənd bölməsi haqqında bax: Б.В.Лунин. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX- начало XX вв. Ташкент, 1962, s.126-151.

287. Duz bir il əvvəl (24 yanvar 1909-cu il) Xarbində rus şərqşünasları cəmiyyəti yaradılmışdı ki, bu da Peterburqdakı cəmiyyət üçün prototip oldu.- Вах: Отчет о деятельности Общества русских ориенталистов в С.Петербурге за 1910 год. СПб., 1910, с. 3.

288. Устав Общества русских ориенталистов. СПб., 1910, §1.

289. Крачковски. Очерклар, s.142-143.

290. Вестник имп. Общества востоковедения, 1916, N 8, s.123.

291. Yenə orada, N 1, s.20.

292. Обзор деятельности Общества и Практической восточной академии за 1909-1910 гг. СПб., 1910, с. 49.

293. Proqramdan göründüyü kimi, A.N.Samoyloviç osmanlı dilini, "Türkiyənin ümumi очерки"ni, "Türkiyənin yeni tarixi və dövlət quruluşu"nu tədris edirdi (Обозрение преподавания в Практической восточной академии при имп. Обществе востоковедения на 1911-1912 учебный год. СПб., 1911, с.8-9).

294. Вестник имп. Общества востоковедения, 1916, N 8, s.126.

295. Bu vəsaitin birinci hissəsi nəşr olunmamışdı; ç. II, vır. 1: А.Н.Самойлович. Книжка для начального чтения. СПб., 1917; III: А.Н.Самойлович и Х.Н.Кадызаде. Опыт османско-турецкой газетной хрестоматии. SPb., 1915; ç. IV: А.Н.Самойлович и Х.Н.Кадызаде. Образцы частных, торговых и официальных документов. СПб., 1916; ç. V; Османско-русский словарь к частям III-IV (нəşр edilməyib).

296. Обзор деятельности Общества и Практической восточной академии за 1911-1912 гг. СПб., 1913, s.13.

297. Востоковедение в Петрограде. 1918-1922. Pqr., 1923, s.49.

298. Veselovski. Məlumatlar, s.57.

299. Yenə orada, s.58.

300. Nepluyev hərbi məktəbinin (sonralar kadet korpusu) arxivi Moskvadakı Mərkəzi dövlət hərbi-tarixi arxivində (ÜQVIA) saxlanır (f.1754). Bu məlumatlar üçün D.Y.Bertelsə minnətdaram.

301. Описание торжественного акта открытия в Оренбурге Неплюевского военного училища, состоявшегося 1825 года января 2-го дня... - ЦГВИА, ф. 1754 ed. x. 1, v. 35-in arxası.

302. Veselovski. Məlumatlar, s.59.

303. Yenə orada, s.109.

304. Gimnaziyalar barədə məlumatlar aşağıdakı əsərdən götürülüb: Veselovski. Məlumatlar; həmçinin bax: МИФВЯ, I, s.8-10; 32-34.

305. Веселовски. Məlumatlar, s.60.

306. МИФВЯ, I, s.109.

307. Веселовски. Məlumatlar, s.31.

308. МИФВЯ, I, s. 8.

309. Yenə orada.

310. Веселовски. Məlumatlar, s.11; МИФВЯ, I, s.110.

311. V.T.Koçarov. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917). Ташкент, 1966, s.74 (daha sonra, s.75-də verilmiş cədvəldə Şərq siklinə daxil olan fənlər göstərilib: "Sart dili, fars dili, Şərq xəttatlığı").

312. Б.В.Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент, 1958, s.86.

313. V.T.Koçarov, gös. əsəri, s.80.

314. Yenə orada, s.79.

315. Yenə orada, s.102.

316. Б.В.Лунин. Из истории первого высшего востоковедного учебного заведения в Средней Азии.- ОИРВ, сб. VI, s.323.

317. Б.В.Лунин. Научные общества Туркестана..., s.151-155.

318. Veselovski. Məlumatlar, s.32-35, 102.

319. МИФВЯ, I, s.110.

320. Yenə orada.

321. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Bulıç, s.431.

322. И.Покровский. К столетию кафедры татарского языка в духовно-учебных заведениях г. Казани (1800-1900). - Православный собеседник, 1900, май, s.576-609; Veselovski. Məlumatlar, s.43-44.

323. Н.Ильминский. Опыт переложения христианских вероучительных книг на татарские и другие инородческие языки в начале текущего столетия. Казань, 1885, с.168; həmçinin bax: s.168-172.

324. İ.Pokrovskiy, gös. əsəri, s.577-578.-А.А.Тройанскинин nəyi və necə tədris etməsi haqqında bax: yenə orada, s.584; Veselovski. Məlumatlar, s.100-101.

325. Veselovski. Məlumatlar, s.48.

326. Yenə orada, s.44.

327. Yenə orada.

328. Н.Ильминский. Опыт переложения..., с.173-174.

329. И.Покровский, gös. əsəri, s.606-607.

330. Veselovski. Məlumatlar, s.101.

331. Yenə orada, s.48.

332. Yenə orada, s.49.

333. Yenə orada, s.45,101.

334. Yenə orada, s.45.

335. Yenə orada, s.101; Краçkovski. Oçerklər, s.179-181.

336. Вах: Краçkovski. Oçerklər, s.179.

337. Yenə orada, c.181-184; Веселовски. Məlumatlar, c.101; И.Ю.Крачковский. Чернышевский и ориенталист Саблуков.-Избр. соч., т. I, М.-Л., 1955, s.213-219.

338. Veselovski. Məlumatlar, s.101; Краçkovski, Oçerklər, s.184.

339. Veselovski. Məlumatlar, s.110.

340. Yenə orada, s.101-102.

341. Б.В.Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении, с.35; Крачковски. Oçerklər, c.184,188-189.

342. Veselovski. Məlumatlar, s.46-55.

343. Yenə orada, s.55.

344. Yenə orada, s. 55-56.

345. Bu görkəmli tatar alimi, şairi və pedaqoqunun xatirəsinə toplu həsr edilib: Каюм Насыри. 1825-1945. (Материалы научных сессий, посвященных 120-летию со дня рождения). Казань, 1948. Bu topluda aşağıdakı məqalələr çap olunub: М.Х.Ғайнуллин. Каюм Насыри (жизнь и творчество), s.5-38; Н.К.Дмитриев. Каюм Насыри как филолог, с.39-60; Р.А.Хакимова. Каюм Насыри как языковед, с.61-77 (К.Нəsiri haqqında ədəbiyyat üçün bax: s.132-134).

346. Veselovski. Məlumatlar, s.111.

347. Алтайская церковная миссия. СПб., 1865, s.111.

348. Onun haqqında bax: Архимандрит Макарий, основатель Алтайской духовной миссии. Краткие сведения о его жизни и деятельности. По случаю столетней годовщины со дня его рождения (8 ноября 1792 года). СПб., 1892, с.110 (əsərlərinin siyahısı-səh. 106-108; onun haqqında ədəbiyyat - s.108-110); Л.П.Потапов. Очерки по истории алтайцев. М.-Л., 1953, s. 199-202.

349. Алтайская церковная миссия, с.114.

5. Rusiyada türk dilçiliyi tarixindən

350. Onun haqqında bax: Алтайский миссионер, протоиерей Василий Иванович Вербицкий.- "Алтайские инородцы. Сборник этнографических статей и исследований алтайского миссионера протоиерея В.И.Вербицкого". М., 1893, s. VII-XII (Verbitskinin əsərlərinin siyahısı üçün bax: s.XII-XIV); Л.П.Потапов. Очерки по истории алтайцев. М.-Л., 1953, s.199-202.

351. В.И.Вербицкий. 1) Краткая грамматика алтайского языка. Под редакцией Н.И.Ильминского. Казань, 1869 ("Altay dilinin qrammatikası"nda da həmin materiallardan yararlanmışdır); 2) Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. ЗВОРАО, 1888, t, III, s.139-141.

352. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Убрйатова. Очерк, s.4-5.

353. Yenə orada, s.16-17.

354. Вах: Э.К.Пекарский. Словарь якутского языка, t. I, s.I-IV. (Giriş).

355. Н.Остроумов. Татарско-русский словарь. Казань, 1892; Л.Воскресенский. Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов. Казань, 1894, s.110 (qrammatika), s. 374. (sözlük) və s.

356. ЗВОРАО, 1886, t, I, s.38-45; həmçinin bax: Крачковски, Очерклер, s.185-187.

357. Крачковски. Очерклер, s.186.

1. Buliç, s.431-432; В.Т.Терентьева. Еще раз о первой грамматике чувашского языка. ВЯ, 1959, N 3, с.139-140; В.Д.Дмитриев. Документы об издании книги "Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка".-Записки НИИЯЛИ, Чебоксары, 1967, вып. XXXIV, s.153-162. Burada (s.160-162) ЛОААН-da saxlanan (f.3, op. 1, d. 540, vər. 49-un arxası-50,159-un arxası; d. 319, vər.237,238). Bu sənədlərin əsasında dürüst şəkildə həmin qrammatikanın çar olunduğu yer və vaxt aşkarlanır (SPb.,EA mətbəəsi, 1769); müq. et: Yeqorov. Çuvaş sözlükləri, s.115-118; В.Г.Егоров. Первая печатная грамматика чувашского языка 1769 г.-Тюркологический сборник, I, М.-Л., 1951, с.85-92; Д.Д.Шамрай. К истории появления первой грамматики чувашского языка.-Записки НИИЯЛИ, Чебоксары, 1955, вып. XII, Л.П.Сергеев. О памятниках чувашской письменности XVIII века. Записки НИИЯЛИ, Чебоксары, 1970, вып. 46, s.228-232.

2. Казан-татар дилинин грамматикасына намизядлик диссертасийасы щяер олунуб: М.З.Закирова. Исторический обзор грамматики татарского языка. А.к.д.Казань, 1951, с.20.

3. Onun haqqında bax: A.A.Barbier. Pictionnaire des ouvrages anonyms, t. 2. 3 edition, Paris, 1882, stb. 557.

4. Onun haqqında bax: В.Ф.Барановски. Mesgnien Meninski et L`enseignement les langues orientales en Pologne vers la moitie du XVIII siecle.-RO, t. XV. Czo/ 63-71/ 5 Fr. Babinges er. Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundertf. Leipzig, 1919. s.15.

5. Fr.Babinger Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert Leipzig, 1919, s.15.

6. Onun haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: А.Д.Желтяков. История турецкого книгопечатания и периодики от реформ "Низами джедид" до конституции 1876 г.-Тюркологический сборник, 1970, М., 1970, s. 238-240.

7. ЛОААН, f. 3, op. 1, N 547, vər. 99, paraqraf 140; həmçinin bax: Svodnyy kataloq russskoy kniqi XVIII v., t. I, М., 1962, N 1533.

8. И.Ю.Крачковский. Турецкий первопечатник Ибрагим Мутафаррика и его работы по географии.-Тюркологический сборник, I, М.-Л., 1951, с.125; йеня щямин шей: И.Ю.Крачковский. Избр. соч., т. IV, М.-Л., 1957, s.639.

9. İkinci nəşr - SPb., 1794; 3-cü nəşr - Казань, 1811 (sonuncuda qlossari əlifba sırası ilə verilib; nəşir Pyotr Kondirev müqayisə üçün tatar sözləri də əlavə edib); bax: Buliç, s.435-436.

10. Qrammatikanın tərtibi 1798-ci ildə başa çatmışdı (qos.arxiv Тюменской области, г.Тобольск, d.195, 276); 1799-cu ildə Sinod 1 Pavla müraçiat edərək, onun nəşri üçün icazə istəmişdi (NAA, 1969, №3, s.102-103).

11. М.З.Закиев. Роль идей М.В.Ломоносова в становлении лингвистических взглядов представителей казанской школы тюркологов. V sb.: Вопросы тюркологии, UZ Kaz. QPİ, 1970, s.15-16, 17-18.

12. А.Шторх, Ф.Аделунг. Систематический обзор литературы в России в течении пятилетия с 1801 по 1806 г., ч. I, СПб., 1810, N 68 ("Bukvarğ" əvəzinə, yanlışıqla "Əlifba").

13. Веселовски. Məlumatlar, s.110: "Niət-Baki Atnometovım".

14. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Ц.А.Абуладзе. Тюркские переводы словника словаря Сулхан.Саба Орбелиани. Тбилиси, 1968 (gürcü dilində; rusca qısa rezüme - s.194-206; latın transkripsiyası ilə türk sözləri göstəricisi - s.207-256).

15. R.R.Orbeliyə bu mənbəyi göstərdiyinə və istifadə imkanı verdiyi üçün təşəkkür edirəm.

16. Tatar dilinin qrammatikasından bəhs edən zaman, onun müəllifinin İ.Giçanovun qəbul etdiyi sistemdən asılılığı göz qabağındadır.

17. İbr.Halfinin bu əsərinin əlyazması Kazan universitetinin N.İ.Lobaçevski adına Elmi kitabxanasında saxlanır; bax: Fəthiyev. Təsvir, s.27-29.

18. N.İlginskiy. Вступительное чтение к курсу турецко-татарского языка. Казань, 1862, с.15.

19. UZKU, 1837, kn. 1, s.154.

20. Yenə orada, s.136-168.

21. Türk dilinin araşdırılması tarixində saitlərin ahəngi qanununu ilk ifadə edən fransız rəhibi Viqye olub (Viguiet. Elemens de la langue turque ou tables analytiques de la langue turque... Constantinople. 1790, 462 s.4) - Kitabın X fəslində türk danışığı dili nümunələri və gözəl fransız-türk sözlüyü verilib. Bütün bunlar sübut edir ki, Senkovski Viqyenin kitabından asılı idi.

22. İmzasız rəy "Moskovski teleqraf"da çap olunub. 1829, t.XXIX, s.96 (birinci hissəyə rəy); 1830, t.XXX, s.366-369 (ikinci hissəyə rəy).

23. SPb., Vedomosti, 1847, N 84.

24. Yenə orada.

25. Веселовски. Məlumatlar, s.107.

26. Вах: П.С.Савельев. Восточные литературы и русские ориенталисты. - Русский вестник, 1856, t. 2, апрель, kn, II, s.278.

27. Одесский вестник, 1840, N 89.

28. İstanbulda çıxan "Takvimi vakayi" qəzeti bu sözlüyün birinci cildi barədə müsbət rəy vermişdi.

29. Вах: Т.Вianchi. Dictionnaire français-turc. t.t.1, II, Paris, 1843-1846.

30. Kazım bəyin türk dilləri üzrə vəsaitlər tərtibi planı və onun qrammatikasının tərtibi barədə bilgiler üçün bax: Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası. s.12-19.

31. Allgembine Grammatik der Türkisch. Tatarischen Sprache von Mirza A.Kazım-Beg "Aus den Russisehen übersetzt und mit einem Anhang und Schrittpoben herausgegeben von Pr.Julius Theodor Zenker, Leipzig, 1848, 2+XXII+272+7 s.

32. Вах: s.184, 187.

33. Güman ki, 1828-ci ildə Kazan universitetində türk-tatar dili kafedrası yaradılması, həmçinin, 1826-cı il gimnaziya nizamnaməsinə görə Şərq dillərinin üç qrupda: 1)ərəb-fars; 2) türk-tatar-fars; 3) monqol-türk-tatar (bax: Veselovski. Məlumatlar, s.24) qruplaşdırılması nəzərdə tutulurdu. M.Kazım bəy gimnaziyada "Kazan və digər türk ləhcələrindən fərqi göstərməklə türk (Anadolu türkcəsi - *tərc.*) dilini tədris edirdi" (Веселовски.Сведения... s.98).

34. М.А.Казем-Бек. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839, с. III.

35. Amadee P.Jaubert. Elemens de la grammaire turke a l'usage des eleves de lecole royale et speciale des langues orientales vivantes. Paris, 1823, VII+150+30 s.2-ci nəşr, Paris, 1833, onun haqqında bax: Amadey Jobert (Nekroloq). - ЖМНП, 1847, ç.53.

36. М.А.Казем-Бек. Грамматика турецко-татарского языка, с.VI-VII.

37. Yenə orada, s.IX.

38. Artin Hindoglu. Grammaire theorique et pratique de la langue turke, tela quelle est parlec a Constantinople, Paris, 1834, с.VII+182.

39. М.А.Казем-Бек. Ассерб ас-Сеййар, или Семь планет, содержащий историю крымских ханов. Казань, 1832.

40. İ.N.Berezin. Дополнения к тюркской грамматике.-ЖМНП, 1846, N 11, с.22.

41. СПб., ведомости, 1847, N 85.

42. Десятое присуждение учрежденных П.Н. Демидовым наград. 17 апреля 1841 г., СПб., 1841, s.211-247 (alman dilində).

43. A.Grammar of the turkish, by Pavids. Lendres, 1832.

44. Финский вестник, 1847, т.XIX, №VII, отд.V, с.40.

45. Вах: Jahrbücher für Wissenschaftliche Kritik. Berlin, 1841, №119-120, stb.967-976.

46. ЖМНП, 1846, ç.LII, s.103-129.

47. СПб., Ведомости, 1847, №84-85

48. O.Böhtlingk. Kritische Bemerkungen zur zweiten Ausgäbe von Kasem-Bek's Türkisch - tatarischer Grammatik rum Original und zur deutschen Ubersetzung von Dr.J.Th.Jen Fer- Bull. 1848, t.V, №19-20, stb.289-301, №21,

stb.321-336; №22, stb.337-352; №23, stb.353-368.

49. W.Schott. O.Böhtlingk. Kritische Bemerkungen... – Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, herausgegeben von A.Ermann, Bd. VIII, Berlin, 1850, s.27-35.

50. O.Böhtlingk. Entgegnung auf einen Artikel von Heim Schott... – Bull. Hist.-phil., 1850, t.VII, №11-12, stb.161-171; yenə həmin şey: Mel. Asiat., 1852, s.193-206.

51. А.М.Демирчизаде. "Грамматик турецко-татарского языка" профессора Казем-бека. В сб.: Проблемы тюркологии и истории востоковедения, Казань, 1964, s.56-69.

52. A.Mirzə Kazım bəyin əsərlərinin təhləli haqqında akademik Dornun türk dilini müvəqqəti öyrənmək üçün təqdim etdiyi kitab üçün bax: Двадцать четвертое присуждение учрежденных П.Н.Демидовым наград. SPb., 1855, s.95-98.

53. В.И.Асланов, М.А.Казем-Бек - Языковед. - СТ, 1970, №6, s.62-69.

54. SPb., Vedomosti, 1847, №85.

55. M.İvanovun qrammatikası və müntəxabatı haqqında rəy üçün bax: Отечественные записки, 1842, t.XXV, №12, s.55; Maek, 1843, t.VIII, s.44.Krımski. Türklər, s.168, №85.

56. İ.N.Berezin. Александр Касимович Казем-Бек. Протоколы заседаний Совета С.-Петербургского университета, 1872, №4.

57. İ.N.Berezinin elmi fəaliyyətinə dair ən son rəylər üçün bax: Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.25-37.

58. N.İ.Berezin. Ярлыки крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея. Зап., Одесск, общ.истории и древностей, 1872, t.VIII. Məlumatlar toplusuna əlavə, s.10-23.

59. Bötlinqkin qrammatikası fotomexaniki üsulla yenidən nəşr edilib: Indiana Universiti Publications Uralie And Altaic Series vol.35. The Hague. Mouten, 1964. - Bötlinqkin araşdırmasına ən son rəyi Menges verib: Oriens, 1965-1966, vol.18,19, Leiden, s.449-450.

60. Bax: Livotova, Portuqal. Şərqsünaslıq, №382, 385, 391.

61. Yenə orada, №371, 375, 376.

62. Ubryatova. Oçerk. s.15; E.İ.Korkina. rabota O.N.Betlinqka "O əzike əkutov". - ST, 1971, №4, s.124-131.

63. Schott. Ueber die jakutische Sprache - Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland, Berlin, 1843, s.333-342.

64. Ubryatova. Oçerk, s.9-11.

65. A.S.Puşkin adına Yakutiya dövlət kitabxanasında əlyazma saxlanır (185 vərəq): (С.В.Ястремский) Якутская грамматика по Бетлингку (1887-1888); см.Н.Е.Петров. Якутский язык (Указатель литературы), Якутск, 1958, №314.

66. Bu əsərin hərtərəfli araşdırılması üçün bax: O.Böhtlingk. Zur türkisch-tatarischen Grammatik, c.114-141.

67. Wt.Kotwiczi i M.Kotwiczowna. Ориенталиста Антонии Muchlinski. Zycie i dziele. Wilno, 1935, s.55-61.

68. Lazark lüğəti haqqında rəyi ərəb-fars dilləri üzrə mütəxəssis, Şərq ədəbiyyatı doktoru, prof. S.İ.Nazuryan (1812-1879) yazıb. Bax: современная летопись. Воскресные прибавления к "Московским ведомостям", 1864, №14, s.10.

69. Bu sözlüyün nəşri təşəbbüsü B.A.Dorna məxsus idi. Bax: Veselovski. ROA tarixi, s.126-127.

70. В.В.Вельяминов-Зернов. джагатайско-турецкий. СПб., 1868, s.7-9 (ön söz). - Elə buradaca sözlüyün digər nəşrləri, araşdırılması və hazırkı nəşrin prinsipləri haqqında arayış verilir (s.1-7, 9-27). Ön sözün sonunda V.V.Velyaminov-Zernov yazırdı: "...hazırda çap etdirdiyim mətnin bir növ davamı və açıqlaması olacaq əsəri nəşrə hazırlamaqla məşğul olduğumu söyləməyi də borc bilirəm" (s.27). Lakin vəd edilən əsər çap olunmadı ki, bunun da səbəbi V.V.Velyaminov -Zernovun ağır xəstəliyi idi.

71. А.К.Воронков. "Badai al-luqat". Словарь Тали имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961, s.21-27.

72. Veselovski. Məlumatlar. s.111.

73. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Krımski. Türklər, s.168-172.

74. Yenə orada, s.175.

75. Fotomexaniki yolla yenidən çap edilib: издательство восточной литературы. М., 1960.

76. Onun haqqında bax: СПб. Университети биографик сюзлиц, т.1, s.95-96.

77. Budaqovun sözlüyünə rəylər üçün aşağıdakı qəzetlərə bax: 1) СПб., ведомости, 11 март, 1871, №70 ("P.P-o" imzası, güman ki, "P.İ.Paşino" bildirir); 2)Qolos, 1871, №97 (imzasız).

78. Terentyevin araşdırmasının qırğız və özbək bölmələri alman dilinə tərcümədə Berlin Şərq dilləri seminarı tərəfindən çap edilmişdi. Bax: Krımski. Türklər, s.127.

79. ЗВОРАО, 1890, t.İV s.123-124.

80. N.K.Dmitrieva. Труды русских ученых в области тюркологии. - Ученые записки МГУ, 1946, вып.107, t.III, кн.II, s.65. - həmçinin bax: М.Михайлов. об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии. В сб.: Вопросы языка и литературы стран Востока, М., 1958, s.291-292.

81. Bax: s.249.

82. Tripolidən olan ərəb-suriyalı A.F.Xaşab 1902-ci ildə S.-Peterburq univresitetinin iki - Şərq dilləri və hüquq fakültəsini bitirmişdi. 1904-1919-cu illərdə Şərq dilləri fakültəsində ərəb dili müəllimi olub. Bax: Veselovski.Spisok (Siyahı)... s.33

83. Onun haqqında bax: N.P.Aşmarin - основоположник чувашского языкознания. Сборник статей. Чебоксары, 1971; elə buradaca onun çap edilmiş əsərlərinin siyahısı (s.261-266) və onun haqqında ədəbiyyat (s.266-270) göstəricisi verilib.

84. Fotomexaniki üsulla yenidən çap edilib: Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Bloomington, The Hague, 1970.

85. M.Ш.Ширалиев. Н.И.Ашмарин и развитие азербайджанской диалектологии (К 100-летию со дня рождения) - СТ, 1970, №6, s.70-76.

86. Kırımski. Türklər, səh.141-145; A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966, s.332.

87. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Kırımski, Türklər, s.143-145; A.Abdullayev, gös.ələri, s.13-14; Azərbaycanca kitab (Bibliografiya). В трех томах. 1 том. 1780-1920. Баку, 1963, №133, 232, 243, 252, 253, 262, 273, 293, 307, 444, 549, 570, 714, 715, 921, 929, 971.

88. Bax: M.Ф.Ахундов. Избранные филологические произведения. Баку, 1953.

89. Kırımski. Türklər. s.124-131. A.N.Kononov. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, s.9-14.

90. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Mazitova. Türk-tatar dili kafedrası, s.11-42.

91. Bax: А.П.Базиянц. Лазаревский институт восточных языков. М., 1959, s.17.

92. Daha ətraflı məlumat üçün bax: A.P.Vekilov. Изучение турецких диалектов Малой Азии дореволюционными и советскими учеными. - УЗИБАН, 1960, т.ХХV, s.291-302.

93. A.Kırımski. Türklər, s.145-147; H.A.Баскаков. К истории изучения туркменского языка. Ашхабад 1965, s.35.; З.Б.Мухамедова. Туркменский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, s.120-140. - А.А.Курбанов. Обучение в конфессиональных и русско-туземных школах б. Закаспийской области. - Ученые записки Туркм. гос.ун-га им. И.М.Горького, 1956, вып.VIII, с.37-92; П.Азимов. Вопросы туркменского языка. Ашхабад, 1969, с.11-12 (туркмян дилиндя); А.П.Поцелуевский. История изучения туркменского языка. В сб.: Материалы 1-й конференции АН СССР по изучению производительных сил Туркменской ССР, вып.3, Л., 1933.

94. H.Vambery. Die Sprache der Turkomanen und der Piwan Machmud-Kulis - ZPWG, 1879, Bd. 33, Berlin.

95. A.N.Samoyloviçin türk mənşəli sahəsindəki araşdırmaları haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: Ф.Д.Ашина. Александр Николаевич Самойлович (1880-1938). - НАА, 1963, №2, s.253 və ardı.

96. Kırımski. Türklər, s.147-151; Ə.V.Севортян. Крымско-татарский язык. В сб.: Языки народов СССР. Т.II. Тюркские языки, М., 1966, s.234-259.

97. Kırımski. Türklər, s.167-172; M.З.Закиев. Татарский язык. - В сб.: Языки народов СССР. Т.II. Тюркские языки, М., 1966, s.139-141; M.З.Закирова. Исторический обзор грамматик татарского языка. А.к.д. Казань, 1951, с.20.; M.Нугманов. Русско-татарские рукописные словари XVII-XVIII веков. İzd. KU, 1969, 112 (tatar dilində).

98. H.Feyzخانovun qrammatikasının təhlili üçün bax: Ф.С.Сафиуллина. Хусейн Фейзханов. - V sb.: Вопросы татарского языкознания, кн.2-я, Казань, 1965, s.413-415.

99. Kırımski. Türklər, s.172; T.M.Qarıpov. 1) Изучение башкирского языка в дореволюционный период. - V sb.: Вопросы башкирской филологии, М., 1959, s.35-42; 2) Библиография по башкирскому языкознанию. Вып. 1. (до Великой Октябрьской социалистической революции) - Yenə orada, s.153-155; A.A.Юлдашев. Башкирский язык. В.сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, s.56-72.

100. Buliç, s.435.

101. H.B.Бурганова, Л.Т.Махмутова. К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров. - V sb.: Материалы по татарской диалектологии, 2, Казань, 1962, с.7.

102. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Башкирские народные сказки. Записи А.Г.Бессонова. Уфа, 1941 (redaktor N.K.Dmitriyevin ön sözü - s.3-39; qeydlər - s.350-365) - A.Q.Bessonov haqqında bioqrafik məlumatlar üçün həmçinin bax: S.N.Muratov. Башкирская сказка в записи А.Г.Бессонова из рукописного собрания Института востоковедения АН СССР. - V sb.: История, культура, языки народов Востока, М., 1970, s.178-189.

103. Türk gün yazısının damğa (tamq) mənşəli olmaları fikri akademik A.A.Şifner irəli sürmüşdü. Sonralar bu ideyanı Vamberi, Aristova, Mallitski dəstəkləmişlər. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Bernştam. Sosial-iqtisadi quruluş. s.14.

104. A.Kırımski. Тюркляр. с.173-174; H.Наджип. Казахский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959. s.73-90; S.K.Кенесбаев. Основные вехи изучения языка казахского народа. - В сб.: Октябрь и наука Казахстана, Алма-Ата, 1967, s.527-551; P.Нурмагамбетова. О дореволюционных казахско-русских словарях. - Изв. АН

Каз.ССР. Сер.обществ., 1967, №4, с.74-78 (газах дилиндя)" К.Ш.Хусайнов. Исследование фонетики и лексики казахского языка в трудах В.В.Радлова. А.к.д.Алма-ата, 1971.

105. P.M.Melioranskinin qazax sintaksisi fransız dilinə tərcümə edilib: La syntaxe kirghise de P.M.Melioranski traduite de Russe par E.de Zacařarko et commentee par W.Bang. - Мусеон, 1921-1922, XXXIV, s.217-250; XXXV, s.49-108.

106. Kırmski. Türklər, s.176-180; A.K.Боровков. Узбекское языковедение. - В сб.: 25 лет советской науки в Узбекистане, Ташкент, 1942, s.279-291; Baskakov. Giriş, s.21-22.

107. Onlar haqqında bax: A.K.Боровков. Узбекское языковедение, с.282-283; Крымски, Türklər, s.178-179.

108. К.К.Юдахин. Некоторые особенности карабулакского говора. - В сб.: В.В.Бартольд, Ташкент, 1927, s.401-402.

109. Kırmski. Türklər, s.183-184; Убрийатова, Очерк.

110. Onun haqqında bax: N.İ.Leonov. Aleksandr Fedoroviç Middendorf. M., 1967.

111. Э.К.Пекарский и Н.П.Петров. Работы политехников по изучению якутского языка во II половине XIX века. - V sb.: Сто лет якутской ссылки, М., 1934, s.344-351.

112. Ubryatova. Oçerk, s.7.

113. Ö.Böhtlingk. Zur jakutischen grammatik. Bull, hist-phil., 1859, t.XVI, №17-18, stb.269-275; №19, stb.289-290. Yenə həmin şey: Mel.Asiat., t.III, 1859, s.643-652.

114. Bu işlərin dəyərləndirilməsi üçün bax: Убрийатова. Очерк, s.19-21. V.F.Miller. razbor "Грамматики якутского языка" Ястремского - Этногр.обозрение, 1901, №2, s.168-169.

115. Э.К.Пекарский. Заметки по поводу редакции "Верхоянского сборника" И.А.Худякова. - İzv. Vost.- Sib.otd. Russk. qeoqr. obh., 1895, t.26, №4-5, s.197-205; həmçinin bax: И.А.Худяков. Краткое описание Верхоянского округа. Л., 1969.

116. Bu məqalə ayrıca fəsil kimi verilib: Л.Н.Харитонов. Современный якутский язык. Якутск, 1947, с.279-306.

117. Kırmski. Türklər, s.184-186; Buliç, s.421-423, 430-434; Yeçorov. Çuvaş sözlükləri.

118. Veselovski. Məlumatlar, s.49.

119. Daha ətraflı məlumat üçün bax: В.Г.Егоров. Роль И.Я.Яковлева в создании алфавита и письменности. - V sb.: Итоги юбилейной научной сессии, посвященной столетию со дня рождения И.Я.Яковлева, Чебоксары, 1949.

120. Л.В.Батманова. История изучения киргизского языка. А.к.д. Л., 1952, s.18. И.А.Батманов. Краткое введение в изучение киргизского языка. Фрунзе, 1947, s.115.

121. Rusçaya tərcüməsi üçün bax: Ч.Ч.Валиханов, Собр.соч. в пяти томах, т.I, Alma-Ata, 1961, s.289-300 (qeydlər - s.670-672).

122. Tam j, s.301-379; qırğız dili haqqında bax: s.363-366 (burada 34 qırğız sözü rusçaya tərcümə və qazaxça qarşılığı, eləcə də fonetika və leksikaya dair qeydlər verilib); "Самородная словесность" ("Saf ədəbiyyat") bölməsində qırğız folkloru haqqında qeydlər təqdim olunub (s.366-369).

123. Daha ətraflı məlumat üçün bax: İ.A.Batmanov, gös.əsəri, s.107-109.

124. N.A.Baskakov. 1) К истории изучения хакасского языка. Записки Хакасского НИИЯЛИ, Abakan, 1951, вып.2, s.85-104; 2) Хакасский язык. - V sb.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., s.154-162. А.И.Инкижекова. К истории развития хакасской письменности. Zapiski NiiЯLI, Abakan, 1951, вып.2, s.119-134.

125. L.P.Potarov. Происхождение и формирование хакасской народности. Abakan, 1957, s.278.

126. Müasir terminologiyada - Tuva.

127. Q.F.Babuşkin, Г.И.Донидзе. Шорский язык. - В сб.: Языки народов СССР. Т.П.Тюркские языки, М., 1966, s.467-481.

128. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Н.П.Дыренкова. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941, s.3-6.

129. A.Kırmski. Türklər, s.175-176; S.E.Malov. Предисловие. В кн.: Н.П.Дыренкова. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940, с.9-10; Л.П.Потанов. Изучение алтайцев русскими учеными в дореволюционный период.- Ученые записки Горно-Алт. НИИЯЛИ, 1958, вып.2, s.3-23; Н.А.Баскаков. 1) К истории изучения алтайского языка. Yenə orada, с.24-38; 2) Алтайский язык. М., 1958; 3) Алтайский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, с.142-154.

130. С.Е.Малов. Каракалпакский язык и его изучение. - V sb.: Каракалпакия, т.II, Л., 1934, s.200-207; Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, П.М., 1952, s.9-11; А.А.Коклянова. Каракалпакский язык. - V sb.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, s.91-99.

131. H.Vambery. Sçagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867.

132. Kırmski. Türklər, s.136-137; Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, s.3-11.

133. Kırmski. Türklər, s.155-157; К.М.Musaev. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, s.25-34.

134. Baskakov. Giriş, s.233.

135. Daha ətraflı məlumat üçün bax: К.М.Musayev. gös.əsəri, s.26.

136. K.M.Musayev. gös.əşər. s.31.
137. Yenə orada, səh.30.
138. Kırımski. Türklər, s.166-167; М.Н.Хабичев. Карачаево-балкарский язык. - В сб.: Языки народов СССР. Т.П. Тюркские языки, М., 1966, с.213-233.
139. A.Kırımski. Türklər, s.166-167; Н.З.Гаджиева. Кумыкский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, s.114-120; A.Q.Mağomedov. Kumıkskiy əzik. - V sb.: Языки народов СССР. Т.П. Тюркские языки, М., 1966, s.194-212; N.K.Dmitriev. Из истории русского кумыковедения. Вестник АН СССР, 1948, №5, s.107-108.
140. Fransızcaya tərcüməsi: Voyage au Caucase et en Georgie, Paris, 1832.
141. Qumıqışche Gespräche. Nach einer vom Akademiker Schiefner mitgeteilten Handschrift abgeschrieben von C.Salemann. Reval, 1871.
142. Н.К.Дмитриев. Материалы по истории кумыкского языка. - V sb.: Языки Северного Кавказа и Дагестана, вып. II, М.-Л., 1949, s.183-247.
143. Мухаммед-ефенди Османов. Сборник стихов. Издал М.Алибесков. Изд. Дагполист просвета, 1926 (ərəb əlifbası ilə).
144. Kırımski. Türklər, s.165-166; Н.З.Гаджиева. Ногайский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, s.163-169.
145. Buliç, s.425.
146. Daha ətraflı məlumat üçün bax: М.К.Милых. Ногайские тексты. В сб.: Языки Северного Кавказа и Дагестана, вып. II, М.-Л., 1949, с.248-295.
147. Kırımski. Türklər, s.176; Н.А.Баскаков. Тувинский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР, М.-Л., 1959, s.163-169.
148. Daha ətraflı məlumat üçün bax: N.F.Katanov. Опыт исследования урянхайского языка, Казань, 1903, s.IX-XI.
149. Kırımski. Türklər, s.180-183; S.E.Malov. Изучение живых турецких наречий Западного Китая. - V sb.: Восточные записки, I, Л., 1927, s.163-172; А.А.Коклянова. Уйгурский язык. - В сб.: Младописьменные языки народов СССР. М.-Л., 1959, s.170-181. А.Т.Кайдаров. 1) Уйгурский (новоуйгурский) язык. - В сб.: Языки народов СССР. Т.П. Тюркские языки, М., 1966, s.363-386; 2) Уйгурский язык и литература. Аннотированный библиографический указатель, т.1, Алма-Ата, 1962; 3) Развитие современного уйгурского литературного языка. 1. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. Алма-Ата, 1969, с.56-123.
150. А.Т.Кайдаров. Уйгурский (новоуйгурский) язык, с.363.
151. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Malov, PDTP, s.108.
152. N.N.Pantusovun əlyazmaları Kazan universitetinin N.İ.Lobaçevski adına Elmi kitabxanasında saxlanılır; bax: С.Б.Радзиевская. Описание

рукописей Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского. вып.И, Фольклор. Казань, 1958, s.26-28.

153. Э.В.Тенишев, Б.Х.Тодаева. Язык желтых уйгуров. М., 1966 (библиография - с.82-83).

154. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Путешествие Г.Н.Потанина. 1884-1886. Т.1-2, СПб., 1893 (бах: т.1, s.440-444; т.2. s.426-437).

155. C.G.E.Mannerheim. A visit to the Sarö and Sherie yöğurs. - Journal de la Societe Finno-Ourgrienne, Helsingfors, 1911, XXVII.

156. Э.В.Тенишев. Саларский язык. М., 1963, с.56.

157. Yenə orada, s.8.

158. А.П.Дульзон. Чулымско-тюркский язык. - V sb.: Языки народов СССР. Т.П. Тюркские языки, М., 1966, с.446-466.

159. Д.Г.Тумашева. 1) Язык западносибирских татар. Грамматический очерк и словарь. Казань, 1961; 2) Язык сибирских татар, ч.2, Казань, 1968; Г.Х.Ахатов. Диалект западносибирских татар. Уфа, 1963; Л.В.Дмитриева. Язык барабинских татар. - V sb.: Языки народов СССР. Т.П.Тюркские языки, М., 1966, с.155-172.

160. А.П.Дульзон. Диалекты татар - аборигенов Томи. - Ученые записки Томск. гос.пед.ин-та, 1956, т.XV, с.297-378; Д.Г.Тумашева. Язык сибирских татар, ч.2, с.128-175.

161. Daha ətraflı məlumat üçün bax: А.П.Дульзон. Диалекты татар-аборигенов Томи, с.303.

162. Kəşfi oxunması və araşdırılması tarixi üçün bax: А.Н.Самойлович. Материалы для указателя литературы по енисейско-орхонской письменности - Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела имп. Русск.Геогр. общ. за 1912 г., т.XV, вып.1, СПб., 1914, с.55-80; Малов. ПДТП, с.11-92; С.Е.Малов. 1) Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1959; Бернштам. Сос.игтис.гурулуш, с.11-22; С.Г.Кляшгорный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964, с.5-17; 44-77; И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959; И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962; А.М.Щербак. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения. - Тюркологический сборник. 1970, М., с.111-134.

163. Onun haqqında bax: Памяти В.Томсена. К годовщине со дня смерти. Л., 1928; А.Д.Руднев. Вильгельм Томсен. - Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Русск.геогр.общ. за 1912 г., т.XV, вып.1, СПб., 1914, s.8-15; А.Н.Самойлович. Вильгельм Томсек как тюрколог - Yenə orada, s.16-22; В.А.Гордлевский. Вильгельм Томсек (К

семидесятилетию со дня рождения) - Избр.соч., т.IV, М., 1968, s.373-374; A.Dilaçar. Thomsen. Ankara, 1963, s.40.; A.Qaydarov. 125 лет со дня рождения В.Томсена. - Изв.АН Каз.ССР. Сер.обществ., 1967, №3, s.106-108 (qazax dilində).

164. W.Barthold. Die historische Bedeutung der alttürkischen, Insehrten, s.1-36.

165. Daha ətraflı məlumat üçün bax: Bernştam. Sosial-iqtisadi quruluş, s.20-21; S.Q.Kləştornıy, gös. əsəri, s.5-10.

166. Daha ətraflı məlumat üçün bax: D.M.Nasilov. Изучение памятников древнейтюрского языка в отечественном востоковедении. - Тюркологический сборник. 1970, М., 1970, с.93-110; Л.В.Дмитриева. Древнейтюрские материалы (уйгурским письмом) в Институте востоковедения АН СССР. - V sb.: Страны и народы Востока, 1969, вып.VIII, s.222-228.

167. V.V.Radlov bu poemanın adını ilk dəfə belə transkripsiya etmişdi; sonralar V.Tomsen yeni - indiki artıq hamı tərəfindən qəbul olunan transkripsiya təklif etdi: Kudatqu-biliq.

168. Əsas bibliografiya üçün bax: Malov. ПДТП, s. 302-304.

169. W.Radloff. Uigurische Sprachdenkmaler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S.Malov herausgegeben. Leningrad, 1928; Daha ətraflı bax: D.M.Nasilov, gös. əsəri, s. 96-97.

170. Daha ətraflı bax: D.M.Nasilov, gös. əsəri.

171. Daha ətraflı bax: A.K.Borovkov. Очерки по истории узбекского языка. (Определение языка хикматов Ахмада Ясеви). - SV, 1948, sb. V. s. 229-250.

172. Əsas bibliografiya - : Malov. PDTP, s. 321-322.

173. Yenə orada, s. 340-341.

174. Daha ətraflı bax: Kırmski. Türklər, s. 161-165.

175. Вах: Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод академिका В.В.Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Конов. М.-Л., 1962.

176. Daha ətraflı bax: Ч.Джумагулов. язык сиро-тюркских (несто-рианских) памятников Киргизии. Фрунзе, 1971.

177. Вах: Kırmski. Türklər, s. 120-124; İ.A.Batmanov. Краткое введение в изучение киргизского языка, с.80-93 Н.А.Баскаков. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования. - Труды Инст. Языкозн. АН СССР, 1952, т.И, с.7-57.

178. Bəzən türk dillərinin daha bir təsnifatının müəllifi kimi, N.F.Katanovun da adını çəkir və bu zaman 29 yanvar 1894-cü ildə Kazan Universitetində oxuduğu giriş mühazirəsini göstərir: Türk-tatar tayfalarının etnoqrafik icmalı (Этнографический обзор турецко-татарских племен. Казань, 1894, с. 8-9). - Lakin türk diillərinin burada təklif olunan bölgüsü

orijinal deyil və əsasən, V.V.Radlovun təsnifatını təkrarlayır.

179. Bu araşdırmaya dair anonim qeyd çap olunub: Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, herausgegeben von A.Erman,Berlin, 1850, Bd. VIII, s. 646-650.

180. O.Böhtling. Über die Sprache der Jakuten, s.XXXVI, qeyd 77; Н.Илминский. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка, с.20-21; А.Н.Самойлович. И.Н.Березин как тюрколог. - ЗКВ, т.И, с. 166-167.

181. В.Д.Смирнов И.Н.Березин (некролог). - ЖМНП, 1896, ч. 305, №5, отд. 4, с. 32.

182. E.Beresine. Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des des dialectes turcs. - УЗКУ, 1849, kn. 2, s. IX.

183. Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей сведения об их численности. Живая старина, 1896, вып. III-IV, s. 454-456.

184. Bütün mövcud türk dillərinin ətraflı icmalı üçün bax: A.Dilaçar. Türk diline genel bir bakiş. Ankara, 1964, s. 40-68.

185. И.Бодуэн де Куртене. Заметки на полях сочинения В.В.Радлова "Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen". - Jivə starina, 1909, вып. II-III, s. 200.

186. Dorn, s. 2-5; daha sonra bax:Dorn, Aziatskiy muzey. Otd. ott.: ZIAN, t. V, 1864, s. 25-36.

187. Bu iki kolleksiya haqqında ilkin məlumatı X.D.Fren rus dilində çap etdirmişdi: Прибавление к № 93 "СПб. Ведомостей", 1819 г.; Прибавление к № 21 "СПб. Ведомостей", 1826 г.; alman dilində çap olunub: Dorn, s. 201-216, 279-294.

188. ЛОИВ-dəki Şərq əlyazmalarının ucdantutma təsviri üzrə iş 50-ci illərdə başlanmış və əsrimizin (XX əsr - tərc.) 60-cı illərinin sonunda, əsasən, başa çatdırılmışdır.

189. Kolleksiyanın siyahısına bax: L.V.Dmitrieva, A.M.Muqinov, S.N.Muratov. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Ы. История. М., 1965, с. 3-4.

190. Yenə orada, s. 4-5.

191. Вах: S.N.İvanov. Nikolay Fedoroviç Katanov. 1862-1962. М.-Л., 1962 (bibliografiə trudov Н.Ф.Катанова - s. 94-104; bax: №№ 31, 52, 123, 133, 142).

192. Türk əlyazmaları haqqında bax: Отчет имп. Публичной библиотеки за 1873 год. СПб., 1875, s.19-22; за 1874 год, СПб., 1875, s.72-92; за 1875 год. СПб., 1877, s.21-28, 42-44, 98-99; за 1876 год, СПб., 1878, s.167-168, 184-186; за 1877 год, СПб., 1879, s.111-112; за 1878 год, СПб., 1879, s.82-86; за 1879 год, СПб., 1880, s.20-29, 80; за 1880 год, СПб., 1882, s.55-56; за 1881 год, СПб., 1883, s.45052; за 1883 год, СПб., 1885, s.187, 2270231,

261-262; za 1887 qod, SP6., 1890, s.235-242; za 1893 qod, SP6., 1896, s.14-55.

193. V.D.Smirnovun kataloqu fotomehaniki üsulla AFR-də "O.Xarrasovits" (Visbaden) şirkəti tərəfindən 1971-ci ildə təkrar çap olunub.

194. Вах: А.Т.Абрамов. Библиотека Восточного факультета. - Ученые записки ЛГУ. Сер.востоковедческих наук, 1960, вип.13, s.177-188.

195. А.Ромаскевич. Список персидских, туренко-татарских и арабских рукописей библиотеки Петроградского университета. - ЗКВ, 1925, т.1; А.Т.Тақирджанов. 1) Таджикско-персидские и тюркские рукописи Восточного факультета ЛГУ. - Вестник ЛГУ, 1957, №8, с.63-69; 2) Список таджикских, персидских и тюркских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ, М., 1967, с.19.

196. N.Katanov. İmp. Kazanского почетный член, профессор и библиотекарь Иосиф Федорович Готвальд. Казань, 1900.

197. N.A.Burov. Историческая справка о времени основания Ташкентской Публичной (ныне Среднеазиатской) библиотеки. - В сб.: В.В.Бартольд, Ташкент, 1927, s.122-124.

198. V.R.Rozenin rəyinə bax: ZBOPAO, 1891, t.V, s.123-124.

199. Olun haqqında bax: Б.В.Лунин. Ориенталист-туркестановед Евгений Федорович Каль. - Ученые труды Ташк. гос.ун-та им. В.И.Ленина, 1966, вып.295, с.106-124.

200. Собрание Восточных рукописей АН УзССР, т.1-VIII. Ташкент, 1952-1967.

201. Krimski. Türklər, s.202-203.

202. Daha ətraflı məlumat üçün bax: İ.Q.Dobrodomov. История лексики тюркского происхождения в древнерусском языке (на материале "Повести временных лет"). А.к.д.М., 1966, s.3; Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР, М., 1969, s.280.; N.Poppe, Jr.A survey of studies of Turkis loan-words in the russian language - CAJ, 1966, vol. XI, №4, s.287-310.

203. М.И.Сухомлинов. О языкознании в древней России. Отд.отг.: Ученые записки Второго отделения АН, 1854, кн.1, с.35, сн.2; шямчинин бax: Ю.Н.Завадовский. К вопросу о восточных словах в "Хождении за три моря" Афанасия Никитина. 1466-1472. Труды Института востоковедения АН УзССР, Ташкент, 1954, вып. III.

204. И.М.Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960, s.361.

205. SP6. universitetinin bioqr. lüğəti, t.II, s.199.

NƏTİCƏNİN ELMİ ƏDƏBİYYATI VƏ QEYDLƏR

1. Bartold. Araşdırma tarixi, s.232.

2. А.В.Попов. Русские писатели на Кавказе. А.А.Бестужев-Марлинский, вып.1, Баку, 1949, s.11.

3. Yənə orada, səh.13, 16 və sonra.

4. Н.К.Дмитриев. Несколько турецких слов в записи Пушкина. Литературное наследство, кн.16-18, М., 1934, s.319-320; M.S.Mixaylov. Произведения А.С.Пушкина на турецком языке. Труды Моск.инст. востоковедения, 1951, №6, s.149-150.

5. М.С.Михайлов. К вопросу о занятиях. М.Ю.Лермонтова "татарским" языком. - Тюркологический сборник, I, М.-Л., 1951, s.127-135.

6. М.С.Михайлов. Русские классики второй половины XIX века и советские писатели в Турции. А.к.д. М., 1951, с.12-13, 130.

7. И.Ю.Крачковский. Чернышевский и ориенталист Г.С.Саблуков. - В сб.: Н.Г.Чернышевский, 1889-1939. Труды научной сессии к 50-летию со дня смерти, Л., 1941, с.34.

8. Yənə orada, s.34.

SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI

(1917-1967)

I

Türklərin və rusların çoxəsrlik qarşılıqlı sıx əlaqələri, sonralar – türkdilli xalqlarla şərq slavyan xalqlarının – rusların, ukraynalıların və belarusların qarşılıqlı bağlılığı öz açıq-aydın əksini ümumişlək leksikada, təsərrüfat leksikasında, coğrafi adlarda, bəzi ümumi məişət detallarında, adət və ənənələrində və s. tapmış, qarışıq nikahlar və tarixi şərait belə bir vəziyyət yaratmışdır ki, yüzlərcə rus və Ukrayna soyadı türk mənşəyindən gəlir. Məsələn, Aksakov, Arakçeyev, Bulqakov, Tyutyunnik və s.

Türk dillərinin elmi şəkildə öyrənilməsinin ümidverici təməli Rusiyada türkdilli xalqlarla bilavasitə qonşuluq və sıx qarşılıqlı təmas, əskidən rus və türk dillərini bilmə və ünsiyyət təcrübəsinə bağlı olaraq I Pyotrun məlum mədəni islahatlarına söykənir [1].

XVIII əsr ərzində çoxlu alimlərin və praktklərin cəhdləri ilə elə bir zəruri bünövrə yaradılmışdır ki, həmin bünövrə üzərində XIX əsrdə V.V.Radlov, M.K.Kazım bəy, P.S.Savelyev, V.V.Qriqoryev, O.N.Bötlinq, V.V.Vel-yaminov-Zernov, P.İ.Demezov, N.İ.İlminski, İ.N.Berezin, L.Z.Budaqov, P.M.Melioranski, V.D.Smirnov, V.V.Bartold kimi məşhur görkəmli türkoloqlarla bağlı rus türkologiya elmi formalaşmış və inkişafa başlamışdır.

XX əsrin əvvəllərində (oktyabraqədərkə - sovet dövrünəqədərkə dövr) rus türkologiya məktəbi adları ölkə türkologiyasına şərəf və iftixar gətirən yüksək dərəcəli alimlər silsiləsi ilə təmsil olunur: V.V.Radlov, V.V.Bartold, P.M.Melioranski, V.D.Smirnov, E.K.Pekarski, A.Y.Krımski, A.N.Samoyloviç, S.Y.Malov, N.F.Katanov, N.İ.Aşmarin, V.A.Boqoroditski, V.A.Qordlevski və b. Oktyabrdansonrakı sovet dövrü rus türkologiyasının inkişafı tarixində açıq-aydın şəkildə əski rus türkologiyasının araşdırma və filoloji texnikasının uğurlu və üstün özəlliklərinin qorunub saxlanması, əlaqə və varislik özünü göstərir.

İki dövrün türkologiyasındakı əlaqə və varislik sayəsində yuxarıda adları çəkilən alimlərin əksəriyyətinin elmi araşdırmaya inqilabdan əvvəl başlayıb yeni dövrdə həmin araşdırmaları uğurla davam etdirmələri yeni türkologiyanın əsasını qoymuşdur.

II

SSRİ-də türk dilləri (bu dillərdə danışanların kəmiyyətinə görə) slavyan dillərindən sonra ikinci yer tutur. 1959-cu il əhalini ümumittifaq siyahıyaalma göstəricilərinə görə, SSRİ-də 23 türk dilində danışan 25 milyon əhali var (bu siyahıyaalmada ciddi yanlışlıqlar var. Belə ki, əhalinin sayı rusların hesabına süni şəkildə azaldılmışdır – *tərc.*). Türk dilləri 5 İttifaq respublikasının

əhalisindən (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan), 6 Muxtar respublikanın əhalisindən (Başqırdıstan, Karakalpak, Tatarıstan, Tuva, Çuvaşıstan, Yakutiya), 2 Muxtar vilayətinin əhalisindən (Dağlıq Altay, Xakasiya), Dağıstan Muxtar Respublikasının əhalisinin bir hissəsindən (Kumıqlar, noqaylar), Kabardin-Balkar Muxtar Respublikasının, Qaraçay-Çərkəz Muxtar Respublikasının əhalisinin mühüm bir hissəsindən (balkarlar, qaraçaylar, noqaylar), Stravropol diyarının əhalisinin bir hissəsindən (noqaylar, truxmenlər), Moldaviya Respublikasının əhalisinin bir hissəsindən (qaqauzlar), Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisindən (azərbaycanlılar), eyni zamanda qəraimlərdən (Litva və Ukrayna respublikalarında), urumlardan (Donetsk vilayəti), kırımçaklardan (Kırım) ibarətdir[2].

Geridə qalmış xalqlara yeni həyat verən Böyük Oktyabr sosialist inqilabı sovet türkologiyasının qarşısına yeni mürəkkəb vəzifələr qoydu. Sovet Şərqində Lenin milli siyasətini həyata keçirilməsi bütövlükdə ölkə şərqşünaslığının, eləcə də sovet türkologiyasının inkişafına bilavasitə təsir göstərmişdir.

Yeni vəzifələrə uyğun olaraq yeni şərqşünaslıq ocaqları - elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri yarandı.

1918-ci ildə Daşkənddə və Kiyevdə Şərq institutları, Xarkovda şərqşünaslıq texnikumu, Petroqrada (Peterburq - *tərc.*) universitetinin Şərq dilləri fakültəsi və Şərq dilləri Lazarev institutu yenidən təşkil edildi; 1920-ci ildə Petroqradda canlı Şərq dilləri institutu (sonralar LİJVY - Leninqrada canlı Şərq dilləri İnstitutu, 1928-ci ildən LVI - Leninqrada Şərq dilləri İnstitutu, 1938-ci ildə Moskva Şərqşünaslıq institutu ilə birləşdirilmişdir); Moskvada (MİV- Şərq dilləri İnstitutu, sonralar Moskva Şərqşünaslıq İnstitutu; 1954-cü ildə bu institut Şərq fakültəsi hüququnda Moskva Dövlət Universitetinə verildi) açıldı.

1921-ci ildə hökumətin dekreti ilə Ümumrusiya (sonralar Ümumittifaq) elmi şərqşünaslıq assosiasiyası, həmin ildə Şərq zəhmətkeşləri Kommunist Universiteti (KUTV) açıldı.

Burada ana dilləri (o cümlədən, türk dilləri) kafedrasına 1926-1929-cu illərdə Y.D.Polivanov rəhbərlik etmişdir.

20-ci illərin əvvəllərində Ukrayna və Şimali Qafqazda, Dağıstanda və Zaqafqaziyada, Volqaboyunda, Orta Asiya və Sibirdə şərqşünaslıq üzrə tədris və elmi-tədqiqat müəssisələri yaradıldı.

Milli respublikalarda və vilayətlərdə ali məktəb müəssisələri yaradılır: vətəndaş müharibəsinin qızgın çağlarında 1918-ci il 21 apreldə Daşkənddə Türkünstan xalq universiteti açılır. 1920-ci il 7 sentyabrda V.İ.Lenin Daşkənddə Türkünstan Dövlət Universitetinin açılması haqqında dekret imzalayır. Bu universitet 1923-cü ildə Orta Asiya Dövlət Universitetinə (SAQU) çevrildi, indi V.İ.Lenin adına Daşkənd Dövlət Universitetidir.

20-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsi (fakt yarıdır. Belə ki, bu universitet və fakültə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti vaxtı - 1919-cu ildə yaradılıb - *tərc.*), tatar dili və mədəniyyəti şöbəsi ilə - Kazan Şərq Pedaqoji institutu, türkoloqlar hazırlayan Kırım Dövlət Universiteti yaradıldı.

1926-cı ildə Kiyev və Odessada filialı, Orta Asiya, Zaqafqaziya və Uzaq Şərqdə şöbələri olan, mərkəzi Xarkovda yerləşən Ümumukrayna elmi şərqşünaslıq assosiasiyası yaradıldı.

Leninqradda (Peterburqda - *tərc.*) Oktyabr inqilabından sonra Şərq öyrənən yeni tədris və elmi-tədqiqat müəssisələri və dərnləri açılır: "Radlov dərnləri" (1918-1930), Şərqşünaslar Kollegiyası (1921-1930), Türkoloji kabinet (1928-1930) 1921-ci ildə Peterburq universitetində əsası qoyulan A.N.Veselovski adına Şərq və Qərb dillərinin və ədəbiyyatlarının müqayisəli tarixini öyrənən elmi-tədqiqat institutu, Budda mədəniyyəti İnstitutu (1928-1930) açıldı.

Alimlərin sayı sürətlə artır; elmi cəmiyyət və təşkilatların yaradılması ehtiyacı ortaya çıxırdı.

20-ci illərdə bir sıra elmi-türkoloji cəmiyyətlər təşkil olunur: Tatarşünaslıq Elmi Cəmiyyəti (Kazan, 1923), Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının sələfi - *tərc.*), Qazaxıstanı Tədqiq Cəmiyyəti, Tatarıstanı Tədqiq Cəmiyyəti (Kazan, 1930), Başqırdıstanı Tədqiq Cəmiyyəti (UFA) və s [3].

1926-cı ildə Moskvada Şərq xalqlarının etnik və milli mədəniyyətləri elmi-tədqiqat institutu yaradıldı. 1928-ci ildə SSRİ xalqlarının millətləri elmi-tədqiqat institutu kimi yenidən qurulan bu institutda türk dillərinin öyrənilməsi istiqamətində işlər görülür və aspirantura yolu ilə kadrlar hazırlanırdı. 30-cu illərin ortalarında Moskvada bəhs edilən elmi baza əsasında SSRİ-də dilləri və yazıları öyrənən Mərkəz formalaşdırılır ki, burada türk dilləri də tədqiq olunur. 1938-ci ildə bu institut N.Y.Marr adına dil və təfəkkür institutu ilə birləşdirilir və onun Moskva şöbəsi hüququnda fəaliyyət göstərir. 1950-ci ildə Dil və Təfəkkür İnstitutunun və Rus Dili İnstitutu birləşdirilərək SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutu yaradılır [4].

1929-cu ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının elmi plan və istiqamətlərinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər edilir.

SSRİ EA-nın yenidən təşkil olunması prosesindən sonra bəzi elmi müəssisələr ləğv edildi, bəziləri isə gücləndirildi. Belə ki, 1930-cu il 1 apreldə Asiya muzeyi, Budda mədəniyyəti institutu, Türkoloji kabinet, Şərqşünaslıq kollegiyasının bazasında SSRİ EA Şərqşünaslıq institutu yaradılır, həmin institut 1960-cı ildə SSRİ EA Asiya xalqları institutu adlandırılır (Moskva-Peterburq) və bu elmi müəssisənin türkologiyanın inkişafında mühüm rolunu oynamışdır [5].

Sovet Şərqiində mədəni inqilabın vacib problemlərindən biri türkdilli xalqlar üçün yeni əlifba idi. Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi və yazısız türk xalqların əlifbalarının yaradılması ön planda dayanırdı. 20-ci illərdə sovet türkoloqları yeni əlifbaların fonoloji, qrafik, poliqrifik, orfoqrafik əsasları üçün çox iş gördülər. Eyni zamanda başqa mühüm məsələlərin həlli sahəsində də iş aparılmağa başlandı: hər bir dilin dialekt əsasının müəyyənləşdirilməsi, az və ya tamamilə öyrənilməmiş dillərin fonetikasının, qrammatik quruluşunun və leksikasının öyrənilməsi, ictimai-siyasi və elmi-texniki terminologiyanın işlənməsi və sistemləşdirilməsi, ibtidai, orta və ali məktəblər üçün dərs vəsaitlərinin hazırlanması və s. Türk dillərinin əlifbalarının təkmilləşdirilməsi SSRİ-də o vaxt da, indi də (kitabın yazıldığı tarix nəzərdə tutulur - *tərc.*) sovet türkologiyasının vacib məsələlərindən biri olmuşdur (ətraflı şəkildə bax: Н.А.Баскаков. О современном состоянии и дальнейшем совершенствовании алфавитов для тюркских языков народов СССР, ВС, 1967, №5, с.33-46).

Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi və türk dilinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilərək işlədilməsi uğrunda mübarizə hələ XIX əsrin ortalarında başlamışdır ki, bu mübarizənin önündə Azərbaycan alimi və yazıçısı Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) dayanır. Böyük Oktyabr inqilabından sonra türkdilli ictimaiyyətin qabaqcıl nümayəndələri (birinci növbədə Azərbaycanın ictimaiyyəti) yeni əlifba uğrunda mübarizədə əsaslı dövlət yardımını alırdı.

1922-ci il 22 iyulda Bakıda Yeni Türk Əlifbası Komitəsi yaradıldı, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə 1924-cü il 27 iyunda latın əsaslı yeni əlifbanın "məcburi və dövlət xarakteri" daşdığı etiraf edildi. 3-4 il ərzində (1924-1928) o bütün türkdilli respublika və muxtar vilayətlərdə qəbul edildi. Yeni əlifbaya keçidin koordinasiyası üçün 1926-cı ildə Yeni Türk Əlifbasının Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi (ВСК НТА - Всесоюзный Центральный Комитет Нового Тюркского алфавита) yaradıldı.

1929-cu ildə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi yaradıldı (VSK NA - Всесоюзный центральный комитет нового алфавита) [6]. 1926-cı il 26 fevral - 6 martda Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay (əslində, Beynəlxalq qurultay - *tərc.*) yeni əlifba uğrunda türkdilli xalqların mübarizəsi tarixində, ölkə türkologiyası tarixində şərəfli səhifə idi [7]. Oktyabrdan sonrakı türkologiya (bütövlükdə sovet Şərqsünaslığı kimi) özündən əvvəlki dövrdən məzmunu, predmetə yeni yanaşma tərzii ilə, yeni metodoloji təməli, yeni ideya əsası ilə fərqlənirdi.

Sovet şərqsünaslığının bu fərqli əlamətləri sırasına bir cəhəti də əlavə etmək lazımdır ki, Sovet Şərq xalqlarının dillərinin, tarixlərinin və ədəbiyyatlarının öyrənilməsinə bu xalqların öz təmsilçilərinin cəlb edilməsi çox əhəmiyyətli idi və qısa bir zamanda yeni milli alim kadrları nəslinin

yetişdirilməsinə başlanmışdı. Elmin, o cümlədən, humanitar elmlərin uğurlu inkişafı üçün XX əsrin 40-cı illərindən Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Tacikistanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda Elmlər Akademiyaları, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Yakutiya SSRİ EA-nın həmin xalqların dilini, tarixini, ədəbiyyatını öyrənən filialları yaradıldı. Çuvaşların, tuvalıların, xakasların, altayların, şurların, kumıkların, noqayların, qaraçayların, balkarların və başqa türk xalqlarının dilləri, tarixləri, ədəbiyyatları Çuvaşıstanda, Tuvada, Nalçikdə və b. şəhərlərdə xüsusi elmi-tədqiqat müəssisələrində öyrənilirdi.

Azərbaycanın, Gürcüstanın, Özbəkistanın Elmlər Akademiyalarında Şərqsünaslıq İnstitutları uğurla fəaliyyət göstərirdi (Azərbaycan EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutu 1965-ci ilin sentyabrından Yaxın və Orta Şərq xalqları institutuna çevrildi).

Ermənistan və Türkmənistan Elmlər Akademiyalarında Şərqsünaslıq bölmələri yaradıldı; Qırğızıstan və Tacikistan akademiyaşın Şərqsünaslıq şöbələri açıldı, bundan əlavə, Qırğızıstan akademiyaşın ümumi türkologiya və dünyaşınaslıq şöbələri yaradıldı. Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan akademiyaşın dilçiliklə (eyni zamanda türk dilçiliyi) dil və ədəbiyyat institutlarının əməkdaşları məşğul olurdu. Rus tədqiqatçı-türkoloqları iki elmi mərkəzdə birləşmişdilər: SSRİ EA Dilçilik İnstitutu və SSRİ EA Asiya xalqları İnstitutu.

Sovet Şərqiinin bütün respublikalarında (Daşkənd, Səmərqənd, Aşxabad, Bişkek, Almatı, Bakı, Kazan, Ufa, Yakutsk, Çeboksarı və b.), eləcə də Moskva, Peterburq, Tbilisi, Tartu* universitetlərində və b. tədris ocaqlarında türk dilləri tədris olunurdu [8].

III

Uzun zaman sovet türkologiyasının əsas istiqamətləri, xüsusilə, milli respublikalarda praktik məsələnin həlli ilə, əlifbaların təkmilləşdirilməsi, orfoqrafiya qaydalarının yaxşılaşdırılması, ibtidai və orta məktəblər üçün dərs vəsaitlərinin hazırlanması və s. ilə bağlı olmuşdur.

Son on beş il ərzində (müəllif 1953-1968-ci illəri nəzərdə tutur - *tərc.*) sovet türkologiyasının əsas istiqamətinin mənzərəsi dəyişmişdir. Türk dillərinin sinxron vəziyyəti ilə bərabər, diaxronik istiqamətli araşdırmalara yer verilməsinə başlanmışdır.

SSRİ-də türk filologiyasının əsas istiqamətləri bunlardır:

1. Müasir türk dillərinin fonetikasi və qrammatikasi;

* Tartu universitetində prof. Pent Nurmekuntun rəhbərliyi ilə 1955-ci ildən tarix-filoloji fakültəsində şərqsünaslıq kabineti açılmışdır.

2. Leksikoqrafiya və leksikologiya;
3. Dialektoqrafiya və dialektologiya;
4. Türk milli dillərinin formalaşması tarixi.
5. Türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi və nəşri;
6. Ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi fonetikasi və qrammatikasi və müxtəlif qrupların türk dillərinin müqayisəli-tarixi fonetikasi və qrammatikasi;
7. Türk dilçiliyində "Altay nəzəriyyəsi";
8. SSRİ-də əsas kitabxanalarda saxlanan əsas türk abidələrinin təsviri;
9. Ölkə türk filologiyasının tarixi;
10. Ölkə türk filologiyasının biblioqrafiyası.

1. Müasir türk dillərinin fonetikasi və qrammatikasi

Sovet türk dilçiliyində türk dillərinin fonetikasının və qrammatikasının sinxron planda öyrənilməsi əsas problem olaraq qalmaqdadır. 30-40-cı illərdən fərqli olaraq bu istiqamət (leksikoqrafiya ilə bərabər) bizim türkologiyada indi əsas, ancaq yeganə olmayan istiqamətdir.

Həmin istiqamət türk dillərinin fonetikasi və qrammatikasi müqayisəli və tarixi-müqayisəli tədqiqlə sıx əlaqədə aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dillərinin fonetikasını və qrammatikasını öyrənən sovet türkologiyası yeni keyfiyyət kəsb etmişdir: bizim türkologiyada aparılan yeni araşdırmalar qonşu türk dillərinin materiallarını cəlb etməklə geniş müqayisəli fonda gerçəkləşmişdir.

Türk dillərinin səs quruluşunun tədqiqi bu sahədəki ən yeni texniki uğurları tətbiq etməklə aparılır. Eksperimental fonetikanın [9] metodlarının türk dillərinin səs quruluşunun öyrənilməsinə tətbiqi V.A.Boqoroditskinin (1857-1941) və onun tələbəsi H.Ş.Şərəfin [10] adları ilə bağlıdır. Onlar Rusiyada ilk dəfə Kazanda eksperimental fonetika kabineti açmışdılar.

Türk dillərinin fonetikasının öyrənilməsi bu sahədəki tədqiqlərin içində öz balansını ilə seçilir [11]. Bəhs edilən elmi araşdırmaların adından da görüldüyü kimi, türk dillərinin səs quruluşunun tədqiqi müvafiq olaraq bir sıra Qərbi Avropa dilləri ilə müqayisəyə cəlb edilmişdir ki, bu da türk respublikalarında və vilayətlərdəki orta və ali məktəblərdə ana dilinin və xarici dillərin öyrənilməsinin vacib problemlərinin həlli tələblərinə cavab verir.

Türk dillərinin səs quruluşunun öyrənilməsində eksperimental fonetika ilə yanaşı, təsviri metoddan da istifadə olunur ki, bu da yalnız SSRİ-dəki türk ədəbi dillərinin deyil, xaricdəki türk dillərinin də (Türkiyə, Sinszyan) [12], əsasən dialektlərin də tədqiqinə imkan vermişdir. Türk dillərinin fonetikasının ayrı-ayrılıqda təsviri və eksperimental metodlarla öyrənilməsi ümumiləşdirilmiş araşdırmalara da imkan yaratmışdır; belə araşdırmalara

örnek olaraq ilk növbədə A.M.Şerbakin [13] əsərlərini, eləcə də öz metodu ilə maraqlı doğuran tədqiqlərdən M.A. Çerkasskinin [14] əsərlərini, Q.B.Melnikovun [15] türk fonetikasının riyazi məntiqlə araşdırılmasına həsr olunmuş əsərlərini göstərmək olar.

Müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi intensiv və məhsuldar xarakter daşıyır. Türk dillərinin qrammatikasının bir sıra mühüm problemləri uzun zaman sovet türkoloqlarının diqqət mərkəzində olmuş və olmaqdadır: morfolojiyada sözün morfoloji quruluşu [16], nitq hissələri [17], növ kateqoriyası [18], felin şəkilləri [19], morfoloji tipologiya problemləri [20], sintaksis sahəsində söz birləşmələri və cümlə, mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə və s [21].

Çoxsaylı məqalələrdən başqa müxtəlif jurnallarda, elmi məcmuələrdə, toplularda, monoqrafiyalarda əksini tapan türk dillərinin morfolojiyasına dair əsərlərdə, əsasən, müqayisəli - tarixi aspektə önəm verilmişdir [22]. Bu barədə ətraflı bax [67].

SSRİ-də qeyri-rus məktəblərində rus dilinin mütləq şəkildə öyrənilməsi rus və türk dilləri qrammatikalarının yeni qarşılaşdırma yolu ilə tədqiqi üçün stimullaşdırıcı rolunu oynamışdır ki, bu sahədə pioner rus və özbək dillərinin qrammatikasını araşdıran Y.D.Polivanov olmuşdur [23].

Hal-hazırda bəhs edilən dillərin tədqiqi kəmiyyətcə sürətlə artsa da, bunu ümumi maraqlı baxımından elmi keyfiyyət haqqında demək olmaz. Bütün türk dillərinin rus dili ilə qarşılaşdırılmalı təhlilinə həsr olunmuş əsərlər yazılmasına çoxsaylı cəhdlər göstərsə də, iki dilin faktik materialının dəqiq və hərtərəfli təhlil olmadan müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırılmasında xüsusi metodika olmadığı üçün ümidverici nəticələr əldə edilmir.

Sovet türkoloqları son 20 ildə sintaktik araşdırmalara xüsusi diqqət yetirmişlər. Türkoloq-sintaksistlər araşdırmalarında rus dilinə tabeli mürəkkəb cümlə kimi çevrilən sadə cümlə tərkibindəki feli-sifət, feli-bağlama, məsdər tərkibli konstruksiyalara ayrıca diqqət yetirmişdir. Türkoloq-sintaksistlər belə bir problem qarşısında dayanmışlar: sadalanan tərkibdə olan sadə cümlələri budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə hesab etmək olarmı?

1956-cı ilin sentyabrında Almatıda bu problemin həllinə həsr olunmuş elmi toplantı keçirildi. Konfransın materialları çap olunmuşdur [24].

Toplantı bir daha göstərdi ki, bu məsələyə başqa problemlərdə olmayan qədər fərqli baxışlar mövcuddur.

Belə ki, bəhs edilən formaya üç əsas baxış mövcuddur:

1. Feli-sifət, feli-bağlama və məsdər tərkibləri budaq cümlə funksiyasını yerinə yetirir.

2. Həmin tərkiblər cümləyə onun genişlənmiş üzvi kimi daxil olur. Bu baxışın tərəfdarları baş və budaq cümlədə formallaşmış xəbərin (ismi və ya fel) olmasını əsas götürürlər.

3. Bəhs edilən konstruksiyalarda feli-sifətlər, feli-bağlamalar və məsdərlər xəbər olur və baş cümlənin mübtədasından fərqli mübtədə ilə uzlaşır. Bu baxışı ilk dəfə feli-sifət və feli-bağlamalara münasibətdə P.M.Melioranski, məsdər tərkibi haqqında (-maq şəkilçili) A.N.Samoylov söyləmiş, sonralar N.K.Dmitriyev və başqa çoxlu türkoloqlar da bu ideyadan istifadə etmişlər [25].

Son zamanlar türkoloqların əksəriyyəti feli-sifət, feli-bağlama, məsdər konstruksiyalarını tərkib kimi qəbul etməyə başlamışdır. Burada bəhs edilən formaların bəzi dillərdə və tarixi abidələrin dilində budaq cümlə olduğu istisna edilmir. Müxtəlifkirliliyin əsas səbəbi mürəkkəb cümlənin hamı tərəfindən qəbul edilən deyinisiyasının tam verilməməsidir. Bu sahədə tədqiqatlar davam edir və onların uğurla başa çatacağına ümid edirik.

2. Leksikoqrafiya və leksikologiya

Sovet türkologiyası, başqa sahələrdə olduğu kimi, burada da inqilabdan əvvəlki rus türkologiyasının uzun inkişaf tarixinə söykənir. Bu baxımdan Budaqovun, Verbitskinin, Radlovun, Pekarskinin, Aşmarinin... adını çəkmək kifayətdir ki, ölkənin leksikoqrafik ənənəsi haqqında təsəvvür yaransın.

Sovet türkoloqlarının leksikoqrafiya sahəsindəki işlərinə yekun vurub nəticələndirmək istəsək, məmnunluq hissi ilə qeyd etməliyik ki, SSRİ-dəki bütün türk dillərinin, eləcə də Türkiyə türkcəsinin ümumi ikidilli lüğətləri, xüsusi lüğətlər (terminoloji, orfoqrafik və s.) hazırlanmış, qazax, Azərbaycan, türkmən, tatar dillərinin izahlı lüğətlərinin hazırlanmalarına başlanmışdır [26].

Üç klassik lüğətin yenidən nəşr olunmasını xüsusi qeyd etmək istəyirəm: E.K.Пекарски. Словар якутского языка (1959), Л.З.Будагов. Сравнительный словарь туретско-татарских наречий (1960); В.В.Радлов. Опыт словария тюркских наречий (1963-1964).

SSRİ-də çap olunan lüğətlərin siyahısındakı kitablar get-gedə artır [27].

1966-cı ildə A.M.Şerbakın və V.M.Nadelyayevin rəhbərliyi ilə SSRİ EA Dilçilik İnstitutu Peterburq şöbəsi kollektivinin hazırladığı "Qədim türk sözlüyü"nü (VIII-XIII əsrlər) müəllif işi bitmişdir (əsər iki cildə nəzərdə tutulmuş, sonra bir cildə çap olunmuşdur - *tərc.*).

"Türkcə - rusca böyük lüğət" üzərində də iş bitmişdir (SSRİ EA Asiya xalqları institutu, müəlliflər kollektivi).

Son zamanlar dilçiliyin çox ağır sahəsində, tarixi leksikologiya və leksikoqrafiyaya söykənən etimoloji lüğətlər sahəsində işlər uğurla davam edir [28].

Leksikoqrafiya üzrə çoxillik zəngin araşdırmaların, bütün türk dilləri üzrə lüğətlərin olması türk leksikasının və leksikologiyasının (sinxron və diaxron)

yeni mərhələsi - dərindən tədqiqatını gözləyən semasiologiya üçün zəmin yaratdı [29].

Başqa dillərdən alınma sözlərin tədqiqi mühüm yer tutur. Türk dilləri üçün bu mühüm problem aşağıdakı prinsipial məsələlərlə bağlıdır:

a) türk dillərinin "Altay dillərinə" münasibəti;

b) başqa dillərdən alınma sözlərin işlənmə metodikası [30].

Türkdilli xalqların mədəni əlaqələr tarixi üçün Çin və soqdi dillərindən qədim leksik alınmaların öyrənilməsi böyük maraq kəsb etməkdədir. Türk dillərinə ərəb və İran dillərindən alınmış sözlərin, eləcə də ərəb və İran dillərinə türk dillərindən alınmaların öyrənilməsi əsl türk leksikasının müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi üçün vacibdir [31].

Rus və türk dillərinin qarşılıqlı öyrənilməsi problemlərinin əsas mövzuları bunlardır: rus dilində türkiizmlər, türk dillərində rusizmlər. Bunlardan birincisi rus türkologiyası üçün ənənəvi olmuşdur (P.M.Melioranski, F.Y.Korş, S.Y.Malov, N.K.Dmitriyev, V.A.Qordlevski), ikincisi üçün əsas tədqiqatçı simalar türkdilli xalqların nümayəndələri olmuşlar [32].

Leksikanın öyrənilməsi bir tərəfdən sıx şəkildə frazeologiyanın, semasiologiyanın öyrənilməsi ilə, digər tərəfdən isə terminologiya ilə bağlıdır. Frazeologiya problemlərinin araşdırılmasına son illərdə maraq artmışdır. 1959-cu ilin sentyabrında Səmərqənd [33] Dövlət Universitetində frazeologiya məsələlərinə həsr olunmuş I Respublikalararası Konfrans keçirilmişdir. SSRİ-dəki türk dillərində elmi, texniki, ictimai-siyasi terminologiyanın sürətli inkişafı terminlərin normallaşdırılmasını və öyrənilməsini ön plana çıxarmışdır. Müxtəlif məsələlərə baxış terminlərin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini zəruriləşdirir. 1959-cu ilin 25-29 mayında Moskvada keçirilən Ümumittifaq konfrans terminologiyaya həsr olunmuşdur [34].

Leksikologiyanın geniş sahəsində toponimika və onomastika önəmli yer tutur [35].

Xüsusi adları öyrənən onomastika sistemli şəkildə inkişaf etmir. Halbuki, bu sahədə məlum ənənə olmuşdur (A.N.Samoyloviç, V.A.Qordlevski, A.O.Satıbalov, A.Y.Kulakovski).

3. Dialektoqrafiya və dialektologiya

Öyrənilməsi XIX əsrin 60-cı illərində V.V.Radlovdan başlayan türk dialektləri özünün sonrakı inkişafını N.F.Katanovun [36], E.K.Pekarskinin [37], S.Y.Malovun [38] və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Sovet dövründə dialektlərin öyrənilməsi yoluna özbək (Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reşetov və onun tələbələri) Azərbaycan (N.İ.Aşmarin, M.Ş.Şirəliyev və onun tələbələri), tatar (V.A.Boqoroditski, H.Ahmarov,

M.A.Fazlullin, L.Z.Zalyay və onun tələbələri), türkmən (A.P.Potseluyevski, N.K.Dmitriyev, P.A.Azımov və onun tələbələri), başqırd (N.K.Dmitriyev, M.Bilalov və onun tələbələri) dilçiləri başlamış və inkişaf etdirmişlər.

Hazırda SSRİ-nin türkdilli xalqları yaşayan bütün ərazilər dialektografik araşdırmalarla tam əhatə olunub, çox böyük dialektografik material toplanıb, türk respublikalarının və vilayətlərinin elmi-tədqiqat müəssisələrində dialektografik və dialektoloji işlə məşğul olan şöbələr, bölmələr və qruplar vardır [39].

Azərbaycan, Özbəkistan, Tatarıstan, Türkmənistan və Yakutiya dilçiləri daha böyük uğurlar qazanmışlar [40].

Dialektografiyanın, müqayisəli-tarixi fonetikanın, eyni zamanda müqayisəli araşdırmalar üçün mühüm əhəmiyyəti olan yaxşı işlənmiş fonetik transkripsiya mövcuddur. SSRİ-də və onun hüduqlarından kənarda türkdilli mətnləri yazmaq üçün işlənmiş və hal-hazırda da işlənən müxtəlif fonetik transkripsiyalar var. Bunu da əlavə edək ki, başqa Şərq dillərinin mütəxəssislərinin və rus dialektoloqlarının öz transkripsiya sistemləri var ki, bu da qarşılaşdırma məqsədli araşdırmalarda həmin transkripsiyalarla bağlı çətinliklər ortaya çıxır.

Bununla bağlı olaraq SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun 1959-cu ilin mayında keçirdiyi Ümumittifaq terminologiya toplantısının qərarı ilə SSRİ xalqlarının dilləri üçün vahid fonetik transkripsiya qəbul olunur.

Bu komissiyanın tövsiyəsi ilə N.A.Baskakov və V.M.Nadelyayevin hazırladığı layihə canlı diskussiyanın predmeti oldu [41].

SSRİ-də sovet alimlərinin türk dialektlərini öyrənmək sahəsində qazandıqları uğurlar şübhəsizdir, ancaq bütün bu uğurlar bir sahəyə - dialektografiyaya aiddir. Bu vəziyyət onu təsdiq edir ki, bizim əsas səyimiz faktik materialın toplanmasına, onun təsvirinə və nəşrinə həsr olunmuşdur. Uzun illər ərzində türk dialektlərinə dair toplanan böyük faktik materialın türk dialektlərinin öyrənilməsinin yeni mərhələsinə - türk dialektologiyası mərhələsinə daxil olmağa imkan verdiyi göstərir. Dialektoloji atlasların hazırlanması və ümumiləşdirici işlərin görülməsi üçün hazırlıq işləri başlanmış vəziyyətdədir. Bu sahədəki uğur başqa sahələrdə olduğu kimi etibarlı metodikanın işlənilib hazırlanması ilə bağlıdır.

Sovet türkologiyasının dialektlərin koordinasiyası üçün son illərdə vaxtaşırı keçirdiyi özəl toplantılar diqqəti cəlb edir: I - Bakı, 1956; II - Kazan, 1958, III - Bakı, 1960, IV - Bişkek, 1963, V - Bakı, 1965 [42].

V toplantı (Bakı, 5-8 oktyabr, 1965-ci il) sovet türkoloqlarının dialektologiya sahəsindəki fəaliyyətlərinin əsasında dayanan üç məsələyə həsr olunmuşdur: 1.SSRİ-dəki türk dilləri üçün dialektoloji atlasların hazırlanması haqqında; 2.Türk dillərinin dialektoloji lüğətlərinin hazırlanması haqqında; 3.Türk dillərinin tarixi dialektologiyasının hazırlanması [43].

Dialektologiya ilə türk dillərinin təsnifi problemi qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bir sıra yeni cəhdlərə baxmayaraq (S.Y.Malov, N.A.Baskakov [44], B.A.Serebrennikov [45], R.R.Arat [46], İ.Bensinq, K.Menges [47]), bu problem hələ də həll olunmayıb. Araşdırıcıların qarşısını kəsən əsas məsələ faktik materialın kifayət qədər öyrənilməməsidir (ilk növbədə türk dillərinin çoxsaylı dialektləri, eyni zamanda türk dillərinin müqayisəli - tarixi fonetikasi və qrammatikası), buraya tədqiqat metodikasının tam şəkildə işlənmədiyini də əlavə etməliyik.

4. Türk milli dillərinin formalaşması tarixi

Bu problem çoxdandır ki, sovet dilçilərinin, filosoflarının, tarixçilərinin, o cümlədən, türkoloqların diqqətini cəlb edir. Bütün böyük türk dillərində bu problem çoxsaylı müzakirə və diskussiyaların predmeti olmuş, bu mövzuda çoxlu məqalə, kitabça və kitablar yazılmışdır [48].

Bu problemin uğurla həlli yolunda bir sıra xüsusi məsələlər var ki, onların həlli zəruridir. Onlardan Şərq (o cümlədən, türk) dilləri materialı əsasında bu problemin dəqiq həlli metodikasının işlənməməsini, sosial tarixin bütün mərhələlərinin tarixi birlik formalarının (qəbilə, tayfa, xalq, millət) və s. tam aydınlığa qovuşdurulmamasını və s. göstərmək olar.

Bu vacib problemin həlli yolunda dəqiq sənədləşdirilməmiş abidələrin yoxluğu (etnik mənsubiyyət baxımından) və ya daha çox hər hansı bir əlyazma abidəsinin olmaması ciddi maneələr kimi ortaya çıxmaqdadır.

Tədqiqat materialının bu vəziyyətində tarixçilərin, arxeoloqların və dilçilərin söylərinin birləşdirilməsi araşdırma metodunun işlənməsini tələb edir; burada unutmaq olmaz ki, ədəbi dilin formalaşma prosesinin öyrənilməsi ümumxalq dilinin tədqiqini əvəz edə bilməz.

5. Türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi və nəşri

Əsası V.V.Radlov tərəfindən qoyulan türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi (Orxon-Yenisey və qədim uyqur yazılı abidələri) geniş cəbhədə yenidən canlanmışdır.

Türk yazılı abidələrinin qrammatik və filoloji aspektlərdə öyrənilməsində böyük və məhsuldar iş getməkdədir; hazırda aşağıdakı abidələr hazırlanır: Əlişir Nəvai (P.Şəmsiyev, X.Süleymanov, A.Rüstəmov, M.Rahmatullayeva, Daşkənd*); M.Füzuli (H.Arashlı, Bakı); "Kutadqu bilik" (A.A.Valitova, Moskva), K.Karimov (Daşkənd; U.Asanaliyev, K.Aşiraliyev, Bişkek;

* Daşkənddə 1967-ci ildə Özbəkistan SSR EA yanında Ə.Nəvai muzeyi yaradılıb ki, bura Ə.Nəvai yaradıcılığını öyrənən mərkəzdir.

Məhəmməd Salehin "Şeybani-name"si (M.Turabova, Daşkənd), Əhməd Yuqnəkinin "Ətibətül-həqaiq" əsəri (K.Mahmudov, Daşkənd), Əbül Qazinin "Şəcərəyi-türk" əsəri (S.N.İvanov, Peterburq), Əbül Qazinin "Şəcərəyi-tərakimə" əsəri (A.N.Kononov, Peterburq), Seyfi Sarayinin "Gülistan bi-türki" əsəri (N.Nəcib, Moskva), E.Fazılov, Daşkənd), Xarəzminin "Məhəbbətname"si (E.N.Nəcib, Moskva), A.M.Şərbak, Peterburq), E.Fazılov, Daşkənd), "Baburnamə" (Q.F.Blaqova, Moskva), "Kodeks Kumanikus" (S.Kenesbayev), A.Kurişjanov, Almatı); "XIII əsr türkcə-ərəbcə lüğəti" (S.Kenesbayev, A.Kurişjanov), "Kitabi-Dədə Qorqud" (H.Araslı, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Bakı. V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, Peterburq), "Oğuznamə" (A.M.Şərbak, Peterburq), "XIV əsr Qızıl Orda abidələri" (E.N.Nəcib, Moskva), "Tarixi-İbrahim Pecəvi" (S.Cikiya, Tbilisi), "Şahsənəm və Qərib" (D.Məmmədquliyev, Aşxabad), "Sayad və Xamra" (S.Baliyev, Aşxabad) və s. (bax: 55), S.S.Cikiyanın (Tbilisi) türk dilinin tarixi abidəsi "Gürcüstan vilayətinin müfəssəl siyahısı" əsəri üzərindəki tədqiqatını, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır.

Şərq filoloqlarının qələmindən çıxan türk dilçiliyinə aid əsərlərin rus dilinə tərcüməsi, nəşri və tarixi, eləcə də müqayisəli-tarixi planlarda öyrənilməsi türkologiyanın inkişafında əsaslı rol oynamışdır.

Bu baxımdan ilk növbədə Mahmud Kaşğarlının türk xalqlarının dilçiliyi, etnoqrafiyası, folkloru və tarixi ilə bağlı məlumatlarla zəngin xəzinə olan "Divani-lüğət-it-türk" (XI əsr) əsərindən söz getməlidir.

Rus şərqşünasları Mahmud Kaşğarlının lüğətinin mətni nəşr olunandan dərhal sonra onun elmi əhəmiyyətini qiymətləndirmiş və XX əsrin 20-ci illərində bu əsəri rus dilinə tərcüməyə təşəbbüs etmişlər (S.Y.Malov, A.E.Şmidt, K.K.Yudaxin), ancaq təsadüf nəticəsində bu iş sona çatdırılmamışdır.

30-cu illərin sonlarında M.Kaşğarlının əsəri Bakıda Azərbaycan dilinə çevrildi (Xalid Səid, Juze və b. tərcüməsində əlyazama hüquqlu əsər Azərbaycan Milli EA-da saxlanır - *tərc.*).

Həmin lüğətin təkmilləşdirilməsi və rus dilinə tərcüməsi üçün iş son zamanlar yenidən başlanıb, 1 cild 1966-cı ildə çapa verilib (təəssüf ki, bu iş sonradan nədənsə dayandırılıb - *tərc.*).

40-cı illərin əvvəllərində M.Kaşğarlının lüğəti ilə tanış olub onu öyrənməyə başlayan özbək filoloqu Salih Mutallibov əsəri üç cildə (1960-1961-1963) indekslə (1967) çap etdirir [49].

Özbək alimi A.Rüstəmov M.Kaşğarlının əsərini 1967-ci ildə rus dilinə tərcümə edir.

Türkmən filoloqu S.Axallı M.Kaşğarlının verdiyi faktlardan istifadə edərək türkmən dilinin morfologiyası tarixini bərpa etmişdir. "Divani-lüğət-it-türk"ün

qrammatik öçerki" T.A.Borovkovun dissertasiyasının mövzusu olmuşdur [50].

Sovet türkoloqları türk dillərinin tarixinə maraqla bağlı olaraq qədim türk yazılarına - Orxon-Yenisey abidələrinə tez-tez müraciət etməyə başladılar.

Rus türkologiya ənənələrinin (V.V.Radlov, P.M.Melioranski, A.N.Samoyloviç) runik abidələrin araşdırılması sahəsində davamçısı və qoruyucusu S.Y.Malov (1880-1957) bütün elmi yaradıcılığı boyu üç məşhur əsəri ilə türkologiyanın bu sahəsində gələcək inkişaf üçün etibarlı təməl və təkan rolunu oynamışdır [51].

Yalnız çoxdan kəşf edilmiş köhnə abidələr öyrənilmir, tədqiq edilən bödgələrdə yeni tapıntılar üçün işlər görülməyə başlanır. Tuvada [52] və Qırğızıstanda [53] runik yazılı yeni qəbirüstü abidələr tapılır.

Sovet türkoloqları Orxon-Yenisey abidələrindən başqa digər türk abidələrinə tez-tez müraciət edirlər ki, bu da son 15 ildə yeni məzmun kəsb etməyə başlayır, xüsusən, abidələrin konkret dilin tarixi ilə əlaqədar tədqiqi türk dillərinin müqayisəli-tarixi metodla araşdırılmasının optimal imkanlarını aşkarladı [54].

Demək olar ki, bütün vacib türk yazılı abidələri leksik-qrammatik cəhətdən öyrənilməyə başlandı [55].

Son illərdə geniş yayılmış qədim türk abidələrinin tədqiqi və nəşri əsaslı çatışmazlıqlardan da xali deyildi; buraya birinci növbədə filoloji texnikanın təkmilləşdirilməsi zərurəti, müqayisəyə cəlb olunmuş qaynaqların natamamlığı, araşdırma ədəbiyyatından yarımçıq istifadə daxildir.

Türk yazılı abidələrinin tekstoloji tədqiqinə bu sahədə çox ədəbiyyat çıxsada, yenə də lazımı diqqət yetirilmir [56].

Son illərdə "Şərqin epiqrafikası"nın (nəşrin təşəbbüskarı V.A.Kraçkovskayadır) xoş təsiri amili də nəzərə alınmaqla türkologiyanın daha bir vacib sahəsi - türk epiqrafikası canlanmışdır [57].

6. Ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi fonetikasi və qrammatikasi, türk dilləri qruplarının müqayisəli-tarixi fonetikasi və qrammatikasi

Bəhs edilən səpki sovet türkologiyasında son 15 ildə çox uğurla inkişaf edir. Burada da olmuş və olmaqda davam edən maneə hələ də kifayət qədər işlənməmiş araşdırma metodikasındır.

Türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi metodu problemləri 1959-cu ildə Aşxabadda [58] keçirilən xüsusi bir toplantının predmeti oldu; Moskvada 1967-ci il 13-15 iyunda [59] keçirilən simpozium müqayisəli-tarixi qrammatikanın problemlərinə həsr olundu.

Ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi fonetikasi bu sahədə məlum təcrübə olsa da (V.V.Radlov, V.Banq, V.A.Boqoroditski, Y.D.Polivanov, N.K.Dmitriyev,

K.K.Yudaxin, Q.Ramstedt, Y.Nemet, M.Rəsənen, K.Menqes, İ.Bentsinq və b.), hələ də əvvəlki (klassik - *tərc.*) mərhələ səviyyəsindən uzaqlaşmamışdır. Burada tarixin və müqayisəli tarixin tədqiqində, digər səpkilərdə olduğu kimi, başlıca maneə odur ki, türk dillərindən heç biri zaman boyunca sənədləşdirilmiş tarixə malik deyil, halbuki türkdilli qəbilə, tayfa, xalqların, tayfa ittifaqlarının birləşməsi və dağılması mürəkkəb şəkildə olmuşdur və orada müxtəlif tayfa ittifaqlarının mürəkkəb qarşılıqlı münasibətləri formalaşmışdır.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, son illərdə tatar, başqırd, çuvaş, özbək və s. dillərinin tarixi fonetikasına dair araşdırmalar meydana çıxmışdır [60].

Ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi və müqayisəli-tarixi aspektlərdə öyrənilməsi elə maneələrə rast gəlir ki, onları hazırkı (ənənəvi) tədqiqat metodları ilə dəf etmək çətin ki, mümkün olsun.

Mübahisəsiz tələb olunan şey fonetika və qrammatikanın öyrənilməsi üçün ayrı-ayrı abidələrin fonetik-qrammatik öçerklərinin tərtib olunması və onların dialekt faktları (bunun üçün dialektoloji atlas məcmuəsinin tərtibi zəruridir) və müasir türk dillərin faktları ilə müqayisəsi mübahisəsizdir.

Hal-hazırda ayrı-ayrı türk dillərinin tarixinin araşdırılması sahəsində (tarixi və müqayisəli - tarixi səpkidə ayrı-ayrı dillərin qrammatik kateqoriyalarının öyrənilməsi kimi) bəzi nəticələri yekunlaşdırmaq olar [61].

7. "Altay nəzəriyyəsi" və türk dilçiliyi

Türk, monqol, tunqus-mancur dillərinin ortaq leksik və fonetik-qrammatik ünsürlərinin mübahisə doğurmur. Bu faktın şərhini hələ mümkün deyil, nə vaxtsa mümkünlüyü də az ehtimal edilir.

Bizim üçün əhəmiyyətli olan bu dillərin leksikasında, fonetika və qrammatikasında olan ortaq ünsürlərin varlığıdır ki, bunların hamısı "Altay dilləri" adı altında birləşdirilir. Bu ünsürlər dil - əsas (ortaq kökə - *tərc.*) bağlıdır, yoxsa bu dillərin daşıyıcılarının çoxəsrlik sıx qarşılıqlı münasibətlərinin nəticəsidir? Elm bunu bilmir (yuxarıda bəhs edildiyi kimi, indi bilən kimi, bilməyəcək də. Çünki zəruri inandırıcı dəlillər yoxdur və onların nə zamansa olmasını düşünmək də çətinidir).

Bu şərtlər daxilində "Altay" dillərindəki ortaq ünsürləri bilavasitə gerçəkliyin özü kimi qəbul etmək lazımdır. Bu faktlar qədim sait sistemini, samit sistemini, türk dillərinin və başqa "Altay" dillərinin morfologiyasını öyrənməkdə istifadə oluna bilər.

Yalnız türk dillərinin faktlarından istifadə edərək (abidələrin, dialektlərin və müasir ədəbi dillərin faktları nəzərdə tutulur) türk dillərinin vəziyyətini V əsrdən qədim düşünmək mümkün deyil. Bu zaman əsrdən sonra (V əsrdən

sonra - *tərc.*) fonetik və qrammatik quruluş o qədər az dəyişib ki, bəhs edilən dil faktlarına söykənərək türk ulu dil sxemini hətta ilkin iş fərziyyəsi kimi də qəbul etmək olmaz.

Nəticə olaraq onu demək olar ki, türk dillərinin müqayisəli - tarixi qrammatikasını yaratmaq üçün yol araşdırıcını türk dilləri ailəsinin əhatə dairəsindən kənara çıxarmaqdır. Yalnız "Altay" dillərinin materialına söykənərək ("Altay" dillərinə üzv daxil olması ehtimal edilən türk dilləri, monqol, tunqus-mancur dilləri) bu üzvlüyə daxil olan dillərdən birinin fonetik və morfoloji quruluşunu təxminən bərpa etmək mümkündür.

"Altay nəzəriyyəsi" sovet alimlərinin əsərlərində B.Y.Vladimirtsovun (1884-1931) ölümündən sonra, demək olar ki, işlənməyib, yalnız son illərdə bu sahədə müqayisəli-tarixi araşdırmalara maraq yaranmışdır [62]. Müqayisəli-tarixi tədqiqatın bu maraqlı və mürəkkəb sahəsində bizim işlərimiz, əslində, yenidən başlayıb və qısa zamanda müvəffəqiyyət qazanmağın yolu sovet türkoqlarının, monqolşünaslarının, tunqus-mancurşünasların cəhdlərinin birləşdirilməsindən keçir.

8. SSRİ kitabxanalarında mühafizə edilən türkdilli abidələrin təsviri

Peterburqda (LO İNA, Saltıkov-Şedrin adına Dövlət kütləvi Kitabxanası, Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsi, Dövlət Ermitajının Şərq şöbəsi, Moskvada (Şərq xalqları Muzeyi, SSRİ qədim anlaşımların (aktların) Mərkəzi Dövlət Arxivi, Daşkənddə (Özbəkistan EA Şərq İnstitutu), Bakıda (Az.SSR EA Respublika Əlyazmalar Fondu (indii Əlyazmalar İnstitutu - *tərc.*), Yerevanda ("Matenadaran" - Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında elmi-tədqiqat qədim əlyazmalar institutu), Kazanda (Kazan Dövlət Universiteti), Düşənbədə (Tacikistan SSR EA), Almatıda (Qazaxıstan SSR EA) və başqa şəhərlərdə mühafizə edilən Şərq xalqları əlyazmalarının Kolleksiyaları Sovet İttifaqı xalqlarının qiyməti heç bir şeylə ölçülməyən sərvətidir.

Adı çəkilən yerlərdə Asiya xalqlarının bu mədəniyyət abidələri üzərində sistemləşdirmə, təsvir, kataloq tərtibi və onların nəşri (orijinal və tərcümə) işləri aparılmaqdadır [63].

Peterburqda [64], Daşkənddə və Bakıda [65] çoxsaylı türk əlyazma kolleksiyalarının daha mühüm qismi cəmlənib və onlar üzərində təsvir, tədqiqat və nəşr işləri aparılır.

9. Ölkə türk filologiyasının tarixi

Vətən (ölkə) türk filologiyasının tarixi - alimlər, onların yaradıcılığı, elmi məktəblər, tədris və elmi müəssisələr və s. daima sovet türkoqlarının diqqət

mərkəzindədir. Alimlərin geniş bir dairəsini bu xeyirxah və təşəkkürə layiq mövzu cəlb edir. Həmin sahədə iş aşağıdakı mövzu-istiqamətlər üzrə aparılır:

1. Şərqsünaslar, onların həyatı və yaradıcılığı;
2. Rus türk filologiyasının tarixi;
3. Orta Asiyada, Qafqazda, Volqaboyunda türkologiyanın inkişaf tarixi;
4. Rusiyada və SSRİ-də türkologiyanın tədrisi və öyrənilmə tarixi;
5. Şərqsünaslıq (o cümlədən, türkoloji) cəmiyyətləri, dərnəklər və s [66].

10. Ölkə türk filologiyasının bibliografiyası

Türk filologiyasının müxtəlif məsələlərinə aid olub, SSRİ-də rus və türk dillərində nəşr olunan kitab, məcmuə, monoqrafiya və məqalələr o qədər çoxdur ki, onları bir alimin əhatə etməsi imkansızdır. Bu mənada türk filologiyasının müxtəlif aspektlərini əhatə edən bibliografiya, bibliografik göstərici və məlumat siyahılarının dəqiq şəkildə hazırlanma cəhdləri təqdirəlayiqdir. Tələb olunan ehtiyacın ödənilməsinin növbəti mərhələsi türk filologiyasında yeni informasiyaları vaxtılı-vaxtında və etibarlı şəkildə elm adamlarına çatdırmaq üçün "Sovet türk filologiyasının bibliografiyası" adlı xüsusi orqanın yaradılmasıdır.

•••

Sovet hakimiyyətinin 50 ili ərzində sovet türkologiyasının qazandığı hamı tərəfindən etiraf olunan böyük uğurlar ümid etməyə imkan verir ki, bu elmin gələcək inkişafı hər istiqamətdə daha uğurlu və dərin olacaq [67].

ELMİ ƏDƏBİYYAT VƏ QEYDLƏR

1. Н.И.Веселовский. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России, СПб., 1879; С.К.Булич. Очерк истории языкознания в России, СПб., 1804, с.190-203; В.В.Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, Л., 1925, с.203 и сл.; И.Ю.Крачковский, Очерки по истории русской арабистики, М. - Л., 1950, с. 40 и сл.; "История Академии наук СССР", том второй, 1803-1917, М.-Л., 1964, с.218-227, 621-634; Н.К.Дмитриев, Труды русских ученых в области тюркологии, - "Ученые записки МГУ", 1946, т. III кн. II, вып. 107, с.63-70; А.П.Ковалевский, Изучение Востока в Харьковском университете и в Харькове в XVIII-XX веках, - в кн.: "Антология литератур Востока", Харьков, 1961, с. 9-122 (на укр.яз.); Jan Reychmann, Quelques pages d'histoire de l'orientalisme et des relations culturelles entre l'Ukraine et l'Orient, - Przeglad Orientalistyczny", 1954, №1 (49), str.53-60.

2. "Языки народов СССР", т. II, Тюркские языки, М., 1966, с. 530.

3. Əsas ədəbiyyatlar göstərilib: А.Н.Кононов, Некоторые вопросы изучения истории отечественного востоковедения, - "XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", М., 1960, с.11-15; его же, Тюркология в Ленинграде (1917-1957), - "Ученые записки Института востоковедения", М., 1960, т. XXV, с.278-290; И.М.Фалькович, К истории советского востоковедения на Украине, - НАА, 1966, №4, с.270-278.

4. Е.И.Убрятова, Общие сведения о тюркских языках, - сб. "Младописьменные языки народов СССР", М.-Л., 1959, с.37-55; Н.А.Лисовская, Изучение младописьменных и бесписьменных языков в Москве и Ленинграде. Изучение тюркских языков. Развитие языкознания в национальных республиках и областях, - в кн.: Ю.Д.Дешериев, Развитие младописьменных языков народов СССР, М., 1958, с.66-74, 87-134; Н.А.Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, М., 1962.

5. О.Э.Ливотова, Основная литература об Азиатском музее - Институте востоковедения Академии наук СССР (1776-1954), - ОИРВ, сб.2, с.469-511; Х.С.Надель, Списки трудов русских и советских востоковедов, - НАА, 1965, №3, с.230-233.

6. Rus və latın əlifbalarının tətbiqi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bax: "Структурное и прикладное языкознание. Библиографический указатель литературы, изданный в СССР с 1918 по 1962 г.", М., 1965, с.105-112.

7. "Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 6 марта (1926)", стенографический отчет, Баку, 1926, с.154; "В борьбе за новый

тюркский алфавит (К И Всесоюзному тюркологическому съезду)", сборник статей, под общ.ред. М.Павловича, М., 1926, с.70 (материалы по истории созыва съезда, с.56-69).*

8. Türk dillərinin tarixi və müasir vəziyyətdə tədqiqi, türkologiya ilə məşğul olan elmi araşdırma və tədris müəssisələri haqqında bax: В.В.Струве, Советское востоковедение за сорок лет, - "Ученые записки Института востоковедения"; М., 1960, т. XXV, с.3-29; Э.В.Севортян, Советская тюркология в последискуссионные годы, - "Известия АН СССР", ОЛЯ, 1953, №6, с.510-519; С.К.Кенесбаев и Ш.Ш.Сарыбаев, Казахское языкознание за 40 лет. - "Вестник АН КазССР", Алма-Ата, 1957, №11, с.55-66; С.К.Кенесбаев, Основные вехи изучения языка казахского народа, - "Октябрь и наука Казахстана", Алма-Ата, 1967, с.527-551; Х.М.Абдуллаев, 40 лет советской науки в Узбекистане, Ташкент, 1958, с.215; Н.З.Гаджиева, Азербайджанское языкознание за 40 лет, - "Известия АН АзССР", Баку, 1957, №2, с.203-217; А.М.Демирчизаде, З.Х.Тагизаде, Азербайджанское языкознание за 40 лет (1920-1960), - ВЯ, 1961, №5, с.141-144; "Востоковедение в Советском Азербайджане", Баку, 1964, с.47; К.Каракеев, Развитие науки в Советском Киргизистане, Фрунзе, 1962, с.124; А.Кайдаров, Уйгурское языкознание за 40 лет, - "Известия АН КазССР". Серия филологии и искусствоведения, Алма-Ата, 1961, вып.3 (19), с.22-33; В.Г.Егоров, Чувашский язык и чувашское языкознание за 30 лет советской власти, - "Записки НИИЯЛИ ЧувАССР", Чебоксары, 1950, вып. 5, с.65-89; Н.А.Баскаков, К истории изучения туркменского языка, Ашхабад, 1965, с.35; уепə orada, К истории изучения хакасского языка, - "Записки Хакасского НИИЯЛИ", Абакан, 1951, т. II, с.84-104; уепə orada, К истории изучения алтайского языка, Якутск, 1945, с.36; М.С.Михайлов, Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии, - "Вопросы языка и литературы в отечественной тюркологии", - "Вопросы языка и литературы стран Востока", М., 1958, с.275-320; Л.В.Батманова, История изучения киргизского языка, АКД, Фрунзе, 1952; Х.Узаков, Узбекские лингвисты, Ташкент, 1965, с.79. (на узбекском яз.); А.А.Юлдашев, К.М.Мусаев, Тюркские языкознание в Академиях наук Средней Азии и Казахстана, - ВЯ, 1966, №1, с.141-146; Х.М.Есенов, Языкознание в Казахстане (1958-1961), - ВЯ, 1962, №2, с.122-124; Г.К.Якунова, Языкознание в Татарии, - ВЯ, 1966, №4, с.166-169; Н.Х.Максютова, Языкознание в Башкирии, - ВЯ, 1967, №5, с.141-143; Н.Н.Самсонов, П.А.Слепцев, М.А.Черосов, Языкознание в Якутии, - ВЯ, 1967, №3, с.128-

130; А.С.Сумбатзаде, Институт народов Ближнего и Среднего Востока АН АзССР, - НАА, 1967, №2, с.227-229; И.В.Сахаров, Десять лет работы Восточной комиссии Географического общества СССР, - НАА, 1967, №2, с.230-232; Ф.М.Ацамба и А.А.Ковалев, Научно-исследовательская работа коллектива Института восточных языков при МГУ, - "Проблемы востоковедения", 1960, №5, с.221-224; "Востоковедение в Ленинградском университете", - "Ученые записки ЛГУ", Серия востоковедческих наук, 1960, вып. 13, с.207; Н.А.Баскаков, Л'етуде дес ланэуес тургуес ен Унион Советигуе, - "Acta Orientalia Hungarica", 1959, t. IX, fasc.1, s.39-53; M.Guboğlu, Quarante ans d'etudes orientales en URSS (1917-1957), "Studia et Acta Orientalia", 1957, I, s.281-316; Talat Tekin, Sovyet Rusya'da savaştan sonra türkoloji çalışmaları. - "Türk dili araştırmaları yillığı", Beleten, Ankara, 1959, s.379-406; A.Dilaçar. Türk diline genel bir bakış, Ankara, 1954; A.N.Kononov, Son yıllarda SSCB'inde türkoloji araştırmaları, - "Türk dili araştırmaları yillığı", 1964, Ankara, s.113-126. Материалы "Первой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. 4-11 июня 1957 г.", Ташкент, 1958, с.56-114.

Түркологлар шагында бax: А.Рзаев. Мирза Казем-бек, Баку, 1965, с.147; В.Г.Егоров. Н.И.Ашмарин как исследователь чувашского языка. К 75-летию со дня рождения. Чебоксары, 1948, с.144; С.Н.Иванов, Николай Федорович Катанов (1862- 1922). Очерк жизни и деятельности, М.-Л., 1962, с.107; Н.К.Дмитриев, Федор Евгеньевич Корш, М., 1962, с.56; Э.К.Пекарский, К столетию со дня рождения, сборник статей, Якутск, 1958, с.54, Вяч. Вс.Иванов, Лингвистические взгляды Е.Д.Поливанова, - ВЯ, 1957, №3, с.55-73 (список трудов Е.Д.Поливанова, с.73-76); уепə orada, ВЯ, 1963, №1, с.96-98; А.А.Курбанов, О.Д.Кузьмин, А.П.Поцелуевский и Х.М.Байлиев, Ашхабад, 1962, с.91. "Памяти В.А.Богородицкого. К столетию со дня рождения (1857-1957)", сборник статей, Казань, 1961, с.390; Ф.Д.Ашнин, Александр Николаевич Самойлович (1880-1938), - НАА, 1963, №2, с.243-264; Э.В.Севортян, Из истории развития Советской тюркологии. Памяти Н.К.Дмитриева, - "Известия АН СССР, ОЛЯ, 1955, №2, с.156-169; уепə onun, Н.К.Дмитриев и советская тюркология, - ВЯ, 1956, №3, с.101-107; О.Притсак, Николаж Константинович Дмитриев (1898-1954), - УАЖ, 1955, XXXЫЫЫ, №3-4, с.237-241; Е.И.Убрятова, О научной и общественной деятельности Сергея Ефимовича Малова, - "Тюркологический сборник", №1, М.-Л., 1951, с.5-30; уепə onun, Сергей Ефимович Малов. К 75-летию со дня рождения, - "Известия АН СССР", ОЛЯ, 1955, №1, с.93-98; уепə onun, С.Е.Малов, К восьмидесятилетию со дня рождения, - "Проблема тюркологии и истории востоковедения", Казань, 1964, с.45-55; "Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его

* Bu dəyərlı qaynağın Azərbaycan dilində tərcüməsi üçün bax: I Bakı ümumittifaq türkoloji qurultayı. (26 fevral - 6 mart, 1926) Azərbaycan dilinə çevirənlər: prof. K.V.Nərimanoğlu, elmi işçi Əliheydər Ağakışiyev, Bakı, 2006

семидесятипятилетию", сборник статей, М., 1953, 343; "Тюркологический сборник к шестидесятилетию А.Н.Кононова", М., 1966, с.276.

9. В.А.Богородицкий, Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, со многими рисунками и экскурсами о татарской орфографии и произношении, Казань, 1930, с.8+357; *уепә олуң*, Характеристика звукового состава в казанском говоре татарского языка в соотношении с звуковой системой русского языка (по наблюдениям непосредственным и экспериментально-фонетическим), - Бу барядя бах: В.А.Богородицкий, Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, изд. 2, Казань, 1953, с.38-72 (здесь же другие его работы по фонетике тюркских языков).

10. Г.Ш.Шараф, Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими, - "Вестник Научного общества татароведения", Казань, №7, 1927, с.65-102; *уепә олуң*, Сонорная длительность татарских гласных, - "Вестник Научного общества татароведения", 1928, №8, с.180-264 (обработка данных, полученных при работе с "гортанной камерой" Рюссело, записанных на кимографе Вердина). *Әтрафи бах*: У.Ш.Байчура, К истории изучения фонетики казанско-татарского языка (за период 1917-1957 гг.), - "Ученые записки Казанского университета", 1959, т.119, кн.5; "Памяти В.А.Бородицкого (1857-1957)", с.379-387.

11. А.П.Поцелуевский, Опыт изучения артикуляции звуков туркменской речи методом палятограмм, - "Известия Туркм.ФАН СССР", 1945, №3-4, с.20-25; У.Ш.Байчура, Звуковой состав татарского языка, ч.1, Экспериментально-фонетический очерк, Казань, 1959, с.185. ч.2, Казань, 1961, с.392; Д.И.Чанков, Согласные хакасского языка (Опыт экспериментального исследования), Абакан, 1957, с.107; С.Азамов, Рентгенограммы произношения фонем узбекского языка, - "Узбек тили ва адабиёти масалалари", 1960, №1, с.54-65 (на узб.яз.); А.Исенгельдина, Сонорные согласные казахского языка (по данным спектрального и рентгенологического исследования), - "Известия АН Каз.ССР", серия филологии и искусствоведения, 1959, вып.3, с.52-58; *уепә олуң*, Спектрально-рентгенологическое исследование сонорных согласных казахского и английского языков, АКД, Алма-Ата, 1960, с.19; О.С.Корнилова, Гласные фонемы якутского и французского языков (экспериментально-фонетическое исследование и их сравнительный анализ), АКД, М., 1961, с.14; С.Садыхов, Характеристика согласных фонем азербайджанского языка с экспериментальными данными, - "Труды Азербайджанского педагогического института", Баку, 1960, т.13, с.30-53; *йеня онун*, Согласные фонемы в потоке речи, - там же, 1961, т.19, с.171-205; В.М.Шварцман, Некоторые вопросы казахского вокализма в свете

современных экспериментально-фонетических данных, - "Известия АН КазССР", серия филологии и искусствоведения, Алма-Ата, 1960, вып.2, с.42-54; Б.К.Калиев, Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках (экспериментальное изучение), АКД, Алма-Ата, 1967, с.16.

12. "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", ч.1, Фонетика, М., 1955, с.336; Э.Ф.Севортян, Фонетика турецкого литературного языка, М., 1955, с.152 (здесь же основная библиография советских работ по фонетике тюркских языков, с.148-151); И.А.Батманов, Современный киргизский язык, вып. 1, Фонетика, изд.4, Фрунзе, 1963, с.166; А.М.Демирчизаде, Фонетика современного азербайджанского языка, Баку, 1960, с.145 (на азерб.яз.); В.В.Решетов, Узбекский язык, ч.1, Введение, Фонетика, Ташкент, 1959, с.357; А.Махмудов, Словесное ударение в узбекском языке, Ташкент, 1960, с.120. "Современный узбекский литературный язык", 1, Фонетика. Лексикология. Морфология, Ташкент, 1966, с.390 (на узб.яз.); М.Н.Хыдыров и К.Бегенджов, Современный туркменский язык. Фонетика, Ашхабад, 1960, с.62, (на туркм.яз.); П.П.Барашков, Звуковой состав якутского языка, Якутск, 1953, с.98; "Современный казахский язык. Фонетика и морфология", Алма-Ата, 1962, с.452; Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах, Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология", М., 1961, с.472; А.П.Дульзон, Чулымские тагары и их язык, - "Ученые записки Томского государственного педагогического института", 1952, т. IX (здесь же обстоятельная библиография); А.Кайдаров, Г.Садвакасов, Т.Талипов, Современный уйгурский язык, ч.1, Лексика и фонетика, Алма-Ата, 1963, с.264 (на уйг.яз.); Дж.Киекбаев, Фонетика башкирского языка, Уфа, 1958, с.211 (на башк.яз.); Э.Р.Тенишев, Т.Х.Тодаева, Язык желтых уйгуров, М., 1966, с.84; М.И.Трфимов, К интерпретации уйгурского вокализма, - сб. "Исследования по фонологии", М., 1966, с.350-360.

13. А.М.Щербак, О тюркском вокализме, - "Тюркологические исследования", М.-Л., 1963, с.24-40; *уепә олуң*, О тюркском консонантизме, - ВЯ, 1964, №5, с.16-35; *уепә олуң*, О фонологической оппозиции гласных по признаку раствора в тюркских языках, - НАА, 1966, №1, (А.М.Şerbak "Türk dillərinin karşılaştırmalı fonetiği" ("Сравнительная фонетика тюркских языков") adlı kitabını bitirib çapa vermişdi. Kitab 1970-ci ildə çap olundu (tərc.)).

14. М.А.Черкасский, Тюркский вокализм и сингармонизм, М., 1965, с.142, (Рецензия: А.М.Щербак, - НАА, 1966, №3, с.189-192); *уепә олуң*, Опыт внутренней реконструкции историко-фонологического процесса путем совмещения систем (на материале тюркского вокализма), - сб. "Иссле-

дования по фонологии", М., 1966, с.310-324.

15. Г.П.Мельников, Математические формулы и блок-схемы электронных автоматов для описания и моделирования взаимодействия дифференциальных признаков фонем при сингармонизме (огласовка тюркских аффиксов), М., 1961, с.43; уепә олуң, Объемные геометрические модели в пространстве физических характеристик для анализа статических и динамических свойств фонологических систем (урало-алтайский вокализм и перебой башкирско-татарских гласных), М., 1965, с.59; йеня онун, Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в современных тюркских языках, - ВЯ, 1962, №6, с.31-53; уепә олуң, Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков, - сб. "Исследования по фонологии", М., 1966, с.325-349.

16. "Морфологическая структура слова в языках различных типов", сборник статей, М.-Л., 1963; Л.Н.Харитонов, Типы глагольной основы в якутском языке, М.-Л., 1954; Н.А.Баскаков, Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках, - "Советское востоковедение", 1957, №1, с.72-85; йеня онун, Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, - ИСГТЯ, IV, с.69-100; О.П.Суник, О морфологическом составе слова в агглютинативных языках, - "Известия АН СССР", ОЛЯ, 1958, №4, с.331-342; С.Усманов, Морфологические особенности слова в современном узбекском языке, АДД, Ташкент, 1964, с.151; А.И.Исхаков, Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке, АДД, Алма-Ата, 1964, с.188.

17. Əsas ədəbiyyatlar üçün бах: А.Н.Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, с.69-70; уепә бах, Н.К.Дмитриев, Турецкий язык, М., 1960, с.90; Ф.Р.Зейналов, Принципы классификации именных частей речи (на материале азербайджанского языка), Баку, 1960, с.215; уепә олуң, Служебные части речи в современных тюркских языках, АДД, Баку, 1966, с.88.

18. Даһа әтрафли бах: А.Н.Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, с.197-198; уепә бах: Л.Н.Харитонов, Залоговые формы глагола в якутском языке, М.-Л., 1963, с.126. М.С.Михайлов, К вопросу об аберрации залога в турецком языке, - сб. "Вопросы составления описательных грамматик", М., 1961, с.211-232; А.А.Юлдашев, Принципы выделения и трактовка категории залога в башкирском языке, уепә орада, с.233-244; Э.И.Фазылов, Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении, АКД, Ташкент, 1961, с.16.; С.Н.Иванов, О соотношении грамматического и лексического в узбекских залогах, - "Ученые записки ЛГУ", серия востоковедческих наук, 1961, вып.12, с.3-11; Э.В.Севортян, Аффиксы

глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962 (гл.IV. Залог в азербайджанском языке и их отношение к словообразованию, с.448-545).

19. "Вопросы грамматики тюркских языков", Алма-Ата, 1958, с.252; Л.Н.Харитонов, Формы глагольного вида в якутском языке, М.-Л., 1960, с.179; Ф.А.Ганиев, Видовая характеристика глаголов татарского языка (проблемы глагольного вида в татарском языке), Казань, 1963, с.180.; А.Н.Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, с.271.

20. Bu barədə ötraflı бах: "Морфологическая типология и проблема классификации языков", М.-Л., 1965, с.303. уепә бах: "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", ч. II, Морфология, М., 1956, с.335; "Вопросы составления описательных грамматик", сборник статей, М., 1961, с.280.

21. Проблемы сложноподчиненного предложения рассматривались на совещании в Алма-Ате (24-27 сентября, 1956 г.); bu barədə бах: "Вопросы грамматики тюркских языков", Алма-Ата, 1958; даһа өтрафли бах: "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", ч. III, Синтаксис, М., 1964, с.232; А.А.Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, с.423-424; уепә бах: "Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика", М., 1960; "Исследования по синтаксису тюркских языков", сборник статей, М., 1962, с.219.

22. Son 10 ildəki əsərlərlə bağlı бах: "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", ч. II, Морфология, М., 1956, с.335; "Грамматика азербайджанского языка", ч.I, Морфология, Баку, 1960, с.334 (на азерб.яз.); В.Н.Хангильдин, Грамматика татарского языка. Морфология и синтаксис, Казань, 1959, с.642 (на татар.яз.); Э.Н.Наджиб, Современный уйгурский язык, М., 1960, с.133; "Современный казахский язык. Фонетика и морфология", Алма-Ата, 1962, с.453; "Современный уйгурский язык", ч.II, Морфология и синтаксис, Алма-Ата, 1966, с.455; "Грамматика азербайджанского языка", ч.I, Морфология, Баку, 1960, с.334; ч.II, Синтаксис, Баку, 1959, с.404; "Современный узбекский язык. Лексикология. Фонетика. Графика и орфография. Морфология", под ред. Ф.Камалова, Ташкент, 1957, с.526 (на узб.яз.); "Современный узбекский литературный язык", ч.I, Фонетика, Лексикология, Морфология, Ташкент, 1966, с.390 (на узб.яз.); "Современный туркменский язык", Ашхабад, 1960, с.552 (на туркм.яз.); Э.В.Севортян, Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, с.643; уепә олуң, Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, с.437.; А.А.Юлдашев, Аналитические формы глагола в тюркских языках, М., 1965, с.275.; М.С.Михайлов, Исследования по грамматике турецкого языка.

Перифрастические формы турецкого глагола, М., 1965, с.131.; В.А.Исенгалиева, Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка (производные глаголы синтетического и аналитического образования), Алма-Ата, 1966, с.245. (библиография, с.237-245); Л.А.Покровская, Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология, М., 1964, с.344; Ю.Д.Джанмавов, Деепричастия в кумыкском литературном языке (сравнительно с другими тюркскими языками), М., 1967, с.330.; "Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология", Ашхабад, 1964, с.380 (основная библиография, с.376-378).

23. Е.Д.Поливанов, Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком, Ташкент, 1933, с.182.

24. "Вопросы грамматики тюркских языков. Материалы координационного совещания по проблемам глагольного вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках, состоявшегося 24-27 сентября 1956 г.", Алма-Ата, 1958.

25. А.З.Абдуллаев, Сложноподчиненное предложение в современном азербайджанском языке, АДД, Баку, 1963, с.6-39.

Türk dillərinin sintaksisi haqqında bax: А.Н.Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, с.423-424; йеня бах, Н.З.Гаджиева, Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении), М., 1963, с.220.; "Современный туркменский язык. Синтаксис", Ашхабад, 1962, с.311 (на туркм.яз.); М.В.Балакаев, Современный казахский язык. Синтаксис, Алма-Ата, 1959, с.235 (библиография, с.227-230); М.Балакаев, Т.Кордабаев, Синтаксис современного казахского языка, Алма-Ата, 1966, с.340 (на казах.яз.); А.Джапаров, Современный киргизский язык. Синтаксис простого предложения, Фрунзе, 1966, с.ХХХIV+344. (на кирг.яз.); А.Гулямов, М.Аскарлова, Современный узбекский литературный язык. Синтаксис, Ташкент, 1965, с.315 (на узб.яз.); Г.Абдурахманов, Синтаксис сложного предложения, Ташкент, 1964, с.246 (на узб.яз.; библиография, с.237-244); А.З.Абдуллаев, Сложноподчиненное предложение в современном азербайджанском языке, Баку, 1964, с.367 (на азерб.яз.); Г.Г.Сантбатталов, Синтаксис сложного предложения башкирского языка, АДД, Баку, 1963, с.58.; М.З.Закиев, Современный татарский литературный язык. Синтаксис, Казань, 1966, с.288 (на татар.яз.); С.Н.Иванов, Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на -ган и ее производные), Л., 1959, с.151.; Е.А.Поцелуевский, Тюркский трехчлен, М., 1967, с.136.

26. Ətraflı bax: "Словари, изданные в СССР. Библиографический указатель. 1918-1962", М., 1966, с.129-162.

27. 1962-ci ildən sonra çap olunan lügətlərin bir neçəsinə nəzər salaraq. К.К.Юдахин, Киргизско-русский словарь, М., 1965 (отмечен Государственной премией СССР за 1967 г.); "Татарско-русский словарь", М., 1966, около 38000 слов; А.А.Оруджев, Толковый словарь азербайджанского языка, т.1, А-Г, Баку, 1966 (на азерб.яз.); "Словарь туркменского языка", под ред. М.Я.Хамзиева, Ашхабад, 1962 (на туркм.яз.); Х.А.Азизбеков, Азербайджанско-русский словарь русско-интернациональных заимствований в узбекском языке, Ташкент, 1965 (на узб.яз.); "Ногайско-русский словарь", под ред. Н.А.Баскакова, М., 1963; "Русско-алтайский словарь", под ред. Н.А.Баскакова, М., 1964; ətraflı bax, А.А.Юлдашев, Новые полные академические тюркско-русские словари, - ВЯ, 1967, №5, с.117-124.

Чап олунур: Э.Н.Наджин, Уйгурско-русский словарь и "Караимско-русско-польский словарь" (совместное издание АН ССР и Польской Академии наук).

28. В.Г.Егоров, Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары, 1964; Э.В.Севортян, Пробные статьи к "Этимологическому словарю тюркских языков", М., 1966; "Краткий этимологический словарь казахского языка", Алма-Ата, 1966, с.240 (на казах.яз.).

29. Теперь кроме обстоятельного исследования А.Н.Самойловича "Богатый и бедный в тюркских языках" (Известия АН СССР, отделение общественных наук, 1936, №4, с.21-66). Bu barədə ətraflı bax: "Историческое развитие лексики тюркских языков", М., 1961, с.467; ИСГТЯ, IV, с.128; "Лексикографический сборник", I, М., 1957; III, М., 1958; IV, М., 1960; V, М., 1962; А.К.Боровков, Лексика среднеазиатского тевфира XII-XIII, в., М., 1963, с.367; уенə onun, Vadaı al-luqat. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961, с.265. Е.В.Севортжан, Лес вербес де моувемент данс ла ланэуе азербайджанаисе, - "Аьта Ориенталиа Щунэариа", Ж 1962, XIV, №1, с.101-122 (библиография, с.101-105); Б.М.Юнусалиев, Киргизская лексикология, ч.1, Развитие корневых слов, Фрунзе, 1959; С.Джафаров, Лексика современного азербайджанского языка, Баку, 1958, с.168 (на азерб.яз.); А.М.Курбанов, Лексикология азербайджанского языка, Баку, 1964, с.39 (на азерб.яз.); Д.Ф.Патачакова, Материалы к изучению истории лексики хакасского языка, - сб. "Вопросы хакасской филологии", Абакан, 1962, с.5-20; С.И.Ибрагимов, Профессиональная лексика ферганских говоров, т. I, Ташкент, 1956, с.144.; т.II-III, 1959, с.456 (на узб.яз.); К.Бабаев, Идиомы в туркменском языке, Ашхабад, 1962, с.199 (на туркм.яз.); Г.Г.Мусабаев, Современный казахский язык, II, Лексика, Алма-Ата, 1959, с.141; уенə onun, Лексика современного казахского языка, АДД, Алма-Ата, 1960, с.36; С.М.Муталибов, Краткий очерк истории морфологии и лексики (тюркских языков), Ташкент, 1959,

с.240 (на узб.яз.); "Лексика узбекских говоров", Ташкент, 1966, с.454 (на узб.яз.); В.И.Рассадин, Лексика современного тофаларского языка, АКД, Улан-Удэ, 1967, с.42; К.Халиков, Глаголы движения в современном узбекском литературном языке, АКД, Самарканд, 1967, с.30; Р.Бекджанова, Омонимы в киргизском языке, АКД, Фрунзе, с.30; М.Сергалиев, Синонимика глагольных словосочетаний в современном казахском языке, АКД, Алма-Ата, 1967, с.21; И.А.Исмаилов, Термины родства в тюркских языках, Ташкент, 1966, с.149 (на узб.яз.); М.Миргаджиев, Возникновение лексических омонимов в узбекском языке, АКД, Ташкент, 1964, с.20; Р.Есемуратова, Развитие каракалпакской лексики после Великой Октябрьской социалистической революции, АКД, Ташкент, 1964, с.17; А.Тажмуратов, Термины технических культур в казахском языке, АКД, Ташкент, 1966, с.21.

30. А.М.Щербак, О методах исследования языковых параллелей в связи с алтайской гипотезой, - "Доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов", М., 1960.

31. В.И.Новгородский, Китайские элементы в уйгурском языке. М., 1951, с.95; Г.Г.Заринезаде, Азербайджанские слова в персидском языке (период сефевидов), Баку, 1962, с.436 (на азерб.яз.); К.М.Хамзин, М.И.Махмутов, Г.Ш.Сайфуллин, Арабско-татарско-русский словарь заимствований (арабизмы и фарсизмы в языке татарской литературы), Казань, 1965, с.854; Ж.В.Ганиев, История фонетического освоения русских лексических заимствований в узбекском литературном языке, АКД, М., 1963, с.15; В.И.Абаев, Общие элементы в языке Осетии, балкарцев и карачаевцев, - "Язык и мышление", И (1931), с.71-89; "Краткий словарь арабских и персидских слов, употребляющихся в азербайджанском языке", Баку, 1960, с.211 (на азерб. яз.).

32. Э.М.Ахунаянов. Русские лексические заимствования, вошедшие в основной словарный фонд и словарный состав татарского языка, М., 1955, с.44; уепә оип, Морфологическое освоение русских слов, заимствованных в татарский язык (имена существительные), - "Известия Казанского филиала АН СССР", серия гуманитарных наук, 1955, №1, с.67-76; уепә оип, Фонетическое освоение русских слов, заимствованных в татарский язык, - йеня орада, 1957, №2, с.171-187; йеня онун, Русские заимствования в татарском языке, АДД, Алма-Ата, 1967, с.58 (библиография по теме, с.57-58); Ж.Хамданов, Из истории русских лексических заимствований в узбекском языке (вторая половина XIX в.), АКД, Ташкент, 1963, с.215; И.Н.Бажина, Русская лексика в современном литературном киргизском языке, АКД, Фрунзе, 1954, с.14; А.Е.Кулаковский, Русские слова, перенятые и усвоенные якутами (кроме собственных имен и названий), - сб.

"Статьи и материалы по якутскому языку", Якутск, 1946, с.12-65; В.Михайлова, Реализация русских звуков и звукосочетаний в казахском языке, АКД, Алма-Ата, 1952, с.16; Р.М.Муллина, К вопросу о русских и интернациональных заимствованиях путем калькирования в казахском языке, - "Ученые записки Казахского государственного университета", Алма-Ата, №19 (1955), с.135-142; Г.Сарыев, Влияние русского языка на обогащение словарного состава туркменского языка, АКД, Баку, 1954, с.16; Б.А.Сулейманова, Некоторые вопросы русских лексических заимствований в казахском языке, АКД, Алма-Ата, 1952, с.16; Р.М.Муллина, К вопросу о русских и интернациональных заимствованиях путем калькирования в казахском языке, - "Ученые записки Казахского государственного университета", Алма-Ата, №19 (1955), с.135-142; Г.Сарыев, Влияние русского языка на обогащение словарного состава туркменского языка, АКД, Баку, 1954, с.16; Б.А.Сулейманова, Некоторые вопросы русских лексических заимствований в казахском языке, - сб. "Исследования по истории казахского языка", Алма-Ата, 1965, с.58-90; А.М.Селищев, Русские говоры Казанского края и русский язык у чуваш и черемисов, - "Ученые записки РАНИОН", И (1927), с.36-72.

33. "Вопросы фразеологии. Материалы И Межреспубликанской конференции по вопросам фразеологии, 15-18 сентября 1959 г.", Самарканд, 1961, с.231; А.М.Курбанов, Фразеология современного азербайджанского языка, Баку, 1963, с.40 (на азерб.яз.); уепә оип, Семасиология современного азербайджанского языка, Баку, 1964, с.51 (на азерб.яз.); А.Ходжиев, Краткий словарь синонимов узбекского языка, Ташкент, 1963, с.262 (на узб.яз.); Ш.Рахматуллаев, Краткий фразеологический словарь узбекского языка, Ташкент, 1964, с.212 (на узб.яз.); йеня онун, Некоторые вопросы узбекской фразеологии, АДД, Ташкент, 1966, с.106; Т.Тагиев, Краткий русско-азербайджанский фразеологический словарь, Баку, 1964; А.Болганбаев, Словарь синонимов казахского языка, Алма-Ата, 1962, с.455; Дж.Г.Киекбаев, Лексика и фразеология современного башкирского языка. Учебное пособие, УФА, 1966, с.275.

34. "Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания)", М., 1961, с.231.

35. Şərqin toponimikası haqqında tədbir Moskvada 1961-ci il 10-13 aprelde keçirilib.

Л.Концевич, Совещание по топонимике стран Азии и Африки, НАА, 1961, №4, с.249-252; "Топонимика Востока. Новые исследования", М., 1964, с.228; "Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 января - 2 февраля 1965, Тезисы докладов и сообщений", Л., 1965, с.289; С.Атаниязов, Топонимика юго-восточного Туркменистана, АКД, Ашхабад,

1966, с.22; Т.Жанузаков, Собственные имена в казахском языке, Алма-Ата, 1965, с.143 (на казах.яз.); Р.Данияров, Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком, АКД, Ташкент, 1967, с.29.

36. С.Н.Иванов, Николай Федорович Катанов (1862-1922). Очерк жизни и деятельности, М.-Л., 1962 (библиография, с.95-104).

37. Е.И.Убрятова, Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР, М., 1960, с.3-24.

38. S.Y.Malov (1880-1957) Mərkəzi və Qərbi Sibirə iki dəfə səyahət edərkən (1909-1911, 1919-1915) zəngin material toplamışdır. Вах: Уйгурский язык. Хамийское наречие. Тексты, переводы, словарь, М.-Л., 1954, с.203; Лобнорский язык, Тексты, переводы, словарь, Фрунзе, 1956, с.197; Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика, Алма-Ата, 1957, с.197; Уйгурские наречия Синьцзяна. Тексты, переводы, словарь, М., 1961, с.183; Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы, М., 1967, с.219.

В 1956 г. Э.Р.Тенишев обследовал диалекты уйгуров, саларов и сарыг-югуров, продолжив работу, начатую С.Е.Маловым; Вах: Э.Р.Тенишев, Отчет о поездке к уйгурам, саларам и сарыг-югурам, - "Известия АН СССР", ОЛЯ, 1961, №2, с.180-184; уенə ошун, О диалектах уйгурского языка Синьцзяна, - "Тюр-Саларские тексты, М., 1964, с.142; Э.Р.Тенишев, Б.Х.Тодаева, Язык желтых уйгуров, М., 1966, с.84.

39. Dialektologiya və dialektografiyanın müasir vəziyyəti barədə Вах: В.В.Решетов, Ш.Шаабдурахманов, Х.Гулямов, Узбекская диалектология. Ташкент, 1959, с.80 (на узб.яз. библиография, с.35-38); "Материалы по узбекской диалектологии", II, под ред.проф.В.В.Решетова, Ташкент, 1960, с.495 (на узб.яз.); В.В.Решетов, Ш.Шаабдурахманов, Узбекский литературный язык и узбекские народные говоры, Ташкент, 1962, с.371; Х.Данияров, М.Валиев, Вклад русских ученых в изучение туркменских диалектов, Ашхабад, 1958, с.24 (на туркм.яз.); Л.З.Залая, Развитие татарской диалектологии в Советский период, - ВЯ, 1954, №6, с.116-120; ətraflı Вах: "Материалы по диалектологии", Казань, 1955, с.5-13; Н.Б.Бурганова, Л.Т.Махмутова, К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров, - в кн.: "Материалы из татарской диалектологии", Казань, 1962, с.7-18; Г.Х.Ахатов, Диалект западносибирских татар, Уфа, 1963, с.197; М.Ширалиев, Основы азербайджанской диалектологии, Баку, 1962, с.423 (на азерб.яз.), - "Вопросы истории и диалектологии казахского языка", вып. II-V, Алма-Ата, 1958-1963 (библиография по истории и диалектологии казахского языка - вып. II, с.210-212; вып. III, с.254-255); С.А.Аманжолов, Вопросы

диалектологии и истории казахского языка, ч. I, Алма-Ата, 1959, с.452.

40. Vəziyyətin illüstrasiyası üçün bəzi araşdırmalar barədə Вах: "Диалектологический словарь азербайджанского языка", Баку, 1964, с.480 (объяснения на азерб. и русск.языках); "Диалектологический словарь", вып. 1-3, Казань, 1948-1958; "Материалы по (татарской) диалектологии", Казань, 1955, с.188; вып.2, Казань, 1962, с.315; "Сборник диалектологических материалов якутского языка", Якутск, 1961, с.131; М.Ш.Ширалиев, Бакинский диалект, изд.2, Баку, с.226 (на азерб.яз.); Р.А.Рустамов, Кубинский диалект, Баку, 1961, с.281 (на азерб.яз.); "Говоры муганской группы азербайджанского языка", под ред. Р.А.Рустамова, Баку, 1955, с.262 (на азерб.яз.); Ф.А.Абдуллаев, Хорезмские говоры узбекского языка, I, Словарь; II, Классификация хорезмских говоров, Ташкент, 1961, с.346 (на узб.яз.); йеня онун, Фонетика хорезмских говоров узбекского языка. Опыт сравнительно-исторического описания хорезмских говоров, АДД, Ташкент, 1961, с.58; йеня онун, Фонетика хорезмских говоров. Опыт монографического описания огузского и кипчакского наречий узбекского языка, Ташкент, 1967, с.246; С.Ибрагимов, Андижанский говор узбекского языка, Ташкент, 1967, с.258 (на узб.яз.); Э.Абдуллаев, Ж.Мукамбаев, Очерк киргизской диалектологии, Фрунзе, 1959 (на кирг.яз.); "Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Тексты, Переводы, Комментарии. Словарь", под ред. А.Ю.Бозиева, Нальчик, 1962, с.200. Н.А.Баскаков, Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи). Тексты и переводы, М., 1965, с.340; Грамматический очерк и словарь. М., 1966, с.173.

Türkmen dialektologiyası üçün Вах: Н.А.Баскаков, К истории изучения туркменского языка, Ашхабад, 1965, с.6-8.

41. Н.А.Баскаков, О проекте единой фонетической транскрипции для тюркских языков, М., 1959, с.31; В.М.Наделяев, Проект универсальной унифицированной фонетической транскрипции (УУФТ), М.-Л., 1960, с.65.

42. Вах: "Вопросы диалектологии тюркских языков"; т. I, Баку, 1958; т. II, Казань, 1960; т. III, Баку, 1963; т. IV, Баку, 1966; уенə орада: "Пятое совещание по вопросам диалектологии тюркских языков. 5-8 октября 1965 г. в Баку. Тезисы докладов", Баку, 1965, с.35.

43. В.М.Жирмунский, О диалектологическом атласе тюркских языков Советского Союза, - ВЯ, 1963, №6, с.3-19; уенə ошун, О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов, - "Тюркологический сборник", М., 1966, с.54-63; Н.А.Баскаков, Н.З.Гаджиева, Л.А.Покровская, Э.В.Севортян, О подготовке диалектологического атласа тюркских языков Советского Союза, - ВЯ, 1966, №3, с.3-20.

44. История вопроса, точка зрения автора и библиография, бах: Н.А.Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, М., 1962, с.176; уепә олуп, К критике новых классификаций тюркских языков, - ВЯ, 1963, №2, с.72-80; уепә олуп, Этнолингвистическая классификация диалектных систем современных тюркских языков, - "VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964)", М., 1964, с.10; N.A.Baskakov, La classification des dialectes de la langues turques, - "Acta Orientalia Hungarica", 1959, т.VIII, №1, с.9-15.

45. Б.А.Серебрянников, К проблеме классификации тюркских языков, - ВЯ, 1961, №4, с.60-73.

46. R.R.Arat, Türk şivelerinin tasnifi, - "Türkiyat Mecmuası", X, İstanbul, 1953, с.59-138.

47. И.Бензинэ, К.Щ.Менэес, Ълассифиьатион оф Туркиь Ланэуэес, - "Пцилолозиэе Турьиьэе Фундаментэ", 1, Веисбаден, 1959 (классификация И.Бенцинга, с.1-5; классификация К.Х.Менгеса, с.5-8; библиография, с.8-10).

Вах: А.Дилачар, Турк дилине эенел бир бакыш, Анкара, 1964, с.40-68.

48. Вах: Б.М.Юнусалиев, К вопросу о формировании общенародного киргизского языка, - "Труды ИЯЛ АН КиргССР", 1956, вып.VI, с.19-46; А.А.Юлдашев, К проблеме формирования башкирского национального языка, - "Вопросы башкирской филологии", М., 1959, с.98-119; "Формирование и развитие киргизской социалистической нации", Фрунзе, 1957, с.290; К.Х.Ханазаров, Сближение наций и национальные языки в СССР, Ташкент, 1963, с.244; Г.Абдурахманов, Проблема развития национальных языков, Ташкент, 1962, (на узб.яз.).

49. Махмуд Кошгарий, Туркий суэлар девони (Девону лугот ит-турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи... S.M.Mutallibov, Ташкент, т.И, 1960, т.II, 1961; т.III, 1963 (Индекс, т.IV, 1967), - С.М.Муталлибов, "Дивану лугат ит-турк" Махмуда Кашгарского (перевод, комментарии, исследования), АДД, Ташкент, 1967, с.75.

50. С.Ахаллы, Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык, Ашхабад, 1958, с.207 (на туркм.яз.); Т.А.Боровкова, Относительно нового издания словаря Махмуда Кашгарского, НАА, 1964, №5, с.133-135; уепә олуп, О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского "Диван-у лугат ит-турк", - "Известия АН СССР", ОЛЯ, 1966, №6; йеня онун, Грамматический очерк "Дивану лугат ит-турк", АКД, Л., 1966, с.15; А.Курышжанов, К истории исследования сочинения Махмуда Кашгарского, - "Труды Института языкознания АН Каз.ССР", т.3, Вопросы казахского и уйгурского языкознания, Алма-Ата, 1963, с.182-189;

Э.(Р.) Тенишев, Указатель грамматических форм к "Дивану тюркских языков" Махмуда Кашгарского, - уепә орада, с.190-212; А.М.Демирчизаде, Сравнительный метод лингвиста XII века Махмуда Кашгари, - "Известия АН Аз.ССР", серия общественных наук, 1964, №4, с.45-55 (уепә Azərbaycan dilində бах: "Ученые записки Азербайджанского гос.пед. ин-та им. В.И.Ленина", XI серия, Баку, 1966, №1, с.77-102); Г.А.Байрамов, Фразеологические единицы тюркских языков в словаре М.Кашгарского "Диван луга тат-турк", - "Ученые записки Азербайджанского гос.ун-та им.С.М.Кирова", серия языка и литературы, 1966, №3, с.3-12; 1966, №5, с.18-26 (на азерб.яз.); Х.Хасанов, Махмуд Кашгари. Жизнь и географическое наследие, Ташкент, 1963, с.83 (на узб.яз.).

51. С.Е.Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951; уепә олуп, Енисейская письменность тюрков, М.-Л., 1952; уепә олуп, Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.-Л., 1959.

Türk runik abidələrinin fonetikasının və qrammatikasının son illərdə öyrənilməsi ilə bağlı бах: İ.A.Batmanov, Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с.218; В.М.Насилов, Язык орхоно-енисейских памятников, М., 1960, с.87; И.А.Батманов, З.Б.Арачачи, Г.Ф.Бабушкин, Современная и древняя енисейка, Фрунзе, 1962, с.249; "Эпиграфика Киргизии", вып. 1, составил Ч.Джумагулов, Фрунзе, 1963, с.78; И.А.Батманов, Некоторые особенности языка памятников орхоно-енисейской письменности и их отражение в современных тюркских языках, - "Вопросы диалектологии тюркских языков", т.III, Баку, 1963, с.116-123; А.С.Аманжолов, Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности, АКД, М., 1963, с.18; Г.Айдаров, Материалы памятника Тоньюкука и их отношение к казахскому языку, - "Вопросы истории и диалектологии казахского языка", вып.5. Алма-Ата, 1963, с.64-108; уепә олуп, Сведения о фонетике орхоно-енисейских памятников, - "Исследования по истории казахского языка", Алма-Ата, 1965, с.25-41; уепә олуп, Язык орхонского памятника Бильгекагана, Алма-Ата, 1966, с.93; Е.А.Агманов, Именно-атрибутивное словосочетание в языке памятников древнетюркской письменности, АКД, Алма-Ата, 1964, с.23; В.Г.Кондратьев, Очерк грамматического строя языка памятников тюркской рунической письменности VIII в. из Монголии, АКД, Л., 1965, с.17; А.М.Шербак, Памятники рунического письма енисейских тюрков, НАА, 1964, №4, с.140-151; Г.Абдурахманов, Конструкции сложного предложения в языке орхонских памятников, - "Исследования по грамматике и лексике тюркских языков", Ташкент, 1965, с.172-198 (на узб.яз.); К.Аширалиев, Корневые слова в языке памятников орхоно-

енисейской письменности, Фрунзе, 1963, с.121 (на кирг.яз.); А.Курьшжанов, М.Томанов, История исследования и грамматический очерк орхон-енисейской письменности, Алма-Ата, 1964, с.127 (на казах.яз.); Ю.К.Мамедов, Имя существительное в орхон-енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком), АКД, Баку, 1967, с.32; И.В.Стеблева, Поэзия тюрков VI-VIII веков, М., 1965, с.147.

52. "Памятники древнетюркской письменности Тувы", *чр. I*, под ред. И.А.Батманова и А.Ч.Купаа, Кызыл, 1963, с.68.; И.А.Батманов и А.Ч.Купаа, Памятники древнетюркской письменности Тувы, *чр. II*, Kizil, 1963, с.43.; *чр. III*, Кызыл, 1965, с.32.; А.Д.Грач, Древнетюркские изваяния Тувы, По материалам исследований 1953-1960 гг., М., 1961; Л.Р.Кызласов, Новый памятник енисейской письменности, - "Советская этнография", 1965, №2, с.104-113.; *уепә олуң*, О датировке памятников енисейской письменности - "Советская археология", 1965, №3, с.38-49.; *уепә олуң*, История Тувы в средние века, АДД, М., 1966, с.32.

Уепә бах: "Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ", *чр. X*, Кызыл, 1963.

53. "Новые этнографические находки в Киргизии (1961 г.)", Фрунзе, 1962, с.47.

Уепә бах: "Материалы по общей тюркологии и душановедению", Фрунзе, 1964, с.92-106.; Я.А.Шер, Каменные изваяния Семиречья, М.-Л., 1966, с.139.

54. *Әтрафи бах*: Э.В.Севортян. Современное состояние и некоторые вопросы исторического изучения тюркских языков в СССР, - "Вопросы методов изучения истории тюркских языков", Ашхабад, 1961, с.11-41 (библиография, с.28-41); Б.А.Серебренников, Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропеистике и в тюркологии, - *уепә огада*, с.42-64.

Е.В.Севортянин *bilioqrafiyasına* (1959-cu il də daxil olmaqla) əlavə etmək olar. А.М.Нербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана, М.-Л., 1961, с.204.; Д.М.Насилов, Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского письма), АКД, М., 1963, с.21.; А.Дж.Ализаде, Категория числа в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV-XIX веков), АКД, Баку, 1966, с.24.; Э.Каджарова, Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв., АКД, Ашхабад, 1964, с.19.; Х.Хамидов, Язык юридических документов XVIII-XIX-XX вв. и его отношение к современному каракалпакскому литературному языку, АКД, Нукус, 1967, с.24.; Г.Ф.Благова Х.Д.Данияров, Говоры "тюрков" Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы, - ВЯ, 1966, №6, с.92-106.

55. U.Asanaliev, K.Aşiraliev, Языковые особенности памятника "Кутадгу билиг", Фрунзе, 1965, с.109 (на кирг.яз.); К.Каримов, Категория падежа в языке "Кутадгу билиг", АКД, Ташкент, 1962, с.26.; А.Курьшжанов, К истории и критике "Тюркско-арабского языка", Алма-Ата, 1965, с.5-24.; С.К.Кенесбаев, А.К.Курьшжанов, О новом издании "Кодекса Куманикус" в Казахстане, - "Известия АН КиргССР", серия общественных наук, 1964, вып.3, с.35-45; М.Я.Турабова, Морфологические особенности языка "Шейбани-наме" Мухамеда Сашиха, АКД, Ташкент, 1966, с.28.; К.Махмудов, Фонетические и морфологические особенности языка "Хибатул хакаи", АКД, Ташкент, 1964, с.27.; М.Рахматуллаева, К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои (на материале уникальной рукописи дивана "Наводир-ан-нихоя", переписанной в XV в.), АКД, Ташкент, 1965, с.19.; Д.Мамедкулиев, Языковые особенности дестана "Шасенем и Гариб", АКД, Ашхабад, 1965, с.22.; С.Байлиев, Языковые особенности дестана "Саят и Хамра", АКД, Ашхабад, 1965, с.25.; М.Ислами, Словарь языка Довлеет Мамеда Азади, АКД, Ашхабад, 1966, с.20.; А.Рустамов, Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои, АДД, Ташкент, 1966, с.61.; "Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты Каменец-Подольской-армянской общины)", транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И.Груншпа, под ред. Э.В.Севортяна, М., 1967, с.430.; Ф.Р.Байрамов, Аналитические глаголы в письменных памятниках азербайджанского языка XIII-XVIII вв., АКД, М., 1967, с.38.; З.А.Умаров, Грамматика староузбекского языка "Мабани ул-лугат" Мирзы Мехди-хана, АКД, Ташкент, 1967, с.27.; Э.Фазылов, Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, т. I, Ташкент, 1966, с. 649+1.; *уепә олуң*, Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, АДД, Ташкент, 1967, с.212.; Г.Г.Мамедов, Деипричастия в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX веков, АКД, Баку, 1967, с.24.; Г.А.Абдурахманов, Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век), М., 1967, с.210.

56. Хорезми, Мухаббат-наме, издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н.Наджиба, М., 1961, "Памятники литературы народов Востока. Тексты", Малая серия, IV; Алишер Навои, Хамса, Фархад и Ширин, критический текст подготовил Парса Шамсиев, редактор Хади Зарифов, Ташкент, 1963; "Сведения Ибрахима Печеви о Грузии и Кавказе", турецкий текст с грузинским переводом издал, введением и примечаниями снабдил С.С.Джикия, Тбилиси, 1964.; Т.Нишанбаева, Поэма Сайяда "Тахир и Зухра", научно-критический текст, АКД, Ташкент, 1965,

с.15.; Шах Исмаил Хатаи, Сочинения в двух томах, научно-критический текст и введение (на азерб.и русск.языках) подготовил Азизага Мамедов, т.И, Баку, 1966; "Михри-хатун. Диван", Критический текст и вступительная статья Е.И.Маштаковой, М., 1967, "Памятники литературы народов Востока. Тексты", Малая серия, IX.

57. Bu jurnalda (1966-cı ildə 17-ci buraxılış olub) türk epiqrafikasına aid bir sıra məqalələr çap olunub (С.Е.Малова, А.Н.Бернштама, А.М.Щербака, Г.В.Юсупова и др.); уеəə опу, Введение в болгаро-татарскую эпиграфику, М.-Л., 1960, с.322.

58. "Координационное совещания по вопросам методов изучения истории тюркских языков. Тезисы докладов. 19-22 октября 1959 г.", Ашхабад, 1959, с.48.; "Вопросы методов изучения истории тюркских языков", Ашхабад, 1961, с.225 (стенограмма совещания); Э.В.Севортян, О некоторых вопросах исторического изучения тюркских языков, - "XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", М., 1960, с.12.; Б.А.Серебрянников, О некоторых спорных вопросах сравнительно-исторической фонетики тюркских языков, - ВЯ, 1960, №4, с.62-72; А.Джафар, Из истории применения сравнительно-исторического метода к изучению тюркских языков, - "Материалы VI Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. 1957 г.", Ташкент, 1958, с.856-862; А.М.Щербак, О методике морфологического описания языка, - ВЯ, 1963, №5, с.31-33.

59. "Симпозиум по сравнительно-исторической грамматике тюркских языков, 13-15 июня 1967. Тезисы сообщений", М., 1967, с.35.

60. Л.З.Заяй, Материалы по исторической фонетике татарского языка, Казань, 1954 (на тат.яз.); Дж.Г.Киекбаев, Фонетика башкирского языка (опыт описательного и сравнительно-исторического исследования), Уфа, 1958 (на башк.яз.); Б.А.Серебрянников, К истории звуков чувашского языка, - "Ученые записки НИИЯЛЭ", Чебоксары, вип.ХIV, 1956; Л.С.Левитская, Историческая фонетика чувашского языка, АКД, М., 1966, с.28.; Е.И.Убрятова, Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР, М., 1960; М.А.Черкасский, Очерки по исторической фонологии тюркских гласных, АКД, М., 1963, с.23.

61. С.П.Горский, Очерки по истории чувашского литературного языка дооктябрьского периода, Чебоксары, 1959, с.272.; Х.И.Мирзаде, Историческая грамматика азербайджанского языка (служебные части речи), Баку, 1959, с.77 (на азерб.яз.); йеня онун, Историческая морфология азербайджанского языка, Баку, 1962, с.370 (на азерб.яз.); Р.Магеррамова, М.Джангиров, Материалы по историческому синтаксису

азербайджанского языка, Баку, 1962, с.260 (на азерб.яз.); С.М.Муталибов, Краткий очерк истории морфологии и лексики (узбекского языка), Ташкент, 1959, с.240 (на узб.яз.); уеəə опу, Категория глагола в письменных памятниках XI века, Ташкент, 1955 (на узб.яз.); Э.В.Севортян, Аффиксальное глаголообразование в азербайджанском литературном языке, М., 1962, с.642.; уеəə опу, Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, с.437.; А.Г.Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка, И. Аффикация, АДД, Ташкент, 1955; А.М.Щербак, Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962, с.274.; М.И.Хыдыров, Материалы по истории туркменского языка, Ашхабад, 1962, с.365 (на туркм.яз.); К.К.Сартбаев, Сравнительная грамматика тюркских языков (по материалам киргизского, казахского и узбекского языков), ч.1. Фрунзе, 1962, с.112.; "Исследования по истории казахского языка", Алма-Ата, 1965, с.256.; Э.Фазылов, Историческая морфология узбекского языка, Ташкент, 1965, с.171 (на узб.яз.); Э.Н.Наджип, Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века, АДД, М., 1965, с.94.; В.М.Насилов, Древнеуйгурский язык, М., 1963, с.122.; М.Ш.Рагимов, История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке, Баку, 1965, с.268.; Т.Р.Кордабаев, Вопросы исторического синтаксиса (казахского языка). На материале XV-XVIII вв., Алма-Ата, 1964, с.243 (на казах.яз.).

Bir sıra kollektiv əsərlərdə tarixi və müqayisəli-tarixi dilçiliyə dair çıxan faydalı məlumat və müsahibələr var.

62. А.М.Щербак. Об алтайской гипотезе в языкознании, - ВЯ, 1959, №6, с.51-63; уеəə опу, О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой), - "XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", М., 1960, с.15.; уеəə опу, Работы Дж.Клосона по алтаистике, - НАА, 1963, №3, с.150-153.; уеəə опу, О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков, - ВЯ, 1966, №3, с.21-35; Б.А.Серебрянников, К вопросу о связи башкирского языка с венгерским, Уфа, 1963, с.23.ж; М.Р.Федотов, Исторические связи чувашского языка с языками угрофиннов Поволжья и Перми, ч.1, Чебоксары, 1965, с.160.; Ш.Ш.Сарыбаев, К вопросу о монгольско-казахских языковых связях, - "Вопросы истории и диалектологии казахского языка", вып.2, Алма-Ата, 1960, с.34-71.

63. SSRİ-nin əsas kitabxanalarındakı kitab və əlyazma fondları üçün bax: "Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза", М., 1963, с.239.; М.Султанов, Автографы и уникальные рукописи

произведений классиков народов Востока в республиканском фонде Академии наук Азербайджанской ССР, - "XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", М., 1960, с.10.; А.Д.Папазян, Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV-XIX веков и их значение для изучения социально-экономической жизни стран Ближнего Востока, - "XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", М., 1960, с.22.; А.Г.Каримуллин, Востоковедные фонды Казанского университета, - "Проблемы востоковедения", 1959, №1, с.153-157; М.Бакоев, Фонд восточных рукописей АН Таджикской ССР и его изучение, - НАА, 1965, №6, с.223-225.

64. А.М. Мугинов, Описание уйгурских рукописей Института народов Азии, 1962, с.207.; Л.В.Дмитриева, А.М.Мугинов, С.Н.Муратов, Описание тюркских рукописей Института народов Азии, И. История, М., 1965, с.258.; А.Т.Тагирджанов, Список таджикских, персидских и тюркских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ (продолжение списков К.Г.Залемана и А.А.Ромаскевича), М., 1967., с.19.

65. "Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР", под ред. А.А.Сомнова, тт. I-VIII, Ташкент, 1952-1967; "Каталог рукописей", т. I, И, Баку, 1963, с.514 (на азерб.яз.); Ф.Фетхи, Описание рукописей Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского (Казанского гос.ун-та), ч.1, Казань, 1960; ч.II, Казань, 1962.

66. А.Н.Кононов, Некоторые вопросы изучения истории отечественного востоковедения, - "XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", М., 1960, с.31.; Н.А.Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, М., 1962, с.7-60.; А.К.Боровков, Изучение тюркских языков в СССР, - ВЯ, 1961, №5, с.10-21.; А.Абдуллаев, К истории преподавания азербайджанского языка, Баку, 1958, с.204 (на азерб.яз.); Очерки по истории русского востоковедения, сб. I-VI, М., 1953-1963; Проблемы тюркологии и истории востоковедения, Казань, 1964, с.282.; Б.Л.Лупин, Из истории русского востоковедения и археологии (1895-1917 гг.), Ташкент, 1958, с.320.; уеңә оип, Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX-начало XX в., Ташкент, 1962, с.343.; уеңә оип, Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении, Ташкент, 1965, с.408. - "Материалы конференции "Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова", т. I, Самарканд, 1964, с.286., - (А.И.Алатерцева, Г.Д.Алексеева, И.И.Потипов), Материалы к хронике советского востоковедения, 1917-1941, - "Краткие сообщения ИНА", 1965, вып.76, с.3-135, йеня бах: 1,3,4,5,6,7,8,67.

67. Әксәрийәти дилçилик olan rus-sovet türkologiyasının bibliografyası bәzi хüsusi нәшрләрдә өз әксини бу әдәбиyyatlarda таpиб: "Языки народов СССР", т. II. Тюркские языки, М., 1966, с.531.; А.Е.Крымский, Тюрки, их мови та литературн, И. Тюркськи мови, Киив, 1930; "Библиография библиографий по языкознанию", М., 1963 (изд. QPD SSSR im V. I. Lenina; алтайские языки, с.265-301); "Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957", вып. II. Книги и сборники на русском языке, изданные в СССР. 1918-1955, М., 1958, с.254-287.; "Библиография изданий АН КазССР. 1932-1959", Алма-Ата, 1960 (языкознание, с.954-989); Ш.Ш.Сарыбаев, Библиографический указатель литературы по казахскому языку, ч.1, изд.2, Алма-Ата, 1965, с.270.; "Библиография изданий АН УзССР. Книги и статьи за 1958-1960", Ташкент, 1963, с.369.; һәмин қаунақ, 1961-1963 гг., Ташкент, 1967, с.542.; Ш.Саадиев, Библиография литературы по азербайджанскому языкознанию (Советский период), Баку, 1960, с.144.; Н.Е.Петров, Якутский язык (указатель литературы), Якутск, 1958, с.96.; А.Г.Каримуллин, Библиография литературы по татарскому языкознанию, Казань, 1958, с.115 (на тат.яз.); Н.К.Дмитриев, Библиография по башкирскому языку и фольклору, Уфа, 1936, с.12 (до 1917 г.); Т.М.Гарипов, Библиография по башкирскому языкознанию, вып. II (до Великой Октябрьской социалистической революции); уеңә оип, Перечень исследования по башкирской филологии, защищенных в качестве диссертаций на соискание ученой степени кандидата филологических наук за период с 1942 по 1959 г., - сб. "Вопросы башкирской филологии", М., 1959, с.153-157.; В.Г.Егоров, Библиографический указатель литературы по чувашскому языку, Чебоксары, 1931, с.76.; Н.П.Петров, Библиографический указатель литературы по фонетике чувашского языка, изданной на русском и чувашском языках (1756-1966), - "Ученые записки НИИ при СМ Чувашской АССР", 1966, вып. XXXII, с.209-235.; "Библиография Тувинской Автономной области (1774-1958)", М., 1959 (языкознание, с.116-118); А.Кайдаров, Уйгурский язык и литература. Аннотированный библиографический указатель, Алма-Ата, 1962, с.140.; Н.Бейшекеев, Киргизский язык (библиографический указатель литературы). 1920-1959 гг., Фрунзе, 1961, с.152.; Р.А.Каюрова, Основные печатные работы профессорско-преподавательского состава (Туркменского гос. ун-та). 1950-1962. Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1924-1964 гг.), Ашхабад, 1966, с.120 (А.К.Сверчевская, Т.П.Черман), Библиография Турции. 1917-1959. М., 1959 (филология, с.206-211).

"Sovietico-Turcica. Beitrage zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917-1957", Budapest, 1960, s.319. Reüenzii: F.D.Aşnin ("Известия АН СССР", ОЛЯ, 1961, №6, s.530-541); Q.F.Blaqova (ВЯ, 1961, №5, s.136-139).

Türk filologiyasına aid rus və sovet türkoloqlarının əsərlərini əhatə edən xarici bibliografiya üçün bax:

J.Benzing, Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Türkologie, Wiesbaden, 1953, s.117.; P.Loewenthal, The turkic languages and literatures of Central Asia. A.Bibliography, The Hague, 1957 (тюркские языки, s.95-114); "İnden-İslamicus. 1906-1955. A Catalogue of articles of İslamic subject in periodicals and other collective publications", Compiled by J.D.Pearson, M.A., with the assistance of Julia F.Ashton, Cambridge, 1958 (тюркские əziki, s.387-806). "İndex İslamicus Supplement. 1956-60...", by J.D.Pearson..., Cambridge 1967. J.D.Pearson, Oriental and Asian Bibliography, London, 1966, s.261.; Denis Sinor, Introduction a l'etude de l'Eurasie Centrale, Wiesbaden, 1963, s.371.; Nicholas Poppe, Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden, 1965, s.212.; "Philologiae Turcicae Fundamenta", Tomus primus, Wiesbaden, 1959; Tomus secundum, 1964; "Handbuch der Orientalistik", Abt. 1, Bd 5. Altaistik, Absch. Türkologie, Leiden - Köln, 1936; İsmail Eren, Türkiye Türkçesine dair Rusça neşriyat (1776-1963) üzerinde bibliyografya denemesi, - "Türkiyat Mecmuası", cild XIV, 1964, İstanbul, 1965, s.231-256, st.Wurm, Turkic peoples of the USSR, their historical background, their languages and the development of Soviet linguistic policy, London, 1954; K.H.Menges, The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies, Wiesbaden, 1968.

"SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI" kitabı üzrə ixtisarlar

- Автореферат докторской диссертации (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı);
- Автореферат кандидатской диссертации (namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı);
- "Вопросы языкознания", Москва ("Dilçilik məsələləri" jurnalı);
- "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков (Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının tədqiqi);
- Институт языка и литературы (Dil və ədəbiyyat institutu);
- "Народы Азии и Африки", Москва ("Asiya və Afrika xalqları" jurnalı);
- "Очерки по истории русского востоковедения" (Rus şərqşünaslığı tarixinə dair oçerklər);
- "Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук" (İctimai elmlər üzrə elmi-tədqiqat institutlarının Rusiya assosiasiyası);
- "Ural-Altaysche Jahrbücher" (Ural-Altay illiyi (salnaməsi).

1. Monoqrafiyalar və çoxcildli nəşrlər

Əbülqazi (ön söz Frenindir) - Abulghasi Bahadür Chani. Historia Mongolorum et Tatarorum nun primum tatarice edita. Casani, MOCCCXXV, səh.1-11.

Adelunq. - Fr.Adelung Catherinens der Grossen Verdiensle um die vergleichende Sprachkunde. St.-Pb., 1815.

Bartold. Araşdırma tarixi. - В.В.Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925.

Baskakov. Giriş. - Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

Bernştam. Sos.-iqtisadi quruluş - А.Н.Бернштам. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок 6-8 веков.М.-Л., 1946.

MU bioqrafik sözlüyü - Биографический словарь имп. Московского университета, ч. 1, М., 1855.

SPb. univer. Bioqrafik sözlüyü - Биографический словарь С.Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869-1894, t. 1, SPb., 1896; 2, SPb, 1898.

Buliç - S.K.Buliç. Очерк истории языкознания в России, т. 1 (8 в. - 1825). СПб., 1904.

Veselovski. Məlumatlar - Н.И.Веселовский. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России. СПб., 1879. (Отд. Отт).

Veselovski. RAO tarixi - Н.И.Веселовский. История имп. Русского Археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846-1896. СПб., 1900.

Veselovski. Siyahı - (N.İ.Veselovskiy). Список профессоров и приват-доцентов факультета восточных языков имп. Бывшего Петербургского университета. (B. m., b. q.), 36 səh.

Qniçeva - В.Ф.Гнучева. Материалы для истории экспедиций Академии наук в 18 и 19 веках. - ТААН, вып. 4, М.-Л., 1940.

Qriqoryev. SPb. Universiteti - В.В.Григорьев. С.Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. СПб., 1870.

Dörfer. - Gerhard Doerter. Altere Westeuropaische quellen zur Kalmückischen Sprachgeschichte (Witzen 1692 bis Zwick 1827). Wiesbaden, 1965.

Qulbin - Г.Г.Гульбин. Библиографический словарь русских и советских арабистов, под редакцией акад. И.Ю.Крачковского (рукопись). - АВЛОИВ, f. 78, op. 1, N 1, 2.

Dorn -В.Dorn. Das Asiatische Museum der Kais. Akademie der Wissenschaften zu St.-Peterburg. St.-P., 1846.

Yeçqov. Çuvaş sözlükləri - В.Г.Егоров. Чувашские словари 18 века. Записки НИИЯЛИ, вып. 2, Чебоксары, 1949, сяз. 111-142.

Tarixi oçerk və ROBАН-in icmalı - Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук, вып. 1, 18 в., М.-Л., 1956.

EA тарихи - История Академии наук. Том 1. 1724-1803. М.-л., 1958; топ 2. 1803-1917. М.-Л., 1964.

Korbut. KDU - М.К.Корбут. Казанский Государственный университет им. В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804-05 - 1929-30, т. 1, 2, Изд. КУ, 1930.

Kraçkovski. Oçerklər - И.Ю.Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.-Л., 1950.

Krımski. Türklər - А.Е.Кримгский. Törki, ix movi ta literaturi, 1. Törskie movi, vip. 2, Kiev, 1930.

Livotova, Portuqal. Şərqşünashıq - О.Э.Ливотова, В.Б.Португаль. Востоковедение в изданиях Академии наук. 1726-1917. Библиография. М., 1966.

Mazitova Türk-tatar dili kafedrası - Н.А.Мазитова. Кафедра турецко-татарского языка Казанского университета (перв. пол. 19 в.)-Вопросы историографии всеобщей истории, вып.1, изд. КУ, 1964, səh. 11-42.

Малов. ПДТП - С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

EA həqiqi üzvlərinin bioqr. sözlüyü üçün materiallar. - Материалы для биографического словаря действительных членов имп. Академии наук.

Часть 1, А.-Л. Пгр., 1915; часть 2. М.-Я. Пгр., 1917.

Новлянская. Страленберг - М.Г.Новлянская. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. М.-Л., 1966.

Nuqmanov. Rus-tatar əlyazma sözlükləri - Mustafa Nuqmanov. Русско-татарские рукописные словари 17-18 веков. Изд. КУ, 1969 (на татарском языке).

Пекарски. EA тарихи - П.Пекарский. История имп. Академии наук в Петербурге, т. 1, СПб., 1870; т. 2, СПб., 1872.

Peçarski. Elm və ədəbiyyat - П.Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т.1, СПб., 1862.

Ötən illərin rovesti - Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод. Подготовка текста Д.С.Лихачева. Перевод Д.С.Лихачева и Д.А.Романова. М.-Л., 1950.

Savelyev. Təxminlər - П.С.Савельев. Предположения об учреждении Восточной Академии в С.Петербурге, 1733 и 1810 гг. - ЖМНП, ч. 80, 1856, отд. 3, сяз. 27-36.

SPb., un-ti 1-ci yüzilliyində - С.Петербургский университет в первое столетие его деятельности. 1819-1919. Материалы по истории С.Петербургского университета. 1819-1835. Пгр., 1919.

Stanökoviç. Kunstkamera - Т.В.Станюкович. Кунсткамера Петербургской Академии наук. М.-Л., 1953.

Убрйатова. Очерк - Е.И.Убрятова. Очерк истории изучения якутского языка, Якутск, 1945.

Fəthiyev. Təsvir - Описание рукописей (научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского при КУ), вып. 12. Рукописи татарских писателей и ученых. 3-я часть. Составил А.Фатхиев. Изд-во КУ, 1968. (На татарском языке).

D. d. a. - doktorluq dissertasiyasının avtoferatı.

N. d. a. - namizədlik dissertasiyasının avtoferatı.

E. prof. v. i. e. - ekstraordinar (şatdanxaric) professor vəzifəsini icra edən.

**SOVET
TÜRKÖLOQLARI**

(foto-örneklər)

Abdullayev Əliövsət
Zakir oğlu

Əbdülrəhmanov Qəni
Əbdülrəhmanoviç

Avrorin Valentin
Aleksandroviç

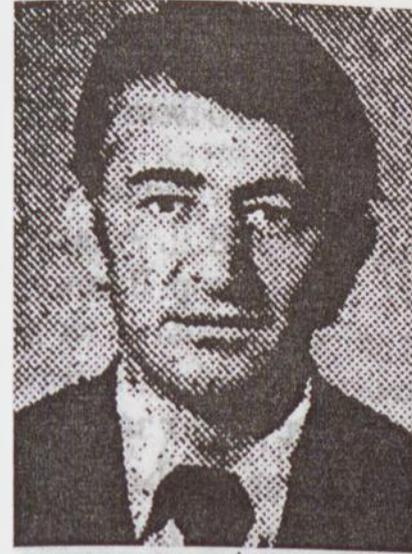
Əzimov Pıqam
Azimoviç

Alparov Qibad
Xabibulloviç

Amanjolov Altay
Sarsenoviç

Axmatov İbrahim
Həşimoviç

Bayliyev Hocamurad

Amanjolov Sarsen
Amanjoloviç

Antonov Nikolay
Klimoviç

Batmanov İqor
Alekseyeviç

Balaqova Qalina
Fyodorovna

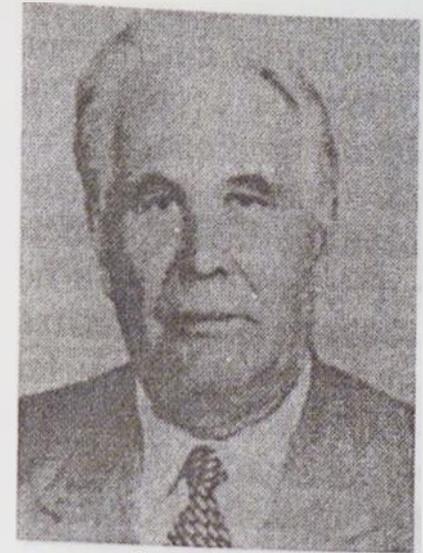
Boqoraz Vladimir
Qermanoviç

Borovkov Aleksandr
Konstantinoviç

Qazizov Rizautdin
Salaxutdinoviç

Qaniyev Fuat
Aşaroviç

Budayev Serqey

Hacıyeva Ninel
Zeynalovna

Burayev İqnatiy
Dimitriyeviç

Qaripov Talmas
Maqsudoviç

Qilibov Qilib

Damdinsuren Çendiyev

Cıkiya Serqey
Simonoviç

Dimitriev Nikolay
Konstantinoviç

Darbayev Anna
Anqadıkova

Dəmirçizadə Əbdüləzəl
Məmmədağa

Dondukov Ulzı-jaral
Şaybanoviç

Dulzon Andrey
Petroviç

Yeqorov Vasiliy
Georqiyeviç

Jamçarano Çeben

Zeynalov Fərhad
Ramazan oğlu

Ağamusa
Axundov

Jirmunskiy Viktor
Maksimoviç

Zakiyev Mirfatıx
Zakiyeviç

İvanov Serqey
Nikolayeviç

İliç-Svitıç
Vladislav Markoviç

İlminskiy Nikolay
İvanoviç

İsxakov Fazil
Qarifoviç

Kərimullin Abrar
Qubadulloviç

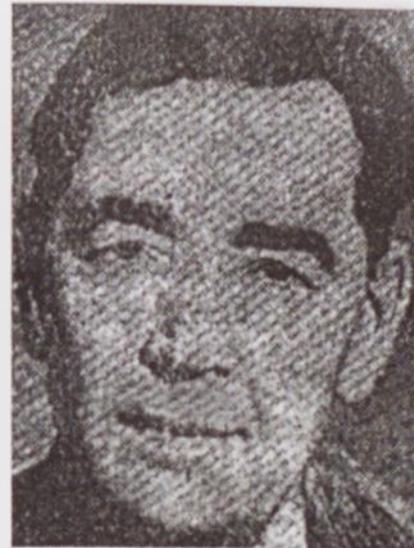
Kenesbayev Smet
Kenesbaeviç

Heydərov Abdu-Əli
Tuyanbayeviç

Qara Dyord

Kiekbayev Cəlil
Qiniyatoviç

Kissen İlya
Albertoviç

Kovalskiy Tadeuş

Kononov Andrey
Nikolayeviç

Kuznetsov Pyotr
Ivanoviç

Matveyev Timofey
Matveyeviç

Kordabayev Taleubay
Raximjanoviç

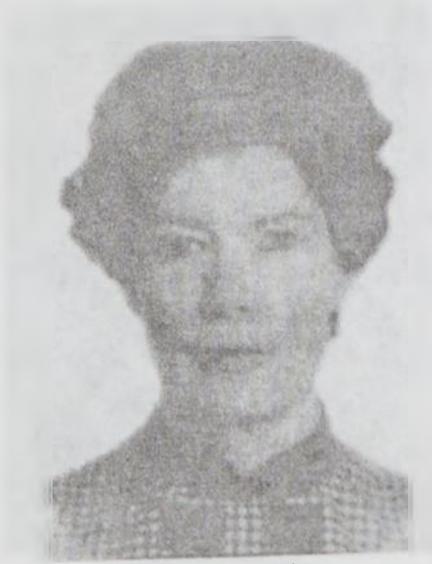
Korş Fyodor
Yevqenyeviç

Mixaylov Mixail
Semyonoviç

Minorskiy Vladimir
Fyodoroviç

Molčanov Olqa
Tixonova

Musayev Kenesbay
Musayeviç

Nasiri Kayum

Nasirov Dosjan
Sipatdinoviç

Nəcib Əmir
Nəciboviç

Nasilov Dmitriy
Mixayiloviç

Orlovskaya Mariya
Nikolayev

Orucov Əliheydər
Əlabbas oğlu

Paşkov Boris
Klementyeviç

Pekarski Eduard
Karloviç

Pyurbyev Qriqori
Çerenoviç

Radlov Vasili
Vasilyeviç

Pokrovskaya Lyudmila
Aleksandrovna

Potseluyovski Aleksandr
Petroviç

Ramazanov Şipaq
Alimoviç

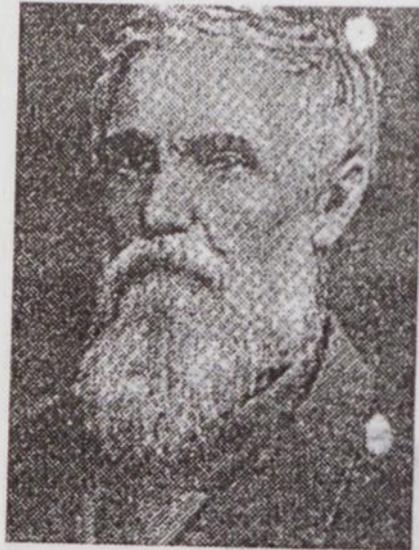
Rassadin Valentin
İvanoviç

Reşetov Viktor
Vasiliviç

Rençen Byambın

Orlovskaya Mariya
Nikolayev

Sadvakasov Qojaxmet
Sadvakasoviç

I Türkoloji Qurultayın iştirakçıları - Bakı, 1926-cı il

*Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı ildə Bakıya -
I Türkoloji Qurultaya gəldiyi zaman ailəsi, qohumları və
F.Köprülüzadə ilə birlikdə.*

İ. QASPIRALI

V.V. RADLOV

Ortada - Bartold, onun sağında Əli bəy Hüseyinzadə,
Köprüzadə, Mentsel

MÜNDƏRİCAT

A.N. Kononov - görkəmli türkoloq, bacarıqlı elm təşkilatçısı5

RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

Ön söz11

I. RUS TÜRKOLOGİYASININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏN ƏVVƏLKİ DÖVR (XVIII əsrin əvvəlinə qədər)

1. Giriş.....17
2. Rus salnamələrində türklər və türk dilləri haqqında məlumatlar18
3. Kiyev rus dövlətində türk dillərinə bələdlilik21
4. Monqol-tatar hücumu. Dilmanclar. İlk lüğətçilik təcrübələri. Türkiyə, Orta Asiya və Sibirle təmaslar.....22
5. Türk linqvistik materialının toplanması27

II. RUSİYADA ELMİ TÜRKOLOGİYANIN YARANMASI (XVIII əsrin əvvəli)

1. I. Pyotrun tədbirləri29
2. D.Qantəmirin şərqşünaslıq fəaliyyəti31
3. Elmlər Akademiyasında şərqşünaslıq. Q.Z.Bayer33
4. Q.Y.Kerin fəaliyyəti. Rusiya imperiyasında Şərq elmləri və dilləri Akademiyası və ya Cəmiyyətinin layihəsi, 1733-cü il.....34
5. XVIII əsrdə Elmlər Akademiyasının ekspedisiyaları tərəfindən linqvistik materialların toplanması44
6. Əbülqazinin "Şecərəyi-türk" əsərinin tapılma, tərcümə, nəşr və tədqiq olunma tarixi54
7. V.N.Tatişev, P.İ.Rıçkov, K.A.Kondratoviç və M.Əbdülrəhmanovun leksikoqrafik fəaliyyəti63
8. XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid əlyazma şəklində olan türk vokabulyariləri, qlossariləri, sözlükləri, danışq kitabçaları.....66
- Bakmeyster - Adəlunqun arxivində olan türk lüğət materialları69
- Pallas arxivindəki türk dil materialları73
9. "Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli sözlükləri"77
10. Damaskin sözlüyü.81
- Sagit Halfinin "Rus-tatar sözlüyü"83
- "Çuvaş dili sözlüyü"85

III. ELMLƏR AKADEMİYASINDA

TÜRK DİLÇİLİYİ (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

1. Elmlər Akademiyasında şərqşünaslıq. H.Y.Klaprotun fəaliyyəti87
2. S.S.Uvarovun 1810-cu ilə dair Asiya akademiyası layihəsi.....89
3. Asiya muzeyi (1818-1930) və Elmlər Akademiyasında türkologiya89

IV. RUS TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ

TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDRİSİ (XVIII-XX əsrin əvvəlləri)

1. Moskva universitetinin nəzdində akademik gimnaziyalar.....101
2. Həştərxan xalq məktəbləri.....102
3. 1-ci Kazan gimnaziyası.....104
4. Türk dillərinin rus universitetlərində tədrisi108
5. Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutu (1815-1918)128
6. Xarici işlər nazirliyinin Asiya departamenti nəzdindəki Şərq dilləri üzrə tədris bölməsi (1823-1918).....134
7. Odessada Rişelye litseyi nəzdindəki Şərq institutu (1828-1856)137
8. Şərq dilləri kursu (1901-1906).138
9. Türk dillərinin tədris olunduğu məktəblər, gimnaziyalar və peşə məktəbləri140
10. Türk dillərinin ruhani tədris müəssisələrində tədrisi.143

V. RUSİYADA TÜRK DİLÇİLİYİ TARİXİNDƏN

1. Əsas türk qrammatika, sözlük və dərs vəsaitlərinin icmalı149
2. Türk dillərinin fonetik-qrammatik quruluşu və leksikası haqqında araşdırmaların icmalı169
3. Run, qədim uyğur, ərəb yazılı abidələrinin araşdırılması.197
4. Türk dillərinin ölkə türkoloqlarının əsərlərindəki təsnifi203
5. Türk əlyazmalarının ölkə türkoloqları tərəfindən təsvir edilməsi ..205
6. Rus dilində türklizmlərin araşdırılması209

NƏTİCƏ212

İXTİSARLAR

“Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi” kitabı üzrə dövri nəşrlər, toplular, təşkilatların adları.....215

BÖLMƏLƏR ÜZRƏ ELMİ ƏDƏBİYYAT VƏ QEYDLƏR

Ön söz

1. Rus türkologiyasının təşəkkülündən əvvəlki dövr218
2. Rusiyada elmi türkologiyanın təşəkkülü224
3. Elmlər Akademiyasında türk dilçiliyi242
4. Rus təhsil müəssisələrində türk dillərinin tədrisi248
5. Rusiyada türk dilçiliyi tarixindən267

SSRİ-də TÜRK FİLOLOGİYASI (1917-1967)283

1. Müasir türk dillərinin fonetikasi və qrammatikasi.....290
2. Leksikoqrafiya və leksikologiya.....292
3. Dialektoqrafiya və dialektologiya293
4. Türk milli dillərinin formalaşması tarixi295
5. Türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi və nəşri295
6. Ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi fonetikasi və qrammatikasi, türk dilləri qruplarının müqayisəli-tarixi fonetikasi və qrammatikasi..297
7. "Altay nəzəriyyəsi" və türk dilçiliyi.....298
8. SSRİ kitabxanalarında mühafizə edilən türkdilli abidələrin təsviri 299
9. Ölkə türk filologiyasının tarixi.....299
10. Ölkə türk filologiyasının biblioqrafiyası300

ELMİ ƏDƏBİYYAT VƏ QEYDLƏR301

“SSRİ-də türk filologiyası” kitabı üzrə ixtisarlar323

SOVET TÜRKOLOQLARI (foto-örnəklər)327

ANDREY NİKOLAYEVİÇ KONONOV

**RUSİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ**

(1917-ci ilə qədər)

SSRİ-DƏ TÜRK FİLOLOGİYASI

(1917-1967)

NƏŞRİYYAT DİREKTORU

Denis İzuf,

NƏŞRİYYAT REDAKTORU

Fəridə Ələsgərli

TEXNİKİ REDAKTORU

İlham Niftəliyev,

BƏDİL REDAKTORU

Emil Vəliəhmədov,

KORREKTORU

Xəyulə Azadəliyeva,

OPERATORU

Kəminə Paşayeva,

ÇAPA MƏSUL

Cavad Əliyev

Azərhan Yunusov.

Çapa imzalanmış 14.09.2006.

Formatı 70x100 1/16 22 ç.v.

sayms qarnituru,

sifariş K-23

sayı . 400

Kitab

“ÇİNAR-ÇAP”

nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış

və

ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

 AZ 1025. Bakı şəhəri, Xocalı pr., 24.

 Tel.: 4989555, 4937255, 4902757